BYZANTIAKA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Διευθυντής: Ι.Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
Επιμέλεια έκδοσης: ΚΟΣΜΑΣ Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

Διεύθυνση: Καθηγ. Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54006 Θεσσαλονίκη

Στοιχειοθεσία: Όλγα Αντωνιάδου
Μοντάζ – Εκτύπωση: TYPOFFSET, Βασίλης Κουκουλής

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

BYZANTIAKA

Τόμος 18ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Δ. ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Α΄ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ν. Κ. Μουτσόπουλος

Σινικό ιδεόγραμμα σε τοιχογραφία του Γερακίου

Πριν από χρόνια μελετώντας τις βυζαντινές τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο Γεράκι της Λακωνίας, στον ημικυλινδρικό θόλο, στο 8ο διάχωρο, επισημάναμε ορισμένα σύμβολα ή ιδεογράμματα επάνω στον οπλισμό (στα κράνη) των στρατιωτών, στη σκηνή του "Λίθου" (εικ. 1-4)[1].

Επρόκειτο για απεικόνιση στρατιωτών με εύκολα αναγνωριζόμενα ανατολίζοντα χαρακτηριστικά στα πρόσωπά τους (εικ. 1-6). Και από την απόδοση των λεπτομερειών των προσώπων τους εύκολα γίνεται κατανοητό πως ο ζωγράφος θέλησε στη σκηνή αυτή να αποδώσει τα χαρακτηριστικά στρατιωτών που δεν είχαν καθόλου φιλικά αισθήματα προς τα πρόσωπα που απεικονίζονταν στις σκηνές του Πάθους.

Συνήθως στις σκηνές αυτές απεικονίζονται Ρωμαίοι στρατιώτες, παρουσία και ιστορικά επιβεβαιωμένη. Ρωμαίοι όμως στρατιώτες και αξιωματικοί, όπως ο Λογγίνος, παραστέκουν, ως γνωστόν, και στη σκηνή της Σταυρώσεως.

Πρόκειται για μια συνήθεια που βλέπουμε να συνεχίζεται και στα νεότερα χρόνια, οπότε οι λαϊκοί ζωγράφοι των χρόνων της τουρκοκρατίας αντικαθιστούν με μιαν συμπαθητική αυθαιρεσία τους Ρωμαίους στρατιώτες της Σταυρώσεως, καθώς και εκείνων στα μαρτύρια των διαφόρων Αγίων και μαρτύρων της πίστεως, τα οποία προσπαθούν να απεικονίσουν με ρεαλισμό, με Τουρκαλβανούς στρατιώτες· γιατί τους είναι περισσότερο γνώριμοι, γιατί έχουν υποφέρει απ΄ αυτούς· είναι τα στρατιωτικά αποσπάσματα που σε κάθε περίπτωση καταδιώκουν τους Χριστιανούς, τους βασανίζουν, καίνε τα χωριά τους, ως ανεξάρτητοι ληστές ή ως εκπρόσωποι του οθωμανικού κράτους.

Με το ίδιο ή κάποιο αντίστοιχο σκεπτικό μάς φαίνεται πως ο Βυζαντινός αγιογράφος, εκεί κάτω στο Γεράκι, πρέπει να είχε γνωρίσει τους Ασιάτες που απεικόνισε πάνοπλους, με την ήρεμη βλοσυρότητα των Μογγόλων ή Τατάρων

1. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, [Μνημεία Βυζαντινών Οικισμών 1], Κέντρο Βυζαν. Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 11, εικ. 11θ, σ. 12, σ. 15, εικ. 22.

επιδρομέων. Κάτω από τη φαινομενική απάθεια και τα γαλήνια χαρακτηριστικά του προσώπου τους κρύβεται όλη η σκληρότητα των άγριων έφιππων νομάδων της Κεντρικής Ασίας που ξεχύθηκαν από τις εστίες τους από τα μέσα του 13ου μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα και λεηλάτησαν, κατέστρεψαν και διέλυσαν τόσες αυτοκρατορίες.

Ειδικότερα επισημάναμε στα κράνη των στρατιωτών ορισμένα σύμβολα ή γράμματα (εικ. 7). Κανένας μέχρι σήμερα από όσους έχουν ασχοληθεί με τις τοιχογραφίες των εκκλησιών του Γερακίου δεν είχε επισημάνει τη λεπτομέρεια αυτή.

Τα ιδεογράμματα αυτά δεν είναι τυχαία. Είναι, όπως θα δούμε, πραγματικά και φαίνεται ότι συνηθίζονται στις στρατιωτικές αμφιέσεις των βαρβάρων.

Για να απεικονίζονται με τόση ακρίβεια οι λεπτομέρειες, όχι μόνο τα εθνολογικά χαρακτηριστικά των προσώπων, με τα σχιστά μάτια και τα εξογκωμένα μήλα, συμπεραίνουμε πως ο ζωγράφος είχε γνωρίσει τους στρατιώτες αυτούς κάπου στον ελλαδικό χώρο ή σε μακρινότερα μέρη της αυτοκρατορίας.

Ποιοι όμως μπορεί να είναι οι στρατιώτες που απεικονίζονται; Θα μπορούσε κανείς εύκολα να απαντήσει ότι μοιάζουν με Κινέζους, όπως και τα ιδεογράμματα επάνω στα κράνη τους. Αυτή θα ήταν όμως μια εύκολη, μια αδόκιμη απάντηση.

Οι στρατιώτες αυτοί, τους οποίους θα γνώρισε ο ζωγράφος, θα πρέπει να ανήκαν σε κάποια από τις μογγολικές ορδές που κατά χρονικές περιόδους εδήωσαν τις βυζαντινές χώρες. Δεδομένου ότι οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος του ναού του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου χρονολογούνται στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αιώνα, οι εμπειρίες του αγιογράφου θα πρέπει να αναφέρονται σε μια παλιότερη, όχι όμως πολύ απομακρυσμένη εποχή.

Με την πρόταση αυτή χρονολογήσεως των τοιχογραφιών, εκτός από τους συγγραφείς του βιβλίου *Γεράκι* (Ν. Μουτσόπουλο και Γ. Δημητροκάλλη)[2], συμφωνούν και ο Ν. Δρανδάκης[3] και η Μ. Παναγιωτίδου[4]. Αντίθετα ο Ν. Ζίας τοποθετεί τις τοιχογραφίες στο 12ο-13ο αιώνα[5]. Η Lafontaine παρασυρόμενη από τη μεταγενέστερη χρονολογία (1450) που υπάρχει στο εσωτερικό του ναού νόμισε πως όλες οι τοιχογραφίες του ναού ανήκουν σ' αυτή την εποχή[6]. Σε μεταγενέστερη εργασία της όμως τοποθετεί το ναό και τις τοιχογραφίες του αόριστα στην εποχή των Παλαιολόγων[7]. Ο Νικόλαος Βέης, επίσης, που ασχολήθηκε παλιά με το ναό, πιστεύει λανθασμένα, στη μεταγενέστερη χρονολόγηση των τοιχογραφιών (1450) γράφοντας με έμφαση ότι "η γνώμη ότι αι τοιχογραφίαι του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου πρέπει ν΄ αναχθώσιν εις τον ΙΔ΄ αιώνα είναι παντελώς αβάσιμος"[8].

2. Ό.π., σ. 45.
3. "Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης", Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ. ΣΤ΄, 1972-73, σ. 116.
4. M. Panayotidi, "Les églises de Géraki et de Monemvasie", XXIIo Corso di Cultura sull΄Arte Ravennate e Bizantina, 1975, σ. 342.
5. Ν. Ζίας, "Η συντήρηση των Βυζαντινών και Νεωτέρων Μνημείων της Πελοποννήσου από το 1950 έως το 1975", Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14.9.1975, τ. Β΄, Αθήνα 1976-1978, σ. 331.

*

Για την αναγνώριση των ιδεογραμμάτων στραφήκαμε προς διάφορες κατευθύνσεις για να συγκεντρώσουμε πληροφορίες (εικ. 5-7). Με μεγάλη συντομία θα αναφέρω τις απαντήσεις που έλαβα.

Σε επιστολή μου προς τον Αρμένιο βυζαντινολόγο, ακαδημαϊκό κ. Χρατς Μπαρτικιάν (31.5.1982), στην οποία τον παρακαλούσα να αποτανθεί σε ειδικούς επιστήμονες, έλαβα την εξής απάντηση (Ερεβάν, 25.9.1982): "Επιτέλους χθες έλαβα απάντηση από το Κρατικό Ερμιτάζ του Λένινγκραντ σχετικά με τις τοιχογραφίες της Λακωνίας. Ο διευθυντής του Ερμιτάζ ακαδημαϊκός Μπορίς Πιοτρόφσκυ μού γράφει πάνω στον εσώκλειστο φάκελο ότι οι σινολόγοι μας (οι Σοβιετικοί) αρνούνται την ομοιότητα των σημείων αυτών με τα κινέζικα ιερογλυφικά. Τίποτε παρόμοιο...".

Την ίδια αρνητική απάντηση έλαβα και από τον Μορφωτικό Ακόλουθο της Κινεζικής Πρεσβείας στην Αθήνα, στον οποίο αποτάνθηκα με επιστολή μου (5.4.1982). Η απάντηση του Μορφωτικού Ακολούθου (13.4.1982, αρ. 6723282) γράφει τα εξής: "Μελετήσαμε εγώ και οι συνάδελφοί μου τα φωτοαντίγραφα και τις φωτογραφίες και είμαστε της γνώμης ότι τα σημεία που είναι στο κράνος των στρατιωτών δεν είναι κινέζικα, επομένως δεν είμαι σε θέση να σας παρέχω πληροφορίες στα θέματα που αναφέρατε στην επιστολή σας...".

Παρ' όλες όμως τις αρνητικές απαντήσεις δεν απογοητεύθηκα. Μετά από πολλές άλλες απόπειρες προς διάφορες κατευθύνσεις είχα ένα ευτυχέστερο αποτέλεσμα, το οποίο τελικά επιβεβαιώθηκε απόλυτα.

Ο Ιάπωνας ελληνιστής κ. Μ. Σουγγάγια, που του δώσαμε το σχετικό εικονογραφικό υλικό και το μελέτησε, μας πληροφόρησε ότι πρόκειται για το κινέ-

6. Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι*, ό.π., σ. 45, υπ. 231.
7. I. Lafontaine, Iconographie de l΄Enfance de la Vierge dans l΄empire Byzantin et en Occident, vol. I, Bruxelles 1964, σ. 206.
8. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, ό.π., σ. 45, υπ. 232.

ζικο γράμμα hi (χί) που ερμηνεύεται ως "μέγας, υψηλός, έξοχος, επιβλητικός", ερμηνεία που αναφέρεται οπωσδήποτε στον φέροντα το κράνος ή στη στρατιωτική μονάδα στην οποία υπηρετούσε[9] (εικ. 8).

Αυτά συνέβαιναν το 1982. Μετά μία δεκαπενταετία προσπάθησα να επιβεβαιώσω τις πληροφορίες του ελληνιστή κ. Σουγγάγια αποτεινόμενος σε έναν ειδικό ερευνητή του Βουδισμού, ο οποίος εργάζεται στο Kyoto της Ιαπωνίας, με τη μεσολάβηση ενός γνωστού μου Ιταλού ερευνητή, του κ. Fabrizio Fuccello (17.3.1997).

Η απάντηση ήταν θετική και βασίζεται στα δεδομένα του ιαπωνικού Λεξικού "Kanwa Dai-Jiten", γραμμένου από τον Todo Akimori (έκδ. Gakushuu Kenkyuusha). Εκεί αναφέρεται σαφώς ότι το σήμα είναι κινέζικο και σημαίνει "μεγάλος, υποβλητικός" (εικ. 9). Επιβεβαιώθηκε μ' αυτόν τον τρόπο απόλυτα και η παλιότερη μαρτυρία του κ. Σουγγάγια.

*

Παρ' ότι τα ιδεογράμματα αυτά στα κράνη των στρατιωτών είναι κινέζικα, δεν είναι αναγκαίο να ανήκουν και σε Κινέζους στρατιώτες. Μας είναι γνωστό πως οι διάφοροι στρατοί, στα βυζαντινά χρόνια, δεν χρησιμοποιούσαν ενιαία αμφίεση, αλλά συχνά χρησιμοποιούσαν, όπως άλλωστε αναφέρει και ο ιστορικός των χρόνων του Ιουστινιανού Προκόπιος, στο Περί των Περσικών πολέμων έργο του, τις στολές και τα όπλα που έπαιρναν ως λάφυρα από τους αντιπάλους τους[10]. Το βλέπουμε αυτό, πολύ συχνά, και σε τοιχογραφίες[11] και χειρόγραφα, όπως στην περίπτωση της μικρογραφίας του χειρογράφου της Χρονογραφίας του Σκυλίτση, όπου ο στρατός σε μιαν ασπίδα, σαρακηνής μορφολογίας, με κουφικό διάκοσμο, ανακήρυσσε τον Λέοντα Ε΄ τον Αρμένιο ως συμ-

9. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, ό.π., σ. 12.

10. Προκόπιος, De bello Persico, Υπέρ των πολέμων, Procopii Caesariensis, Opera omnia, έκδ. J. Hauri, I, Lipsiae 1967, II, 26, σ. 268..

11. Σε ασπίδες λ.χ. σε τοιχογραφία του Αγίου Δημητρίου στο ναό της Capella Pallatina του Palermo [G. Milles, "Byzantium and Arabs: Crete and Aegean", *D.O.P.* (= Dumbarton Oaks Papers) 18, Washington 1964, σ. 56] και σε ψηφιδωτή παράσταση σε ασπίδα στρατιωτών στον ίδιο ναό (ό.π., εικ. 8). Σε ασπίδα του Αγ. Προκοπίου στον Όσιο Λουκά της Φωκίδος, σε στρατιωτικό άγιο σε ελεφάντινο τρίπτυχο με παράσταση του Μαρτυρίου των Αγίων 40 Μαρτύρων του Μουσείου του Ερμιτάζ του Λένινγκραντ. Σε ασπίδα του Αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτου σε μικρογραφία του Mosquensis Gr. 376 (183) (fol. 25v) (8 Φεβρουαρίου). Ihor Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", *D.O.P.* 16, 1962, εικ. 11, σε κράνη, όπως στο καθολικό της Μ. Οσίου Λουκά, στην παράσταση τοιχογραφίας του Ιησού του Ναυή. Ευστ. Στίκα, Το Οικοδομικόν Χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος, Εν Αθήναις 1970, πίν. 80α, 81.

βασιλέα του Μιχαήλ Α΄[12] (εικ. 10).

Αλλά και σε κνημίδες και σε όπλα και ειδικά σε ασπίδες βλέπουμε συχνά κουφικές επιγραφές και ιδεογράμματα, γιατί, τις εποχές αυτές, από τον 8ο μέχρι τον 11ο αιώνα, το Βυζάντιο είχε αποδυθεί σε μακροχρόνιους πολέμους με τους Άραβες και ήταν φυσικό τα πολεμικά λάφυρα να προέρχονται στο πλείστον από το οπλοστάσιο των Σαρακηνών.

*

Ας επιστρέψουμε όμως στη δική μας απεικόνιση. Ποιοι στρατιώτες μπορεί να απεικονίζονται στην παράσταση του Λίθου στην τοιχογραφία του ναού του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο Γεράκι;

Αναφέραμε ήδη ότι πρόκειται για απεικόνιση Μογγόλων ή Τατάρων.

Η Μογγολία, ως γνωστόν, είναι χώρα της Κεντρικής Ασίας μεταξύ Σιβηρίας, Μαντζουρίας, Κίνας και Τουρκεστάν.

Η ιστορία του μογγολικού λαού αρχίζει από την εποχή του Τζεγκίζ-χαν, από τα τέλη του 12ου αιώνα. Από το 1183 μέχρι το 1193 εξουδετέρωσε όλους τους αντιπάλους του και αναγνωρίσθηκε αυτοκράτορας (μέγας Χαν) όχι μόνο των Μογγόλων αλλά και όλων των Τούρκων της Ανατολής. Μετά το θάνατό του (± 1225) το απέραντο κράτος του διανεμήθηκε μεταξύ των γιων του[13]. Διάδοχός του στο θρόνο εξελέγη ο γιος του Μαγκού. Γενικός διοικητής της Κίνας διορίστηκε ο αδελφός του Κουμπλάι, ο οποίος κατόρθωσε να υποτάξει ολόκληρη την αυτοκρατορία των Sung. Ο Χουλαγού κατέλαβε τη Βαγδάτη και μετά το θάνατο του Μαγκού (+ 1260) τη θέση του μεγάλου χαν στο Πεκίνο κατέλαβε ο Κουμπλάι. Ο Χουλαγού στη Δύση ήταν σχεδόν ανεξάρτητος αποδεχόμενος όμως την υπέρτατη ηγεσία του Πεκίνου[14].

Η επικράτηση των Μογγόλων από την Κίνα μέχρι την ανατολική Ευρώπη μολονότι κατέστρεψε πολιτισμούς στην περιοχή αυτή με τη στρατιωτική βία, ωστόσο βελτίωσε την επικοινωνία της Κίνας με τις δυτικές χώρες διαμέσου των

12. André Grabar, M. Manoussacas, *L΄Illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venise 1979, Pl. I, fig. 1 (fol. 10v). Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις Ιστοριών, έκδ. Ioannes Thurn, Berolini 1973, 5.67-74: "... τῷ πατρικίῳ δὲ Λέοντι τῷ ἐξ ᾿Αρμενίων, ἀνδρὶ θυμοειδεῖ δοκοῦντι καὶ δραστηρίῳ καὶ τοῦ στρατεύματος τῶν ᾿Ανατολικῶν ἄρχοντι τηνικαῦτα, παρεχώρει τῆς ἐξουσίας...".

13. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού, τ. ΙΖ΄, λ. "Μογγολία", σ. 288, 289.

14. Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, "Πρεσβείες μεταξύ Fu-lin (Βυζάντιο;) και Κίνας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και η ιστορικογεωγραφική πραγματικότητα. Η "Άπω Δύση" από τις κινεζικές πηγές". Ανάτυπο από τη *Δωδώνη*, τ. ΚΓ΄, τεύχος 1, 1994, Ιωάννινα 1995, σ. 203.

χερσαίων δρόμων[15]. Η κεντρική κυβέρνηση των Μογγόλων ίδρυσε καί φρόντισε με μεγάλη προσοχή ένα πλήρες και πολυσύνθετο σύστημα σταθμών κατά αποστάσεις με βάσεις εξοπλισμένες με εφόδια για αλλαγή ίππων και διαμονή, όπως, κατά την αρχαιότητα, το ρωμαϊκό σύστημα των mutationes. Το σύστημα αυτό της εποχής της μογγολικής δυναστείας των Γιουάν (1271-1368), το οποίο εφαρμόστηκε ιδιαίτερα για την εξυπηρέτηση των ταχυδρομείων, ήταν το καλύτερα οργανώμενο από όλα τα προηγούμενα.

Ο Μάρκο Πόλο ανέφερε, επίσης, ότι υπήρχαν πολλοί εσωτερικοί δρόμοι από το Τα-Του (το Πεκίνο, το οποίο ιδρύεται την εποχή αυτή), την πρωτεύουσα της δυναστείας των Γιουάν, προς τις επαρχίες και πολλοί σταθμοί, κάθε 40 ή 50 χιλιόμετρα ο ένας από τον άλλο, με αποτέλεσμα τα ταξίδια των πρεσβευτών και των πρεσβειών όπως και των ταχυδρόμων να διευκολυνθούν σε μεγάλο βαθμό[16].

Την εποχή όμως αυτή (1271-1368) η επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο μειώνεται, γιατί στο μεταξύ (1204) η Κωνσταντινούπολη πέφτει στα χέρια των Σταυροφόρων και έτσι η δυναστεία των Γιουάν στρέφει το ενδιαφέρον της προς άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

Οι Μογγολικές ορδές του Τζεγκίζ-χαν πρωτοεμφανίζονται στον Μικρασιατικό χώρο την εποχή που βασίλευε στο Ικόνιο ο Σελτζούκος σουλτάνος Κάι-Χοσρέβ Β΄. Ο στρατός του, στο πλείστον από Φράγκους μισθοφόρους, ηττήθηκε και οι Μογγόλοι προχώρησαν μέχρι την Καισάρεια καταστρέφοντας τα πάντα στο δρόμο τους[17]. Ο σουλτάνος ζήτησε τη βοήθεια του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουΐνου Β΄, ο οποίος όμως αρνήθηκε. Αντίθετα ο Βυζαντινός αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Δούκας Βατάτζης αποδέχθηκε και το 1243 υπογράφηκε συνθήκη μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων. Τη συμμαχία αυτή αναφέρει ο Γεώργιος Ακροπολίτης[18] και εξιστορεί τη συνάντηση των δύο ηγεμόνων στην Τρίπολη, επί του Μαιάνδρου, το σημερινό Μπουλαντάν. Κατά τον Γ. Ακροπολίτη η συνθήκη αυτή εξασφάλισε το κράτος της Νίκαιας από τον μογγολικό κίνδυνο[19].

15. Chen-Zhi-giang, "Η μελέτη της επικοινωνίας μεταξύ της Κίνας και του Βυζαντίου. Εμπορικοί δρόμοι από ξηρά και θάλασσα", *Βυζαντιακά* 15, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 285.

16. Chen-Zhi-giang, ό.π.

17. Paul Wittek, La formation de l΄Empire ottoman, έκδ. V.L. Ménage, London 1982, σ. 299.

18. Χρονική συγγραφή, 41, σ. 69-70.

19. Γ. Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή 41, σ. 69,.17 κε.: "ὁ γοῦν βασιλεύς 'Ιωάννης... ἀποδέχεται ἄσμενος τὴν πρεσβείαν καὶ εἰς ἕνωσιν συνελθεῖν ᾑρετίσατο τῷ σουλτάν, ὡς ἂν τοῦτο τοῖς ἐναντίοις εἰς ἀποτροπὴν γένοιτο· ἡνωμένων γάρ τῶν τοιούτων δύο ἀρχῶν μεγίστων εἰκός ὁς ἕνα μέν ἔχουσι τόν σκοπόν, πρὸς δὲ δύο ἀθρόον εὑρισκομένοις...".

Τίποτε όμως το θετικό δεν προέκυψε από αυτή τη συνθήκη και γιατί το κράτος των Σελτζουκιδών ήταν εξουθενωμένο από τις εσωτερικές διαμάχες και γιατί το 1247 δολοφονήθηκε ο σουλτάνος Κάι-Χοσρέβ, ο οποίος στο μεταξύ είχε αναγκασθεί να γίνει φόρου υποτελής στους Μογγόλους[20].

Η σελτζουκική αυτοκρατορία των Ρουμ Σελτζούκων υπέκυψε σπαρασσόμενη, όπως αναφέραμε, από εμφύλιες διαμάχες οι οποίες εντάθηκαν κάτω από τη μογγολική πίεση.

Η μογγολική όμως διείσδυση στον Μικρασιατικό χώρο είχε συμπαρασύρει πολλά τουρκικά φύλα και ιδίως Τουρκμένους και Ουγούζους. Οι Τουρκμενικοί αυτοί λαοί, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί με την έγκριση ή την ανοχή των Σελτζούκων στις δυτικές παρυφές του κράτους τους, με τη διάλυση του σελτζουκικού κράτους απέκτησαν προοδευτικά μια αυτονομία και μιαν ανεξαρτησία και, όπως γράφει ο Paul Lemerle, "είναι δυσχερέστατο, την εποχή αυτή, και να σκιαγραφήσει κανείς τα όρια των τουρκικών ηγεμονιών της Δυτικής Ανατολίας, τα διάφορα μπεϊλίκια και εμιράτα"[21].

Την εποχή αυτή η κυριαρχία του κράτους των Μογγόλων Il-Khan στην Περσία έφθανε δυτικά μέχρι τον ποταμό Kizil-Irmak (Ίρη), έχοντας βάση την Καισάρεια.

Αναφέραμε προηγουμένως ότι τα διάφορα τουρκικά κράτη βρίσκονταν συνεχώς κάτω από τον έλεγχο όλο και ανανεούμενων τουρκμενικών ορδών.

Το Karaman, που βρισκόταν στα σύνορα με τους Μογγόλους, δύο φορές προσβλήθηκε (1299 και 1319). Το 1277 και 1312 επιτέθηκαν εναντίον του Ικονίου. Ένα από τα αρχαιότερα εμιράτα ήταν αυτό της Κασταμονής, το οποίο ιδρύθηκε το 1290 από έναν Μογγόλο διοικητή, τον Il-Khan, ο οποίος και ίδρυσε τη δυναστεία του Candar-ogullarr, γνωστότερου αργότερα ως Kizil Ahmedliler του Isfendiyar-ogullari. Στο κρατίδιο αυτό προσαρτήθηκε το 1322 η Σινώπη και το 1330 το Canik[22].

Όταν συνέβαιναν αυτά στα ανατολικά σύνορα του Βυζαντινού κράτους, στον Βαλκανικό χώρο εμφανίζεται ένας άλλος Ασιατικός εχθρός, οι Τάταροι

20. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού, τ. ΚΓ΄, σ. 191.

21. Paul Lemerle, *L΄Émirat d΄Aydin. Byzance et l΄Occident. Recherches sur "La geste d΄Unur pacha"*, Paris 1957, σ. 10.

22. Donald Edgar Pitcher, *An historical Geography of the Ottoman Empire from earliest times to the end of the sixteenth Century*, Leiden 1972, σ. 35.

("Υπερβόρειοι Σκύθαι"), οι οποίοι άλλοτε μόνοι, άλλοτε αναμεμιγμένοι με Μογγόλους και συχνά με τη βοήθεια των Βουλγάρων δηώνουν και καταστρέφουν τις Βυζαντινές επαρχίες της Θράκης.

Στα βυζαντινά κείμενα κάτω από την κοινή ονομασία "Σκύθες" αναφέρονται κυρίως τουρκομογγολικοί λαοί και άλλοι συγγενικοί μ' αυτούς, όπως οι Κουμάνοι[23].

Οι πηγές αναφέρουν εισβολή στη Θράκη την άνοιξη και το θέρος του 1206, οπότε πολιορκούνται χωρίς αποτέλεσμα η Αδριανούπολη και το Διδυμότειχο.

Το 1237 πολυάριθμοι Κουμάνοι διωκόμενοι από Τατάρους διασχίζουν τον Δούναβη και τον Αίμο, λεηλατούν την ύπαιθρο της Θράκης, αιχμαλωτίζουν τον αγροτικό πληθυσμό και όλους όσοι δεν κατέφυγαν στα κάστρα και τους πουλούν ως δούλους. Τελικά, το 1241, εγκαταστάθηκαν ως "στρατιώτες" από τον Ιωάννη Βατάτζη στις ευρωπαϊκές και τις μικρασιατικές επαρχίες της αυτοκρατορίας[24] (στην κοιλάδα του Μαιάνδρου και τη Φρυγία σε αντικατάσταση των Τούρκων)[25]. Τελικά οι Κουμάνοι αυτοί ταχύτατα εξελληνίσθηκαν. Από την τουρκική αυτή φυλή κατάγονται εξέχουσες μορφές του Βυζαντίου, όπως ο Συργιάννης[26].

Μετά το θάνατο του Ιωάννη Ασάν Β΄ (1241) εισβάλλουν και υποτάσσουν τη Βουλγαρία Τάταροι. Το κράτος των Τατάρων καταλύθηκε τον 13ο αιώνα από τους Μογγόλους και από την επιμειξία με αυτούς και τους Βουλγάρους και τις παλαιές ιθαγενείς φιννικές φυλές προήλθαν οι σημερινοί Τάταροι του Βόλγα[27]. Οι Τάταροι, ουνικής καταγωγής λαός[28], είναι απόγονοι των Μογγόλων της Χρυσής ορδής· και από πολύ παλιά βρίσκονται εγκατεστημένοι στις περιοχές μεταξύ των ποταμών Βόλγα και Κάμα, αφού προηγουμένως έδιωξαν από τις παλιές του κοιτίδες τον αυτόχθονα βουλγαρικό πληθυσμό[29]. Ο ταταρικός έλεγχος του Εύξεινου πόντου ολοκληρώθηκε την εποχή της μεγάλης μογγολικής εκστρατείας του 1236-1343. Η αντικατάσταση της ισχύος του Βυζαντίου στις περιοχές αυτές από τους Τατάρους, παγιώθηκε στα χρόνια του χάνου Mönkä (1251-1343). Από την εποχή αυτή επισημαίνονται οι ταταρικές φιλοδοξίες για την επέκταση των κατακτήσεών τους μέχρι τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη[30].

23. Catherine Asdracha, *La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique*, Athènes 1976, σ. 80, 81. Κωνστ. Π. Κύρρης, *Το Βυζάντιον κατά τον ΙΔ΄ αιώνα. Ι. Η πρώτη φάσις του εμφυλίου πολέμου και η πρώτη συνδιαλλαγή των δύο Ανδρονίκων (20.IV-φθινόπωρο 1321)*, Λευκωσία - Κύπρος 1982, σ. 8, 9.

24. C. Asdracha, ό.π., σ. 136, 242-243.

25. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 154.

26. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 154.

27. Χ.Ε. Δασκαλάκης, "Τατάρων Δημοκρατία", Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού, τ. ΚΒ΄, σ. 821.

28. Encyclopaedia Britannica (Macropaedia), τ. XII, σ. 362, 366.

29. Encyclopaedia Britannica (Macropaedia) (1973-1974), τ. IX, σ. 838.

Το 1294-5 επιτέθηκαν εναντίον της Βουλγαρίας, το 1297 εναντίον του Βυζαντινού κράτους, το 1299-1300 εναντίον της Θράκης. Η Θράκη και η Μακεδονία ήσαν περιοχές γνώριμες στους Τατάρους πολύ πριν από το 1316-1321[31].

Ήδη από το 1316 οι Τάταροι θεωρούνται από τους κύριους εχθρούς του Βυζαντίου, γιατί είχαν εισβάλει βίαια διά της Βλαχίας και Βουλγαρίας στα βυζαντινά εδάφη. Η επανάληψη των ταταρικών επιδρομών διαμέσου Βουλγαρίας μέσα σε πέντε χρόνια (1320, 1321, 1324) γίνεται πάντοτε με βουλγαρική έγκριση και πιθανότατα υποκίνηση[32]. Το 1321 η εισβολή γίνεται με συνεργασία Βουλγάρων-Τατάρων και Βλάχων. Ο Ι. Καντακουζηνός (Ι, 39: Ι, 188-189) γράφει πως πολυάριθμοι Τάταροι διήλασαν τη Θράκη, αλλά δεν κατόρθωσαν να προξενήσουν μεγάλες καταστροφές και ζημιές στον πληθυσμό της υπαίθρου.

Οι περιοχές όμως της Θράκης τη χρονική αυτή περίοδο δεν υπέφεραν μόνο από τις ταταρικές επιδρομές, αλλά και από επιθέσεις στρατευμάτων κάτω από πρόσκαιρες συμμαχίες, όπως αυτή του 1265 που διοργάνωσε ο Βούλγαρος τσάρος Κωνσταντίνος Τιχ και ερήμωσε τη Θράκη, επικεφαλής στρατεύματος 20.000 ανδρών Βουλγάρων, Τατάρων και Τούρκων της Δοβρουτζάς. Οι επιδρομείς έφθασαν και εδήωσαν μέχρι τις περιοχές του Κάτω Έβρου[33]. Φαίνεται πως από τότε χρονολογείται η εγκατάσταση φυλετικών ομάδων Τατάρων και Μογγόλων στη Θράκη[34].

Κατά το 1271 γίνεται και δεύτερη καταστρεπτική επιδρομή των Τατάρων στα βυζαντινά εδάφη, ύστερα από πρόσκληση του Ιωάννη της Θεσσαλίας και του Ανδρόνικου Ταρχανειώτη[35].

Το 1285 σημειώνεται και άλλη μεγάλη επιδρομή Τατάρων στη Θράκη και τη Μακεδονία, η οποία συνοδεύεται από πειρατικές επιδρομές στα παράλια. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ αναγκάζεται να μετακινήσει τους πληθυσμούς των παραλίων προς το εσωτερικό εξαιτίας της αδυναμίας του Βυζαντίου να απο-

30. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 154.

31. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 163, 164.

32. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 101.

33. C. Asdracha, ό.π., σ. 247. Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der Byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965, σ. 64.

34. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 154.

35. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état Byzantin*, Paris 1956, σ. 483.

στείλει ναυτικές δυνάμεις σε απόκρουση των πειρατικών επιδρομών[36].

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1299-1300, ο Βούλγαρος πρέσβης στην αυλή του Στεφάνου Ούρου Β΄ Μιλούτιν διαδίδει ότι οι Τάταροι (Σκύθαι) λεηλατούσαν τη Θράκη[37].

Οι μεγάλες όμως ταταρικές επιδρομές στη Θράκη συνέβησαν κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσεως του εμφυλίου πολέμου μεταξύ των Ανδρονίκων· άρχισαν πριν από το θάνατο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ (12.10.1320) και εντάθηκαν όχι πολύ πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Ρηγίου (6.6.1321) με την οποία έληξε ο αδελφοκτόνος πόλεμος και πάντως συνεχίσθηκαν και κατά τα έτη 1323/24[38].

Βλέπουμε συνεπώς πως οι Τάταροι διεδραμάτιζαν αξιόλογο ρόλο στις διαβαλκανικές σχέσεις ιδιαίτερα από το τέλος του 13ου αιώνα.

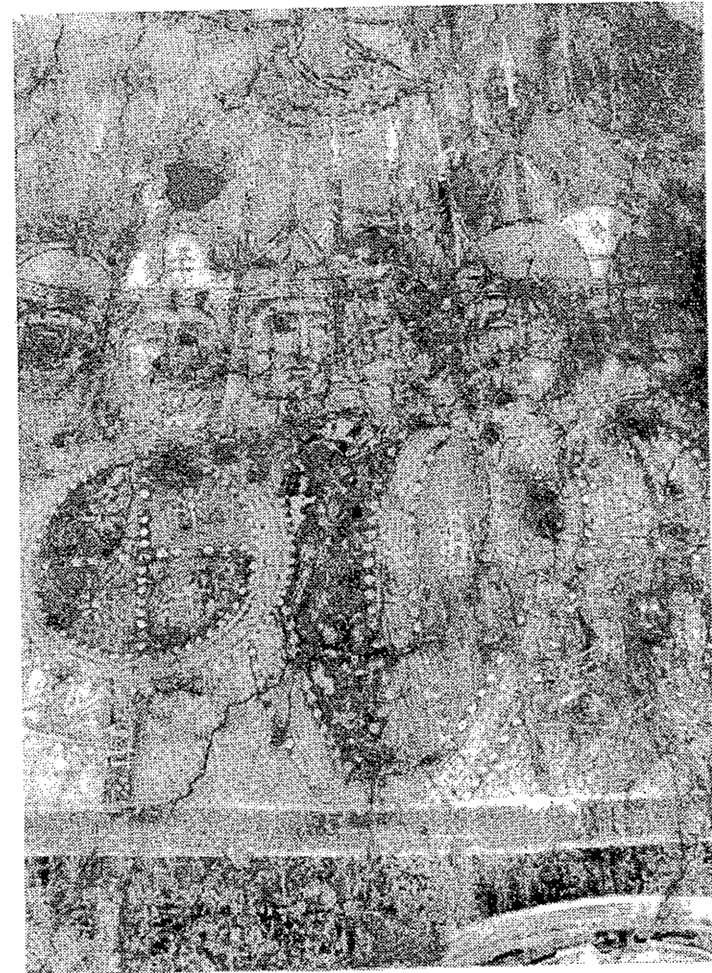
Συνεπώς ο ζωγράφος που απεικόνισε τα Ταταρικά πρόσωπα των στρατιωτών στην παράσταση του Λίθου στο ναό του Γερακίου μπορεί να είχε "προσλαμβάνουσες παραστάσεις" από προηγούμενη θητεία του στις θρακικές περιοχές όπου, όπως είδαμε, οι Ταταρικές επιθέσεις ήσαν πολυάριθμες από τα τέλη του 13ου μέχρι το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα.

Μια τελευταία απόπειρα προσεγγίσεως του προβλήματος θα πρέπει, πιστεύουμε, να περιλάβει και την περίπτωση του (gazi) Umur, που ήταν δευτερότοκος γιος του αδελφού του ιδρυτή της δυναστείας των Οσμανιδών Μεχμέτ (Gazi Mehmed), ο οποίος μαζί με τον Suleyman, το γιο του Saruhan, ξεκίνησε με 276 σκάφη το 1335 και έφθασε στην περιοχή του υπόφορου διοικητή της Μονεμβασίας, όπου και αποβιβάσθηκε. Από εκεί ξεκίνησε τον πόλεμο εναντίον του Ispen, όπως ονομάζει το Χρονικό τον διοικητή των Ελληνικών περιοχών. Φθάνει τελικά στο Μιστρά καταστρέφοντας και λεηλατώντας τη χώρα του Gifrilibos (Γαβριήλ ή Γαβριλόπουλου). Ο Ispen (Spanos και Spanis) είναι γνωστό ιστορικό πρόσωπο. Είναι γνωστοί άρχοντες της περιοχής με την επωνυμία "Σπανοί"[39].

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως κάποιο Ταταρικό απόσπασμα μπορεί να συμμετείχε στο στρατιωτικό απόσπασμα με το οποίο ο Umur προσέβαλε τις βυζαντινές περιοχές μεταξύ Μονεμβασίας και Μιστρά. Ίσως, αν δεχθούμε μια λίγο μεταγενέστερη χρονολογική τοποθέτηση των τοιχογραφιών, δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε την επαφή και γνωριμία του Αγιογράφου –εφόσον ήταν ντόπιος ή "παρεπιδημών" στην περιοχή– με τους Τάταρους στρατιώτες το έτος 1335.

36. Παχυμέρης, Βόννης Ι, σ. 229, 240, ΙΙ, σ. 611.
37. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 161.
38. Ursula Victoria Bosch, ό.π., σ. 64. Κ. Κύρρης, ό.π., σ. 101.
39. Paul Lemerle, *L΄Émirat d΄Aydin*, ό.π., Paris 1957, σ. 11, 102, 103

Περισσότερο όμως πιθανή είναι η εμπειρία του Αγιογράφου από τις Ταταρικές επιδρομές που συνέβησαν σε περιοχές της Θράκης και ιδιαίτερα από την Αδριανούπολη μέχρι την Αίνο κατά τα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα.

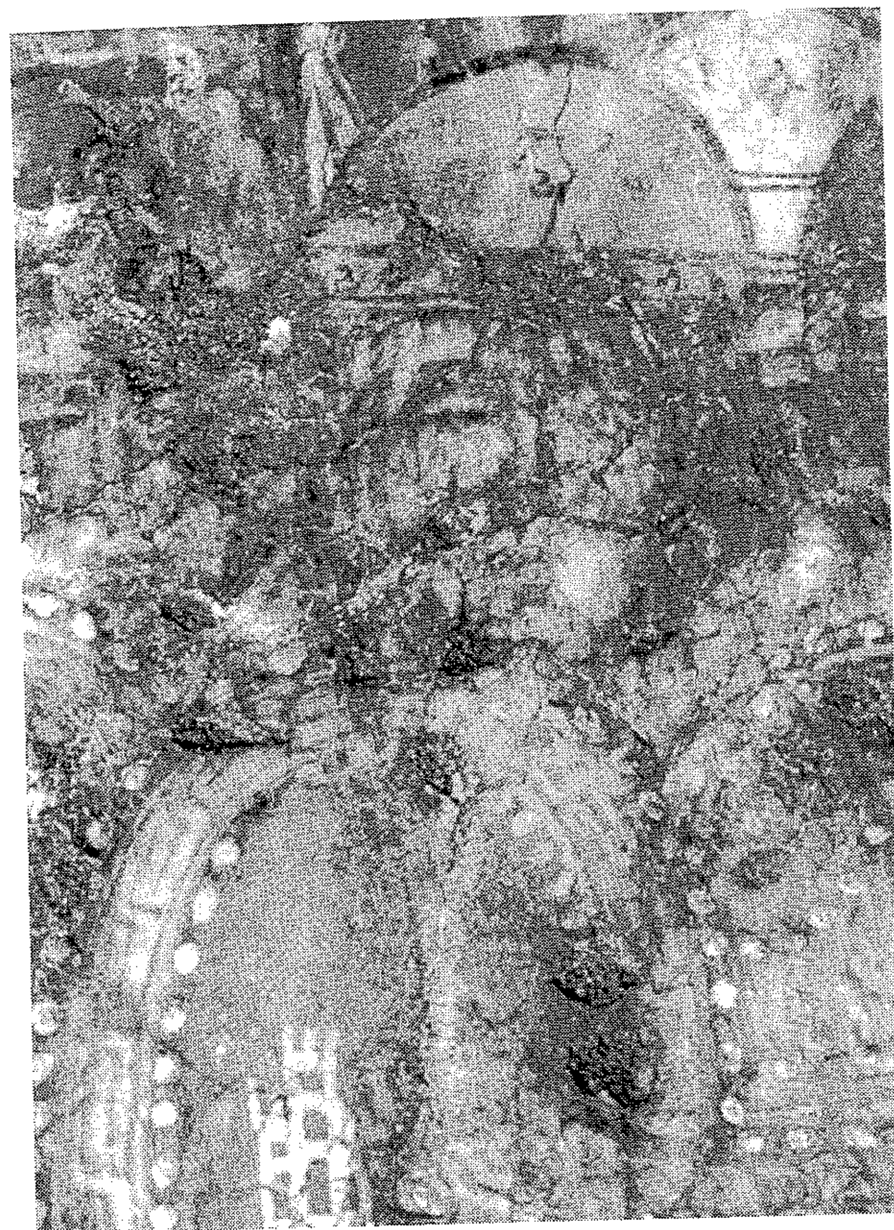
Εικ. 1. Η παράσταση των Ασιατών στρατιωτών στη σκηνή του Λίθου, στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο Γεράκι της Λακωνίας.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια των προσώπων των στρατιωτών με τα ιδεογράμματα στα κράνη τους.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια προσώπων των στρατιωτών της σκηνής του Λίθου.

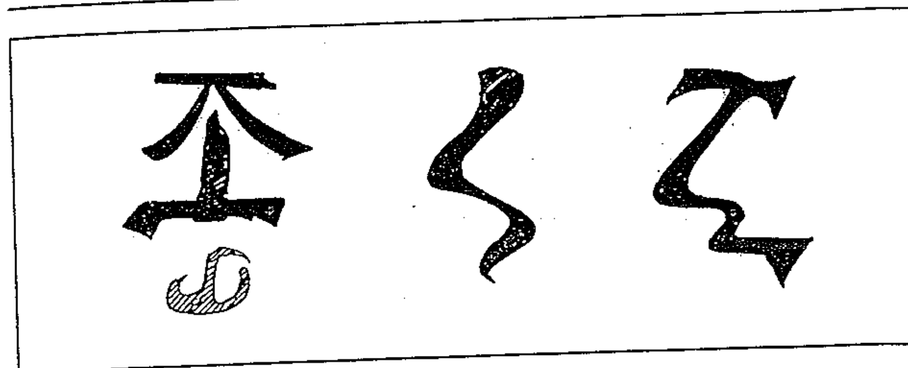
Εικ. 4. Λεπτομέρεια προσώπου στρατιώτη από τη σκηνή του Λίθου.

Εικ. 5. Σκαρίφημα προσώπων δύο στρατιωτών της σκηνής του Λίθου.

Εικ. 6. Πρόσωπο στρατιώτη με ιδιότυπο κράνος και σύμβολο στην ασπίδα του.

Εικ. 7. Τα τρία κινεζικά ιδεογράμματα.

Πρὸς τὸν Καθ. Μουτσόπουλον

κινέζικο γράμμα

丕 [hi; xi] great, grand;

μέγας, ὑψηλός, ἔξοχος, ἐπιβλητικός

λ.χ. 丕子: διάδοχος τοῦ αὐτοκράτορος

丕業: ἄριστον ἐπίτευγμα

Μ. Σουγγάγια

Εικ. 8. Η μετάφραση του κινεζικού γράμματος "χι" από τον Ιάπωνα ειδικό επιστήμονα κ. Μ. Σουγγάγια.

4
【丕】(5) ヒ㊉㊊ pʻiəg-pʻii-pʻi-pʻi(pi) ㊥支(脂)
意味 ❶《形》おおきい(なり) ふっくらとおおきい。❷《形》おおきい(なり) 豊かにふくれたさま。「丕業」「丕顕」
解字 不はふっくらとふくれた花のがくを描いた象形文字。丕は、不に一印を加えた会意文字。不が否定詞に転用されたため、丕が不の原義(ふくれる)をあらわした。古典では、丕顕を不顕とも書く。胚(ふくれた胚芽)・杯(まるくふくれたさかずき)・盃(まるくふくれたさかずき)などと同系のことば。
㊙ ㊊ ㊓ ㊔
古訓 ヲホイナリ(観名)
▽丕丕
【*丕子】 天子の嫡子。類元子。
【*丕図(圖)】 おおきな計画。▽ほめていうときに用いる。
【*丕命】 おおきな命令。天子の命令のこと。勅命。
【*丕・祚】 天子の位。類宝祚。
【*丕烈】 りっぱな手がら。類丕績。
【*丕基】 天子の大事業の基礎。類鴻基。
【*丕業】 おおきなりっぱな業績。類洪業。
【*丕績】 りっぱな功績。類丕烈。
【*丕顕(顯)】 豊かで明らかである。

Εικ. 9. Σελίδα του Ιαπωνικού Λεξικού Kanwa Dai-Jite του Todo Akimori (έκδ. Gakushuu Kenkyuusha), στη σελίδα 4 του οποίου απεικονίζεται το κινεζικό γράμμα "χι".

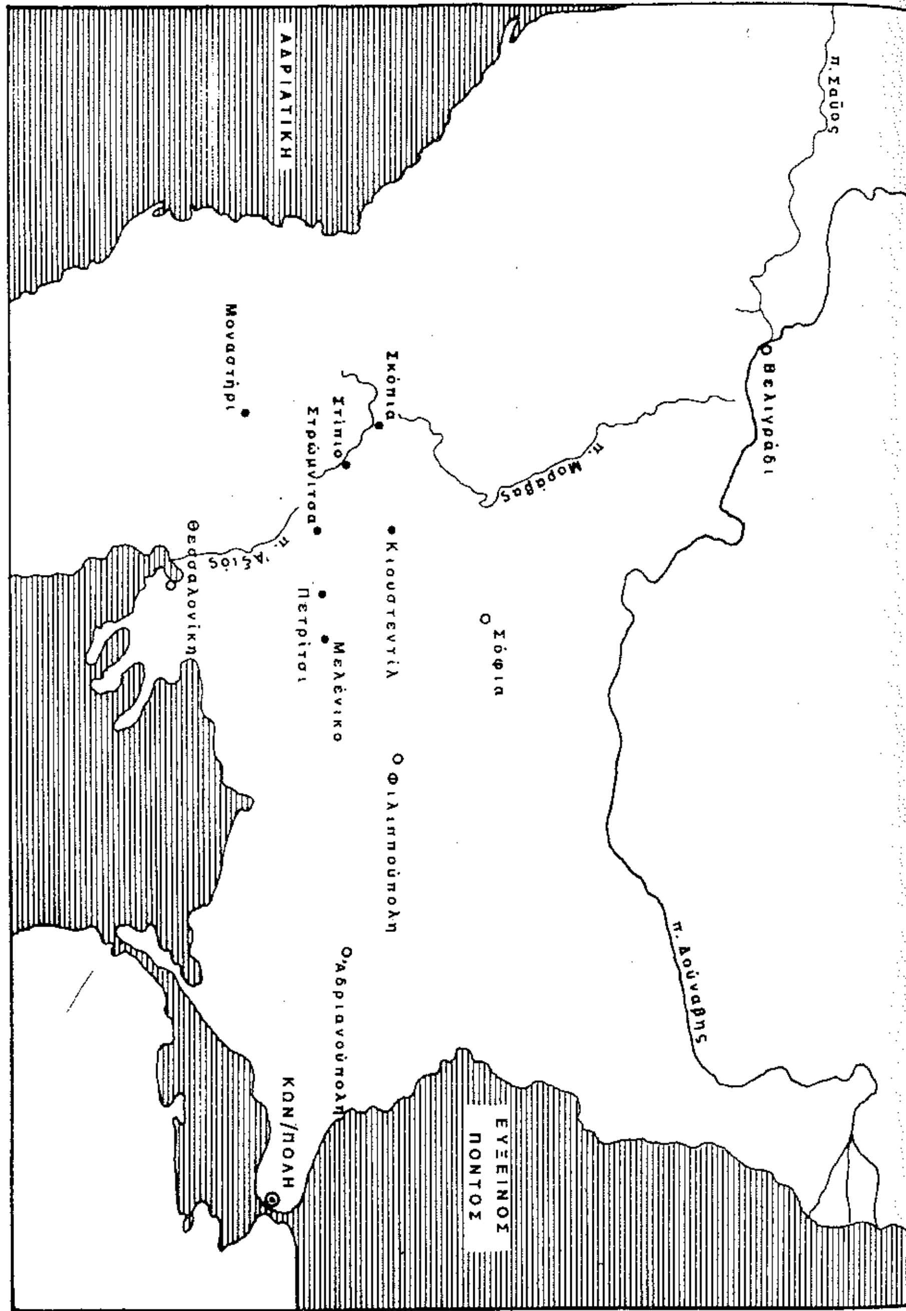
Εικ. 10. Μικρογραφία του χειρογράφου του Ιωάννη Σκυλίτζη της Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης (fol. 10v).
André Grabar, M. Manoussacas, L´Illustration du Manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque National de Madrid. Venise 1979,

εικ. 2, πίν. I:
"Ο Λέων Ε΄ ο Αρμένιος ανακηρύσσεται συναυτοκράτωρ με τον Μιχαήλ Α΄".

Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου

Ἡ δημογραφική κατάσταση ἀστικῶν κέντρων τῶν Κεντρικῶν Βαλκανίων

(15ος - 16ος αἰ.)

Ἀστικὰ κέντρα τῶν Κεντρικῶν Βαλκανίων

Οἱ δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις καὶ ἡ κινητικότητα τῶν πληθυσμῶν ὀφείλονται σὲ πολλὲς αἰτίες, ποὺ ποικίλλουν στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία καὶ τὶς ἑκάστοτε τοπικὲς συνθῆκες. Τὰ αἴτια μπορεῖ νὰ εἶναι πολιτικά – ἐπιδρομές, πόλεμοι, κατακτήσεις καὶ ἡ ἀνασφάλεια ποὺ προκαλοῦν –, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικά[1] – ἀνάπτυξη ἢ παρακμὴ μιᾶς πόλης ἢ μιᾶς περιοχῆς, σιτοδεία, ἐπιδημίες κ.ἄ.– Στὴ χερσόνησο τοῦ Αἵμου, σὲ ἐποχὲς μεγάλων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναστατώσεων, παρατηρεῖται αὐξημένη κινητικότητα: οἱ πηγὲς ἀναφέρουν ὁμαδικοὺς ἐποικισμοὺς ἢ μεμονωμένες μεταναστεύσεις πρὸς ἀστικὰ καὶ οἰκονομικὰ κέντρα ποὺ παρεῖχαν δυνατότητες ἐργασίας· ὁμαδικὲς μεταναστεύσεις, κυρίως ἀπὸ τὶς κατώτερες κοινωνικὲς ὁμάδες, ποὺ ἀναζητοῦσαν καλλίτερες συνθῆκες ζωῆς, ὅταν ἡ γῆ τους δὲν ἐπαρκοῦσε νὰ τοὺς θρέψει· ἢ μετακινήσεις πληθυσμῶν, ποὺ γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἐγκατέλειπαν τὶς ἑστίες τους ἀναζητώντας καταφύγιο σὲ ἄλλους ἀσφαλέστερους τόπους. Ἀκόμη μαρτυροῦνται βίαιες μετακινήσεις πληθυσμῶν – πρακτικὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὴν ἑκάστοτε ἐξουσία τόσο στὸ μεσαίωνα ὅσο καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους καὶ ποὺ ἀποσκοποῦσε κυρίως στὸν ἔλεγχο μιᾶς περιοχῆς ἢ μιᾶς ἀπείθαρχης ὁμάδας, στὴν ἄμυνα τῶν συνόρων καὶ γενικὰ τῶν στρατηγικῆς σημασίας θέσεων ἢ στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση συγκεκριμένων περιοχῶν.

Ἡ περίοδος τῆς κατάκτησης καὶ τῆς ἑδραίωσης τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὰ Βαλκάνια (ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰ. ὥς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ.) χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλες δημογραφικὲς ἀλλαγές. Οἱ ἐπιδρομὲς καὶ οἱ ἐκστρατεῖες τῶν Τούρκων, οἱ συνεχεῖς πόλεμοι μεταξὺ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ τῶν χριστιανικῶν συνασπισμῶν καὶ τελικὰ ἡ ὁριστικὴ κατάκτηση τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου προκάλεσαν ἐκτεταμένες μετακινήσεις

1. Πρβλ. Vasilka Tăpkova-Zaimova, "Les mouvements des populations en Mésie et en Thrace entre le début du XIe et le début du XIIIe siècle", *Byzantinische Forschungen* 7 (1979), σελ. 193.

πληθυσμῶν καὶ διαδοχικὲς μεταναστεύσεις, οἱ ὁποῖες ἀναστάτωσάν τὴν ὑπάρχουσα δημογραφικὴ κατανομὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ σύνθεση τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν καὶ εἶχαν δυσμενεῖς συνέπειες γιὰ τὴν οἰκονομία τους.

Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς τουρκικὲς ἐπιδρομὲς καὶ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν κατέφυγαν ἀρχικὰ στὶς ὀχυρωμένες πόλεις ἢ ἔφυγαν πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ δυτικά, σὲ περιοχὲς τῶν Βαλκανίων ἀκόμη ἐλεύθερες ἢ σὲ γειτονικὲς χῶρες. Κάθε νέα ἐκστρατεία τῶν Τούρκων προκαλοῦσε νέα φυγὴ τῶν χριστιανῶν. Μετὰ τὴν ὁριστικὴ κατάκτηση τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου παρατηρεῖται μεγάλη μετακίνηση τῶν κατοίκων ἀπὸ τὶς ἀνοικτὲς πεδιάδες πρὸς τὶς καλλίτερα προφυλαγμένες δασώδεις καὶ ὀρεινὲς περιοχές, μακρυὰ ἀπὸ τὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες, ἢ πραγματικὴ ἔξοδος πρὸς τὸ ἐξωτερικό, πρὸς τὴ Δύση, τὴν Αὐστρία, τὴν Οὐγγαρία καὶ τὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ἡ ἀνασφάλεια, ἡ πτώση τοῦ βιωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ κυρίως ὁ φόβος τῶν ἀντιποίνων ἀνάγκαζε τοὺς ὑπόδουλους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα τους.

Ἡ ἤδη προβληματικὴ κατάσταση τῶν βαλκανικῶν πληθυσμῶν, ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν καταστροφῶν ποὺ ἐπισώρευσαν, ἐπιδεινώθηκε ἀπὸ τὸν λιμό, ποὺ ἔπληξε τὰ Βαλκάνια τὸ 1371, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Ἕβρου, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν μεγάλο λιμὸ τοῦ 1454 καὶ 1455, καὶ ἀπὸ τὸν λοιμό, τὴν ἐπιδημία τοῦ 1437 καὶ 1456 ποὺ ἀποδεκάτισε τὸν πληθυσμό. Τότε ἀπὸ τὶς πτωχότερες κυρίως ὁμάδες ὅσοι ἐπέζησαν ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἑστίες τους καὶ νὰ πάρουν τὸ δρόμο πρὸς τὶς ἀκτὲς καὶ τὶς γειτονικὲς χῶρες[2]. Ἡ φυγὴ καὶ ὁ ἐκπατρισμὸς ἦταν ἕνα φαινόμενο ποὺ αὐτοὺς τοὺς ταραγμένους καιροὺς μαρτυρεῖται παντοῦ στὰ Βαλκάνια, σὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκταση, πρὸς διαφορετικὲς κατευθύνσεις καὶ μὲ ποικίλες μορφές: στὴν Ἑλλάδα[3], στὴ Σερβία καὶ τὴ Βοσνία, στὴ Βουλγαρία καὶ τὴν Ἀλβανία.

Τὸ ποιοτικὰ ποικίλο καὶ ἀριθμητικὰ πλούσιο τοπωνυμικὸ ὑλικὸ μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη ὁλόκληρων περιοχῶν ἐξ αἰτίας τῆς ὁμαδικῆς μετανάστευσης, ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τὶς ἐπιδρομές, τὴν πεῖνα καὶ τὶς ἐπιδημίες: πρόκειται γιὰ ἐρημωμένα χωριὰ στὴν Ἑλλάδα[4], γιὰ χωριὰ στὴ Σερβία, κυρίως αὐτὰ ποὺ ὀνομάζονται selište ἢ ἔχουν τὴν κατάληξη ište (ποὺ ὑποδηλώνει χωριὸ ἐρημωμένο καὶ κατοικημένο ξανά), ἢ ἀκόμη γιὰ ὁρισμένες τοποθεσίες στὴ Βουλγαρία, ποὺ χαρακτηρίζονται στὰ τουρκικὰ κατάστιχα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰ. ὡς mezra καὶ θεωροῦνται δημόσιες γαῖες, ἀλλὰ διατηροῦν τὸ βουλγαρικό τους ὄνομα[5]. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι, ἀπὸ ἔλλειψη συγκεκριμένων δεδομένων, δὲν ἔχει γίνει ὡς τώρα πλήρης καταγραφὴ τῶν ἐρημωμένων χωριῶν καὶ γενικὰ δὲν ἔχει καθοριστῆ ὁ χρόνος τῆς ἐγκατάλειψης, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων ποὺ ἐγκατέλειψαν τὶς ἑστίες τους καὶ ὁ χρόνος τοῦ τυχὸν νέου ἐπανοικισμοῦ τους.

Ἡ μετανάστευση συνεχίστηκε καὶ τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες γιὰ λόγους κυρίως οἰκονομικοὺς ἢ ἀπὸ τὸ φόβο τῶν ἀντιποίνων καὶ προκάλεσε νέες δημογραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς ἀλλαγές. Ἔτσι μεγάλος ἀριθμὸς ἀποικιῶν τῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἱδρύθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Βαλκανίων ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν χερσόνησο, σὲ χῶρες τῆς Εὐρώπης. Αὐτὴ ἡ διασπορά[6] θὰ παίξει τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες βασικὸ ρόλο στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν Βαλκανικῶν λαῶν: οἱ ἀποικίες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου σφυρηλάτησαν τὴν ἀλληλεγγύη καὶ τὴ συνεργασία ἀνάμεσα στοὺς ὑπόδουλους χριστιανικοὺς λαοὺς καὶ ἀπέναντι στὸν ἀλλόθρησκο κατακτητή· οἱ ἀποικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ συνέβαλαν ἀποφασιστικά, κυρίως μετὰ τὸν 17ο αἰ., στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν, ἔφεραν σὲ ἐπαφὴ τοὺς ὑπόδουλους μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο, μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ διανόηση καὶ τὰ νέα πνευ-

2. Πρβλ. Dr. Dragojlović, "Migrations of the Serbs in the middle ages", *Migration in Balkan History*, Βελιγράδι 1989, κυρίως σελ. 64.

3. Βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλου, "La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque", *Balkan Studies* 4 (1963), σελ. 265-276. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1961, τόμ. Α΄, σελ. 212-225 καὶ 310 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 99-105.

4. Βλ. Ἑλένη Ἀντωνιάδη-Μπιμπίκου, "Ἐρημωμένα χωριὰ στὴν Ἑλλάδα. Ἕνας προσωρινὸς ἀπολογισμός", *Ἡ Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ιε΄-ιθ΄ αἰ.)*, Ἀθήνα 1979, σελ. 191-259, ὅπου καίριες ἐπισημάνσεις καὶ προτάσεις μεθοδολογικές.

5. Ὅπως παρατηροῦν ὁ H. Inalcik καὶ ὁ H. Sabanović, mezra σημαίνει χωριὸ ἐρημωμένο, ἐγκαταλελειμμένο ἢ λεηλατημένο, ποὺ ὅμως μποροῦσε νὰ διαθέτει, ἔστω περιορισμένα, φορολογήσιμα ἀγαθά, δηλ. νὰ δίνει εἰσόδημα· ἡ διατήρηση τοῦ παλαιοῦ βουλγαρικοῦ τους ὀνόματος χωρὶς μνεία κατοίκων ἐπιτρέπει, κατὰ τοὺς εἰδικοὺς μελετητές, τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ χωριὰ ποὺ ἐρημώθηκαν καὶ ποὺ ἐμφανίζονται ὡς ἀγροτικὰ κτήματα ἀκαλλιέργητα, κατάλληλα γιὰ βοσκή. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ mezra, Chr. Gandev, *L'ethnie bulgare au XVe siècle*, Σόφια 1987, σελ. 21-32, ὅπου καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ H. Inalcik, *Hieri 835 tarihli sûret-i defter-i sandcak-i Arnavud* (=Ἀντίγραφο καταστίχου ἔτους Ἑγίρας 835 τοῦ σαντζακίου Arnavud), Ἄγκυρα 1954 καὶ τοῦ H. Sabanović, *Kraiste Isa-bega Ishakoviča. Sbirni katastarski popis iz 1455 godine. Uvod, turski tekst, prevod i komentari* (=Ἡ Kraiste τοῦ Isa-bey Išaković. Συγκεντρωτικὸ κατάστιχο ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1455. Εἰσαγωγή, τουρκικὸ κείμενο, μετάφραση καὶ σχολιασμός), Σεράγιεβο 1964.

6. Γενικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διασπορά, βλ. Ἰ. Χασιώτη, *Ἐπισκόπηση τῆς Ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς διασπορᾶς*, Θεσσαλονίκη 1993, μὲ ἐκτενῆ βιβλιογραφία (σελ. 199-214).

ματικὰ ρεύματα καὶ προετοίμασαν τὴν πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ τους ἀναγέννηση.

Ὡστόσο τοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν κατάκτηση ἡ μετακίνηση πληθυσμῶν καὶ τὸ μεταναστευτικὸ κῦμα εἶχαν ἄμεσες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ζωή, γιατὶ στέρησε ὁλόκληρες περιοχὲς ἀπὸ τοὺς κατοίκους τους, ἀπὸ ἐργατικὰ χέρια ἀλλὰ καὶ διανοούμενους. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς οἰκονομικὲς κυρίως συνέπειες στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους ἀσφάλειας καὶ ἐλέγχου, οἱ σουλτάνοι ἄσκησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ συστηματικὴ πολιτικὴ ἐποικισμοῦ[7]. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δημιογραφικὲς ἀναστατώσεις ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν "ἀνωμαλία τῶν καιρῶν", ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς χερσονήσου ἡ Ὑψηλὴ Πύλη προχώρησε σὲ βίαιες μετακινήσεις πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ Βαλκάνια στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία[8]. Αὐτὸ τὸ μέτρο ἔπληξε κυρίως τὴν Ἑλλάδα, τὴ Σερβία καὶ τὴ Βουλγαρία. Παράλληλα οἱ Ὀθωμανοί, ἤδη ἀπὸ τὶς πρῶτες κατακτήσεις, ἐπιχείρησαν νὰ ἐποικίσουν συστηματικὰ ὄχι μόνο τὰ μερικῶς κατοικημένα ἀπὸ τὸν γηγενῆ πληθυσμὸ ἢ τελείως ἐρημωμένα χωριά, ἀλλὰ γενικότερα πόλεις καὶ περιοχὲς ποὺ εἶχαν γι' αὐτοὺς ἰδιαίτερη στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σημασία καὶ ὅπου ἐγκατέστησαν τουρκικοὺς καὶ γενικὰ μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μετέβαλαν σὲ μερικὲς περιοχὲς τὴ δημογραφικὴ κατανομή, τὴν ἐθνικὴ σύνθεση καὶ τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας καὶ ταυτόχρονα διευκόλυναν ἀποτελεσματικὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας.

Οἱ ἀφηγηματικὲς πηγές, Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ Τοῦρκοι χρονογράφοι, παρέχουν σύντομες ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ διαδι-

7. Βλ. ἀναλυτικὰ Ö. L. Barkan, "Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire ottoman", *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* XI (1953), σελ. 67-131 καὶ XIII XV (1955). D. Angelov, "Certains aspects de la conquête des peuples Balkaniques par les Turcs", *Byzantinoslavica* 17/ 2 (1956), κυρίως σελ. 261κἑ.

8. Βλ. μεταξὺ ἄλλων ὅσα πολὺ χαρακτηριστικὰ παραδίδει γιὰ τὸν ἐπανοικισμὸ τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ Ἴμβριος Κριτόβουλος, ἔκδ. Reinsch, Β', 22,1-2, σελ. 114: "Βασιλεὺς δὲ (=Μωάμεθ Β') διάγων ἐν Κωνσταντινουπόλει συνῴκιζέ τε αὐτὴν καὶ τῶν ἔνδον ἐπεμέλετο καλῶς.... οὐ μόνον ἀλλὰ καὶ τὰ ἔξω πάντα τῆς χώρας συνῴκιζεν ἀποικίζων πολλούς τε τῶν Τριβαλλῶν (=Σέρβων) καὶ Παιόνων (=Βοσνίων;) καὶ Μυσῶν (=Βουλγάρων) τῆς αὐτῶν, τοὺς δὲ καὶ ληϊζόμενος καὶ κατοικίζων ἐν αὐτῇ...". Καὶ Γ΄, 11, 1, σελ. 131: "Καταλαβὼν δὲ τὴν Κωνσταντίνου τῶν τε συνήθων φροντίδων εἴχετο καὶ τῆς κατ' αὐτὴν ἐπιμελείας ὅλος ἦν καὶ τοῦ ταύτης συνοικισμοῦ· καὶ πρῶτα μὲν τῶν Πελοποννησίων, οὓς ἤγαγεν, ὅσοι τούτῳ ἐδόκουν διαφέρειν τε τῶν ἄλλων καὶ τέχνας ἠπίσταντο, ἀπολεξάμενος ἐντὸς κατοικίζειν τῆς πόλεως, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐν τῇ ἔξω χώρᾳ κατὰ κώμας καθίζει...".

χασία καὶ τοὺς τόπους τοῦ ἐποικισμοῦ. Μεταξὺ ἄλλων, ὁ Λαόνικος Χαλ-
κοκονδύλης ἀναφέρει ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση ἔγιναν ἐκτεταμένοι
ἐποικισμοὶ στὰ Βαλκάνια: "ἁπανταχοῦ τε τῆς Εὐρώπης (δηλ. στὸ εὐρωπαϊκὸ
τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας) οἰκίσαντας [τοὺς Τούρκους] ἀπὸ τῆς τῶν Σκο-
πίων πόλεως ἐπὶ τὴν Τριβαλλῶν (= τῶν Σέρβων) χώραν καὶ Μυσῶν (=τῶν
Βουλγάρων) καὶ κατὰ τὴν Μακεδονίαν"[9]. Καὶ συνεχίζει πιὸ διεξοδικά: "Τῶν
δὲ Σκυθῶν (=τῶν Τούρκων) καὶ νῦν ἔτι ἀνὰ τὴν Εὐρώπην πολύ τι πλῆθος
πολλαχῆ σκεδασθέντων ἔστιν ἰδεῖν. Καὶ ὑπὸ Ἀμουράτεω μέντοι ἐν τῇ Μα-
κεδονίᾳ ἡ περὶ Θέρμην καὶ παρὰ Ἀξιὸν ποταμὸν χώρα κατῴκισται, ἀγαγό-
ντος μέγα τι πλῆθος Τούρκων τε ἐς τοῦτον τὸν χῶρον καὶ κατοικίσαντος.
Καὶ τὸ τῆς Ζαγορᾶς πέδον οὕτω καλούμενον ὑπὸ Ἀμουράτεω κατῳκίσθη.
Καὶ ἡ Φιλιππουπόλεως χώρα. Ἡ μέντοι Χερρόνησος ἡ ἐν τῷ Ἑλλησπόντῳ
καὶ πρότερον ὑπὸ Σουλεϊμάνεω κατῳκίσθη τοῦ ἀδελφοῦ. Θετταλία δὲ καὶ
ἡ περὶ τὰ Σκόπια χώρα καὶ ἡ Τριβαλλῶν, ἀπὸ Φιλιππουπόλεως ἔς τε ἐπὶ
τὸν Αἷμον καὶ τὴν Σοφίαν οὕτω καλουμένην κώμην, Παιαζήτης ὁ Ἀμου-
ράτεω κατοικίσας τήν τε Ἰλλυριῶν καὶ Τριβαλλῶν ἐληΐζετο χώραν"[10]. Ἡ
μαρτυρία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ἀρχειακὲς πηγὲς καὶ τὰ ἀρχαιολο-
γικὰ δεδομένα. Πράγματι, ὁ ἐποικισμὸς μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν πραγ-
ματοποιήθηκε κατὰ τρόπο συστηματικὸ ἐπὶ Μουρὰτ Α΄ (1360-1389) καὶ Βα-
γιαζὴτ Α΄ (1389-1402/3)[11]. Συγκεκριμένα, μετὰ τὸ 1385 οἱ Ὀθωμανοὶ ἐγκα-
τέστησαν νομάδες Τούρκους στὶς πεδιάδες βόρεια καὶ νότια τῆς Ροδόπης,
ποὺ εἶχαν ἐρημωθῆ ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρή-
σεων. Ὁ Μουρὰτ Α΄ ἐποίκισε ἐπίσης τὴν πεδιάδα τῆς Ζαγορᾶς, στὴ βόρεια
Βουλγαρία, καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Φιλιππούπολης. Μὲ τὴ σειρά του ὁ Βα-
γιαζὴτ Α΄ ἐγκατέστησε Τουρκομάνους τοῦ Σαρουχὰν στὴ βόρεια Βουλγα-
ρία, Γιουρούκους στὴν περιοχὴ τῆς Φιλιππούπολης καὶ Τούρκους στὴν πε-
ριοχὴ τῶν Σκοπίων καὶ στὴ Σόφια. Ὁ ἐποικισμὸς συνεχίστηκε καὶ τὸν 16ο
αἰ., ὁπότε ἔγιναν στὴ Ροδόπη νέες ἐκτεταμένες ἐγκαταστάσεις Γιουρούκων,

9. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Darkò, I, 93, 15-18. Σημειώνω, μὲ τὴν εὐκαιρία, ὅτι τὰ Σκόπια ἀναφέρονται σὲ συνάφεια μὲ τὴ Σερβία καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ Μακεδονία.

10. Στὸ ἴδιο, I, 94, 7 κἑ.

11. S. Dimitrov, "Demografski otnošenija i pronikvane na Islama v zapatnite Rodopi i dolinata na Mesta prez XV-XVII v." (=Σχέσεις δημογραφικὲς καὶ διείσδυση τοῦ Ἰσλὰμ στὴ δυτικὴ Ροδόπη καὶ στὴν κοιλάδα τοῦ Νέστου κατὰ τὸν 15ο - 17ο αἰ.), *Rodopski Sbornik*, I, Σόφια 1965, σελ. 65, 68, 72. Τοῦ Ἴδιου, "À propos de la datation de certains registres ottomans du XVe siècle", *Isvestija na Bălgarskoto Istoričesko Družestvo*, XXV, Σόφια 1968, σελ. 101-102. D. Angelov, "Certains aspects de la conquête des peuples Balkaniques par les Turcs", ὅπ. παρ., σελ. 263 κἑ.

Κονιάρων καὶ ἄλλων νομαδικῶν φύλων τουρκικῶν, ποὺ ἦταν κυρίως κτηνοτρόφοι ἀλλὰ καὶ γεωργοί[12]. Ἑπομένως, οἱ βίαιες μετακινήσεις χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ Βαλκάνια πρὸς τὴν Ἀνατολή, καὶ ἀντίστροφα οἱ τουρκικοὶ καὶ γενικὰ οἱ μουσουλμανικοὶ ἐποικισμοὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὰ Βαλκάνια ἐπικεντρώνονται στὴ νότια Σερβία, στὴ Μακεδονία καὶ στὴ νότια καὶ βορειοανατολικὴ Βουλγαρία - κυρίως στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη ὡς τὴν ὀροσειρὰ τοῦ Αἵμου καὶ τὴ Ροδόπη, στὴ Ζαγορὰ καὶ τὴ Δοβρουτζᾶ-, δηλ. σὲ περιοχὲς ποὺ ἐνδιέφεραν ἰδιαίτερα τὴν Ὑψηλὴ Πύλη γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ κέντρου ἐξουσίας καὶ εὐάλωτων στρατηγικῶν σημείων, ἀλλὰ καὶ γιὰ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ εὔφορες περιοχὲς ἢ γιὰ βασικοὺς κόμβους ἐποικοινωνίας μὲ οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ σημασία.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ φιλολογικὲς πηγὲς ποὺ μνημονεύουν τοὺς ἐποικισμοὺς ἀναφέρουν τὶς ὁμάδες ποὺ μεταφέρθηκαν καὶ τὸν τόπο ἐγκατάστασής τους, δὲν παρέχουν ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἔκταση αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ συγκεκριμένα καὶ ἀναλυτικὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα περιέχουν τὰ κατάστιχα καὶ οἱ ἀπογραφὲς τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, ποὺ πραγματοποιοῦνταν γιὰ φορολογικοὺς κυρίως λόγους κανονικὰ κάθε τριάντα ἢ σαράντα χρόνια, ἀλλὰ καὶ πολὺ συχνότερα τοὺς πρώτους ἰδίως αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ὅποτε οἱ ἀνάγκες τοῦ κράτους τὸ ἀπαιτοῦσαν[13]. Ἐπισημαίνουμε ὅτι οἱ γνώσεις μας γενικὰ

12. Βλ. Αἰκατερίνη Ἀσδραχᾶ, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique,* Ἀθήνα 1976, σελ. 78, 79-80, ὅπου λεπτομερὴς ἀνάλυση τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν περιοχὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν 14ο αἰ., καθὼς καὶ τῶν ἐποικισμῶν ποὺ ἐπιχειρήθηκαν μετὰ τὴν ὁριστικὴ κατάκτηση, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Chr. Gandev, *L'ethnie bulgare,* σελ. 20. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ὀνομάτων Γιουροῦκοι καὶ Κονιάροι, βλ. κυρίως T. Gökbilgin, *Rumeli' de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân* (= Οἱ Γιουροῦκοι, οἱ Τάταροι καὶ τὰ παιδιὰ τῶν κατακτητῶν στὴ Ρούμελη), Istanbul 1957, σελ. 1κέ. [Ἂς σημειωθῆ ὅτι "παιδιὰ τῶν κατακτητῶν" ὀνομάζονταν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. οἱ Γιουροῦκοι τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης· τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν τουρκολόγο Αἰμιλία Θεμοπούλου, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ].

13. Γιὰ τὶς τουρκικὲς ἀπογραφές, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν περιοδικότητά τους καὶ γιὰ τὴ σημασία τους γιὰ τὴ δημογραφία, βλ. Ö. L. Barkan, "Tarihî demografi" arastirmalari ve osmanli tarihî" (=Οἱ ἱστορικὲς δημογραφικὲς ἔρευνες καὶ ἡ ὀθωμανικὴ ἱστορία), *Türkiyat Mecmuasi* X(1951-53), σελ. 9 καὶ 12, βλ. καὶ τὴν ἐκτενῆ περίληψη στὸ *Δελτίο Τουρκικῆς Βιβλιογραφίας* 3/7 (1969), σελ. 5-20, βλ. κυρίως σελ. 10 καὶ 12 (στὸ ἑξῆς: Barkan, "Tarihî demografi"). Τοῦ Ἴδιου, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XVe et XVIe siècle", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 1(1957), σελ. 9-36. Τοῦ Ἴδιου, "Les recensements de la population et des terres dans l'Empire ottoman et les régistres impériaux de

γιὰ τὴ δημογραφικὴ κατάσταση τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν εἶναι ἄνισες καὶ συχνὰ ἀποσπασματικές, γιατὶ μόνο ἕνα τμῆμα τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχείων ἔχει ὣς τώρα ἐκδοθῆ καὶ εἶναι προσιτὸ στὴν ἔρευνα. Ὡστόσο, οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχειακὲς πηγές, ποὺ τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια ἦλθαν στὸ φῶς, καθὼς καὶ πρόσφατες ἔρευνες βασισμένες σὲ συγκριτικὴ μελέτη αὐτῶν τῶν δεδομένων, ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε ἀρκετὰ σαφῆ εἰκόνα τουλάχιστον γιὰ τὶς τάσεις, τὸ ρυθμὸ καὶ τὴ διαδικασία ἐποικισμοῦ καὶ ἐξισλαμισμοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τὴ δημογραφικὴ κατάσταση ὁρισμένων περιοχῶν τῶν Βαλκανίων μετὰ τὴν ἑδραίωση τῆς κατάκτησης.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν συνακόλουθων δημογραφικῶν ἐξελίξεων ἀποτελοῦν ἀστικὰ κέντρα τῶν Κεντρικῶν Βαλκανίων καὶ συγκεκριμένα οἱ πόλεις Σκόπια, Μοναστήρι (Βιτόλια), Στίπιο (οἱ ἀρχαῖοι Στόβοι), Στρώμνιτσα, Κιουστεντίλ (τὸ μεσαιωνικὸ Βελεβούσδιον), Πετρίτσι καὶ Μελένικο (βλ. χάρτη), γιὰ τὶς ὁποῖες διαθέτουμε ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Τὰ μέχρι τώρα μελετημένα ὀθωμανικὰ ἀρχεῖα παρέχουν σημαντικὲς καὶ συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέλιξη, δημογραφικὴ καὶ οἰκονομική, αὐτῶν τῶν πόλεων, τὸν μουσουλμανικὸ ἐποικισμὸ καὶ τὴν ἔκταση τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τῶν χριστιανῶν κατοίκων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου ὣς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., δηλ. σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τὴν ἑδραίωση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐποχή. Οἱ ὀθωμανικὲς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται τὰ σχετικὰ στοιχεῖα εἶναι κατάλογοι ἀπογραφῶν (tahrir defterleri), ἀναλυτικοὶ (mufasal) ἢ συνοπτικοί (hulasa), καὶ φορολογικὰ κατάστιχα (defter), ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1450 ὣς τὸ 1600 περίπου. Ἐπισημαίνω ὅτι οἱ ἀπογραφὲς καὶ τὰ κατάστιχα αὐτὰ δὲν ἀναφέρονται στὰ ἴδια ἔτη γιὰ ὅλες τὶς πόλεις· ἐπίσης ὅτι ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν γιὰ τὸ ἴδιο διάστημα καὶ ἄλλες καταγραφές, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν γνωστὲς καὶ προσιτὲς στὴν ἔρευνα καὶ οἱ ὁποῖες θὰ συμπλήρωναν ἢ ἴσως θὰ διαφοροποιοῦσαν σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὴν εἰκόνα καὶ θὰ ἐπέτρεπαν πληρέστερη ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν ὁποιωνδήποτε ἐξελίξεων. Ἐξ ἄλλου, ὅπως εἶναι γνωστό, στὶς ὀθωμανικὲς ἀπογραφὲς καὶ τὰ κατάστιχα ἡ δύναμη τοῦ πληθυσμοῦ παρέχεται πάντα κατὰ οἰκογένειες, κατὰ νοικοκυριὰ (hane), καὶ ἡ φορολογούμενη μονάδα μέτρησης δὲν εἶναι συνήθως ἑνιαία (ἀναφέρονται δηλ. χωριστὰ οἱ χῆρες καὶ χωριστὰ οἱ ἄγαμοι-ἐργένηδες). Ἐπειδὴ ἡ συνολικὴ εἰκόνα ἔτσι διασπᾶται, γιὰ σαφέστερη ἐνημέρωση δίνω *κατὰ προσέγγιση* τὸν συνολικὸ

statistique", *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d' Istanbul* 2 (1940). Γιὰ τὴ σχέση τῶν ὀθωμανικῶν ἀπογραφῶν μὲ τὴν ἀντίστοιχη βυζαντινὴ πρακτική, βλ. Ἑλ. Ἀντωνιάδη - Μπιμπίκου, "Ἐρημωμένα χωριά", ὅπ. παρ., σελ. 204 καὶ σελ. 242 σημ. 65 καὶ 66.

γιὰ κάθε πόλη ἀριθμὸ κατοίκων, πολλαπλασιάζοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν ἐπὶ πέντε, τὶς χῆρες ἐπὶ τέσσερα καὶ φυσικὰ ὑπολογίζοντας τοὺς ἄγαμους ὡς μονάδα. Βέβαια ἡ ἀναγωγὴ ἀπὸ οἰκογένειες σὲ ἄτομα δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής, γιατὶ ἡ δύναμη τῶν οἰκογενειῶν διαφέρει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες· ὡστόσο αὐτὴ ἡ συμβατικὴ ἀναγωγὴ εἶναι διεθνῶς ἀποδεκτή[13α]. Σημειώνω ἀκόμη ὅτι ἡ ἀκρίβεια τῶν παρεχόμενων ἀπὸ τὶς πηγὲς ἀριθμῶν δὲν εἶναι δεδομένη, γιατὶ ἐνδέχεται γιὰ ποικίλους λόγους νὰ ὑπάρχουν παραλείψεις καὶ νὰ ἔχει γίνει πλημμελὴς καταγραφή[14]. Γι' αὐτό, τὸ τονίζω, τὰ τελικὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτω εἶναι πάντα κατὰ προσέγγιση, δείχνουν ὅμως τὶς τάσεις, τὶς αὐξομειώσεις καὶ κυρίως τὴν ἀναλογία ἀνάμεσα στὸν χριστιανικὸ καὶ τὸν μουσουλμανικὸ πληθυσμό. Ὑπενθυμίζω ἐπίσης ὅτι στὰ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα ἡ διάκριση τῶν κατοίκων, κατὰ πάγια ἀρχή τους, γίνεται σύμφωνα μὲ τὴ θρησκεία καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν ἐθνικὴ καταγωγή. Γι' αὐτὸ καὶ στὰ στοιχεῖα ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν ἐπιχειρεῖται ὁ ἐθνικὸς προσδιορισμὸς τῶν χριστιανῶν. Μόνον ἡ μελέτη τῶν ὀνομάτων τῶν κατοίκων ἀπὸ τὶς ἀρχειακὲς καὶ ἄλλες πηγὲς θὰ μποροῦσε νὰ διαφωτίσει αὐτὸ τὸ θέμα, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη συγκεκριμένη μαρτυρία. Πάντως, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, τὰ Σκόπια τὴν ἐποχὴ τῆς σερβικῆς κατάκτησης καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. ἀναφέρονται ὡς ἑλληνικὴ πόλη[15], ἡ Στρώμνιτσα τὴν ἐποχὴ τῆς κατάκτησης ἦταν ἐπίσης ἑλληνική[16], ἐνῶ τὸ Στίπιο εἶχε πληθυσμὸ στὴν πλειονότητά του σλαβικῆς καταγωγῆς[17]. Μὲ αὐτὲς τὶς ἐπισημάνσεις παραθέτω τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ((βλ. καὶ

13α. Πρβλ. Ö. Barkan, "Quelques remarques sur la construction sociale et démographique des villes Balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles", *Istanbul à la jonction des cultures méditerranéennes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles*, Bucarest 1973, σελ. 281 σημ. 3 (στὸ ἑξῆς: Barkan, "Remarques").

14. Πρβλ. Barkan, "Tarihî demografi", κυρίως σελ. 13 κέ.

15. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, II, Gotha 1918, σελ. 27-28. Sima Cirković, "Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia", *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, University of Callifornia Press, Berkeley-Los Angeles-London 1987, σελ. 173.

16. Βλ. ὅσα σημειώνει ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Στρώμνιτσα πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1670: Β. Δημητριάδη, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ (Εἰσαγωγὴ-Μετάφραση-Σχόλια)*, Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν 29, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 327-333 (στὸ ἑξῆς: Δημητριάδη, *Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ*).

17. S. Cirković, "Unfulfilled Autonomy", σελ. 174 καὶ σημ. 34, ὅπου καὶ ἐπισημάνσεις γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν κατοίκων. Ὁ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ τοὺς θεωρεῖ Βουλγάρους: Δημητριάδη, *Ἐβλιγιὰ*

πίνακα)[18].
α) Γιὰ τὰ Σκόπια, ποὺ κατακτήθηκαν τὸ 1391/2, διαθέτουμε ἀρκετὲς ὀθω-
μανικὲς ἀπογραφὲς ἢ κατάστιχα ἀπὸ τὸ 1450 ὡς τὸ 1571-1580[19], ποὺ ἐπι-
τρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὶς δημογραφικὲς ἐξελίξεις. Τὸ 1450 σὲ ἕνα
πληθυσμὸ περίπου 4250[20] κατοίκων ὑπῆρχαν 2580 μουσουλμάνοι καὶ 1670
χριστιανοί. Τὰ ἑπόμενα χρόνια τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο παρουσιάζει συ-
νεχῆ καὶ ἐντυπωσιακὴ αὔξηση, ὥστε μέσα σὲ ἕναν αἰώνα, τὸ 1545, φθάνει
περίπου τοὺς 5500 κατοίκους, δηλ. ὑπερδιπλασιάζεται. Ἀντίθετα ὁ ἀριθμὸς
τῶν χριστιανῶν (μὲ ἐξαίρεση τὸ ἔτος 1467/8, ὁπότε παρατηρεῖται μιὰ φυ-
σιολογικὴ αὔξηση - ἀπὸ 1670 σὲ 1750 κατοίκους) μειώνεται σταδιακά[21], ὄχι
ὅμως ἀντίστοιχα μὲ τὴν αὔξηση τῶν μουσουλμάνων, καὶ ἔτσι τὸ 1545 κα-
ταγράφονται μόνον 1140 χριστιανοί[22]. Τὸ ἴδιο ἔτος καταγράφονται ἐπίσης

Τσελεμπῆ, σελ. 320.
18. Τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀκολουθοῦν, ἐλάχιστα στρογγυλοποιημένα, βασίζονται α)
στὴ μελέτη τοῦ M. Sokoloski, "Le développement de quelques villes dans le Sud des Balkans au XVe
et XVIe siècles", *Balcanica* 1 (1970), σελ. 81-106 (στὸ ἑξῆς: Sokoloski, "Développement"), ἐπιση-
μαίνοντας πάντως ὅτι οἱ ἀρχειακὲς πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται τὰ συγκεκριμένα στοι-
χεῖα δὲν ἔχουν ὡς τώρα ἐκδοθῆ· ἔχουν μόνο δημοσιευθῆ στὰ Σκόπια, στὴ σειρὰ Turski
Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1971 καὶ 1984, μεταφράσεις
τῶν ὀθωμανικῶν καταστίχων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα, χωρὶς ὅμως τὸ πρωτότυπο κείμενο ἢ
fac-similes. β) Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συμπληρώνονται καὶ ἀντιπαραβάλλονται μὲ τὰ δεδομένα ἄλλων
σχετικῶν μελετῶν καὶ κυρίως τοῦ Ö. L. Barkan, "Tarihî demografi" καὶ "Remarques", καὶ τοῦ
M. Sokoloski, "Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des
Balkans au XVe et au XVIe siècles", *Istanbul à la jonction des cultures...*, ὅπ. παρ., σελ. 81-89 (στὸ
ἑξῆς: Sokoloski, "Aperçu"), γιὰ νὰ διαπιστωθῆ ἡ τυχὸν συμφωνία ἢ ἀπόκλισή τους (βλ. ἑπόμε-
νες σημειώσεις).
19. Sokoloski, "Développement", σελ. 82-88 (τῶν ἐτῶν ± 1450, 1467/68, 1519, 1528, 1545).
Barkan, "Tarihî demografi", σελ. 22 "Remarques", σελ. 282, 283, πίν. 1 καὶ 2 (τῶν ἐτῶν 1451, 1480,
1521-1530, 1546, 1571-1580).
20. Sokoloski, "Développement", σελ. 83 (πίνακα). Πρβλ. Barkan, "Tarihî demografi", σελ. 22,
ὅπου γιὰ τὸ ἔτος 1451 καταγράφονται 826(;) οἰκογένειες, δηλ. περίπου 4130 ἄτομα· ἡ ἀπό-
κλιση ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ Sokoloski εἶναι ἐλάχιστη.
21. Sokoloski, "Développement", σελ. 83 (πίνακα). Γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. πρβλ. ὅσα
σημειώνει ὁ N. Todorov, "Po nakoj vaprosi na balkanskija grad prez XV-XVII v." (= Μερικὰ ζη-
τήματα σχετικὰ μὲ τὴ βαλκανικὴ πόλη τὸν 15ο-17ο αἰ.), *Isroričeski Pregled* XVIII/ 1 (1962), σελ.
42-43: 268 χριστιανικὲς οἰκογένειες (1340 ἄτομα) καὶ 623 μουσουλμανικὲς (3115 ἄτομα), ποὺ
συμφωνοῦν γενικὰ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει γιὰ τὸ 1519 ὁ Sokoloski, "Développement",
σελ. 83 πίν. Ἴδια παρατήρηση καὶ γιὰ τὴν καταγραφὴ τοῦ Barkan, "Essai sur les données
statistiques...", ὅπ. παρ., σελ. 35, ὅπου ἀναφέρονται τὴν ἴδια ἐποχὴ 630 μουσουλμανικὲς οἰκο-
γένειες (περίπου 3150 ἄτομα) καὶ 200 χριστιανικὲς (περίπου 1000 ἄτομα).
22. Sokoloski, "Développement", σελ. 83 πίν. Πρβλ. Barkan, "Tarihî demografi", σελ. 25, γιὰ

Πριν από 150 ακριβώς χρόνια το 1847, συζητήθηκε ενώπιον του Αρείου Πάγου μία αστική υπόθεση που παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον από άποψη αντικειμένου. Το ενδιαφέρον όμως αυτό ενισχυόταν, αν συνδυαζόταν με τα πρόσωπα που αποτελούσαν τους παράγοντες της δίκης. Πιο συγκεκριμένα: Μέλη του δικαστηρίου ήσαν μεταξύ άλλων οι Πέτρος Παπαρρηγόπουλος και Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, πληρεξούσιοι δε δικηγόροι των μεν αναιρεσειόντων ιδιωτών οι Παύλος Καλλιγάς[1] και Εμμανουήλ Κόκκινος, του δε αναιρεσιβλήτου αλλά συνάμα και αναιρεσείοντος Δημοσίου οι Γ.Α. Ράλλης και Μ. Ποτλής[2]. Όλοι αυτοί υπήρξαν, όπως είναι γνωστό, καθηγητές της Νομικής Σχολής του τότε νεαρού Πανεπιστημίου Αθηνών, ήδη διορισμένοι (ως καθηγητές ή υφηγητές) κατά την εποχή της δίκης, με μόνη εξαίρεση τον Ποτλή, που εκλέχθηκε λίγα χρόνια αργότερα. Και μόνον αυτή η συγκυρία, η συγκέντρωση δηλαδή τόσων διαπρεπών νομομαθών της εποχής εκείνης γύρω από την ίδια υπόθεση, προσδίδει στο δικαστικό αυτό αγώνα ξεχωριστή σημασία.

Ιδού το περιεχόμενο της διαφοράς, όπως αυτό προκύπτει από την απόφαση με αριθμό 198/1847 του Αρείου Πάγου[3]. Δυστυχώς ο πλήρης φάκελος της υπο-

1. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, «Η περιπέτεια του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Η περίπτωση των τόκων». Πρακτικά ΙΣΤ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (26-28 Μαΐου 1995) (Θεσσαλονίκη 1996) 219-233.

2. Βλ. πλούσιο βιογραφικό υλικό για τους Κόκκινο, Καλλιγά και Παπαρρηγόπουλο στον Κ. Kotsowilis, Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844). Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands, München, 1995, σ. 137 επ., 150 επ. και 157 επ., αντιστοίχως. Για τους Ποτλή, Ράλλη και Σαρίπολο βλ. προχείρως Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό τ. 8 (1988) σ. 345, τ. 9 (1988) σ. 24 και 196 επ., αντιστοίχως.

3. Βλ. Συλλογή των πολιτικών αποφάσεων του Αρείου Πάγου του έτους 1847. (Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως. Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου) σ. 765-773. Το πλήρες κείμενο της αποφάσεως παρατίθεται στο τέλος της μελέτης, σε παράρτημα.

θέσεως δεν έχει μετά τόσα χρόνια περισωθεί. Έτσι, μη έχοντας τα αναιρετήρια και τα υπομνήματα των διαδίκων (που θα ήσαν πολύ περισσότερο διαφωτιστικά), περιοριζόμαστε στη συνοπτική αναφορά του ιστορικού της δίκης μέσα στην παραπάνω απόφαση. Ο Κωνσταντίνος Γιαννόπουλος αγόρασε στις 17 Ιανουαρίου 1821 το «χωρίον» (κατά πάσα πιθανότητα εννοείται αγρόκτημα) Ρετεντού (κοντά στη Γαστούνη)[4] από τους (μη κατονομαζόμενους) μέχρι τότε κυρίους του, Οθωμανούς υπηκόους. Μετά την έναρξη όμως του απελευθερωτικού αγώνα οι «ισχυροί» της Γαστούνης παρεμπόδισαν το νέο κύριο του «χωρίου», να ασκήσει τα επι μέρους δικαιώματά του που απέρρεαν από το δικαίωμα της κυριότητας που είχε αποκτήσει με την αγορά. Κατέφυγε λοιπόν ο Γιαννόπουλος στην Κυβέρνηση (δηλαδή σε διάφορα κυβερνητικά όργανα), που αναγνώρισε (με αποφάσεις της Βουλής και της Αντικυβερνητικής Επιτροπής) την κυριότητά του ως αναμφισβήτητη. Το Δημόσιο όμως ενέμετο το επίδικο «χωρίον» ως «εθνικόν» και έτσι οι οικονομικές αρχές παρενέβαλλαν προσκόμματα στην άσκηση της νομής.

Αυτή η κατάσταση διάρκεσε μέχρι το 1836, οπότε ο Βασίλειος Γιαννόπουλος, ένας από τους υιούς και κληρονόμους του Κωνσταντίνου (που στο μεταξύ είχε αποβιώσει) ενήγαγε το ελληνικό Δημόσιο ενώπιον του Πρωτοδικείου Πατρών, με αίτημα να υποχρεωθεί αυτό να παραχωρήσει το χωριό στον ενάγοντα. Για την απόδειξη της βάσης της αγωγής προσεκόμισε ο ενάγων α) κυρωμένο αντίγραφο του συμβολαίου αγοράς, β) το έγγραφο με αριθμό 172/4.1.1828 της Βουλής προς την Αντικυβερνητική Επιτροπή με οπισθόγραφο πράξη της Επιτροπής και γ) το δηλοποιητικόν με αριθμό 2000/10.1.1828 της επί της Οικονομίας Γραμματείας της Επικρατείας.

Το Δημόσιο απέκρουσε την αγωγή προβάλλοντας την ένσταση, ότι η αγορά είναι ανίσχυρη, επειδή δεν τηρήθηκε ο προβλεπόμενος από το τουρκικό δίκαιο τύπος, δηλαδή η έκδοση χοτζετίου και ταπίου προκειμένου περί μεταβιβάσεως ακινήτων, και ζήτησε να του επιτραπεί να το αποδείξει δια μαρτύρων. Το Πρωτοδικείο απέρριψε την αίτηση αυτή του Δημοσίου με το σκεπτικό, ότι δεν μπορεί να αποδειχθεί με μάρτυρες το περιεχόμενου νόμου. Δέχθηκε δε ότι η έκδοση των εγγράφων αυτών (δηλαδή του χοτζετίου και του ταπίου) εμποδίσθηκε από την έναρξη της Επαναστάσεως, γιαυτό και η έλλειψή τους δεν ασκεί επί-

4. Όπως με επιτόπια έρευνα διαπίστωσε ο φίλος Νίκος Γιαννόπουλος, που ευχαριστώ από τη θέση αυτή, το χωριό Ρετεντού ή Ρετεντό, που σήμερα ονομάζεται Χειμαδιό, δεν βρίσκεται στη γεωγραφική περιοχή της Γαστούνης, αλλά 20 περίπου χλμ. βόρεια του Πύργου ή 12 περίπου χλμ. νοτιοανατολικά της κωμόπολης Σιμόπουλο του Νομού Ηλείας.

δραση επί του κύρους της συμβάσεως (απόφαση αριθ. 89). Το Δημόσιο ζήτησε στη συνέχεια την απόρριψη της αγωγής με το επιχείρημα ότι το πωλητήριο έγγραφο είναι άκυρο και ότι είναι ανίσχυρες οι πράξεις των παρελθουσών κυβερνήσεων. Αλλά και αυτοί οι ισχυρισμοί του Δημοσίου δεν έγιναν δεκτοί από το Δικαστήριο, που υποχρέωσε το Δημόσιο να αποδώσει στον ενάγοντα το «χωρίον» με όλους τους καρπούς του ενδιάμεσου χρόνου (απόφαση αριθ. 98).

Τις πρωτόδικες αποφάσεις εξεκάλεσε το Δημόσιο ενώπιον του Εφετείου Ναυπλίου. Στην κατ' έφεση δίκη προστέθηκε ως διάδικος (προφανώς με την άσκηση πρόσθετης παρεμβάσεως) και ο αδελφός του αρχικού ενάγοντος και επίσης κληρονόμος του Κωνσταντίνου Γιαννόπουλου Ευστάθιος.

Στις προτάσεις του προέβαλε το Δημόσιο α) ότι δεν αναγνωρίζει το πωλητήριο έγγραφο ως γνήσιο, γιαυτό ζήτησε να καταθέσει ο ενάγων και ήδη εφεσίβλητος το πρωτότυπο, επειδή το προσβάλλει ως πλαστό, β) ότι καί τα υπόλοιπα έγγραφα, αλλά και το πωλητήριο, είναι ανίσχυρα ως προϊόν απάτης και γ) επικουρικώς, αν δηλαδή απορριφθούν όλοι οι άλλοι ισχυρισμοί του, να ακυρωθεί η αγορά του «χωρίου», επειδή με αυτήν παραβιάσθηκαν οι τουρκικοί νόμοι περί προτιμήσεως, επειδή το Δημόσιο συνορεύει προς το επίδικο (και επομένως έχει δικαίωμα προτιμήσεως) με άλλες ιδιοκτησίες του.

Το Εφετείο Ναυπλίου απέρριψε με την απόφασή του αριθμ. 118 την έφεση κατά της πρώτης αποφάσεως (αριθμ. 89) και πριν αποφανθεί επί των υπολοίπων θεμάτων διέταξε τους δύο εφεσίβλητους αδελφούς να καταθέσουν το πρωτότυπο του πωλητηρίου. Αυτοί μη έχοντας προφανώς το πρωτότυπο του εγγράφου, ερημοδίκησαν. Ύστερα από αυτό το Εφετείο έκαμε δεκτή την έφεση του Δημοσίου και, εξαφανίζοντας την απόφαση αριθμ. 98 του Πρωτοδικείου Πατρών, απέρριψε την αγωγή του Βασίλειου Γιαννόπουλου (απόφαση αριθμ. 87).

Την ερήμην απόφαση ανέκοψαν οι αδελφοί Γιαννόπουλοι, προσθέτοντας στους άλλους λόγους τους α) ότι η θητεία της Αντικυβερνητικής Επιτροπής είχε παραταθεί με διάγγελμα του Κυβερνήτη μέχρι το τέλος του μήνα της αφίξεώς του στην Ελλάδα[5], β) ότι το πωλητήριο έγγραφο είχε απωλεσθεί από τα αρχεία της Κυβερνήσεως από υπαιτιότητα των οργάνων της και ζήτησαν να τους επιτραπεί η απόδειξη της υπάρξεώς του με άλλα μέσα. Το Δικαστήριο με την απόφασή του αριθμ. 152 τους επέτρεψε να αποδείξουν με μάρτυρες τη σύναψη

5. Η περάτωση του έργου της Αντικυβερνητικής Επιτροπής βεβαιώνεται στο άρθρο β΄ 6 του νόμου αριθ. 58/18.1.1828. Βλ. Γ. Δημακόπουλου, «Ο κώδιξ των νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως», Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών 10-11 (1963-1964, κυκλοφ. 1966) 40-234 (205).

της αγοραπωλησίας, απορρίπτοντας σχετική ένσταση του Δημοσίου. Συγχρόνως υποχρέωσε το Δημόσιο να αποδείξει (όχι όμως με μάρτυρες), ότι επί τουρκοκρατίας κατά το τουρκικό δίκαιο η κυριότητα, και μάλιστα για ολόκληρο «χωρίον» δεν μεταβιβαζόταν παρά μόνο με την έκδοση ταπίου και χοτζετίου, χωρίς τα οποία το δικαίωμα παρέμενε στον πωλητή.

Και οι δύο πλευρές προσήγαγαν αποδεικτικά έγγραφα. Με την απόφασή του αριθμ. 169 δέχθηκε το Εφετείο, ότι με τους φετιφάδες που κατέθεσαν οι διάδικοι αποδείχθηκε πως, ενόσω δεν εξεδίδετο το σχετικό ταπίον, όποιος παραχώρησε σε άλλον αγρό αντί ανταλλάγματος είχε το δικαίωμα να ζητήσει την αναστροφή της (υποσχετικής) δικαιοπραξίας και να αναλάβει το ακίνητο, αποδίδοντας το αντάλλαγμα. Το δικαίωμα όμως αυτό είχε μόνον ο πωλητής, αλλά όχι και οι τρίτοι. Επειδή δε εν προκειμένω το Δημόσιο ήταν τρίτος, δεν εδικαιούτο να διαταράσσει τη νομή των αγοραστών. Έτσι επέτρεψε, όπως προαναφέρθηκε, στους Γιαννόπουλους να αποδείξουν με μάρτυρες τη σύναψη της αγοραπωλησίας. Η έκβαση της αποδεικτικής διαδικασίας δεν υπήρξε ευνοϊκή για τους δύο αδελφούς, γιατί το Εφετείο έκρινε, ότι δεν απέδειξαν το θέμα που τους είχε επιβληθεί. Απέρριψε λοιπόν με την απόφασή του αριθμ. 7/1845 την ανακοπή τους και επικύρωσε την προηγούμενη απόφασή του που είχε εκδοθεί ερήμην τους, δηλαδή τη με αριθμό 87.

Όλες τις παραπάνω αποφάσεις του Εφετείου Ναυπλίου προσέβαλαν οι αδελφοί Γιαννόπουλοι με αναίρεση ενώπιον του Αρείου Πάγου. Οι λόγοι που προβλήθηκαν ήσαν πολλοί. Αναίρεση άσκησε όμως και το Δημόσιο. Δεν θα εκθέσω αναλυτικά τους λόγους αναιρέσεως των δύο διαδίκων, γιατί οι περισσότεροι είναι δικονομικής φύσεως, πράγμα πολύ εύλογο, αφού βρισκόμαστε σε αναιρετική διαδικασία. Κρίνω σκόπιμο να περιοριστώ σε εκείνον μόνο, στο πλαίσιο του οποίου κάνει την εμφάνισή του το βυζαντινό δίκαιο.

Πρόκειται για τον πρώτο λόγο αναιρέσεως των Βασιλείου και Ευσταθίου Γιαννόπουλων. Σύμφωνα με αυτόν , κάθε πράξη της νομοθετικής εξουσίας, που είναι η κυρίαρχη του Έθνους, φέρει τα χαρακτηριστικά του νόμου. Επομένως τα δικαστήρια δεν έχουν δικαιοδοσία να προβούν σε έλεγχό της, χωρίς προφανή υπέρβαση εξουσίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το Εφετείο προέβη σε εκτίμηση των πράξεων των οργάνων άλλης εξουσίας, ενός προβουλεύματος της Βουλής, μίας εγκριτικής πράξεως της Κυβερνήσεως και μίας αναγνωριστικής πράξεως του Υπουργείου των Οικονομικών, με τις οποίες αναγνωρίστηκε το δικαίωμα κυριότητας των αναιρεσειόντων επί του «χωρίου» Ρετεντού, και τις κήρυξε ανίσχυρες, υπερβαίνοντας με τον τρόπο αυτό τη δικαιοδοσία του. Ο λόγος αυτός συμπληρώνεται με τον τρίτο λόγο, κατά τον οποίο τα δικαστήρια τότε μόνο έχουν δικαιοδοσία να προβαίνουν σε έλεγχο των πράξεων της νομοθετικής εξουσίας, όταν με αυτές παραβιάζεται ρητή

διάταξη του Συντάγματος.

Επί του λόγου αυτού αποφάνθηκε ο Άρειος Πάγος, ότι κατά τα άρθρα 70, 72, 73 και 123 του Συντάγματος της Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως στην Τροιζήνα, για να είναι οι αποφάσεις της Βουλής υποχρεωτικές και να επέχουν θέση νόμου, πρέπει να πληρούν τις προϋποθέσεις που διαγράφουν τα άρθρα αυτά. Στη συνέχεια του σκεπτικού διαπιστώνει το Αναιρετικό Δικαστήριο την πλήρωση όλων αυτών των προϋποθέσεων στις πράξεις της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας που κήρυξε ανίσχυρες το Εφετείο. Εξετάζει δε ακόμη και το θέμα της δημοσιεύσεως της σχετικής αποφάσεως της Βουλής, καταλήγοντας στο συμπέρασμα, ότι ναι μεν δεν τηρήθηκε ο προβλεπόμενος για τους νόμους τύπος δημοσιεύσεως, η φύση ωστόσο της αποφάσεως αυτής που αφορούσε ιδιαίτερα και όχι γενικά συμφέροντα την ισχυροποιούσε με μόνη τη γνωστοποίησή της προς τον ενδιαφερόμενο.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το σκεπτικό της αποφάσεως ως προς το θέμα του αν είναι επιτρεπτός ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και, σε καταφατική περίπτωση, σε ποια έκταση. Το δικαστήριο απέκλεισε τον έλεγχο αυτό τόσο in concreto όσο και in abstracto με την παρακάτω σκέψη: «(...) αν και κατά τας αρχάς του Συνταγματικού δικαίου, τα δικαστήρια είναι αρμόδια να εξετάσουν αν τα παρά των διαδίκων εις αυτά καθυποβαλλόμενα έγγραφα ως νομοθετικαί πράξεις φέρουσι νομοθετικόν χαρακτήρα, τουτέστι φέρουσι τους παρά του Συντάγματος απαιτουμένους τύπους προς σύστασιν νομοθετικής αποφάσεως, καθότι η θέλησις του νομοθέτου πρέπει να ήναι ο οδηγός των αποφάσεων των δικαστηρίων, και η θέλησις αύτη δεν εξάγεται ειμή εκ των παρά της νομοθετικής εξουσίας πηγαζόντων νόμων και αποφάσεων, δεν είναι όμως αρμόδια και να εξελέγξουν τας τοιαύτας νομοθετικάς αποφάσεις ως προς το περιεχόμενόν των καθότι δεν υποτίθεται ποτέ, ότι η εξουσία η παριστάνουσα την του έθνους κυριαρχίαν παρανομεί, ο δε ισχυρισμός του δημοσίου, ότι τα δικαστήρια δυνάμει του ιδίου Συντάγματος έχουν το δικαίωμα να εξετάζουν αν το περιεχόμενον των τοιούτων αποφάσεων δεν περιέχη υπέρβασιν της κατά το Σύνταγμα νομοθετικής εξουσίας του νομοθετικού και νομοτελεστικού σώματος, ως ούσης ανατεθειμένης της ακριβούς του Συντάγματος τηρήσεως και εις την δικαστικήν εξουσίαν, είναι εσφαλμένος, καθότι κατά τα άρθρα 39 και 134 του ιδίου Συντάγματος, ο δικαστής οφείλει μόνον να εφαρμόση τον νόμον και να δικάση επί τη βάσει αυτού, αλλά δεν δύναται και να τον επικρίνη, και να τον ανατρέψη επί τω λόγω, ότι η κυριαρχική του έθνους αρχή δεν είχεν εξουσίαν να εκδώση τοιούτον νόμον ή τοιαύτην απόφασιν· το δε εναντίον σύστημα ήθελεν επιφέρει το ατόπημα ότι ο νόμος ήθελεν είσθαι υπό την άμεσον υποταγήν της δικαστικής εξουσίας, ενώ απεναντίας η δικαστική εξουσία οφείλει να ήναι υπό την άμεσον υποταγήν του νόμου, εφαρμόζουσα ακριβώς, και

ουχί κρίνουσα αυτόν (...)»[6].

Και ήδη φθάνουμε στο σημείο, όπου εμπλέκεται το βυζαντινό δίκαιο. Από τη συνέχεια του σκεπτικού της αποφάσεως προκύπτει, ότι το δημόσιο είχε ενισχύσει το λόγο αναιρέσεως ως προς τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων με το επιχείρημα, ότι αποφάσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα που αφορούν τα συμφέροντα ιδιωτών υπόκεινται στον έλεγχο των δικαστηρίων. Και αυτός ο ισχυρισμός απορρίφθηκε με την εξής αιτιολογία: «(...) δεν είναι ορθός και ο έτερος του δημοσίου ισχυρισμός, ότι κατά τας διατάξεις των βυζαντινών νόμων αι βασιλικαί αποφάσεις επί ατομικών συμφερόντων εκδιδόμεναι υπόκεινται εις του δικαστού την εξέλεγξιν, καθότι αι διατάξεις αύται δεν έχουν πλέον παρ' ημίν εφαρμογήν ορίζοντος του άρθρου 143 του αυτού Συντάγματος, ότι οι Συνταγματικοί νόμοι υπερισχύουσιν από όλους τους λοιπούς και ότι οι παρά της Ελληνικής πολιτείας εκδιδόμενοι νόμοι, υπερισχύσουσι των αρχαιοτέρων, επομένως αφού κατά το αρθρ. 37, 38, 39 και 134 του Συντάγματος η νομοθετική εξουσία εξέδιδε τα προβουλεύματά της και η νομοτελεστική τα επεκύρωνεν, εις δε τον δικαστήν δεν εδίδετο το δικαίωμα, ειμή να τα εφαρμόση και ουχί να τα εξελέγξη, έπεται ότι μετά την του Συντάγματος ισχύν, ουδεμία μένει τοιαύτη εις τας ειρημένας διατάξεις των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, (...)».

Μη έχοντας στη διάθεσή μας το αναιρετήριο του δημοσίου, δεν ξέρουμε ποιες διατάξεις του βυζαντινού δικαίου είχαν επικαλεσθεί οι πληρεξούσιοι δικηγόροι του δημοσίου για να στηρίξουν τον παραπάνω λόγο αναιρέσεως. Πιστεύω όμως ότι θα είχαν αντλήσει τις πηγές τους από τις διατάξεις που είχαν περιληφθεί και στην Εξάβιβλο του Αρμενοπούλου πρώτον, επειδή ήταν προσιτή και δεύτερον, επειδή εύκολα μπορούσαν να επιχειρηματολογήσουν για την ισχύ της. Ανάμεσα στις διατάξεις του τίτλου α' «περί νόμων» του πρώτου βιβλίου της Εξαβίβλου περισσότερες πιθανότητες να αποτέλεσε το στήριγμα του λόγου της αναιρέσεως συγκεντρώνει το κεφ. 32: «Καὶ κατὰ βασιλέως οἱ γενικοὶ κρατείτωσαν νόμοι. Καὶ πᾶσα παράνομος ἐκβαλλέσθω παραγραφή»[7]. Πρόκειται για επανάληψη του κεφ. 2.6.9 των Βασιλικών (όπου όμως αντί για τη λέξη «παραγραφή» υπάρχει, ορθώς, «ἀντιγραφή»), στο οποίο καταχωρίστη-

6. Βλ. τη λεπτομερή ανάλυση αυτής της αποφάσεως και ειδικότερα του μέρους της που αναφέρεται στο δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων στον Γιάννη Ζ. Δρόσο, Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σ. 84-94 (ιδίως σ. 89 επ.).

7. Βλ. την έκδοση G. E. Heimbach, Const. Harmenopuli: Manuale legum sive Hexabiblos, Lipsiae 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 30 = Κ. Πιτσάκη, Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου: Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος, Αθήνα 1971, σ. 17.

κε η παραπάνω (ελληνική) επιτομή του χωρίου 1.14.4 του κώδικα[8]. Ασφαλώς ήταν όμως δυνατό να έχει γίνει επίκληση και άλλων διατάξεων του βυζαντινού δικαίου[9].

Αν διάβαζε κανείς το συγκεκριμένο απόσπασμα του σκεπτικού της αποφάσεως του Αρείου Πάγου, αγνοώντας τα επί μέρους στοιχεία του ιστορικού της υποθέσεως, θα διερωτάτο, γιατί κατέφυγε το δικαστήριο στην πιο πάνω κατασκευή, αντί να επικαλεσθεί το κείμενο του Διατάγματος της Αντιβασιλείας, με το οποίο πραγματοποιήθηκε η εισαγωγή των «πολιτικών» νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων για τη ρύθμιση αστικών σχέσεων μέχρι τη σύνταξη του οικείου κώδικα, σε συνδυασμό με την παρατήρηση, ότι οι βυζαντινοί νόμοι που προέβλεπαν τη δυνατότητα δικαστικού ελέγχου αυτοκρατορικών αποφάσεων ατομικού περιεχομένου δεν ήσαν νόμοι «πολιτικοί» και επομένως δεν είχαν εισαχθεί.

Η απάντηση όμως είναι, ότι το Ανώτατο Δικαστήριο αναζήτησε στήριγμα στις διατάξεις του Συντάγματος εκείνου, υπό το κράτος του οποίου εκδόθηκαν οι επίμαχες πράξεις της Βουλής, της Αντικυβερνητικής Επιτροπής και του Υπουργείου Οικονομικών. Είναι πάντως χαρακτηριστικό για τη σύγχυση που επικράτησε επί αρκετά χρόνια ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο, ότι καταβλήθηκε σοβαρή προσπάθεια να εφαρμοσθούν στο χώρο του δημόσιου δικαίου διατάξεις, ως προς τις οποίες δεν κατέλιπαν τα συνταγματικά κείμενα καμία αμφιβολία, ότι είχαν «επιστρατευθεί» για να καλύψουν τις ανάγκες στους διάφορους τομείς του ιδιωτικού και μόνον δικαίου.

8. "Digna vox maiestate regnantis legibus alligatum se principem profiteri: adeo de auctoritate iuris nostra pendet auctoritas. Et re vera maius imperio est submittere legibus principatum. Et oraculo praesentis edicti quod nobis licere non patimur indicamus" (a. 429). Είναι προφανές, όπως ορθώς επισημαίνουν και οι εκδότες των Βασιλικών H. J. Scheltema και N. van der Wal στο κριτικό υπόμνημά τους, ότι η τελευταία φράση του κεφ. 2.6.9 δεν μπορεί να προέρχεται από την παραπάνω διάταξη του Κώδικα, αλλά ίσως από την 1.19.7: "Rescripta contra ius elicita ab omnibus iudicibus praecipimus refutari, nisi forte aliquid est, quod non laedat alium et prosit petenti vel crimen supplicanti indulgeat" (a. 426). Όπως παρατηρούμε, στη διάταξη αυτή γίνεται ρητώς λόγος για έλεγχο των αντιγραφών (rescripta) από όλους τους δικαστές με σκοπό τη μη εφαρμογή εκείνων που έρχονταν σε αντίθεση με τους νόμους.

9. Βλ. για τη γενικότερη προβληματική ως προς τις δεσμεύσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα κατά τη θέσπιση των νόμων D. Simon, «Princeps legibus solutus, Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz», Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel (Frankfurt a.M. 1984) 449-492.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

'Απόφασις πολιτικὴ 198[10]

Τὸ Δικαστήριον τοῦ 'Αρείου Πάγου

Συγκείμενον ὑπὸ τῶν δικαστῶν κκ. 'Ιω. 'Αν. Σωμάκη προέδρου, Α. Πολυζωίδου ἀντιπροέδρου, Α. Πάλμα, Π. Σπηλιάδου, Α. Βούλγαρη, Π. Παπαρρηγοπούλου καὶ Ν. Σαριπόλου γ΄παρέδρου, κωλυομένων τοῦ τε δικαστοῦ κ. Β. Κουρουσοπούλου καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων παρέδρων κκ. Π. Τυπάλδου καὶ Χ. Κρασᾶ, παρόντων τοῦ ἀντεισαγγελέως κ. Μ. Κασσιέρη καὶ τοῦ γραμματέως Γ. 'Ιω. Βαλτινοῦ.

Συνελθὸν εἰς δημοσίαν συνεδρίασιν τὴν 17 Νοεμβρίου 1847 διὰ νὰ δικάσῃ τὴν ἑξῆς αἴτησιν ἀναιρέσεως μεταξὺ τοῦ Βασιλείου καὶ Εὐσταθίου υἱῶν, καὶ κληρονόμων τοῦ ποτὲ Κωνσταντίνου Γιαννοπούλου, πενήτων κατοίκων Πύργου, ἀναιρεσειόντων, παρασταθέντων διὰ τῶν ἀντικλήτων πληρεξουσίων των δικηγόρων Π. Καλλιγᾶ καὶ 'Εμμ. Κοκκίνου, καὶ τοῦ δημοσίου ἀντιπροσωπευομένου ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, ἀναιρεσιβλήτου καὶ ἀναιρεσείοντος ἐπίσης, παρασταθέντος διὰ τῶν πληρεξουσίων του δικηγόρων Γ. Α. Ράλλη, Μ. Ποτλῆ καὶ Α. Διαμαντοπούλου.

'Ο Βασίλειος Γιαννόπουλος εἷς ἐκ τῶν υἱῶν καὶ κληρονόμων τοῦ ποτὲ Κωνσταντίνου Γιαννοπούλου ἐκίνησε κατὰ τὸ ἔτος 1836 ἀγωγὴν ἐνώπιον τοῦ ἐν Πάτραις δικαστηρίου τῶν πρωτοδικῶν κατὰ τοῦ δημοσίου, διὰ τῆς ὁποίας ἐξέθεσεν, ὅτι ὁ πατήρ του ἠγόρασεν τὴν 17 'Ιανουαρίου 1821 τὸ κατὰ τὴν Γαστούνην κείμενον χωρίον Ρετεντοῦ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτήτας ὀθωμανούς, ὅτι μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, οἱ ἰσχυροὶ τῆς Γαστούνης ἐμπόδισαν αὐτὸν τοῦ νὰ νέμεται τὴν ἰδιοκτησίαν του ταύτην καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀνεφέρθη εἰς τάς κυβερνήσεις, αἵτινες ἀνεγνώρισαν τὴν κυριότητά του ὡς ἀναμφισβήτητον, ὅτι μ' ὅλας τῆς Βουλῆς τὰς ἀποφάσεις καὶ τῆς ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς, αἱ οἰκονομικαὶ ἀρχαὶ ἐπέφερον πάντοτε ἐμπόδια εἰς τὸ νὰ εἰσπράξῃ τὰ προϊόντα τοῦ εἰρημένου χωρίου, τὸ ὁποῖον

10. Το κείμενο αναδημοσιεύεται αμετάβλητο (με διόρθωση μόνο των προφανών τυπογραφικών λαθών) από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ό.π. σημ. 2). Όπου γίνεται παραπομπή σε μέρη της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως, Πανδέκτη δηλαδή ή Κώδικα, κατά το παλαιό σύστημα παραπομπής στο Corpus iuris civilis, για τη διευκόλυνση των αναγνωστών επαναλαμβάνεται μέσα σε αγκύλη η παραπομπή στην εν χρήσει έκδοση κατά το σύστημα που ακολουθείται σήμερα.

ἄχρι τοῦδε νέμεται τὸ δημόσιον ὡς ἐθνικόν, διὰ ταῦτα ἐξητήσατο νὰ ὑποχρεωθῇ τό δημόσιον εἰς τὴν παραχώρησιν τοῦ διαληφθέντος χωρίου πρὸς τὸν ἐνάγοντα κλπ. Πρὸς ὑποστήριξιν δὲ τῆς ἀγωγῆς του ταύτης ἐπαρουσίασε πρῶτον ἀντίγραφον ἐπικυρωμένον τὴν 27 Μαΐου 1827 παρὰ τοῦ γενικοῦ γραμματέως τῆς γενικῆς ἀστυνομίας, τοῦ ἰδιωτικοῦ πωλητηρίου. 2) Τὸ ὑπ' ἀριθ. 172 τῆς 4 'Ιανουαρίου 1828 ἔγγραφον τῆς Βουλῆς πρὸς τὴν ἀντικυβερνητικὴν ἐπιτροπὴν μὲ ὀπισθόγραφον πρᾶξιν τῆς αὐτῆς ἐπιτροπῆς, καὶ 3) τὸ ὑπ' ἀριθ. 2000 τῆς 10 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς δηλοποιητικὸν τῆς ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Γραμματείας τῆς 'Επικρατείας. Τὸ δὲ δημόσιον ἀντέτεινεν εἰς τὴν ἀγωγὴν ζητῆσαν ν' ἀποδείξῃ διὰ μαρτύρων, ὅτι κατὰ τοὺς τουρκικοὺς νόμους πώλησις ἀκινήτου δὲν εἶχεν ἰσχὺν ἄνευ χοτζετίου καὶ ταπίου, καὶ τὸ ἐν Πάτραις πρωτοδικεῖον, διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 89 ἀποφάσεώς του ἀπέρριψε τὴν αἴτησιν ταύτην τοῦ δημοσίου, σκεφθέν, ὅτι ἡ ὕπαρξις νόμου δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ διὰ μαρτύρων, καὶ διότι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, ἡ ἔλλειψις χοτζετίου καὶ ταπίου δὲν εἶχε καμμίαν ἐπιρροήν, καθότι ἡ ἔναρξις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος εἶχεν ἐμποδίσει τὴν ἔκδοσιν τοιούτων ἐγγράφων, ἀκολούθως τὸ δημόσιον ἐζήτησε τὴν ἀπόρριψιν τῆς ἀγωγῆς, ὡς ὄντος ἀκύρου τοῦ πωλητηρίου ἐγγράφου καὶ ὡς ἀνισχύρων τῶν πράξεων τῶν παρελθουσῶν κυβερνήσεων. Τὸ δὲ δικαστήριον τῶν πρωτοδικῶν ἀπορρίψαν τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ δημοσίου ὑπεχρέωσεν αὐτὸ ν' ἀποδώσῃ εἰς τὸν ἐνάγοντα τὸ χωρίον μὲ τοὺς συναχθέντας καρπούς. Τὰς ῥηθείσας ἀποφάσεις ἐξεκάλεσε τὸ δημόσιον ἐνώπιον τῶν ἐν Ναυπλίῳ ἐφετῶν. Κατὰ τὴν ἐφέσιμον δίκην προσετέθη καὶ ὁ Εὐστάθιος Γιαννόπουλος. Κατὰ δὲ τὴν ἐπὶ ἀκροατηρίου συζήτησιν τὸ ἐκκαλοῦν δημόσιον ἐπρότεινεν, ὅτι δὲν ἀναγνωρίζει τὸ πωλητήριον ὡς γνήσιον, ὅτι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει νὰ ὑποχρεωθῇ ὁ ἐνάγων νὰ παρακαταθέσῃ τὸ πρωτότυπον, διότι τὸ προσβάλλει ὡς πλαστόν. 3) Ὅτι τὰ λοιπὰ ἔγγραφα καὶ τὸ πωλητήριον αὐτὸ προσβάλλει ὡς οἰκονομικὰ καὶ δι' ἀπάτης γενόμενα. 4) Ὅτι ἂν τὸ δικαστήριον ἀπορρίψῃ ὅλας τὰς λοιπὰς προτάσεις του, νὰ ἀκυρωθῇ τότε ἡ πώλησις ὡς γενομένη ἐναντίον τῶν τουρκικῶν νόμων περὶ προτιμήσεως, ὄντος γείτονος τοῦ δημοσίου διὰ διαφόρων ἄλλων ἰδιοκτησιῶν κλπ. Τὸ δικαστήριον τῶν ἐφετῶν ἐξέδωκε τὴν ὑπ' ἀριθ. 118 ἀπόφασίν του, διὰ τῆς ὁποίας ἀπέρριψε τὴν ἔφεσιν τοῦ δημοσίου κατὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 89 ἀποφάσεως τοῦ πρωτοδικείου, πρὶν δὲ ἀποφασίσῃ ὡς πρὸς τὴν ἔφεσιν κατὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 98 ἀποφάσεως διέταξε τοὺς Γιαννοπούλους νὰ καταθέσουν τὸ πρωτότυπον τοῦ ἰδιωτικοῦ πωλητηρίου, δικάσαν αὐτοὺς ἐρήμην παρεδέχθη διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 87 ἀποφάσεώς του τὴν τοῦ δημοσίου ἔφεσιν καὶ μεταρρυθμίσαν τὴν ὑπ' ἀριθ. 98 ἀπόφασιν τοῦ πρωτοδικείου ἀπέρριψε τὴν τῶν Γιαννοπούλων ἀγωγήν. Τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἀνέκοψαν οὗτοι καὶ διὰ τῆς ἀνακοπῆς των ἐπρόσθεσαν εἰς τοὺς προ-

τέρους των λόγους, ὅτι ὁ Κυβερνήτης διὰ διαγγέλματός του παρέτεινε τὴν
διάρκειαν τῆς ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς μέχρι τέλους τοῦ μηνὸς τῆς ἀφί-
ξεώς του, ὅτι τὸ πωλητήριον ἀπωλέσθη ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς κυβερνήσεως ἐξ
αἰτίας αὐτῆς τῆς ἰδίας, καὶ ἐν περιπτώσει ἀμφιβολίας ἠτήσαντο νὰ τοῖς ἐπι-
τραπῆ ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοιούτου πωλητηρίου κλπ. Τὸ δὲ ἐφετεῖον
διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 152 ἀποφάσεώς του ἀπέρριψε τὰς προτάσεις των Γιαν-
νοπούλων ὡς πρὸς τὴν ζητηθεῖσαν ἀπόδειξιν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ πω-
λητηρίου· τὴν αἴτησιν περὶ ἀναπληρωτικοῦ ὅρκου καὶ τὴν περὶ ἀπορρίψεως
τῆς περὶ πλαστογραφίας ἀγωγῆς τοῦ δημοσίου ἐκήρυξεν ἀνίσχυρον πρὸς
ἀπόδειξιν τὸ παρουσιασθὲν ἀντίγραφον, παρεδέχθη τὴν πρότασιν τῶν αὐτῶν
Γιαννοπούλων περὶ ἐξετάσεως μαρτύρων ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν τῆς ἀγορα-
πωλησίας. 'Απέρριψε τὴν κατὰ τῆς αἰτήσεως ταύτης ἔνστασιν τοῦ δημοσίου.
Διέταξεν αὐτὸ ν' ἀποδείξῃ ἐκτὸς τῶν μαρτύρων, ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας κατὰ
τὸ τουρκικὸν δίκαιον, δικαίωμα ἰδιοκτησίας καὶ μάλιστα ὁλοκλήρου χωρί-
ου δὲν μετεβιβάζετο καὶ ἀπεκτᾶτο νομίμως δι' ἄλλων τρόπων, εἰμὴ διὰ τα-
πίου καὶ χοτζετίου, ὅτι ἄνευ τούτων κανεὶς δὲν εἶχε δικαίωμα πραγματικῆς
ἀγωγῆς καὶ ἡ ἰδιοκτησία ὑπῆρχε πάντοτε εἰς τὸν πωλητὴν καὶ δὲν μετεβι-
βάζετο εἰς τὸν ἀγοραστήν. Κατὰ συνέπειαν τῆς ἀποφάσεως ταύτης, τὸ δη-
μόσιον προσήγαγε τρεῖς φετιφάδες πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ θέματος τούτου, οἱ
δὲ Γιαννόπουλοι ἐπαρουσίασαν πρὸς ἀπόδειξιν τοὐναντίου ἕνα φετφὰν καὶ
γνωμοδότησιν τοῦ διερμηνέως τῆς κυβερνήσεως, ἀμφότεροι δὲ οἱ διάδικοι
ἐζήτησαν τὸ ἀπαράδεκτον τῶν ἐγγράφων τῶν παρ' ἑκατέρου τοῦ ἀντιδίκου
παρουσιασθέντων, τὸ δὲ δικαστήριον διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 169 ἀποφάσεώς του
ἐθεώρησεν, ὅτι διὰ τῶν φετιφάδων ἀπεδεικνύετο μέν, ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας
ὁ παραχωρήσας πρὸς ἄλλον ἀγρὸν ἐπὶ ἀνταλλάγματι εἶχε τὸ δικαίωμα, ἐν
ὅσῳ δὲν ἐκδίδετο τὸ ταπίον, νὰ ἐπαναλάβῃ τὸν ἀγρὸν ἀποδίδων τὸ ἀντάλ-
λαγμα εἰς τὸν ἀγοραστήν, ἀλλὰ δὲν ἐβεβαιοῦτο ἐκ τούτου, ὅτι ἐδύνατο καὶ
τρίτος τις νὰ παρενοχλήσῃ τὸν ἀγοραστὴν ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν ἐξεδόθη εἰσέ-
τι τὸ ταπίον, καὶ ἑπομένως τὸ δημόσιον θεωρούμενον ὡς τρίτος, δὲν εἶχε
τὸ δικαίωμα νὰ παρενοχλήσῃ τοὺς ἀγοραστάς, ἀπέρριψε τὴν ἔνστασιν περὶ
τοῦ ἀπαραδέκτου τῶν φετιφάδων καὶ ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς Γιαννοπούλους ν'
ἀποδείξουν καὶ διὰ μαρτύρων, ὅτι ὁ πατήρ των ἠγόρασε τὸ ἐπίδικον χω-
ρίον ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτήτας ὀθωμανοὺς καὶ ἐπλήρωσεν εἰς αὐτοὺς τὸ συμφω-
νηθὲν τίμημα, καὶ ποῖον. Διεξαχθείσης δὲ τῆς τε ἀποδείξεως καὶ ἀνταπο-
δείξεως, καὶ συζητήσεως γενομένης ἐπὶ τῆς οὐσίας, τὸ δικαστήριον
θεωρῆσαν μὴ ἀποδεδειγμένον τὸ ἐπιβληθὲν εἰς τοὺς Γιαννοπούλους θέμα διὰ
τῆς ὑπ' ἀριθμ. 7 τοῦ 1845 ἀποφάσεώς του, ἀπέρριψε τὴν ἀνακοπὴν τῶν
Γιαννοπούλων κατὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 87 ἀποφάσεώς του καὶ ἐπεκύρωσεν αὐτήν·
τῶν τεσσάρων τούτων ἀποφάσεων ὑπ' ἀριθ. 118, 152, 167 καὶ 7 ἐζήτησαν

τὴν ἀναίρεσιν οἱ ἀδελφοὶ Γιαννόπουλοι διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους. 1) Διότι πᾶσα
πρᾶξις τῆς νομοθετικῆς ἀρχῆς, ἥτις εἶναι ἡ κυρίαρχος τοῦ ἔθνους ἀρχή, εἴτε
μερικὴ εἴτε γενική, φέρει τοὺς χαρακτῆρας τοῦ νόμου, ἑπομένως τὰ δικα-
στήρια εἶναι ἀναρμόδια, καὶ δὲν δύνανται ποσῶς νὰ ἐπέμβωσιν εἰς τὸν ἔλεγ-
χον αὐτῆς, χωρὶς προφανῆ τῆς ἐξουσίας των ἐπέμβασιν, τὸ δὲ ἐφετεῖον
ἐπεμβὰν εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν πράξεων τῶν δύω δυνάμεων τοῦ ἔθνους τοῦ
ὑπ' ἀριθ. 172 προβουλεύματος τῆς Βουλῆς, τῆς ὑπ' ἀριθ. 3370 ἐγκρίσεως
τῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 2000 ἀναγνωρίσεως τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκο-
νομικῶν ὑπουργείου, διὰ τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίσθη τὸ ἐπὶ τοῦ χωρίου Ρε-
τεντοῦ δικαίωμα τῆς κυριότητος τῶν ἀναιρεσειόντων καὶ ταύτας κηρύξαν
ἀνισχύρους ὑπερέβη τὰ καθήκοντά του. 2) Διότι τὸ δημόσιον ἀντιπροσω-
πευόμενον παρὰ τῶν νομίμων αὐτοῦ δυνάμεων ἐδύνατο νὰ συναινέσῃ καὶ
ἀναγνωρίσῃ τὸ δικαίωμα τῶν Γιαννοπούλων διὰ τῶν διαληφθεισῶν πράξε-
ών του, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι παρεβίασε τὰ ψηφίσματα περὶ ἀπα-
γορεύσεως τῶν ἀπαλλοτριώσεων τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, οὔτε ὅτι ἐπεμβῆκεν
εἰς δικαστικὰ καθήκοντα, καθότι ἕκαστος δύναται νὰ παραιτηθῇ τῶν δικαί-
ων του (L. pen. de pactis [= C. 2.3.29]), καὶ καθότι τὰ ψηφίσματα διαλαμβά-
νοντα μόνον περὶ τῶν καθαρῶν πωλήσεων καὶ ὄχι τῶν ἀναγνωρίσεων, ὡς
ἀφορῶντα ἔκτακτον μέτρον, πρέπει νὰ περιορισθοῦν ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμο-
γήν των εἰς τὰς παρ' αὐτῶν προβλεπομένας ῥητὰς πράξεις, ἑπομένως τὸ
ἐφετεῖον ἐφήρμοσεν ἐσφαλμένως αὐτά. 3) Διότι τότε μόνον τὰ δικαστήρια
ἐδύναντο νὰ ἐπεμβῶσιν εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν πράξεων τῆς νομοθετικῆς
ἀρχῆς, ὅταν δι' αὐτῶν παρεβιάζετο ῥητὸς ὅρος τοῦ Συντάγματος, τὰ δὲ ψη-
φίσματα ὡς ἰδιαίτεραι νομοθετικαὶ διατάξεις, ἀφορῶσαι μάλιστα τὸ μερικὸν
συμφέρον τοῦ δημοσίου, καὶ μὴ διατάττουσαι τὴν ἀκύρωσιν τῶν γενομένων
ἐναντίον αὐτῶν ἀπαλλοτριώσεων ἐδύναντο δι' ἄλλων διατάξεων τῆς νομο-
θετικῆς ἀρχῆς καὶ νὰ τροποποιηθῶσι, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ κυβέρνησις νὰ
παραιτηθῇ τῶν ἐξ αὐτῶν ὠφελημάτων χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ θεωρηθοῦν ἀνί-
σχυροι καὶ ἄκυροι αἱ περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως πράξεις της (Ulp. Frag. L. 1 §
1, 12 principio [= D. 2.14.1.1 καί 2.14.12 pr.], L. pen. de pactis Κώδ. [= C. 2.3.29])
τὸ ἐφετεῖον ὑπερέβη τὰ καθήκοντά του καὶ παρεβίασε τοὺς σημειωθέντας
νόμους. 4) Διότι ἐνῷ τὸ ἐφετεῖον παραδέχεται τὴν ἀρχὴν ὅτι καὶ ὡς ἐγγρά-
φων ἁπλῶς ἀναγνωριστικῶν χαρακτηριζομένων τῶν τοιούτων πράξεων τῆς
κυβερνήσεως, οὐχ ἧττον διὰ τῆς ἐν αὐταῖς ἐμπεριεχομένης ὁμολογίας ὑπὲρ
τῆς κυριότητος τῶν Γιαννοπούλων, ἦσαν ὑποχρεωτικαί, καὶ ἡ ἰσχύς των δὲν
ἐδύνατο νὰ προσβληθῇ, εἰμὴ ἕνεκα πλάνης ἢ ἀπάτης, μολαταῦτα χωρὶς νὰ
ἐπενεχθῶσι τοιαῦται ἀποδείξεις καὶ χωρὶς νὰ ἐπιφέρῃ καμμίαν αἰτιολογίαν
περὶ τῆς ὑπάρξεως δῆθεν τῆς πλάνης ἢ ἀπάτης, εἰς τὰς προσβαλλομένας
ἀποφάσεις, οὔτε καμμίαν διάταξιν εἰς τὸ διατακτικὸν κηρύττουσαν ἀκύρους

ἢ ἀνισχύρους αὐτάς, ἀλλ' οἴκοθεν μάλιστα ἀναπληροῦν ὑποθετικῶς τὸ ἐφε-
τεῖον, ὅτι ἐδύνατο τοῦ τοιούτου ἰσχυρισμοῦ νὰ κάμῃ χρῆσιν τὸ δημόσιον,
ἀπέρριψε τὴν ἀγωγὴν τῶν ἀναιρεσειόντων, ἑπομένως παρεβίασε τοὺς νόμους
L. unic. cod. de confessis [= C. 7.59.1], L. 25[11] § ult. ff. de probat. [= D. 22.3.25.4],
L. 13 de non numerat. pecun. [= C. 4.30.13] καὶ τὰ ἄρθρα 864, 265, 270, καὶ
807 § 6 τῆς πολ. δικονομίας. 5) Διότι ἐνῷ οἱ ἀναιρεσείοντες ἐπρόλαβον διὰ
τῶν ἐγγράφων προτάσεών των νὰ προτείνωσιν ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὸ δη-
μόσιον ἤθελε προσβάλῃ διὰ τῶν ἄνω εἰρημένων λόγων τῆς πλάνης τὰ
ἔγγραφα αὐτά, τὸ ἀπαράδεκτον τοῦ τοιούτου ἰσχυρισμοῦ ὡς πραγματικοῦ
κατὰ τὴν ἐφέσιμον δίκην καὶ ἐνῷ ἀμφισβήτησαν καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀποδείξε-
ως, ὅτι πρέπει νὰ ἦτον ἔγγραφος, τὸ ἐφετεῖον ἀφίνει πάντη ἀναιτιολογή-
τους τὰς ἀποφάσεις του. 6) Διότι μὴ παραδεχθὲν τὴν περὶ παραγραφῆς αἴτη-
σιν τῶν ἀναιρεσειόντων κατὰ τῆς διαληφθείσης πλάνης καὶ ἀπάτης, προ-
σβολῆς παρὰ τοῦ δημοσίου κατὰ τῶν ἐγγράφων ἐφήρμοσεν ἐσφαλμένως τὴν
ἀρχὴν quae temporalia sunt κλπ. καθὼς καὶ τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται νό-
μους. 7) Διότι ἐνῷ τὸ δικαστήριον τῶν ἐφετῶν ἀπέρριψε διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ.
152 ἀποφάσεώς του τὴν ἔφεσιν τοῦ δημοσίου περὶ τῆς διὰ μαρτύρων ἀπο-
δείξεως, ὅτι κατὰ τὸ τουρκικὸν δίκαιον δὲν ἐδύνατο νὰ γίνῃ τις κύριος
γαιῶν ἄνευ ταπίου, παρεβίασε τὸ δεδικασμένον παραδεχθὲν διὰ τῆς ὑπ'
ἀριθ. 169 ἀποφάσεώς του τὴν διὰ φετιφάδων ἀπόδειξιν, οἵτινες δὲν εἶναι
παρὰ ἁπλᾶ ἐκμαρτύρια. 8) Διότι ὑπαρχόντων δύω δικηγόρων τῶν Γιαννο-
πούλων, ἡ πρὸς τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν ἐπιδοθεῖσα προδικαστικὴ ἀπόφασις
κακῶς ἐγένετο. 9) Διότι τὸ ἐφετεῖον ὑπερέβη τὰ καθήκοντά του ὑποχρεώ-
σαν τοὺς Γιαννοπούλους νὰ προσαγάγωσι τὸ πρωτότυπον πωλητήριον ἐντὸς
ἀνατρεπτικῆς προθεσμίας, καθότι τὸ μέσον τῆς δι' ἐγγράφων ἀποδείξεως
εἶναι πάντοτε παραδεκτὸν καὶ δὲν ὑπόκειται εἰς καμμίαν παραγραφήν, ἑπο-
μένως κηρύξαν ἐκπτώτους τοὺς ἀναιρεσείοντας τῆς τοιαύτης ἀποδείξεως
παρεβίασε συγχρόνως καὶ τὰ ἄρθρα 538 § 4 καὶ ἐπ. τῆς πολ. δικονομίας.
10) Διότι τὸ δικαστήριον τῶν ἐφετῶν ἀπορρίψαν ἀφ' ἑνὸς τὴν τῶν Γιαν-
νοπούλων αἴτησιν τοῦ νὰ ἀποδείξωσι τὴν εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς κυβερνήσεως
παρακαταθήκην τοῦ πωλητηρίου ἐγγράφου καὶ τὴν αὐτόθι ἀπώλειάν του,
καὶ ἀφ' ἑτέρου κηρύξαν ἀνεφάρμοστον τὸν προτελευταῖον νόμον τοῦ κώδ.
de fide instrumentorum [= C. 4.21.21] ἐπικαλεσθέντα περὶ τῆς δι' ὅρκου βε-
βαιώσεως τῆς ἀπωλείας του, ὑπερέβη τὰ καθήκοντά του καὶ παρεβίασε τὸ
τῆς ὑπερασπίσεως δικαίωμα. Τῶν ῥηθεισῶν ἀποφάσεων ἐζήτησε τὴν ἀναί-

11. Από προφανές τυπογραφικό λάθος στο δημοσιευμένο κείμενο γράφεται 35.

ρεσιν καὶ τὸ δημόσιον. 1) Διότι κακῶς ἀπερρίφθη ἡ διὰ μαρτύρων ἀπόδει-
ξις ξένου νόμου. 2) Διότι παραδεχθὲν τὸ ἐφετεῖον, ὅτι ἡ κυβέρνησις καίτοι
διάδοχος τοῦ ὀθωμανοῦ, δὲν ἔχει δικαίωμα ν' ἀντιτάξῃ τὴν ἔλλειψιν τῶν
νομίμων τίτλων, παρεβίασε τοὺς νόμους κατὰ τοὺς ὁποίους καὶ αὐτὸς ὁ με-
ρικὸς διάδοχος χαίρει τὰ τοῦ δικαιοπαρόχου του δικαιώματα κλπ.
'Ακοῦσαν τὴν ἔκθεσιν τοῦ εἰσηγητοῦ κ. Α. Βούλγαρη, τοὺς πληρεξουσί-
ους τῶν μερῶν καὶ τὸν ἀντεισαγγελέα.

Σκεφθὲν κατὰ τὸν Νόμον.

'Επὶ τῆς αἰτήσεως ἀναιρέσεως τῶν ἀδελφῶν Γιαννοπούλων.
'Επειδὴ κατὰ τὰ ἄρθρα 70, 72, 73 καὶ 123 τοῦ πολ. Συντάγματος τῆς
'Ελλάδος τῆς ἐν Τροιζῆνι τρίτης ἐθνικῆς συνελεύσεως αἱ ἀποφάσεις τῆς
Βουλῆς διὰ νὰ θεωρηθοῦν ὑποχρεωτικαὶ καὶ νὰ ἐπέχουν τόπον νόμου ἀπαι-
τεῖται νὰ ὑπάρχουν περιβεβλημέναι μὲ τὰ ἐν τοῖς εἰρημένοις ἄρθροις δια-
γεγραμμένα προσόντα, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. 172 τῆς 4 'Ιανουαρίου 1828[12] ἀπόφα-
σις τῆς Βουλῆς διὰ τῆς ὁποίας τὸ χωρίον Ρετεντὸ ἀνεγνωρίσθη ἰδιοκτησία
τοῦ Κωνσταντίνου Γιαννοπούλου φέρει ὅλα τὰ τῶν εἰρημένων ἄρθρων προ-
σόντα, καθότι ἐξεδόθη παρὰ τῆς Βουλῆς, ὑπάρχει ὑπογεγραμμένη παρὰ τοῦ
προέδρου αὐτῆς καὶ τοῦ πρώτου γραμματέως, φέρει τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδίας
Βουλῆς, ἐνεκρίθη καὶ ἐπεκυρώθη τὴν 9 του ἰδίου μηνὸς καὶ ἔτους παρὰ τῆς
ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ τὸ ἄρθρον 5 τοῦ ἀπὸ 3
'Απριλίου 1827 ὑπ' ἀριθ. ς΄ ψηφίσματος, καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. θ΄ τῆς 5 τοῦ ἰδί-
ου μηνὸς καὶ ἔτους ἑτέρου ψηφίσματος ἡ νομοτελεστικὴ ἐξουσία μέχρι τῆς
ἐν 'Ελλάδι ἐλεύσεως τοῦ Κυβερνήτου ἐνεπιστεύθη παρὰ τῆς ἰδίας συνελεύ-
σεως καὶ παρεχωρήθησαν ταῦτα καὶ εἰς τὸν Κυβερνήτην δικαιώματα, ἐκτὸς
ἐξαιρέσεων τινῶν προβλεπομένων παρὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. ις΄ τῆς 1 Μαΐου 1827
ψηφίσματος, αἵτινες δὲν ἔχουν ἐφαρμογὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καθόσον
δὲν ἀφορᾷ τὴν δημοσίευσιν τῆς προκειμένης τῆς Βουλῆς ἀποφάσεως, ἥτις
ἀφορῶσα ἰδιαίτερα καὶ οὐχὶ γενικὰ συμφέροντα δὲν εἶναι γενικὸς τοῦ Κρά-
τους νόμος, ἀλλὰ προβούλευμα προβλέπον περὶ ἰδιωτικοῦ δικαιώματος, ἡ
γνωστοποίησις τῆς ἀποφάσεως ταύτης πρὸς τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ πρόσωπον γε-
νομένη κατὰ διαταγὴν τῆς κυβερνήσεως παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ, ὡς
τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὑπ' ἀριθ. 2000 τῆς 10 'Ιανουαρίου 1828 ἐγγρά-
φων τοῦ ἐπὶ τῆς οἰκονομίας γραμματέως τῆς ἐπικρατείας καὶ ἡ παράδοσις
τοῦ κτήματος πρὸς τὸν ἰδιοκτήτην ἐπέχει τόπον πληρεστάτης δημοσιεύσεως,

12. Από παραδρομή γράφεται στην απόφαση 1843.

ἥτις τότε ἀπαιτεῖται νὰ ἦναι γενική, ὅταν πρόκηται περὶ ἀντικειμένων ἀφορώντων τὴν ὁλομέλειαν τοῦ ἔθνους ἢ ἐπαρχίας τινός, οὐχὶ δὲ καὶ ὅταν, ὡς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀφορᾷ μόνον δικαιώματα πολίτου τινός, καὶ ἡ γνωστοποίησις γίνεται, ὡς ἐγένετο πρὸς τὸν ἴδιον τοῦτον πολίτην.

'Επειδὴ ἂν καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Συνταγματικοῦ δικαίου, τὰ δικαστήρια εἶναι ἁρμόδια νὰ ἐξετάσουν ἂν τὰ παρὰ τῶν διαδίκων εἰς αὐτὰ καθυποβαλλόμενα ἔγγραφα ὡς νομοθετικαὶ πράξεις φέρουσι νομοθετικὸν χαρακτῆρα, τουτέστι φέρουσι τοὺς παρὰ τοῦ Συντάγματος ἀπαιτουμένους τύπους πρὸς σύστασιν νομοθετικῆς ἀποφάσεως, καθότι ἡ θέλησις τοῦ νομοθέτου πρέπει νὰ ἦναι ὁ ὁδηγὸς τῶν ἀποφάσεων τῶν δικαστηρίων, καὶ ἡ θέλησις αὕτη δὲν ἐξάγεται εἰμὴ ἐκ τῶν παρὰ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας πηγαζόντων νόμων καὶ ἀποφάσεων, δὲν εἶναι ὅμως ἁρμόδια καὶ νὰ ἐξελέγξουν τὰς τοιαύτας νομοθετικὰς ἀποφάσεις ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενόν των, καθότι δὲν ὑποτίθεται ποτέ, ὅτι ἡ ἐξουσία ἡ παριστάνουσα τὴν τοῦ ἔθνους κυριαρχίαν παρανομεῖ, ὁ δὲ ἰσχυρισμὸς τοῦ δημοσίου, ὅτι τὰ δικαστήρια δυνάμει τοῦ ἰδίου Συντάγματος ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐξετάζουν ἂν τὸ περιεχόμενον τῶν τοιούτων ἀποφάσεων δὲν περιέχῃ ὑπέρβασιν τῆς κατὰ τὸ Σύνταγμα νομοθετικῆς ἐξουσίας τοῦ νομοθετικοῦ καὶ νομοτελεστικοῦ σώματος, ὡς οὔσης ἀνατεθειμένης τῆς ἀκριβοῦς τοῦ Συντάγματος τηρήσεως καὶ εἰς τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν, εἶναι ἐσφαλμένος, καθότι κατὰ τὰ ἄρθρα 39 καὶ 134 τοῦ ἰδίου Συντάγματος, ὁ δικαστὴς ὀφείλει μόνον νὰ ἐφαρμόσῃ τὸν νόμον καὶ νὰ δικάσῃ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ τὸν ἐπικρίνῃ, καὶ νὰ τὸν ἀνατρέψῃ ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι ἡ κυριαρχικὴ τοῦ ἔθνους ἀρχὴ δὲν εἶχεν ἐξουσίαν νὰ ἐκδώσῃ τοιοῦτον νόμον ἢ τοιαύτην ἀπόφασιν· τὸ δὲ ἐναντίον σύστημα ἤθελεν ἐπιφέρει τὸ ἀτόπημα ὅτι ὁ νόμος ἤθελεν εἶσθαι ὑπὸ τὴν ἄμεσον ὑποταγὴν τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, ἐνῷ ἀπεναντίας ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ὀφείλει νὰ ἦναι ὑπὸ τὴν ἄμεσον ὑποταγὴν τοῦ νόμου, ἐφαρμόζουσα ἀκριβῶς, καὶ οὐχὶ κρίνουσα αὐτόν, δὲν εἶναι ὀρθὸς καὶ ὁ ἕτερος τοῦ δημοσίου ἰσχυρισμός, ὅτι κατὰ τὰς διατάξεις τῶν βυζαντινῶν νόμων αἱ βασιλικαὶ ἀποφάσεις ἐπὶ ἀτομικῶν συμφερόντων ἐκδιδόμεναι ὑπόκεινται εἰς τοῦ δικαστοῦ τὴν ἐξέλεγξιν, καθότι αἱ διατάξεις αὗται δὲν ἔχουν πλέον παρ' ἡμῖν ἐφαρμογὴν ὁρίζοντος τοῦ ἄρθρου 143 τοῦ αὐτοῦ Συντάγματος, ὅτι οἱ Συνταγματικοὶ νόμοι ὑπερισχύουσιν ἀπὸ ὅλους τοὺς λοιποὺς καὶ ὅτι οἱ παρὰ τῆς 'Ελληνικῆς πολιτείας ἐκδιδόμενοι νόμοι, ὑπερισχύουσι τῶν ἀρχαιοτέρων, ἐπομένως ἀφοῦ κατὰ τὸ ἄρθρ. 37, 38, 39 καὶ 134 τοῦ Συντάγματος ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἐξέδιδε τὰ προβουλεύματά της καὶ ἡ νομοτελεστικὴ τὰ ἐπεκύρωνεν, εἰς δὲ τὸν δικαστὴν δὲν ἐδίδετο τὸ δικαίωμα, εἰμὴ νὰ τὰ ἐφαρμόσῃ καὶ οὐχὶ νὰ τὰ ἐξελέγξῃ, ἔπεται ὅτι μετὰ τὴν τοῦ Συντάγματος ἰσχύν, οὐδεμία μένει τοιαύτη εἰς τὰς εἰρημένας διατάξεις τῶν Βυ-

ζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τέλος δὲν εἶναι ἐπίσης βάσιμος καὶ ὁ τελευταῖος τοῦ δημοσίου ἰσχυρισμός, ὅτι ἀφοῦ τὸ δικάσαν ἐφετεῖον εὗρεν, ὅτι αἱ διαληφθεῖσαι ἀποφάσεις τῶν δύω σωμάτων ἐξεδόθησαν κατὰ πλάνην καὶ ἀπάτην, ἠδύνατο νὰ μὴν ἀποδώσῃ εἰς αὐτὰς τὴν ἰσχὺν τῆς νομιμότητος, καθότι μόνον ἡ κυριαρχικῶς ἀποφασίζουσα τοῦ ἔθνους ἀρχή, εἶναι ἁρμοδία καὶ νὰ ἐρευνήσῃ ἐὰν νομίμως καὶ δικαίως ἢ κατὰ πλάνην καὶ ἀπάτην, ἐξέδωκε τὰς ἀποφάσεις της, οὐχὶ δὲ καὶ τὰ δικαστήρια· ἄλλως ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ κῦρος τῶν νόμων καὶ τῶν νομοθετικῶν ἀποφάσεων ἤθελεν εἶσθαι παντοτεινῶς ἀμφίβολον, ὡς δυναμένων τῶν νόμων καὶ τῶν ἀποφάσεων νὰ καταστραφῶσιν παρὰ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας.

'Επειδὴ ἐπομένως τὸ ἐν Ναυπλίῳ Δικαστήριον τῶν ἐφετῶν ἐπεμβὰν οὐσιαστικῶς εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς νομιμότητος τῶν εἰρημένων ἀποφάσεων τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς νομοτελεστικῆς ἀρχῆς καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἁρμοδιότητος αὐτῆς, μὴ θεωρῆσαν δὲ ὑποχρεωτικὰς τὰς ἀποφάσεις ταύτας, ὡς καθυπέρβασιν τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καὶ κατὰ πλάνην καὶ ἀπάτην ἐκδεδομένας, καὶ ἀπορρίψαν ἐπὶ τῇ βάσει ταύτῃ τὴν ἀγωγὴν τῶν ἀναιρεσειόντων ὑπερέβη προφανῶς τὰ καθήκοντά του, ἡ δὲ τῶν καθηκόντων ὑπέρβασις κατὰ τὸ ἄρθρον 807 ἀριθ. 3 καὶ 808 ἀριθ. 1 τῆς πολ. δικονομίας ἐπιφέρει ἀναίρεσιν τῆς ἀποφάσεως.

'Επειδὴ κατὰ τὸ ἄρθρον 832 τῆς ἰδίας δικονομίας ἂν ἡ ἀπόφασις ἀναιρεθῇ ἕνεκεν ὑπερβάσεως καθηκόντων (ἄρθρ. 800 ἀριθ. 1) ἀπαγορεύεται εἰς τὰ δικαστήρια ἡ περαιτέρω ἐπέμβασις, ἐπομένως πρέπει ὁ Ἄρειος Πάγος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ν' ἀπαγορεύσῃ τὴν ἐξέλεγξιν τῆς κατ' οὐσίαν νομιμότητος τῶν εἰρημένων πράξεων τῆς τε Βουλῆς καὶ τῆς ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὴν ἔρευναν, ἂν αὗται ἐξεδόθησαν κατὰ πλάνην καὶ ἀπάτην, νὰ παραπέμψῃ δὲ ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ τὴν ὑπόθεσιν εἰς τὸ ἐν 'Αθήναις ἐφετεῖον πρὸς νέαν συζήτησιν.

'Επὶ τῆς περὶ ἀναιρέσεως αἰτήσεως τοῦ δημοσίου.

'Επειδὴ ἀναιρεθεισῶν τῶν ἀποφάσεων τοῦ ἐν Ναυπλίῳ ἐφετείου αἵτινες ἐξεδόθησαν ἐπὶ τῆς προκειμένης ὑποθέσεως, ἕπεται ὅτι καθίσταται περιττὴ ἡ περὶ ἀναιρέσεως τοῦ δημοσίου αἴτησις κατὰ τῶν ἰδίων ἀποφάσεων, καὶ τοῦτο καθόσον μάλιστα τὰ γεγονότα ἐπὶ τῶν ὁποίων αὕτη στηρίζεται ἀφορῶσι τὸ αὐτὸ παρὰ τῆς Βουλῆς ἀποφασισθὲν δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας τῶν Γιαννοπούλων, καὶ καθότι προγενεστέρων ὄντων τῶν γεγονότων τούτων τῆς τε ἀποφάσεως τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς, ἕπεται ὅτι τὰ δικαστήρια δὲν δύνανται νὰ τὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν διὰ τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας λόγους.

Διὰ ταῦτα ἀναιρεῖ τὰς ὑπ' ἀριθ. 118 τοῦ ἔτους 1839, 152 τοῦ ἔτους 1842, 169 τοῦ ἔτους 1843, καὶ 7 τοῦ ἔτους 1845 ἀποφάσεις τῶν ἐν Ναυπλίῳ

ἐφετῶν, καὶ ἀπαγορεύει εἰς τὰ δικαστήρια νὰ ἐπεμβοῦν εἰς τὴν οὐσιαστικὴν ἐξέλεγξιν τῆς νομιμότητος τῆς ὑπ' ἀριθ. 172 τῆς 4 'Ιανουαρίου 1828[13] ἀποφάσεως τῆς Βουλῆς καὶ τῆς ὑπὸ χρονολογίαν 9 τοῦ ἰδίου μηνὸς καὶ ἔτους ἐγκρίσεως τῆς ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς, τοὐτέστιν ἀπαγορεύεται εἰς αὐτὰ ἡ ἔρευνα ἂν ἡ Βουλὴ καὶ ἡ ἀντικυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ εἶχον δυνάμει τοῦ Συντάγματος τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ἁρμοδιότητα νὰ ἀναγνωρίσουν τὸ χωρίον Ρετεντὸ ὡς ἰδιοκτησίαν τοῦ Γιαννοπούλου, καὶ ἂν αἱ πράξεις αὗται τῆς τε Βουλῆς καὶ τῆς ἀντικυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς ἐξεδόθησαν κατὰ πλάνην καὶ ἀπάτην. Παραπέμπει κατὰ τὰ λοιπὰ τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν ἐνώπιον τοῦ ἐν 'Αθήναις ἐφετείου πρὸς νέαν συζήτησιν. 'Απορρίπτει ὡς περιττὴν τὴν περὶ ἀναιρέσεως τοῦ δημοσίου αἴτησιν. Διατάττει νὰ γραφῇ ἡ παροῦσα ἀπόφασις εἰς τὸ περιθώριον τοῦ πρωτοτύπου τῆς ἀναιρεθείσης ὁριστικῆς ἀποφάσεως τοῦ ἐν Ναυπλίῳ ἐφετείου, ἐπιβάλλει εἰς βάρος τοῦ δημοσίου τὰ ἐπὶ τῆς δίκης ταύτης ἔξοδα τῶν ἀντιδίκων του, μετριασθέντα εἰς δραχμὰς τετρακοσίας πεντήκοντα καὶ τὰ τέλη τῆς σημάνσεως. Διατάττει νὰ δημοσιευθῇ ἡ παροῦσα ἀπόφασις διὰ τῆς ἐφημερίδος δαπάνῃ τοῦ δημοσίου.

'Εκρίθη καὶ ἀπεφασίσθη ἐν 'Αθήναις τὴν 15 Δεκεμβρίου τοῦ 1847.

'Εδημοσιεύθη αὐθημερόν.

13. Από παραδρομή γράφεται στην απόφαση 1823.

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής

Χρονικόν περί της αναιρέσεως του Αποβασιλέως Κύρου Μιχαήλ του Καλαφάτου, του Γεγονότος Καίσαρος, και των κατ' αυτήν συμβάντων

Εἶδον γὰρ τὸν ἀποβασιλέα κῦρ Μιχαὴλ τὸν γεγονότα ποτε καίσαρα πρωῒ μὲν ἡλίου ἀνίσχοντος κραταιὸν ὄντα βασιλέα, πρὸς τρίτην δὲ ὥραν τῆς ἡμέρας ἐλεεινὸν καὶ ἔρημον καὶ τυφλόν, λέει κάπου ο γενναίος στρατηγός Κεκαυμένος[1], χωρίς όμως και να διευκρινίζει, ποιά ήταν η δική του τελική στάση, κατά τα πολύ δραματικά αυτά γεγονότα τον Απρίλιο του 1042. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Από ό,τι τουλάχιστον είναι γνωστό ως σήμερα, ποτέ δεν έχει θιγεί το πρόβλημα της ροής της αφήγησης των βυζαντινών κειμένων. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης[2] π.χ., ενώ δοξάζει τη λαμπρότητα του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε΄ το Πάσχα του 1043[3], τελειώνει την αφήγησή του γι' αυτόν, μετά την εξέγερση των επόμενων μερών, με τη συνήθη λιτή έκφραση: *ἐβασίλευσε δὲ ὁ Μιχαὴλ οὗτος μῆνας μόνους πέντε*[4]. Σχεδόν όπως ο απόστρατος πια αριστοκράτης της επαρχίας Κεκαυμένος, στον οποίο ανήκει η ηθικολογική κρίση για τον αυτοκράτορα που το πρωί είναι κραταιός και το βράδυ ελεεινός – ο Κεκαυμένος που γράφει στα εβδομηκοστά έτη του ενδεκάτου αιώνα ισχυρίζεται έτσι ότι ήταν αυτόπτης μάρτυρας της ανατροπής του Μιχαήλ Ε΄ – οι μεσαιωνικές ιστορικές πηγές δείχνουν σχεδόν πάντα ότι επικροτούν μοιρολατρικά την τελική έκβαση των γεγονότων. Αυτό πρέπει να ήταν και το θέλημα του Θεού. Και, αφού έτσι ήθελε ο Θεός, η κατάσταση μένει όπως ήταν πριν και εφευρίσκονται δευτερεύουσες ηθικολογικές δικαιολογίες και ευπρόσωπες αιτίες που προκάλεσαν την προσωρινή αυτή αναταραχή, όπως π.χ. η αγνωμοσύνη προς τους ευεργετήσαντας, που επι-

1. Κεκαυμένος, *Νουθετητικός*, 85, (Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Τσουγκαράκη, Αθήνα 1993), σ. 265.

2. Για τις απόψεις του Ατταλειάτη βλ. A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge – Paris 1984, 23–86. Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, 159–178.

3. Ατταλειάτης, 12–13 *CSHB*.

4. Ατταλειάτης, 17–21–22. Σκυλίτζης, 421, 5–6 Thurn: *μῆνας τέσσαρας καὶ ἡμέρας πέντε*.

καλείται για τον αχάριστο Μιχαήλ Ε΄ ο Ατταλειάτης[5].

Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ε΄ που ανατράπηκε από τη λαϊκή εξέγερση του Απρίλη του 1042 ήταν κι αυτός λαϊκής καταγωγής[6]. Την επωνυμία Καλαφάτης τη χρωστούσε στην τέχνη του πατέρα του που πισσάριζε τα πλοία πριν τα ρίξουν στη θάλασσα, ενώ, όπως λέει ο πιο μορφωμένος άνθρωπος της εποχής αυτής Μιχαήλ Ψελλός, το σόϊ της μητέρας του δεν ήταν καλύτερο από αυτό του πατέρα του[7]. Από την πλευρά αυτή, λοιπόν, ήταν φυσικό ένας άνθρωπος τόσο ταπεινής καταγωγής να αποδείχνεται αγνώμων και αχάριστος προς ευεργέτες που τον ανέβασαν μάλιστα στον πιο λαμπρό θρόνο της εποχής του, μιας εποχής που ευνοούσε την άνοδο της αριστοκρατίας του αίματος και της ευγενούς καταγωγής και όχι βέβαια της δικής του. Οι συντριπτικοί αφορισμοί του Ψελλού για την ασήμαντη καταγωγή του Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη κάνουν την ηθικολογία του Ατταλειάτη να μοιάζει με δίδαγμα απογοητευμένου λόγιου κριτή, μια ιδιότητα που ασφαλώς υπερέβαινε κατά πολύ ο ύπατος των φιλοσόφων Ψελλός.

Ο Μιχαήλ Καλαφάτης ήταν ήδη καῖσαρ από τη βασιλεία του θείου του Μιχαήλ Δ΄ του Παφλαγόνα (12/4/1034 – 10/12/1041)[8]. Και τους δύο Μιχαήλ, θείο και ανηψιό, τους είχε ευεργετήσει η αυτοκράτειρα Ζωή η Πορφυρογέννητη, ανηψιά του αυτοκράτορα Βασίλειου Β΄ του Βουλγαροκτόνου (976–1025) που, μετά το θάνατο του πατέρα της Κωνσταντίνου Η΄ (1025–1028) παντρευόταν και ανέβαζε στον θρόνο όποιον νόμιζε[9]. Έτσι, ανέβασε στο θρόνο και τον καίσαρα Μιχαήλ Καλαφάτη (10 Δεκεμβρίου 1041[10])… *δραστήριον δοκοῦντα καὶ περὶ τὰ πράγματα δεξιόν*[11]. Η συγκρατημένη αυτή κρίση του χρονογράφου Ιωάννη Σκυλίτζη, επίσης αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων που θεωρείται οπαδός της Μακεδονικής δυναστείας[12], δείχνει σε κάποιο βαθμό και τη γενική τάση των πηγών που είναι σύγχρονες προς τα γεγονότα που περιγράφουν: στην αρχή ο Μιχαήλ Καλαφάτης θεωρείτο δραστήριος και ικανός, αλλά τελικά ανατράπηκε, επειδή απογοήτευσε αυτούς που τον είχαν ευεργετήσει. Έτσι , απαλλάσσονται από κάθε ενδεχόμενη κατηγορία και αυτοί που είχαν ανεβάσει στο θρόνο

5. Ατταλειάτης, 17, 19–20.

6. Ψελλός, *Χρονογραφία*, I, 69–70, *Renauld*.

7. Ψελλός, I, 70: *εἰ δέ τις αὐτὸν καὶ μητρόθεν γενεαλογεῖν βούλοιτο… οὐ πάνυ τι τοῦ πατρικοῦ διαστήσει γένους…* Πρβλ. Χριστόφορο Μυτιληναίο, 31 *Kurtz*: *ὁλκαδοπιττωτής*.

8. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, 358.

9. Για το Ρωμανό Γ΄ Αργυρό (1028–1034), πρώτο αυτοκράτορα που ανέβασε η Ζωή στο θρόνο, βλ. J. F. Vannier, *Les Argyroi, (IX–XIe siècles)*, Paris 1975, 36–39.

10. Grumel, *Chronologie*, 358.

11. Σκυλίτζης, 416.

12. Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, I, 389–393.

αυτόν τον αναξιόπιστο πληβείο, που πριν από τη στέψη του είχε ορκιστεί να έ-
χει τη νόμιμη αυτοκράτειρα Ζωή *διὰ βίου καὶ δέσποιναν καὶ μητέρα*[13], *ἀνό-
θευτον τὴν πρὸς αὐτὴν τάχα βεβαιωσάμενος πίστιν*[14]. Ο Ψελλός, στον οποίο
ανήλουν και οι πιο σκληρές και ανάλγητες κρίσεις για τον τυχάρπαστο Μιχαήλ
Ε΄, δείχνεται ανέλπιστα επιεικέστερος προς τον θείο του Μιχαήλ Δ΄
Παφλαγόνα που, βέβαια, ανήκε στην ίδια ταπεινή γενιά με τον ανηψιό του[15].

Έτσι λοιπόν, οι βυζαντινοί συγγραφείς Μιχαήλ Ψελλός, Μιχαήλ
Ατταλειάτης και Ιωάννης Σκυλίτζης μας διέσωσαν σχετικά λεπτομερείς περι-
γραφές της λαϊκής εξέγερσης στην Κωνσταντινούπολη που ανέτρεψε το Μιχαήλ
Ε΄ τον Απρίλη του 1042, ενώ ο επαρχιώτης γαιοκτήμονας και στρατιωτικός
Κεκαυμένος που έγραψε γύρω στο 1075–1078[16], αναπολεί με φιλοσοφική διάθε-
ση τη ματαιότητα των ανθρώπινων πραγμάτων που γκρεμίζει τους ισχυρούς
από τους θρόνους. Οι υπόλοιποι τρεις αυτόπτες μάρτυρες Ψελλός,
Ατταλειάτης και Σκυλίτζης συμφωνούν γενικά – παρά τη διαφορά που έχουν
στον τόνο και στην έκταση της αφήγησης – πάνω στο εξής βασικό σημείο: ο α-
χρείος, ο πληβείος τιμωρήθηκε όπως του άξιζε. Η ταπεινή καταγωγή συμβαδίζει
έτσι με την ταπεινή συμπεριφορά.

Το ότι μια λαϊκή εξέγερση έριξε από το θρόνο τον μοναδικό, κατά γενική ο-
μολογία, αυτοκράτορα τόσο λαϊκής καταγωγής αποτελεί μια από τις αντινομίες
που οδήγησε τους πρώτους σύγχρονους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με το θέ-
μα να την αποκαλέσουν "αυλική" ή "παλατιανή" επανάσταση[17]. Αργότερα, απο-
κλήθηκε εξέγερση υπέρ της δυναστικής νομιμότητας[18], κάτι που, σε πρώτο επί-
πεδο τελικής ανάλυσης, είναι οπωσδήποτε σωστό. Πέρα όμως από την εξωτερι-
κή όψη των πραγμάτων, το περιεχόμενο και οι δυνάμεις της εξέγερσης αυτής
που άρχισε το πρωί της Δευτέρας, 19 Απριλίου και τελείωσε οριστικά το βράδυ
της Τετάρτης, 21 Απριλίου με την τύφλωση του Μιχαήλ Ε΄[19] θα μπορούσε να
περικλείει και μια λαϊκή νίκη (νίκη της "δημοκρατίας", δηλ. της ανατροπής του

13. Σκυλίτζης, 416.

14. Ατταλειάτης, 11. Ψελλός, I, 87. Ο Ψελλός, I, 70 και 88, αποδίδει στο Μιχαήλ Ε΄ εξοντωτικές διαθέσεις προς όλους τους ευεργέτες του, μαζί με υποκρισία και διπροσωπία. Πρβλ. και Ζωναρά Γ΄, 606 *CSHB*.

15. Ψελλός, I, 45.

16. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, εισαγωγή, 19.

17. G. Schlumberger, "Une révolution de Palais l' an 1042 à Byzance", *Revue des deux mondes*, 15 septembre 1904, 74e année, tome XXIII.

18. I. E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Β΄, Θεσσαλονίκη 1981, 502–504.

19. G. G. Litavrin, "Vosstanije v Konstantinople v Aprele 1042 g." *Viz. Vrem*. 33, (1972), 34, σημ. 5.

κατεστημένου), όπως υποστήριξε ο Σπ. Βρυώνης[20], κάτι που επίσης δείχνει να είναι σωστό, αλλά δεν εξηγεί πολλά πράγματα, πέρα από την ιδέα της δυναστικής νομιμότητας, που υποστηρίχθηκε και από άλλους ιστορικούς, ερμηνεύοντας κατά λέξη τις βυζαντινές πηγές. Οι ίδιες όμως οι βυζαντινές πηγές που μέμφονται και κατηγορούν τον τυχάρπαστο Μιχαήλ Ε΄, μερικές φορές προσφέρουν κάποιες πληροφορίες που βοηθούν να πέσει κάποιο φως στο μεσαιωνικό σκοτάδι της ομοιόμορφης διατύπωσης.

Παράδειγμα, ο Ψελλός. Αναφερόμενος στο θείο του Μιχαήλ Ε΄ Μιχαήλ Δ΄ – που κανονικά, θα έπρεπε να μέμφεται τουλάχιστον για την ταπεινή του καταγωγή – ο ύπατος των φιλοσόφων διακηρύσσει, ότι θαυμάζει τον αυτοκράτορα αυτό, επειδή *οὔ τι τῶν καθεστώτων ἠλλοίωσε* και διοικούσε την αυτοκρατορία κάθε μέρα όπως ήταν χθες. Δεν εισηγήθηκε ούτε μια καινοτομία, δεν κατάργησε ούτε έναν παλιό νόμο, δεν έδιωξε ούτε έναν συγκλητικό, όπως συνηθίζουν να νεωτερίζουν οι νέες βασιλείες[21]. Εδώ, ο πρόεδρος της συγκλήτου πλατωνικός φιλόσοφος εκφράζει την άποψη που εκφράζουν οι συντηρητικοί σε όλες τις εποχές: η συντήρηση του χθες βρίσκει έτσι στον Ψελλό έναν από τους κορυφαίους εκφραστές της.

Πραγματικά, η συγκλητική αριστοκρατία που περνούσε, τον ενδέκατο αιώνα, μια νέα περίοδο άνθησης[22] αποτελούσε το κύριο στήριγμα του θρόνου στην Κωνσταντινούπολη και, από την άποψη αυτή, είναι περίεργο το πώς ο Ψελλός μπόρεσε να στραφεί ενάντια σε κάποιον αυτοκράτορα. Την εξήγηση θα τη δώσει ο ίδιος ο Ψελλός: όταν ο νεοανακηρυγμένος αυτοκράτορας άρχισε, σε αντίθεση με το συντηρητικό θείο του, να μεταθέτει τα πάντα, όταν έκανε εμφανείς τις προθέσεις του *ὑπήκοον ὡς ἀληθῶς ἐνδείξασθαι τὸ ἀρχόμενον τοὺς μὲν πολλοὺς τῶν ἐν τέλει παῦσαι τῶν συνήθων ἐξουσιῶν, ἐλευθερίαν δὲ τῷ δήμῳ μνηστύεσθαι*[23], τότε, βέβαια, η σύγκλητος άρχισε να δυσανασχετεί. Όταν μάλιστα ο νεωτεριστής αυτοκράτορας τόλμησε να εξορίσει τον επίσης θείο του και αδελφό του Μιχαήλ Δ΄ Ιωάννη Ορφανοτρόφο, που όλοι θεωρούσαν *ποριμώτατον πρὸς ἣν ἄν τις εἴποι κακίαν, καὶ πᾶσαν ἀδικίαν*[24], στην αποχώρηση από τη σύγκλητο του εξοριζόμενου τον ακολούθησε *πολύ τι πλῆθος τῆς συγκλήτου βουλῆς*[25], δείχνοντας έτσι την αλληλεγγύη της. Από την αρχή της βασιλείας του,

20. Sp. Vryonis Jr, "Byzantine ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ and the Guilds in the Eleventh Century", *DOP* 17, (1963), 303–308.
21. Ψελλός, I, 57.
22. T. K. Λουγγής, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας (324–1204)*, Αθήνα 1989, 234–235.
23. Ψελλός, I, 95. Πρβλ. Litavrin, *"Vosstanije"*, 42–43.
24. Σκυλίτζης, 404. Ψελλός, I, 44: *ἀνὴρ ἐκτομίας, τὴν τύχην φαῦλος καὶ καταπεπτωκώς...*
25. Ψελλός, I, 93.

λοιπόν, ο Μιχαήλ Ε΄ παρουσιάζει συμπτώματα ενός φιλολαϊκού μονάρχη, πέ-
ρα από τη λαϊκή του καταγωγή και τα συμπτώματα αυτά τον φέρνουν μοιραία
σε σύγκρουση με τη σύγκλητο και με την άκρα συντηρητική διοίκηση του θείου
του Μιχαήλ Δ΄, παρ' όλο που, όπως ισχυρίζονται Σκυλίτζης[26] και
Ατταλειάτης[27], ο Μιχαήλ Ε΄ είχε αρχικά προσπαθήσει να κερδίσει τη σύγκλητο
απονέμοντάς της τιμές και αξιώματα.

Αν όμως κανείς επιθυμούσε πραγματικά να εντοπίσει την πραγματική εστία,
την "ακρόπολη", θα λέγαμε, της συντήρησης στην Κωνσταντινούπολη των μέ-
σων περίπου του ενδέκατου αιώνα, θα έπρεπε να στρέψει την προσοχή του όχι
προς τη σύγκλητο και τον μελλοντικό της πρόεδρο, ύπατο των φιλοσόφων κλπ
Μιχαήλ Ψελλό, αλλά στην επιβλητική μορφή του γηραιού, πρώην μοναχού, πα-
τριάρχη Αλέξιου Δ΄ Στουδίτη (10/12/1025 – 20/2/1043[28]), που, στη συνολική
διάρκεια της ζωής του, πρέπει να είδε να βασιλεύουν περισσότεροι από έξι αυ-
τοκράτορες, ίσως οκτώ ή εννιά[29]. Κάποτε, επί Μιχαήλ Δ΄ ακόμα, μια συνωμο-
σία μητροπολιτών επιχείρησε να τον καθαιρέσει από τον πατριαρχικό θρόνο,
αλλά ο αυταρχικός Αλέξιος είχε μηνύσει τότε στους συνωμότες "στο θρόνο αυ-
τό βρίσκομαι όχι με την ψήφο των επισκόπων, αλλά με πρόσταξη του αυτοκρά-
τορα Βασιλείου. Ας καθαιρεθούν μαζί μου και όσοι μητροπολίτες έχουν χειρο-
τονηθεί από εμένα, όσον καιρό είμαι πατριάρχης" και, βέβαια, οι περισσότεροι
μητροπολίτες είχαν χειροτονηθεί από αυτόν. Η ιστορία αυτή που παραδίδεται
από τον Σκυλίτζη[30] δείχνει ότι ο Αλέξιος Στουδίτης στηριζόταν πολύ στιβαρά
και επιδέξια στην παράδοση και ήξερε και να την επικαλείται και να την εκμε-
ταλλεύεται, όταν το συμφέρον του το απαιτούσε, με τον ίδιο τρόπο που ο προ-
στάτης του Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγών στηριζόταν στο χθες και επαινείται τόσο πο-
λύ γι' αυτό από τον Ψελλό, όπως είδαμε. Σύμφωνα με τον Ατταλειάτη[31], η στά-
ση του πατριάρχη Αλέξιου Στουδίτη στην εξέγερση του 1042 στηρίχθηκε στη
γνώμη ορισμένων ανώτατων παραγόντων (*τινων τῶν ἐν τέλει*), ενώ, για τον
Σκυλίτζη[32], ο Μιχαήλ Ε΄ ήταν υπαίτιος και για την εχθρική στάση του πατριάρ-
χη απέναντί του, αφού τον είχε διατάξει την Κυριακή, 18 Απριλίου του 1042 να

26. Σκυλίτζης, 417: *τιμαῖς καὶ ἀξιώμασι τὴν σύγκλητον ἀνελάμβανεν* (Μιχαήλ Ε΄).
27. Ατταλειάτης, 11: *φιλοτίμως τῇ συγκλήτῳ... προσφερόμενος... καὶ τιμαῖς περιβλέπτοις καὶ ἀξιώμασι πλείστους ὅσους καταγεραίρων...*
28. Grumel, *Chronologie*, 436.
29. Λουγγής, *Επισκόπηση*, 242. Πρβλ. N. A. Skabalanović, *Vizantiiskoe gosudarstvo i cerkov v XIom veke*, Sanktpeterburg 1884, 368–374.
30. Σκυλίτζης, 401.
31. Ατταλειάτης, 16, 3.
32. Σκυλίτζης, 418, 1–3.

εγκαταλείψει το πατριαρχείο, που βρισκόταν στην Αγία Σοφία, και να πάει στο ιδιωτικό του μοναστήρι (*εἰς τὴν ἐν τῷ Στενῷ μονὴν αὐτοῦ*), όπου, την επομένη, θα ερχόταν δήθεν ο αυτοκράτορας για να τον συναντήσει. Ήταν φυσικά πολύ λογικό για τον υπερσυντηρητικό πατριάρχη να μην ενδώσει στην αυτοκρατορική πίεση και διαταγή που πρέπει να έκρυβε μια παγίδα σαν την καθαίρεση και την απομάκρυνση του Ορφανοτρόφου[33]. Σύμφωνα, τέλος, με τη μαρτυρία του Ψελλού, οι συγκλητικοί που βρέθηκαν στο πλευρό του πατριάρχη Αλέξιου, το έκαναν από φόβο ότι, με την αυτοκράτειρα Ζωή στο πλευρό του, ο Μιχαήλ Ε΄ θα τους εξόντωνε οπωσδήποτε. Χωρίς την αυτοκράτειρα Ζωή στο θρόνο, οι πιστοί της θα ακολουθούσαν οπωσδήποτε την τύχη της[34]. Αποκαλυπτικός όμως είναι και ο μεταγενέστερος Άραβας ιστορικός Ιμπν–αλ Αθίρ, που αναφέρει κατά λέξη, ότι ο Μιχαήλ Ε΄ έστειλε ένα "στίφος ρώσων και βουλγάρων" (σωματοφυλάκων του) για να δολοφονήσουν μυστικά τον γηραιό πατριάρχη[35], που αναγκάστηκε να τους δωροδοκήσει γενναία για να μην εκτελέσουν την αιματηρή αποστολή με την οποία είχαν επιφορτιστεί. Τότε, ο πατριάρχης φαίνεται ότι έφυγε από το μοναστήρι του και πήγε στην Αγία Σοφία, όπου διέταξε να σημάνουν οι καμπάνες καλώντας τους κατοίκους της πρωτεύουσας σε εξέγερση[36].

Όπως λοιπόν αρχίζει να προκύπτει καθαρά, αυτό που διακυβευόταν στην κοινωνική σύγκρουση που άρχιζε δεν πρέπει να ήταν τόσο η δυναστική νομιμότητα που απειλούνταν, αλλά το ποιός θα αιφνιδιάσει τον άλλο. Ο Μιχαήλ Ε΄ που αρχίζει να προβάλλει από τις πηγές σαν ένας σημαντικός και ικανός διοικητικός και κοινωνικός μεταρρυθμιστής, ή οι συντηρητικές δυνάμεις[37] που ένοιωθαν να κινδυνεύουν πραγματικά από τις αιφνιδιαστικές και πραξικοπηματικές ενέργειες του νέου αυτοκράτορα με την ταπεινή καταγωγή και τη μεγάλη αγνωμοσύνη. Στο σημείο αυτό ο Μιχαήλ Ψελλός είναι κατηγορηματικός: ο Μιχαήλ Ε΄ δεν είχε για τους άρχοντες της αυτοκρατορίας ούτε ένα ευμενές βλέμμα[38], ενώ, με την μανία που τον κατείχε να δώσει στο λαό αξία και ελευθερία[39], προσεταιριζόταν τα καλύτερα λαϊκά στοιχεία (*τὸν ἀπόλεκτον δῆμον τῆς*

33. Βλ. πιο πάνω, σημ. 25.

34. Ψελλός, Ι, 106. Πρβλ. Litavrin, *Vosstanije*, 36, σημ. 14.

35. Ibn–al Athir, IX, 341. Πρβλ. R. Rozen, *Imperator Vasilii Bolgarobojca. Izvlečenija iz letopisi Jachii antiochiiskago*, Sanktpeterburg 1883, 330. Σκυλίτζης, 418, 33–34: *ὁ πατριάρχης τὴν αὐτοῦ ὑποστροφὴν ὠνησάμενος...*

36. Rozen, στο ίδιο.

37. Litavrin, *Vosstanije*, 38–39.

38. Ψελλός, Ι, 95: *οὐδενὶ γοῦν τῶν ἐν τέλει εὔνουν ἐδίδου τὸ βλέμμα ἢ τὴν ψυχήν...*

39. Βλ. πιο πάνω, σημ. 23. Πρβλ. Ατταλειάτη, 11, 13–14: *καὶ τῶν ἀδικουμένων ἐκδικητὴς ἀναφαινόμενος.*

πόλεως) και όσους ασχολούνταν με τα επαγγέλματα της αγοράς (*καὶ ὅσοι τῆς ἀγοραίου τύρβης*) της Κωνσταντινούπολης, όπως και αυτούς που είχαν χειρωνακτικά επαγγέλματα (*ἢ τῶν βαναύσων τεχνῶν*)[40]. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη διεισδυτικότητα για να καταλάβει κανείς μέσα από τους τόσο περιφρονητικούς για το λαό χαρακτηρισμούς του Ψελλού κάποιον πυρήνα της πραγματικότητας: ο Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτης προσπαθούσε να προσεταιριστεί τα εμποροβιοτεχνικά λαϊκά στρώματα της πρωτεύουσας στην προσπάθειά του να πολεμήσει τους παραδοσιακούς άρχοντες της αυλής που κατείχαν την εξουσία ως τότε, ιδιαίτερα δε στη διάρκεια της βασιλείας του θείου του[41]. Αυτούς ακριβώς τους συγκλητικούς αριστοκράτες και γραφειοκράτες εκπροσωπούσε ο πολύς Μιχαήλ Ψελλός και γι' αυτό οι κρίσεις του για τον ταπεινής καταγωγής μεταρρυθμιστή αυτοκράτορα, που είχε φτάσει στο σημείο να εξορίσει το λαϊκό εφιάλτη που λεγόταν Ιωάννης Ορφανοτρόφος, να είναι τόσο ανάλγητες[42], όσο και περιφρονητικές για το λαό.

Οι πηγές αφήνουν να εννοηθεί έμμεσα, αλλά με αρκετή σαφήνεια[43], ότι, στο βαθμό που ο Μιχαήλ Ε΄ στρεφόταν με απότομες πραξικοπηματικές ενέργειες ενάντια στην αυλική και συγκλητική γραφειοκρατία της Κωνσταντινούπολης, επιχειρούσε παράλληλα να εξασφαλίσει όσο ήταν δυνατόν την εξουσία του από την άλλη ισχυρή πτέρυγα της βυζαντινής άρχουσας τάξης που, τον ενδέκατο αιώνα, δεν ήταν άλλη από τη στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας, που έχει αποκληθεί και φεουδαρχική[44]. Στα πλαίσια της πολιτικής του αυτής, ο Μιχαήλ Ε΄ απελευθέρωσε από τη φυλακή όπου τον είχε ρίξει ο συντηρητικός Μιχαήλ Δ΄ τον πατρίκιο Κωνσταντίνο Δαλασσηνό[45], μεγάλο γαιοκτήμονα από το θέμα των Αρμενιάκων. Ο ευγενής Δαλασσηνός είχε εκφράσει την αγανάκτησή του για την ταπεινή καταγωγή, όχι του Μιχαήλ Ε΄ το 1042, αλλά του Μιχαήλ Δ΄ το 1034[46] και, βέβαια, είχε φυλακιστεί για τα λόγια αυτά, καθώς ο Μιχαήλ Δ΄ φο-

40. Ψελλός, Ι, 96.

41. Vryonis, *Guilds*, 299. Litavrin, *Vosstanije*, 37.

42. Ο Ψελλός, Ι, 93–94, φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί, ότι τα ιδιαίτερα μέτρα ασφάλειας κατά την τελική σύλληψη του Ορφανοτρόφου ο Μιχαήλ Ε΄ τα πήρε από φόβο μήπως εξεγερθεί εναντίον του *τὸ πολὺ τῆς Πόλεως πλῆθος*. Η τελική τροπή της εξέγερσης που ξέσπασε για άλλους λόγους επέτρεψε στον Ψελλό κάτι τέτοιες υποθέσεις, πάντα σε βάρος του Μιχαήλ.

43. Βλ. Litavrin, *Vosstanije*, 37.

44. Πρβλ. A. Savvides, "Internal Strife and Unrest in Later Byzantium, XI–XIII centuries", *Σύμμεικτα* 7, (1987), 237–273. J – C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990, 54-55.

45. Ατταλειάτης, 11, 15–17. Σκυλίτζης, 196. Ψελλός, Ι, 122.

46. Σκυλίτζης, 393: *πῶς πλείστων ἀγαθῶν ὄντων ἀνδρῶν ἐξ οἴκων λαμπρῶν καὶ ἐπισήμου γένους χυδαῖος καὶ τριωβολιμαῖος ἄνθρωπος τῶν ἄλλων προτετίμητο πάντων καὶ δεσπότης καὶ βασιλεὺς ἀνηγόρευτο*. Πρβλ. Litavrin, *Vosstanije*, 37.

βόταν *τοὺς πολλοὺς ἐπ' αὐτῷ*, δηλ. τις πολλές συμπάθειες που είχε στο λαό ο Δαλασσηνός[47]. Για τη λαϊκή του απήχηση θα πρέπει μάλλον να τον απελευθέρωσε ο Μιχαήλ Ε΄, ελπίζοντας ίσως επί πλέον, ότι η στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας που η γραφειοκρατική αριστοκρατία της συγκλήτου την κρατούσε με πείσμα μακριά από την εξουσία, θα υποστήριζε ενδεχόμενα τις ενέργειές του. Όπως θα έδειχναν τα πράγματα στη συνέχεια, ο λαός της Κωνσταντινούπολης δεχόταν πολλαπλές πιέσεις από πολλές πλευρές. Το ότι όμως η στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας βρισκόταν σε οξύ ανταγωνισμό με την πρωτευουσιάνικη υπαλληλική αριστοκρατία μαρτυρείται, πέρα από το παράδειγμα του πατρίκιου Κωνσταντίνου Δαλασσηνού, και από την παρουσία στο πλευρό του Μιχαήλ Ε΄ του στρατηγού Καταλαλών Κεκαυμένου, όπως λέει ο Σκυλίτζης[48]. Το περιστατικό αυτό, μαζί με τη μνεία του Νουθετητικού που παρατέθηκε, μοιάζει να οδηγεί στην ταύτιση του γενναίου στρατηγού Κατακαλών Κεκαυμένου του 1042 με τον συγγραφέα του λεγόμενου Στρατηγικού κάπου τριάντα τόσα χρόνια αργότερα[49], που είχε δει τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε΄ το πρωί κραταιό και υπερήφανο και το βράδυ ελεεινό και τυφλό. Τέλος, ο Μιχαήλ Ε΄ δεν παρέλειψε να διορίσει τον αριστοκράτη στρατηγό Γεώργιο Μανιάκη μάγιστρο και κατεπάνω Ιταλίας[50]. Αυτή η προσέγγιση Μιχαήλ Ε΄ και Κεκαυμένων, Μανιάκη και Δαλασσηνών δείχνει αρκετά εύγλωττα, ότι ο μεταρρυθμιστής καλαφάτης αυτοκράτορας προσπαθούσε να εξασφαλιστεί από την πλευρά της τόσο επίφοβης για τον Ψελλό στρατιωτικής αριστοκρατίας της επαρχίας[51], που το μέλλον έμοιαζε να ανήκει σ' αυτήν.

Από το 1028 όμως που είχε πεθάνει ο Κωνσταντίνος Η΄ η πορφυρογέννητη Ζωή είχε επιλέξει σταθερά την υποστήριξη της συγκλήτου, πρώτα με το γάμο της με το Ρωμανό Γ΄ Αργυρό (1028–1034) που ο Ψελλός αποκαλεί *τὰ πρῶτα τῆς συγκλήτου*[52] και είναι γεγονός ότι τότε η σύγκλητος ήταν γεμάτη από μεγάλους αριστοκράτες που είχαν και *γένος* και *αξίωμα*[53]. Το σημαντικότερο όμως

47. Ψελλός, I, 122. Για τους Δαλασσηνούς, βλ. J. – C. Cheynet – J. F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Paris 1986, 75–115.

48. Σκυλίτζης, 419, 55–56.

49. Βλ. τις απόψεις και τη βιβλιογραφία στον A. Savvides, "The Byzantine Family of Cecaumenus", *Δίπτυχα* 4, (1986), 87, 12–27, και "Journal of Oriental and African Studies" 2 (1990), 224–226.

50. Ατταλειάτης, 11, 18–19. Για την περιουσία του Μανιάκη, την ανάκλησή του και το νέο του διορισμό επί Μιχαήλ Ε΄, βλ. W. Seibt, Die Skleroi. *Eine prosopographisch – sigillographische Studie*, Wien 1976, 77–78.

51. Για τους φόβους του Ψελλού και τη δύναμη της στρατιωτικής αριστοκρατίας της επαρχίας βλ. T. C. Lounghis, "Un empire romain devant la féodalisation. Remarques sur l' emploi du terme ΕΙΡΗΝΗ au XIe siècle", *Δίπτυχα* 5, (1991/2), 87–95, σημ. 28.

52. Ψελλός, I, 30.

στην περίπτωση αυτή είναι το ότι, όπως παρατηρήθηκε[54], αρκετές αριστοκρατικές οικογένειες που ήταν πριν στρατιωτικές, προσανατολίζονται την εποχή αυτή προς πολιτικά αξιώματα και προς πολιτικές σταδιοδρομίες και οι Αργυροί είναι από αυτές τις οικογένειες, σε αντίθεση με τους Δαλασσηνούς, τους Μανιάκηδες και τους Κεκαυμένους, που συνεχίζουν να ανήκουν στην καθαρόαιμη στρατιωτική αριστοκρατία. Ανεξάρτητα από το αν αυτό το κεφαλαιώδους σημασίας γεγονός οφείλεται στις αυταπάτες για μια διαρκή ειρήνη που φαίνεται ότι επικράτησαν στο Βυζάντιο του ενδέκατου αιώνα[55], είναι διαπιστωμένο και δεδομένο, ότι στα χρόνια αυτά του Μιχαήλ Δ΄ και του Μιχαήλ Ε΄ η εξουσία δεν ανήκε στη στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας. Έτσι λοιπόν, ο νεωτεριστής Μιχαήλ Ε΄ επιχειρούσε ταυτόχρονα ανοίγματα προς δύο κατευθύνσεις: προς το λαό της αγοράς, δηλ. προς το πιο δραστήριο και οργανωμένο τμήμα του λαού της Κωνσταντινούπολης, και προς την εχθρική προς τη συγκλητική αριστοκρατία της πρωτεύουσας πτέρυγα της βυζαντινής άρχουσας τάξης.

Σύμβολο της κυριαρχίας της συγκλητικής αριστοκρατικής γραφειοκρατείας ήταν φυσικό να θεωρείται η αυτοκράτειρα Ζωή η πορφυρογέννητη, η οποία *ὥσπερ δὴ κληρονόμος ἄνωθεν τῆς ἀρχῆς τῶν ὅλων*, κατά την πολυσήμαντη έκφραση του Ψελλού[56], ανέβαζε τον ένα αυτοκράτορα μετά τον άλλον και η κατάσταση δεν άλλαξε στο παραμικρό, αλλά έμενε *οποία και χθές*, όπως είδαμε ότι σεμνυνόταν ο Ψελλός. Αν, συνεπώς, η κατάσταση άλλαξε, η αλλαγή αυτή θα έπρεπε να περάσει υποχρεωτικά από την απομάκρυνση της ήδη μεγάλης στην ηλικία αυτοκράτειρας[57], κάτι που οι βυζαντινές πηγές χαρακτήρισαν – μετά την έκβαση της πάλης, φυσικά – αγνωμοσύνη *περὶ τὴν εὐεργέτιν*[58], ενώ ο Ψελλός καταφεύγει στη μάλλον ευτελή ερμηνεία, ότι το θηρίο αυτό (ο Μιχαήλ Ε΄) ήθελε, διώχνοντας τη Ζωή, να μένει μόνο του στα ανάκτορα[59]. Βλέπουμε εδώ ότι το προνόμιο των ιστορικών να κρίνουν τα γεγονότα post eventum δεν οδηγεί πάντα σε ολόπλευρη κατανόηση των αιτιών.

Το Πάσχα έπεφτε το έτος αυτό 1042 την Κυριακή, 11 Απριλίου[60] και οι έ-

53. Ψελλός, I, 30. Πρβλ. J – F. Vannier, *Les Argyroi*, Paris 1975, 36–39.

54. A. P. Kazdan, *Social' nui sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii* v XI–XII vv., Moskva 1974, 140 και 176.

55. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 263–265.

56. Ψελλός, I, 53. Πρβλ. Σκυλίτζη, 416, 58–59.

57. Η Ζωή πρέπει να είχε γεννηθεί το 973. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄, 491. Για τις κόρες του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η΄, βλ. Σκυλίτζη, 374, 32. Ζωναρά, Γ΄, 570.

58. Ατταλειάτης, 15, 6.

59. Ψελλός, I, 97.

60. Litavrin, *Vosstanije*, 34, σημ. 5.

μποροι και βιοτέχνες, *οἱ τῆς ἀγορᾶς προεξάρχοντες*, όπως λέει ο Ατταλειάτης[61], έστρωσαν πολυτελή μεταξωτά πέπλα από το Παλάτιον στην Αγία Σοφία, στο δρόμο από όπου θα περνούσε ο Μιχαήλ Ε΄ με τη φρουρά του, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό τη νομιμοφροσύνη τους[62]. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και την επόμενη Κυριακή 18 Απριλίου[63], όταν ο αυτοκράτορας επιχειρεί να σφυγμομετρήσει τις διαθέσεις του λαού, σύμφωνα με το Σκυλίτζη[64]. Ο Μιχαήλ Ε΄ προχωρεί έφιππος, στεφανωμένος και ακολουθεί η σύγκλητος[65]. Πάλι ξεδιπλώνονται τα μεταξωτά υφάσματα και οι κάτοικοι της λεωφόρου προς την Αγία Σοφία τα κρεμούν από τα σπίτια τους[66]. Ο λαός ζητωκραυγάζει, οι έμποροι και οι βιοτέχνες δείχνουν να γιορτάζουν[67] και να υποστηρίζουν τον αυτοκράτορα. Τίποτα δεν δείχνει ακόμα ποια πορεία θα ακολουθήσουν τα πράγματα.

Στο σημείο αυτό, που είναι και το πιο κρίσιμο, δυο από τις κύριες πηγές που περιγράφουν τα γεγονότα αυτά που ξεκινούν – όπως σχεδόν όλα τα δράματα – με μια λαμπρή γιορτή, ο Σκυλίτζης[68] και ο Ατταλειάτης[69], υποστηρίζουν ότι, τότε ακριβώς, μόλις επέστρεψε στο Παλάτιον, ο Μιχαήλ Ε΄ προχώρησε στο αποφασιστικό βήμα της οριστικής απομάκρυνσης της πορφυρογέννητης Ζωής και την εξόρισε στην Πρίγκιπο. Το νέο διαδόθηκε στην Πόλη και στασιαστική διάθεση κατέλαβε το λαό που άλλαξε, έτσι, στάση. Τα πράγματα όμως δεν πρέπει να έγιναν έτσι ακριβώς. Αν ο λαός της Κωνσταντινούπολης διέθετε αυτό το αυξημένο "δυναστικό" συναίσθημα που του αποδίδουν οι περισσότεροι ιστορικοί, θα ζητωκραύγαζε έτσι το Μιχαήλ Ε΄, βλέποντάς τον για δύο συνεχείς δημόσιες εμφανίσεις χωρίς την παρουσία της Ζωής; Ο Μιχαήλ Ψελλός που, νέος τότε, υπηρετούσε στην αυτοκρατορική γραμματεία που βρισκόταν στην εσωτερική αυλή του Παλατιού, άφησε μια πολύ λεπτομερέστερη περιγραφή των σχέσεων Μιχαήλ Ε΄ – Ζωής από ό,τι οι επίσης σύγχρονοι των γεγονότων Σκυλίτζης και Ατταλειάτης, που περιορίζονται στην περιγραφή των δημόσιων τελετών. Η συγκεκριμένη αυτή περιγραφή του Ψελλού, από την οποία πρέπει να αφαιρέσει

61. Ατταλειάτης, 12, 10.
62. Ατταλειάτης, 12, 11–15.
63. Ατταλειάτης, 12, 15–16. Πρβλ. Σκυλίτζη, 417, 4: *τῇ Κυριακῇ οὖν μετὰ τὸ ἅγιον Πάσχα…*
64. Σκυλίτζης, 417, 8–10: *ἀποπειραθῆναι κρίνας τῆς γνώμης τῶν πολιτῶν…*
65. Σκυλίτζης, 417, 7.
66. Σκυλίτζης, 417, 8–10. Ατταλειάτης, 12, 15–16.
67. Σκυλίτζης, 417, 9–10: *κἂν ταῖς εὐφημίαις προτεθυμημένων. Ατταλειάτης, 12, 19–20: καὶ πᾶν τὸ τῆς ἀγορᾶς στεφανηφοροῦν καὶ οἷον ἑορτάζον χαρμόσυνά τε καί σωτηριώδη κατελαμπρύνετο.*
68. Σκυλίτζης, 418, 15–17.
69. Ατταλειάτης, 13, 5–10.

κανείς τη δικαιολογημένη ταξική εμπάθεια του συγγραφέα που ένοιωθε να διακυβεύεται η κυρίαρχη θέση του στην κοινωνία, δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς συνδυάζει ψυχολογία, γνώση λεπτομερειών και χρονική αλληλουχία. Με τις διηγήσεις του Σκυλίτζη και του Ατταλειάτη λοιπόν να συμπληρώνουν στο σημείο αυτό την εικόνα στα επί μέρους, η περιγραφή των γεγονότων από τον ύπατο των φιλοσόφων αποτελεί το ανθρώπινο σκηνικό και φόντο αυτών που πρέπει να συνέβησαν στην πραγματικότητα[70].

Ο παραγκωνισμός της αυτοκράτειρας πρέπει να είχε αρχίσει από την αρχή (*τὰ πρῶτα*) της βασιλείας του Μιχαήλ Ε΄, οπότε είχαν αρχίσει και οι φιλολαϊκοί νεωτερισμοί, σύμφωνα με τον Ψελλό[71]. Όσο περνούσε ο καιρός, τόσο περισσότερα μέτρα λαμβάνονταν εναντίον της, περιορισμός, αποκλεισμός από τους αυτοκρατορικούς θησαυρούς, λες και επρόκειτο για εχθρό (*οἷα δὴ πολεμίου*)[72]. Η απέλαση της αυτοκράτειρας σχεδιάζεται με ταπεινά και ιδιοτελή κριτήρια[73], αλλά αστάθμητοι παράγοντες αναβάλλουν την τελική ενέργεια. Τέλος, ο Μιχαήλ Ε΄ την καταδικάζει, σε στενό κύκλο, σαν φαρμακεύτρια και εδώ ο Ψελλός ονειδίζει και πάλι τὸν *ἀθλιώτατον παῖδα* που κακοποιεί την αθώα μητέρα του[74]. Τότε – και αυτό πρέπει να έγινε αρκετές μέρες πριν από το Πάσχα – την εξορίζει στην Πρίγκιπο[75]. Έτσι, είναι αδύνατο να δεχτεί κανείς τη γνώμη του Σκυλίτζη, ότι ο Μιχαήλ Ε΄ επιχείρησε να σφυγμομετρήσει τις διαθέσεις του λαού πριν την εξορίσει τη Ζωή[76]. Η αυτοκράτειρα πρέπει να βρισκόταν από πριν από το Πάσχα στην Πρίγκιπο και, έτσι, οι διαδοχικές σφυγμομετρήσεις των λαϊκών διαθέσεων από τον Μιχαήλ Ε΄ μπορούσαν να είναι και φερέγγυες.

Σε ό,τι αφορά τη σύγκλητο και ορισμένους *τοῦ δημοτικοῦ πλήθους*, φαίνεται ότι ο Μιχαήλ Ε΄ είχε προετοιμάσει αρκετά καλά τα πνεύματα[77], ώστε να εξηγείται η στάση του λαού που δείχνει από ευμενής ως γιορταστική επί δύο συνεχείς Κυριακές, χωρίς να επηρεάζεται από την απουσία της Ζωής. Ο συνεπής όμως οπαδός της καθεστηκυίας τάξης Ψελλός επιμένει να θεωρεί την εξέγερση φυσιολογική ενώ, λίγο μετά, την αποκαλεί *δημοσιώτατον μυστήριον*[78] και την

70. St. Linner, "Literary Echoes in Psellus' Chronographia", *Byzantion* 51, (1981), 225–231. Πρβλ G. Weiss, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos*, München 1973.
71. Ψελλός, I, 96.
72. Ψελλός, I, 96.
73. Ψελλός, I, 97.
74. Ψελλός, I, 98.
75. Ψελλός, I, 99.
76. Σκυλίτζης, 417, 6.
77. Ψελλός, I, 100.
78. Ψελλός, I, 101, 15–16.

χαρακτηρίζει ως το σημαντικότερο γεγονός της Χρονογραφίας που έγραψε[79], επειδή, όπως υποστηρίζει, σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη ήταν σαν να διαλύθηκε η φυσική αρμονία που τη χαρακτήριζε ως τότε και άρχισαν όλοι, πρώτα να αρχίσουν να ψιθυρίζουν το τι έγινε και, στη συνέχεια, να εκφράζονται ελεύθερα, ώσπου η φήμη αυτή κυρίευσε ολόκληρη την Πόλη και μαύρισε τις ψυχές[80]. Στη μακροσκελή απαρίθμηση όμως όλων εκείνων που θεωρεί ότι ήθελαν να δώσουν τη ζωή τους για να φέρουν πίσω την εξόριστη αυτοκράτειρα (κλήρος, αξιωματούχοι, συγγενείς, δούλοι, υπηρέτες, βιοτέχνες και μισθοφόροι της φρουράς)[81], ο Ψελλός δεν παραλείπει να αναφέρει και τὸ *ἀγοραῖον γένος* που το εμφανίζει έτοιμο να *ἀντιτυραννήσει* στον *τύραννο* Μιχαήλ Ε΄[82], προδίδοντας έτσι την αποστροφή του και προς έναν αυτοκράτορα ταπεινής καταγωγής που καταλύει την έννομη τάξη με τη συμπεριφορά του, αλλά και προς τα χαμηλά λαϊκά στρώματα που, τελικά, επιτελούν την ίδια λειτουργία με τον τύραννο που προέρχεται από τις τάξεις τους. Η σύγκρουση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο πληβειακές, "τυραννικές" δυνάμεις πρέπει να γέμιζε με τρόμο τον άνθρωπο αυτό που δεν ένοιωθε τη στιγμή αυτή, παρά το ένστικτο της ταξικής του αυτοσυντήρησης και θυμόταν τόσο αδρά την εξέγερση αυτή ως τα γεράματά του, όπως λέει κι ο ίδιος. Το ότι τη θυμόταν, δεν σημαίνει, φυσικά, και ότι την περιέγραψε όπως ακριβώς έγινε. Τόσο ο Ψελλός, όσο και ο Σκυλίτζης και ο Ατταλειάτης δεν ασχολούνται καθόλου με την απότομη μεταστροφή των λαϊκών διαθέσεων σε βάρος του Μιχαήλ Ε΄.

Το βράδυ της Κυριακής 18 Απριλίου, ο Μιχαήλ Ε΄, παράλληλα με τις κινήσεις εναντίον του πατριάρχη, έστειλε μια δεύτερη εμπιστευτική αποστολή στην Πρίγκιπο, με σκοπό να κείρει μοναχή τη Ζωή. Αυτό προκύπτει από τον Ψελλό[83], που όμως πρέπει να υπερβάλλει, όταν ισχυρίζεται ότι σκοπός της αποστολής αυτής ήταν να κείρει ή να δολοφονήσει την έκπτωτη αυτοκράτειρα[84], ενώ Σκυλίτζης και Ατταλειάτης παραδίδουν ότι η Ζωή μεταφέρθηκε στην Πρίγκιπο το απόγευμα της Κυριακής[85]. Είναι πολύ φυσικό Σκυλίτζης και Ατταλειάτης να παραδίδουν το τι συνέβαινε στην Πόλη και στην αγορά, δηλ. τη φήμη ότι η Ζωή απομακρυνόταν τότε οριστικά από την εξουσία, ενώ οι σκοποί

79. Ψελλός, I,101, 18: *τὸ καιριώτατον τῆς χρονογραφίας*.
80. Ψελλός, I, 101–102.
81. Ψελλός, I, 102, 16–19.
82. Ψελλός, I, 102, 1–2.
83. Ψελλός, I, 100: *τέλος δὲ πέμπει.* (ενώ I, 99: *εἰς μίαν τῶν νήσων καθίζει*) Η αλληλουχία είναι ασαφής.
84. Ψελλός, I,100, 5: *τοὺς δὲ ἀποκεροῦντας ἐκείνην ἢ ἀποκτενοῦντας*.
85. Σκυλίτζης, 418, 15–16. Ατταλειάτης, 13, 8–10.

του ανακτορικού γραμματέα Ψελλού πρέπει να ήταν αρκετά διαφορετικοί. Όμως ο λαός και πάλι δεν κινήθηκε, σαν να του έλειπε το κατάλληλο σύνθημα. Όποια εξ άλλου κι αν ήταν αυτή η μοριακή διαδικασία αφύπνισης των λαϊκών μαζών που επιχειρεί να περιγράψει ο Ψελλός, για μια τελική έκρηξη χρειαζόταν στο λαό της Κωνσταντινούπολης και μια εγγύηση για την τελική δικαίωση μιας κίνησης ενάντια στον Μιχαήλ Ε΄, που κάθε άλλο παρά χωρίς οπαδούς έδειχνε ότι ήταν. Την εγγύηση αυτή που θα μπορούσε να νομιμοποιήσει μια λαϊκή εξέγερση ενάντια στον αυτοκράτορα δεν αναφέρει καθόλου ο εξεζητημένος προπαγανδιστής της συγκλητικής εξουσίας Ψελλός, που επιμένει να πείσει ότι όλος ο κόσμος ξεσηκώθηκε για να φέρει πίσω τη Ζωή. Ο παράγοντας αυτός νομιμοποίησης κάθε μεσαιωνικής κίνησης ήταν η Εκκλησία, που τότε την εκπροσωπούσε ο πατριάρχης Αλέξιος Στουδίτης.

Όπως ειπώθηκε ήδη[86] – και επιβεβαιώνεται από την τακτική του Μιχαήλ Ε΄ που αποσκοπούσε στην εξουδετέρωση των επικίνδυνων αντιπάλων του με αιφνιδιαστικές ενέργειες –, ο πατριάρχης Αλέξιος διατάχθηκε, ταυτόχρονα με τη δεύτερη αποστολή στην Πρίγκιπο, να βρίσκεται στη μονή του Στενού, για να υποδεχτεί εκεί τον αυτοκράτορα. Η μαρτυρία αυτή του Σκυλίτζη συμπληρώνεται από αυτή του Ιμπν–αλ Αθίρ ότι, αντί να πάει ο ίδιος, ο Μιχαήλ Ε΄ έστειλε ένα στρατιωτικό τμήμα Ρώσων και Βουλγάρων για να τον εξοντώσουν και ότι ο (οπωσδήποτε πολύπειρος) πατριάρχης κατόρθωσε να αποφύγει το μοιραίο δωροδοκώντας τους αλλοδαπούς μισθοφόρους. Από ό,τι φαίνεται, είναι πολύ πιθανό ότι ο πατριάρχης επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη αργά το βράδυ ή νωρίς το πρωί της Δευτέρας 19 Απριλίου[87].

Τα πράγματα πρέπει να αποκρυσταλλώνονταν πια για το δυναμικό, παρά την ηλικία του, πατριάρχη που πρέπει να έβλεπε καθαρά ότι ο αυτοκράτορας του επιφύλασσε την τύχη της Ζωής ή κάτι ανάλογο. Έχοντας ακόμα σαφή αντίληψη για τις εκδηλώσεις του λαού της αγοράς υπέρ του Μιχαήλ Ε΄ επί δύο συνεχείς Κυριακές, ίσως ακόμα και για τις προηγούμενες αυτοκρατορικές ενέργειες για προσεταιρισμό της άλλης πτέρυγας της άρχουσας τάξης, της στρατιωτικής αριστοκρατίας της επαρχίας, και θεωρώντας εύλογα ίσως ότι η συγκλητική αριστοκρατία είχε πια χάσει το παιχνίδι, η μόνο λύση που του έμενε ήταν η ακόλουθη: να συνδυάσει μια επίφαση δυναστικής νομιμότητας με ένα σύμβολο

86. Βλ. πιο πάνω, σημ. 33 και 35. Η αφήγηση του Ιμπν–αλ Αθίρ αντιστοιχεί απόλυτα στην πορεία των γεγονότων.
87. Για τη μονή του Αλέξιου Στουδίτη (περίπου αταύτιστη) βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l' empire byzantin, III, Les Eglises et les monastères*, Paris 1969, 18. Για την επιστροφή του πατριάρχη βλ. Litavrin, *Vosstanije*, 38.

που θα μπορούσε να κινητοποιήσει ισχυρές δυνάμεις πέρα από τη συγκλητική γραφειοκρατική αριστοκρατία, ενάντια στην οποία στρεφόταν ο Μιχαήλ Ε΄. Το σύμβολο αυτό της δυναστικής νομιμότητας που συνδεόταν μάλιστα και με τη στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας[88] ήταν η νεότερη αδελφή της Ζωής, επίσης πορφυρογέννητη Θεοδώρα, μοναχή με εντολή της αδελφής της[89]. Για το λόγο αυτό μάλλον ο Ψελλός αναφέρει για πρώτη φορά την ύπαρξη της Θεοδώρας μόνο με την ευκαιρία της μεγάλης εξέγερσης του 1042 που την έφερε στο προσκήνιο. Κατά τα άλλα, την πολιτική του παράταξη εκπροσωπούσε επάξια η Ζωή.

Έτσι λοιπόν, το τραγικό στοιχείο στη μεγάλη εξέγερση του Απρίλη του 1042, τη μεγαλύτερη εξέγερση που γνώρισε ίσως η Κωνσταντινούπολη μετά την περίφημη Στάση του Νίκα επί Ιουστινιανού Α΄ (532)[90], ήταν το ότι οι δύο αντίπαλες πλευρές επιχειρούν να στηριχθούν στις ίδιες κοινωνικές δυνάμεις, το λαό της Κωνσταντινούπολης και τη στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας, ενώ η συγκλητική γραφειοκρατική αριστοκρατία ενάντια στην οποία είχαν γίνει όλες οι μεταρρυθμιστικές και νεωτεριστικές προσπάθειες μένει περίπου ανέπαφη, αλώβητη και, τελικά, πρώτα έντρομος θεατής και, στη συνέχεια, διαιτητής στο δράμα, κατορθώνει να επιβάλει τις επιθυμίες της που, βέβαια, όπως λέει ο Ψελλός, συνοψίζονται στην επαναφορά στην εξουσία της Ζωής και του χθες. Το μόνο σίγουρο όμως, καθώς ξημέρωνε στην Κωνσταντινούπολη η Δευτέρα 19 Απριλίου 1042, ήταν ότι ο Μιχαήλ Ε΄ βαρυνόταν στη συνείδηση του λαού, επεξεργασμένη ήδη από την αδιάκοπη εξωτερίκευση, με δύο αποτυχημένες απόπειρες. Και δύο τέτοιας ολκής αποτυχίες ήταν αρκετές, κατά τον Ατταλειάτη τουλάχιστον, ώστε να διαπιστώσει κανείς *τὴν ἐναντίαν μεταβολὴν κατασχοῦσαν τοὺς σύμπαντας*[91]. Καταλαβαίνοντας ίσως αυτή τη μεταβολή της κατάστασης, ο Μιχαήλ Ε΄ βιάζεται να επικοινωνήσει με το λαό της πρωτεύουσας από νωρίς το πρωί[92]. Τη σκηνή έχουν περιγράψει Σκυλίτζης και Ατταλειάτης με τρόπο που η μια αφήγηση να συμπληρώνει την άλλη.

Σύμφωνα με τον Ατταλειάτη, ο Μιχαήλ, πηγαίνοντας να αποφύγει τον καπνό, έπεσε μέσα στη φωτιά[93]. Ο λαός που κλήθηκε επίσημα στο Φόρο του Μεγάλου Κωνσταντίνου για να παρακολουθήσει την ανάγνωση της αυτοκρατο-

88. Litavrin, *Vosstanije*, 37.

89. Σκυλίτζης, 385, 35–37. Ατταλειάτης, 16, 4–7. Ο Ψελλός που ανήκει στη συγκλητική παράταξη της Ζωής έχει κάποια συγκατάβαση, όταν κάνει λόγο για τη Θεοδώρα, π.χ. Ι, 106 κε.

90. Litavrin, *Vosstanije*, 34.

91. Ατταλειάτης, 13, 17–18.

92. Σκυλίτζης, 418, 18: *ἕωθεν*. Ο Ψελλός δεν αναφέρει καθόλου το περιστατικό.

93. Ατταλειάτης, 14, 8–9: *ἔλαθε δὲ τὸν καπνὸν ὑπεκκλίνων εἰσβαλὼν εἰς τὸ πῦρ.*

ρικής αναφοράς από τον Έπαρχο της Πόλης πατρίκιο Αναστάσιο[94] έδειχνε ιδι-
αίτερα ερεθισμένος. Είτε από έξαψη που προκαλείται από τη συνεχή επικοινω-
νία και εξωτερίκευση, είτε από προσχεδιασμένη κατήχηση, το πλήθος, κατά τον
Ατταλειάτη, έμοιαζε με θάλασσα που φουσκώνει και κυματίζει όλο και περισ-
σότερο καθώς αγριεύει[95]. Μόλις ο γηραιός[96] Έπαρχος ξετύλιξε το *πιττάκιον*[97]
και διάβασε τη σύντομη αυτοκρατορική αναφορά – εξορίστηκε η Ζωή που επι-
βουλευόταν τη βασιλεία μου και ο Αλέξιος που συνέπραττε μαζί της διώχτηκε
από την Εκκλησία, αλλά σεις, ο λαός μου, αν διατηρήσετε τη νομιμοφροσύνη
σας, θα έχετε μεγάλες τιμές, αγαθά και καθαρή ζωή χωρίς βάσανα – μέσα στο
πλήθος ακούστηκε πρώτα μια μοναχική φωνή: *ἡμεῖς σταυροπάτην καλαφάτην*
βασιλέα οὐ θέλομεν, ἀλλὰ τὴν ἀρχέγονον καὶ κληρονόμον καὶ μητέρα Ζωήν.
Φυσικά; αυτός που κραύγασε αυτό που έμοιαζε με σύνθημα δε βρέθηκε ποτέ, λέ-
ει ο Σκυλίτζης[98]. Πρέπει όμως να μην ήταν και τόσο αυθόρμητο και να είχε κά-
ποιο παρελθόν, επειδή στην κραυγή αυτή το συγκεντρωμένο πλήθος απάντησε
με μια φωνή: *ἀνασκαφείη τὰ ὀστᾶ τοῦ Καλαφάτου*[99]. Αυτή, ειδικά, η κραυγή
είχε ακουστεί αρκετούς αιώνες πριν, το 695, στο ολιγαρχικό πραξικόπημα που
είχε ανατρέψει τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄[100], αλλά τώρα, τον Απρίλιο
του 1042, είναι ζήτημα αν έστω και ένας από το πλήθος θυμόταν κάτι τέτοιο.
Μπορεί να μην το θυμόταν ούτε καν ο πατριάρχης Αλέξιος, που "έτυχε", κατά
το Σκυλίτζη, να βρίσκεται εκεί κοντά, όπως το 695 ο πατριάρχης Καλλίνικος
κατά τύχη είχε προκαλέσει με παρόμοιο τρόπο τις λαϊκές εκδηλώσεις μίσους λί-
γο πριν από την ανατροπή του Ιουστινιανού Β΄[101]. Τότε ακριβώς πρέπει να άρ-
χισαν να χτυπούν οι καμπάνες της Αγίας Σοφίας και αυτό ήταν πραγματικά το
σύνθημα, με το οποίο ο πατριάρχης Αλέξιος καλούσε τους Έλληνες (έτσι τους
λέει ο Ιμπν–αλ Αθίρ)[102] να ανατρέψουν τον επίορκο (σταυροπάτη), τον πληβείο
(καλαφάτη), τον παρείσακτο Μιχαήλ.

Την ώρα εκείνη, ο πολυμαθής Μιχαήλ Ψελλός βρισκόταν στην εσωτερική
αυλή των ανακτόρων[103], υπαγορεύοντας απόρρητα έγγραφα, με το μίσος ενα-

94. Σκυλίτζης, 418,18–20 και 30–31.

95. Ατταλειάτης, 14, 12–13: *δίκην ἀγριαινομένης θαλάσσης ἐξοιδοῦσθαί τε καὶ κυματίζεσθαι.*

96. Από την εποχή του Κωνσταντίνου Η΄. Σκυλίτζης, 418, 30–31.

97. Ατταλειάτης, 14, 9–10.

98. Σκυλίτζης, 418, 25–26.

99. Σκυλίτζης, 418, 27–28.

100. Θεοφάνης, 369, 22–23 *de Boor*. Για την ανατροπή αυτή ως ολιγαρχικό πραξικόπημα, πρβλ. Τ. Κ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "σκοτεινών αιώνων" (602–867)*, Αθήνα 1985, 27, σημ. 1.

101. Θεοφάνης, 369, 19.

102. *Rozen*, 330.

103. Ψελλός, Ι, 103: *ἐγὼ γοῦν πρὸ τῶν βασιλείων εἱστήκειν εἰσόδων... καί με εἶχεν ἡ ἔξω*

ντίον του τύραννου Μιχαήλ άσβεστο πάντα μέσα του, αλλά, σε τέτοιες ώρες, ένας λόγιος πρέπει να αποφεύγει τις ταραχές που μπορεί να του δημιουργήσουν δυσκολίες. Ξαφνικά ακούστηκε μια βοή σαν τα πέταλα αλόγων που καλπάζουν και, αμέσως μετά, κάποιος έφερε το νέο ότι ολόκληρος ο λαός είχε εξεγερθεί εναντίον του αυτοκράτορα, με ένα κοινό σύνθημα, θα έλεγε κανείς[104]. Αυτή η εντύπωση για ένα κοινό σύνθημα προκάλεσε, όπως φαίνεται, την έκπληξη ή την απορία του Ψελλού, που αποφάσισε να κάνει έφιππος ένα γύρο στην Πόλη. Όπως λέει ο ίδιος, αυτό που είδε τότε με τα ίδια του τα μάτια φτάνει στο σημείο να το αμφισβητεί, τώρα, στα γεράματα που γράφει[105].

Είδε λοιπόν το λαό στα όπλα. Άλλος κρατούσε τσεκούρι, άλλος κράδαινε μια βαριά ρομφαία, άλλος τόξο και άλλος κοντάρι. Το πολύ πλήθος ήταν οπλισμένο μόνο με πέτρες: τις μεγάλες τις κρατούσαν στην αγκαλιά, τις μικρές στο χέρι και όλοι έτρεχαν ασύντακτα[106]. Και για τις γυναίκες, τι θα μπορούσε να περιγράψει ο Ψελλός σε όσους δεν τις ξέρουν;[107] Είδε πολλές, που ποτέ κανείς δεν τις είχε αντικρύσει έξω από το γυναικωνίτη τους, να βγαίνουν στη δημοσιά φωνάζοντας και χειρονομώντας και θρηνώντας για τα άδικα παθήματα της αυτοκράτειρας (εδώ ο Ψελλός δοκιμάζει να ξεπεράσει την ταραχή του με αξιοπρέπεια). Οι άλλες όμως – που δεν αποκλείεται η τύχη της αυτοκράτειρας να τις ενδιέφερε λιγότερο – προχωρούσαν μαζικά, μοιάζοντας με Μαινάδες. Φυσικά, δεν είναι η ώρα που θα έπρεπε, ίσως, να ψέξουμε τον Ψελλό για τη γενική του στάση απέναντι στο *θῆλυ γένος*, όπως το αποκαλεί. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι η άμεση ομολογία του ότι, από το πλήθος των γυναικών που κατέβηκαν στους δρόμους, οι επώνυμες που διέθεταν γυναικωνίτη και ήταν οπωσδήποτε οι λιγότερες, θρηνούσαν για τα πάθη της Ζωής. Οι λαϊκές όμως γυναίκες που αποτελούσαν *τάγμα οὐ τι μικρόν*, αυτές συμμετείχαν στην εξέγερση... έτσι. Γι' αυτό και στον εκλεπτυσμένο λάτρη της Αρχαιότητας Ψελλό φάνταζαν σαν Μαινάδες.

Με άγρια αποφασιστικότητα που χαρακτηρίζεται από τον Ψελλό σαν μια ομοψυχία που προήλθε από κάποιο *κρεῖττον πνεύμα* (ίσως αυτό το θρυλούμενο έν σύνθημα), το πλήθος επιτίθεται και ο Έπαρχος Αναστάσιος δεν έχει άλλη διέξοδο, παρά να εξαφανιστεί[108]. Το πλήθος αναποδογυρίζει τους πάγκους των εμπόρων στο Φόρο του Κωνσταντίνου[109] και, με τα όπλα που έχει προμηθευτεί

στοά...

104. Ψελλός, Ι, 103: *ὥσπερ ὑφ' ἑνὶ συνθήματι...*
105. Ψελλός, Ι, 103: *τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῖς ἑωράκειν περὶ ὧν νῦν ἔπεισί μοι ἀμφισβητεῖν...*
106. Ψελλός, Ι, 103, 1–6.
107. Ψελλός, Ι, 93, 2–4: *τὸ δὲ θῆλυ γένος, ἀλλὰ πῶς ἂν τοῦτο τοῖς οὐκ εἰδόσιν ἀφηγησαίμην;*
108. Σκυλίτζης, 418, 32–33. Ατταλειάτης, 14, 17–18.
109. Ατταλειάτης, 14, 19–20: *τὰς τῶν ἐμπόρων καταστρέψαντες κραββατίνας.*

άγνωστο από πού, εξοντώνει το απόσπασμα της αυτοκρατορικής φρουράς και τους ακόλουθους του Έπαρχου[110]. Όσοι γλυτώνουν, ακολουθούν τον Έπαρχο στη φυγή του. Το περίεργο όμως, για τον Ατταλειάτη τουλάχιστον, είναι το ότι, μετά από την επιτυχία του αυτή στην πρώτη συμπλοκή, ο κόσμος δεν διαλύεται, όπως συμβαίνει συνήθως σε ένα ετερόκλητο πλήθος που δεν έχει αρχηγό, αλλά αντίθετα, προχωρούν μπροστά, *ὥσπερ ἄνωθεν στρατηγούμενοι*[111]. Αυτό το *ἓν σύνθημα*, το *κρεῖττον πνεύμα*, που *στρατηγεῖ ἄνωθεν* τον εξεγερμένο λαό και που Ψελλός και Ατταλειάτης δεν κατονομάζουν, ίσως να περιέχεται μέσα στην αφήγηση του Σκυλίτζη για την αρχή της εξέγερσης: *καὶ ὁ πατριάρχης τὸν βασιλέα ἐδυσφήμει*[112]. Έτσι, όπως παλιά, στην ανατροπή του Ιουστινιανού Β΄ το 695. Και με το ίδιο σύνθημα. Ο άραβας ιστορικός Ιμπν–αλ Αθίρ είναι ιδιαίτερα λιτός και επιγραμματικός: "και ξέσπασε αγώνας ανάμεσα στους οπαδούς του Μιχαήλ και τους οπαδούς του πατριάρχη και της Θεοδώρας"[113].

Οπωσδήποτε, ο όγκος του πλήθους μεγαλώνει όσο περνάει η ώρα[114] και, όπως λέει ο Ατταλειάτης[115], ωριμάζει. Οι σκοποί: να μη δειλιάσουν, να μην πάψουν πριν εκτοπίσουν από την εξουσία τον ανάξιο, τον αχάριστο, τον αγνώμονα, τον αλιτήριο. Τα επίθετα που αναφέρουν οι ιστορικοί είναι ίσως λίγο εξεζητημένα για την περίσταση, αλλά, όπως φαίνεται, το πλήθος εκφραζόταν τότε πολύ έντονα και με μεγάλη βοή[116].

Τα πράγματα εξελίσσονται ραγδαία: άλλοι επιτίθενται στις φυλακές και, σκοτώνοντας τους φρουρούς, απελευθερώνουν τους φυλακισμένους που ενώνονται με τα πλήθη[117]. Άλλοι πλησίαζαν ήδη στο Παλάτιον και η εξέγερση άρχιζε πια να μοιάζει με εμφύλιο πόλεμο[118]. Ο Ψελλός διηγείται ότι η εξέγερση είχε σκοπό να επιτεθεί στις επιβλητικές κατοικίες – μέγαρα των συγγενών του αυτοκράτορα[119]. Σε αντίθεση όμως με τον ύπατο των φιλοσόφων που έγραψε ένα απώτερης νοοτροπίας έργο για να δικαιολογήσει τις πράξεις του, η μαρτυρία του Ατταλειάτη είναι πληρέστερη: το πλήθος όρμησε στις κατοικίες των συγγενών

110. Ατταλειάτης, 14, 20–21: *ὅπλοις ἀγχεμάχοις τούτοις κατὰ τῆς βασιλικῆς μοίρας καὶ τῶν ἐπαρχικῶν κατεχρήσαντο.*
111. Ατταλειάτης, 14–15.
112. Σκυλίτζης, 418, 33–34.
113. *Rozen*, 330.
114. Ατταλειάτης, 15, 3.
115. Ατταλειάτης, 15, 4–8.
116. Ατταλειάτης, 15, 8–9.
117. Ατταλειάτης, 15, 9–12.
118. Ατταλειάτης, 15, 12–13: *καὶ πόλεμον πολιτικὸν ἀνερρίπιζον.*
119. Ψελλός, Ι, 104: *δόξαν δὲ αὐτοῖς τὰ πρῶτα ἐπὶ τὸ γένος ἐκείνου χωρεῖν καὶ τοὺς σεμνοὺς ἐκείνων οἴκους καταστρέφειν καὶ ὑπερόγκους...*

του αυτοκράτορα που είχαν αποκτήσει μεγάλη δύναμη τότε[120]. Ο Ψελλός περιγράφει παραστατικά την κατεδάφιση και ισοπέδωση: οι στέγες που έπεφταν στη γη καλύπτονταν αμέσως από μπάζα, ενώ ξεπρόβαλλαν από το έδαφος θεμέλια και σκάλες, σαν η γη να ξεφορτωνόταν το βάρος τους και πετούσε έξω τις βάσεις των σπιτιών[121]. Ο Ατταλειάτης μας λέει και το τι γινόταν ακριβώς: γκρέμιζαν τα σπίτια και έπαιρναν από μέσα τον πλούτο, που είχε θησαυριστεί από διάφορα αδικήματα και με πολλούς στεναγμούς εργαζόμενων φτωχών[122], κάτι που με δυσκολία μπορεί να ισχύει για ομοϊδεάτες του Μιχαήλ Ε΄ από την άρχουσα τάξη, και μάλιστα πολλούς. Από το λαϊκό ξέσπασμα δεν διαφεύγουν ούτε οι εκκλησίες και τα μοναστήρια που είχαν ανεγερθεί από αυτούς (από τους αυτοκρατορικούς συγγενείς ή και από τους πλούσιους γενικά;) με πλούτο και πολυτέλεια: λαφυραγωγούνται και βεβηλώνονται[123]. Ο Ψελλός πρέπει να έχει εδώ απόλυτο δίκιο: όση ώρα γίνονταν αυτά, η Πόλη έχασε τη συνηθισμένη της όψη και άλλαξε με μεγάλη ταχύτητα[124].

Η εξέγερση είχε πάρει ήδη μεγάλες διαστάσεις, *ἐγένετο λαμπρά*, σύμφωνα με την έκφραση του Ψελλού[125], και το Παλάτιον, όπου βρισκόταν ο Μιχαήλ Ε΄, δεν είχε ακόμα αντιδράσει. Ο άσπονδος εχθρός του λαϊκού αυτοκράτορα Μιχαήλ Ψελλός του αποδίδει αρχικά μια αταραξία που οφειλόταν στην ουτοπική πρόθεσή του να τερματίσει τον εμφύλιο πόλεμο χωρίς αιματοχυσία – *ἐβούλετο ἀναιμωτὶ τὸν πολιτικὸν καταλῦσαι πόλεμον*[126]. Όταν όμως κατάλαβε ότι κάτι τέτοιο ήταν πια ανέφικτο ενώ στο μεταξύ και μια έξοδος θα ήταν παρακινδυνευμένη και μια έφοδος του λαού φαινόταν πιθανή, καταλήφθηκε από τρομερό άγχος, καθώς ακόμα και οι αλλοδαποί μισθοφόροι της φρουράς του Παλατιού, όσοι δεν είχαν ήδη προσχωρήσει στο εξεγερμένο πλήθος, υπάκουαν στις διαταγές με μεγάλη δυσκολία[127].

120. Ατταλειάτης, 15, 14: *καὶ μεγάλα δυναμένων τῷ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ*. Το χωρίο είναι ασαφές ως προς το νόημα. Αλλά η μνεία του καιρού που απαντάται και στον Ψελλό (βλ. πιο κάτω), ίσως να οδηγεί προς άλλες κατευθύνσεις.

121. Ψελλός, I, 104, 5–8: *ἐπεκαλύπτοντο μὲν ὀροφαὶ εἰς γῆν πίπτουσαι, ἀνεκαλύπτοντο δὲ κρηπῖδες γῆθεν ἀναρρηγνύμεναι, ὥσπερ αὐτῶν τῆς γῆς τὸ ἄχθος ἀποφορτιζομένης καὶ ἀπορριπτούσης τοὺς θεμελίους*.

122. Ατταλειάτης, 15, 15–17: *καὶ τὸν πλοῦτον πολλοῖς ἀδικήμασι καὶ στεναγμοῖς πενήτων ἀποτεθησαυρισμένον ἐξήντλουν*. Για την ταύτιση του όρου πένης των πηγών με την έννοια του εργαζόμενου στο Βυζάντιο. Βλ. M. Ja. Siuziumov, "O poniatii "trudiaščiisia" v Vizantii", *Viz. Vrem.* 33 (1972), 1–6.

123. Ατταλειάτης, 15, 17–20.

124. Ψελλός, I, 104, 1–2: *Ἡ μὲν Πόλις ἐν τούτοις, ἦν, καὶ οὕτω ταχὺ τὸ σύνηθες αὐτῇ σχῆμα μετήλλακτο*.

125. Ψελλός, I, 104, 5.

126. Ψελλός, I, 104, 4–5.

127. Ψελλός, I, 104–105.

Από το Φόρο του Κωνσταντίνου ως το Παλάτιον και την Αγία Σοφία η απόσταση είναι μικρή[128]. Στην έδρα του πατριαρχείου αρχίζουν να συρρέουν όχι μόνο τα πλήθη, αλλά και πολλοί ευνούχοι του Κωνσταντίνου Η΄, πιστοί στη Ζωή[129] και αρκετοί συγκλητικοί[130]. Εμφανίζεται και ένας υποψήφιος αρχηγός της εξέγερσης, ο πατρίκιος Κωνσταντίνος Καβάσιλας[131], πλούσιος, ευγενής, για τον οποίο ο Ψελλός δίνει μια ιδιόμορφη πληροφορία: *τὸ μὲν γένος οὐχ Ἕλληνα, τὸ δὲ ἦθος τοῦ καλλίστου γένους*, ίσως επειδή κατάφερε να γίνει αρχηγός στα πλήθη. Αν το ήθος του καλλίστου γένους εμφανίζεται για τον Ψελλό στις ιδιότητες ενός αριστοκράτη του αίματος που κατορθώνει να επιβληθεί πάνω στις ως τότε ανεξέλεγκτες λαϊκές μάζες, το μη ελληνικό γένος που του προτάσσεται, θα πρέπει να σημαίνει όχι μόνο την ιδιότητα του ευνούχου, αλλά και την προσκόλλησή του όχι στη συγκλητική αριστοκρατική παράταξη όπου ανήκουν οι μέτοχοι της ελληνικής παιδείας σαν τον Ψελλό, αλλά στη στρατιωτική αριστοκρατία της επαρχίας, για την οποία ο Ψελλός δεν έχει ιδιαίτερη εκτίμηση. Όπως κι αν έχουν όμως τα πράγματα, ο Ψελλός μάλλον επιθυμεί να τα συσκοτίσει, καθώς πλησιάζουμε στην αποφασιστική πατριαρχική παρέμβαση.

Τα πλήθη πίεσαν τον πατριάρχη να ταχθεί υπέρ της Ζωής; Οι συγκλητικοί πάντως και ο Κωνσταντίνος Καβάσιλας συντάσσονται με την άποψη να αναγορευθεί αυτοκράτειρα επί τόπου στην Αγία Σοφία η νεότερη αδελφή της Ζωής πορφυρογέννητη Θεοδώρα, που μεταφέρεται βιαστικά από ένα μοναστήρι της συνοικίας του Πετρίου, όπου μονάζει[132], για να ανακηρυχθεί *σὺν Ζωῇ τῇ ταὐτης ἀδελφῇ*[133]. Ο Ψελλός παρουσιάζει τη Θεοδώρα να έχει αντιρρήσεις και ενδοιασμούς, ώσπου το πολιτικόν στράτευμα μεταχειρίζεται βία για να κάμψει την αντίστασή της[134]. Ο Ατταλειάτης είναι πιο κατατοπιστικός και λιγότερο υποβολιμαίος από τον Ψελλό: το πλήθος και *οἱ ἐν τέλει* πείθουν τη Θεοδώρα να ακολουθήσει την πρότασή τους με την υπόσχεση, ότι αυτοί θα αντιμετωπίσουν πια κάθε κίνδυνο για χάρη της και για χάρη της αδελφής της[135]. Το σχέδιο δεί-

128. Για την Κωνσταντινούπολη του ενδέκατου αιώνα, βλ. C. Mango, "Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale", *Travaux et Mémoires* 6 (1976), 354–355, 362–363.

129. Σκυλίτζης, 418, 35, αναφέρει τους ευνούχους μάλλον χωρίς ενθουσιασμό.

130. Σκυλίτζης, 418, 37. Ατταλειάτης, 16, 3: εν τέλει.

131. Σκυλίτζης, 418, 36. Ο Ψελλός, I, 108, 10–15, τον αποκαλεί *ἕνα τῶν πατρῴων αὐτῇ θεραπόντων*, που συμπληρώνει τη γενική μνεία του Σκυλίτζη για τους ευνούχους του Κωνσταντίνου Η΄.

132. Σκυλίτζης, 418, 35–40. Ο Ψελλός, I, 108, 8–9 και 15, αποδίδει αυτή τη "δεύτερη" εκλογή της Θεοδώρας μόνο στον Καβάσιλα, ενώ Σκυλίτζης και Ατταλειάτης αναφέρουν τους ευγενείς.

133. Σκυλίτζης, 418, 39–40.

134. Ψελλός, I, 108.

135. Ατταλειάτης, 16, 9–10: *πάντα ῥαδίως οἴσειν καὶ ταύτης προκινδυνεῦσαι καὶ τῆς αὐταδέλφης αὐτῆς*.

χνει έτοιμο: η Θεοδώρα αναχωρεί έφιππη από το Πετρίον με ένοπλη συνοδεία ιδιαίτερα πολυάριθμη και περιστοιχισμένη από ισχυρότατη φρουρά προς όλες τις διεξόδους των δρόμων από όπου περνάει, όλη την ώρα που χρειάζεται για να διασχίσει το κέντρο της Πόλης. Όλοι αυτοί που την περιστοιχίζουν και την φρουρούν, την επευφημούν και την προτρέπουν με ιαχές να μην σταματήσει τον αγώνα πριν απο την ανατροπή του σφετεριστή[136], ακριβώς όπως και ο λαός. Έχει αρχίσει να νυχτώνει πια[137], όταν η Θεοδώρα με την ακολουθία της φτάνει στην Αγία Σοφία και ανεβαίνει στα ιδιαίτερα ενδιαιτήματα του πατριάρχη[138], όπου θα διανυκτερεύσει σε σύσκεψη με τον σεβάσμιο Αλέξιο Στουδίτη. Συγκαλούνται πάντες *οἱ ἐν τέλει ταχέως*[139] και η Θεοδώρα διορίζει αμέσως νέα διοίκηση της πρωτεύουσας. Έτσι, ο Μιχαήλ Ε΄ απογυμνώνεται από κάθε εξουσία και η Θεοδώρα είναι πια κύριος της κατάστασης με πολύ εύστοχο και επιτυχημένο τρόπο[140]. Στη θέση του εξαφανισμένου από το πρωί έμπιστου του Μιχαήλ Ε΄ έπαρχου Αναστάσιου[141] διορίζεται από τη νυκτερινή σύναξη της Αγίας Σοφίας νέα αγορανομική αρχή: ο νέος έπαρχος λέγεται Καμπανάρης[142] και, όπως θα δείξουν οι επόμενες μέρες, δεν θα του λείψει καθόλου η ενεργητικότητα, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του. Τελικά ο Ψελλός είχε όχι μια, αλλά δύο φορές δίκιο: αν τη Δευτέρα 19 Απριλίου η Κωνσταντινούπολη άλλαξε όψη, τη νύχτα άλλαξε χέρια.

Με τον τρόπο αυτό, η εξέγερση του λαού της Κωνσταντινούπολης μετατρέπεται σε κίνημα των αριστοκρατών που εξεγείρονται εναντίον του Μιχαήλ Ε΄ και καθοδηγούν το λαό εναντίον του στο όνομα της δυναστικής νομιμότητας. Τα όσα συμβαίνουν στο σκοτάδι της νύχτας σε μικρή απόσταση από το Παλάτιον δεν πρέπει να διαφεύγουν εντελώς της προσοχής του Μιχαήλ Ε΄ που, τώρα πια δεν έχει να περιμένει παρά τη σύλληψή του. Έτσι, με την προστασία της νύχτας πάντα, η αυτοκράτειρα Ζωή μεταφέρεται από την Πρίγκιπο και πάλι στο Παλάτιον[143] για να δειχθεί στον εξεγερμένο λαό την επόμενη μέρα, μήπως έτσι καταλαγιάσει η έχθρα και ο φανατισμός, αφού τώρα πια αποκαθίσταται η νομιμότητα, όπως έδειχνε να επιδιώκει η εξέγερση. Παράλληλα, σε βοήθεια

136. Ατταλειάτης, 16, 11–15.
137. Ατταλειάτης, 16, 17: *ἑσπέρας οὔσης βαθείας.*
138. Ατταλειάτης, 16, 18: *ἄνεισιν εἰς τὰς τοῦ πατριάρχου διαγωγάς.*
139. Ατταλειάτης, 16, 20–21.
140. Ατταλειάτης, 16, 21–24: *παντὸς ψιλώσασα τὸν ἀντικείμενον βασιλέα δυνάμεως… καὶ τὸ κράτος τῆς βασιλείας δεξιῶς περιεζωσμένη.*
141. Πρβλ. πιο πάνω, σημ. 94 και 96.
142. Σκυλίτζης, 420, 87. Για την προγενέστερη σταδιοδρομία του βλ. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich I. Teil. Der Kaiserhof*, Wien 1978, αρ. 62, σ. 174-175.
143. Σκυλίτζης, 419, 41–42. Ψελλός, I, 105, 14–17.

του καλαφάτη αυτοκράτορα τρέχει μέσα στη νύχτα ο θείος του νωβελίσσιμος Κωνσταντίνος, ο πιο αξιόλογος ίσως από όλους τους αδελφούς του Ιωάννη Ορφανοτρόφου, παλιότερα δουξ Αντιοχείας[144] με αξιόλογη στρατιωτική δράση[145] και, στη συνέχεια, δομέστικος των σχολών της Ανατολής[146]. Τον τίτλο του νωβελίσσιμου είχε από τότε που η Ζωή τον είχε καθαιρέσει λίγο μετά το θάνατο του Μιχαήλ Δ΄[147] και ζούσε σε ένα είδος παροπλισμού και περιορισμού[148]. Αυτός λοιπόν ο νωβελίσσιμος Κωνσταντίνος, αφού μοίρασε όπλα σε όλο το οικιακό του προσωπικό, επιχειρεί έξοδο με τους ανθρώπους του με γυμνά εγχειρίδια στα χέρια. Διασχίζουν τρέχοντας τους δρόμους χωρίς απρόοπτο και καταφεύγουν στο Ιερόν Παλάτιον, όπου ο έκπτωτος πια Μιχαήλ Ε΄ ετοιμάζεται για την ύστατη άμυνα. Στα τείχη του Παλατιού τοποθετούνται ακοντιστές και λιθοβόλοι[149]. Με το νωβελίσσιμο και τον αυτοκράτορα συμπράττει και ο γενναίος στρατηγός Κατακαλών Κεκαυμένος που μόλις έχει φτάσει στην Κωνσταντινούπολη[150] μετά από μια μεγάλη νίκη στην Ιταλία: επικεφαλής μόνο ενός τάγματος των Αρμενιακών – τριακόσιοι ιππότες και πενήντα πεζοί – έπεσε αιφνιδιαστικά πάνω σε ολόκληρο το στρατόπεδο των Σαρακηνών και απελευθέρωσε τη Μεσσήνη, μόλις πριν από λίγες μέρες[151]. Όλοι λοιπόν περιμένουν με αγωνία το ξημέρωμα της επόμενης μέρας που είναι η Τρίτη, 20 του Απρίλη, επειδή είναι πια σχεδόν ολοφάνερο σε όλους, ότι αύριο θα αποφασιστεί η τελική έκβαση των πραγμάτων.

Από νωρίς το πρωί[152] αρχίζει η έφοδος στο Ιερόν Παλάτιον, από όπου προβάλλεται σθεναρή αντίσταση[153] και τα πλήθη υποχρεώνονται να ανακόψουν για λίγο την ορμή τους[154]. Στο σημείο αυτό που είναι ίσως και το πιο κατάλληλο, ώσπου να ανασυνταχθούν τα πλήθη, Ψελλός και Σκυλίτζης τοποθετούν τη δεύτερη αυτή προσπάθεια του Μιχαήλ – μετά την πρώτη απόπειρά του να κατευνάσει

144. Σκυλίτζης, 397, 58–60.
145. Σκυλίτζης, 400, 25–27.
146. Σκυλίτζης, 400, 28 και 402, 7–11. Για την ιδιότητά του τού ευνούχου, πρβλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 3, Washington D. C. 1996, αρ. 99. 5, σελ. 174, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.
147. Σκυλίτζης, 416, 76–78.
148. Ψελλός, I, 105: *ἀπρόϊτος οἴκοι διέμενεν.*
149. Ψελλός, I, 105, 7–22.
150. Σκυλίτζης, 419, 55–56.
151. Σκυλίτζης, 406–407. Πρβλ. W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert (Byzantina Vindobonensia XIV)*, Wien 1981, 187 και 215, σημ. 79.
152. Ατταλειάτης, 17, 1: *ὀρθριώτερον δὲ προσβαλόντων τοῖς ἀνακτόροις.*
153. Σκυλίτζης, 418–419: *καὶ ὁρμήσαντες πρὸς τὸ παλάτιον καταγαγεῖν ἠπείγοντο τῶν ἀνακτόρων τὸν Μιχαήλ.* Για την αντίσταση που προβάλλεται, Ψελλός, I, 105, 16–20.
154. Ψελλός, I, 105, 19–22.

τα πλήθη στο Φόρο του Κωνσταντίνου την προηγούμενη μέρα – να κερδίσει την εμπιστοσύνη του λαού: η Ζωή μεταφέρεται στο Κάθισμα του Ιπποδρόμου, από όπου ο Μιχαήλ Ε΄ επιχειρεί να επικαλεστεί την αποκατάσταση της νομιμότητας. Αλλά πώς; Ο Ψελλός ισχυρίζεται, ότι ο πολύς λαός δεν μπόρεσε να αναγνωρίσει την αυτοκράτειρα[155] και ακόμα και οι λίγοι που την αναγνώρισαν μίσησαν ακόμα περισσότερο τον *τύραννο*[156]. Αντίθετα, ο Σκυλίτζης υποστηρίζει, ότι, παρ' όλα τα αυτοκρατορικά διάσημα που είχαν φορέσει στη Ζωή, η αυτοκράτειρα κάθε άλλο παρά έπεισε με την εμφάνισή της τα πλήθη, που απάντησαν με ύβρεις και με βλήματα[157]. Έτσι λοιπόν, και από τις δύο αφηγήσεις, Ψελλού και Σκυλίτζη[158], προκύπτει ότι, τώρα πια, τα αιτήματα και οι στόχοι της λαϊκής εξέγερσης ξεπερνούν κατά πολύ την απλή επαναφορά της Ζωής. Ο Ψελλός μάλιστα προσθέτει και τη χαρακτηριστική λεπτομέρεια ότι ο λαός δεν πείσθηκε από τα λόγια της Ζωής, επειδή φοβόταν ότι, αν ενέδιδε στη Ζωή, ο τύραννος ενωμένος πια με την αυτοκράτειρα, θα εξαπέλυε μεγάλο κύμα καταπίεσης για να τιμωρήσει την εξέγερση[159]. Αν αληθεύει ο ισχυρισμός αυτός του Ψελλού, τότε θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο, ότι ο λαός υπάκουε πια στις εντολές του πατριάρχη Αλέξιου, της πορφυρογέννητης Θεοδώρας και των εν τέλει που τους περιστοίχιζαν. Ιδιαίτερα η διήγηση του Ψελλού, η τόσο άψογη σε λογοτεχνικό ύφος και ψυχολογικές παρατηρήσεις, πρέπει να περιέχει αρκετά πρωθύστερα, πέρα από τη συσκότιση των αιτημάτων του λαού που, όπως είδαμε, δεν περιορίζονταν πια στην υποστήριξη της Ζωής. Γι' αυτό ίσως και η ύπαρξη της Θεοδώρας δεν δημοσιοποιείται από τον Ψελλό, παρά μόνον όταν δεν είναι δυνατόν να κρυφτεί το γεγονός ότι η εμφάνιση της Ζωής στον Ιππόδρομο κάθε άλλο παρά ηρέμησε τον όχλο της πρωτεύουσας. Αντίθετα μάλιστα. *'Εξήφθη γοῦν μᾶλλον ἐπὶ πλέον ὁ πόλεμος*[160].

Η αντίσταση που προβάλλεται στον Ιππόδρομο από τον ίδιο το Μιχαήλ Ε΄ και το νωβελίσσιμο Κωνσταντίνο, στα εξκούβιτα από το προσωπικό του Παλατιού που αποκρούει τις εφόδους και, όπως λέει ο Σκυλίτζης[161], στο Τζυκανιστήριον, όπου πρέπει να είχε παρατάξει το τμήμα του ο στρατηγός Κατακαλών Κεκαυμένος[162], έχει σαν αποτέλεσμα βαριές απώλειες στις τάξεις

155. Ψελλός, I, 106, 15–16: *οἱ δὲ οὐκ ἔφθασάν γε εἰδέναι τὴν δεικνυμένην.*
156. Ψελλός, I, 106, 16–17.
157. Σκυλίτζης, 419, 43–47.
158. Ο Ατταλειάτης δεν αναφέρει καθόλου το περιστατικό στον Ιππόδρομο.
159. Ψελλός, I, 106, 2–4: *δείσαντες μὴ μετὰ τῆς βασιλίδος ὁ τυραννεύων τούτους κατατροπώσηται, καὶ ἐνδοῖεν οἱ πλεῖστοι τοῖς ἐκείνης λόγοις πειθόμενοι.*
160. Ψελλός, I, 106, 1–2.
161. Σκυλίτζης, 419, 59.
162. Σκυλίτζης, 419, 55–56.

του λαού[163]. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες (*φασί γὰρ*), αυτή την Τρίτη του
αντίπασχα, όπως την αποκαλεί ο Σκυλίτζης[164], έπεσαν γύρω στις τρεις χιλιάδες
άντρες, ενώ για τις γυναίκες (τις Μαινάδες του Ψελλού) δεν υπάρχουν πληρο-
φορίες. Οι τρεις όμως κατευθύνσεις της επίθεσης του λαού και ταυτόχρονα ά-
μυνας των υποστηρικτών του Μιχαήλ Ε΄ Ιππόδρομος – εξκούβιτα –
Τζυκανιστήριον – δεν δείχνουν τίποτε άλλο, παρά ότι πρόκειται για μια τακτι-
κή χερσαία πολιορκία του Παλατιού[165], που διαθέτει πια μόνο θαλάσσια επι-
κοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο. Σύμφωνα με το Σκυλίτζη, ο αυτοκράτορας
δεν επιχείρησε να διαφύγει όσο κι αν το σκεφτόταν από πριν[166], παρά μόνον ό-
ταν οι επιτιθέμενοι έσπασαν τις πύλες των ανακτόρων, λαφυραγώγησαν τα
χρήματα των σεκρέτων και ό,τι άλλο πολύτιμο είδος υπήρχε εκεί, κατέστρεψαν
τις δημόσιες απογραφές και αναζητούσαν επίμονα τον αυτοκράτορα για να τον
συλλάβουν[167]. Με μόνη συνοδεία το θείο του νωβελίσσιμο Κωνσταντίνο που
δείχνει αποφασισμένος να ακολουθήσει το πεπρωμένο του αυτοκρατορικού του
ανηψιού ως το τέλος, και ελάχιστους έμπιστους, ο Μιχαήλ Ε΄ επιβιβάζεται σε έ-
ναν από τους αυτοκρατορικούς δρόμωνες με προορισμό τη μονή του Αγ.
Ιωάννου Προδρόμου των Στουδίου[168] που βρίσκεται στο ΝΔ άκρο της Πόλης,
κοντά στο θαλάσσιο τείχος (περιοχή Ψαμμαθείας) και όπου η θαλάσσια απόβα-
ση, αλλά και η επιβίβαση, είναι εύκολη. Ούτε λόγος, βέβαια, να καταφύγει ικέ-
της στην Αγία Σοφία, όπου είναι γνωστό ότι εδρεύει το επιτελείο της εξέγερσης
εναντίον του, δηλαδή ο πατριάρχης και οι συγκλητικοί. Στο Ιερό του καθολικού
της μονής πρώην αυτοκράτορας και νωβελίσσιμος είναι ασφαλείς ως ικέτες,
προσωρινά τουλάχιστον[169]. Στο Ιερόν Παλάτιον απομένει, μόνη ανάμεσα στο
λαό που το έχει κυριεύσει, η αυτοκράτειρα Ζωή[170]. Όταν γίνεται γνωστή η φυγή
του Μιχαήλ Ε΄, σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη – λέει ο Ψελλός – άλλοι
δοξάζουν το Θεό, άλλοι (όχι όλοι, βέβαια) επευφημούν την αυτοκράτειρα και,
τέλος, τα λαϊκά στρώματα (*δημῶδες καὶ ἀγοραῖον*) χορεύουν και τραγουδούν
αυτοσχεδιάζοντας στίχους για τα όσα είχαν συμβεί. Οι περισσότεροι όμως, χω-
ρίς να χάνουν χρόνο, έτρεχαν να συλλάβουν τον τύραννο, να τον εξοντώσουν,

163. Ψελλός, I, 105, 20–21: *οὐκ ὀλίγους τε ἀνηρήκασι καὶ τὴν πεπηγυῖαν διέρρηξαν φάλαγγα.*
164. Σκυλίτζης, 419, 62–64.
165. Πρβλ. το σχέδιο του C. Vogt, *Le grand Palais de Constantinople*, στο A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des cérémonies*, Paris 1935 (Belles–Lettres) και την αναπαραγωγή του στην *"Ιστορία του ελληνικού έθνους"*, τομ. Η΄, 1979, 162–163, με αριθμημένο υπόμνημα.
166. Σκυλίτζης, 419, 47–48.
167. Σκυλίτζης, 419, 65–68.
168. Ψελλός, I, 109, 5–7. Σκυλίτζης, 420, 69–71. Ατταλειάτης, 17, 4–5.
169. Ατταλειάτης, 17, 7–8: *ἀλλ' ἡ δίκη τὴν καταδίκην αὐτῷ οὐκ εἰς μακρὰν ἀνεβάλλετο.*
170. Σκυλίτζης, 420, 70–71.

να τον σφάξουν[171]. Θα δούμε ποιοί ήταν αυτοί. Για την ώρα, είναι αρκετό το ότι, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, ο Ψελλός προσπαθεί να προκαταλάβει τον αναγνώστη του.

Η εικόνα, πάντως, που δίνει ο Ψελλός, με το λαό να πανηγυρίζει σε ομάδες και να τραγουδάει και να χορεύει στους δρόμους, δείχνει μια γενική χαλάρωση του κόσμου που ταιριάζει και με την ολοκλήρωση του ρόλου του – να ανατρέψει αυτόν που υπέδειξε ο πατριάρχης και, μετά, ο κύριος ρόλος θα ανήκει και πάλι σε άλλους – αλλά και με τον ερχομό της νύχτας που κάνει συνήθως να ηρεμούν όσα πάθη ολοκληρώνονται στη διάρκεια της ημέρας. Πραγματικά, ο εμφύλιος πόλεμος που άρχισε το πρωί της Δευτέρας του αντίπασχα τελείωσε με τον ερχομό της νύχτας της Τρίτης, όπως λέει ο Σκυλίτζης[172]. Παραμένει άγνωστο το πως πέρασαν τη νύχτα τους αυτή ο Μιχαήλ Καλαφάτης και ο νωβελίσσιμος Κωνσταντίνος στα Στουδίου, ο πατριάρχης Αλέξιος και η πορφυρογέννητη Θεοδώρα στην Αγια Σοφία και η αυτοκράτειρα Ζωή στο Ιερόν Παλάτιον. Ιδιαίτερα η τελευταία αυτή πρέπει να ένοιωθε και πάλι *ἐγκρατὴς τῆς βασιλείας*[173], παρ' όλο που είναι μάλλον απίθανο ότι τα πράγματα γι' αυτήν θα ήταν όπως παλιά. Και αν ο Σκυλίτζης θεωρεί, με κάποιο δίκιο, ότι τα πράγματα ησύχασαν με το πέσιμο της νύχτας της Τρίτης, τώρα πια που ο κύριος ρόλος περιέρχεται και πάλι στην άρχουσα τάξη, η λύση θα δοθεί με ανατριχιαστικό τρόπο την επόμενη μέρα Τετάρτη, *εἰκάδι πρώτῃ μηνός Ἀπριλλίου, ἰνδικτιῶνος δεκάτης του ςφν΄ἔτους*[174].

Πρώτη η αυτοκράτειρα Ζωή θα διαπιστώσει, από νωρίς το πρωί, τη μεταβολή των πραγμάτων, όταν θα επιχειρήσει να απομακρύνει από την εξουσία τη νεότερη αδελφή της Θεοδώρα[175], όπως είχε πράξει και παλιότερα[176]. Το σχέδιο της σεβαστής αυτοκράτειρας *ἐκωλύθη παρὰ τοῦ πλήθους* που επιβάλλει τώρα συμβασιλεία και των δυο πορφυρογέννητων πριγκιπισσών[177]. Έτσι λοιπόν καμιά απόφαση της Ζωής δεν είναι έγκυρη και εκτελεστή πριν καταφθάσει στο Ιερόν Παλάτιον και η Θεοδώρα από την Αγία Σοφία και αυτό, δείχνει, σε ένα πρώτο επίπεδο, το συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στους νικητές. Η σύγκλητος δεν θα συναθροιστεί παρά μόνο με την άφιξη της πρώην παραγκωνισμένης νεότερης αδελφής της Ζωής που, όμως, διατηρεί σαν πρεσβύτερη και ε-

171. Ψελλός, Ι, 109, 10–15.
172. Σκυλίτζης, 420, 74–75.
173. Σκυλίτζης, 420, 76.
174. Σκυλίτζης, 421, 4–5.
175. Σκυλίτζης, 420, 76–77.
176. Ψελλός, Ι, 107, 15–20.
177. Σκυλίτζης, 420, 77–78.

στεμμένη αυτοκράτειρα το δικαίωμα της δημηγορίας μπροστά στους άρχοντες συγκλητικούς. Το δικαίωμα αυτό το ασκεί ανεβαίνοντας σε ένα υπερυψωμένο σημείο της αίθουσας για να ακούγεται και από το λαό που περιμένει έξω[178]: αρχικά, απευθύνει ευχαριστίες για την πίστη και τη νομιμοφροσύνη προς το πρόσωπό της και φτάνει γρήγορα στο ακανθώδες ερώτημα: τι θα γίνει με τον αυτοκράτορα; Το ξέσπασμα είναι τότε ομόφωνο: "Θάνατος στον καταραμένο, βγάλε από τη μέση τον αλιτήριο! Παλούκωμα! Σταύρωμα! Τύφλωση!"[179]. Με την έκφραση *πάντες ὁμοφώνως* ο Σκυλίτζης δείχνει να υπονοεί την αντίδραση και των συγκλητικών και του πλήθους. Η Ζωή μοιάζει να διστάζει μπροστά σε τόσο δραστικές και αιμοσταγείς προθέσεις και, με το δισταγμό αυτό, είναι σαν να εκδηλώνει και κάποια συμπάθεια προς το δυστυχισμένο Μιχαήλ Ε΄[180].

Αυτό το πρωινό της Τετάρτης, όμως, η εξουσία ανήκει στις δυνάμεις εκείνες που επιδίωκαν μόνο την πτώση του Μιχαήλ Καλαφάτη, χαρακτηρισμένου πια εχθρού της υψηλής καταγωγής και διαγωγής. Ως εκπρόσωπος των δυνάμεων αυτών, εξεγείρεται η Θεοδώρα γεμάτη οργή και διατάζει την άμεση τύφλωση ανηψιού και θείου,αυτοκράτορα και νωβελίσσιμου. Αποδέκτης της εντολής για άμεση εκτέλεση είναι ο διορισμένος τη νύχτα της Δευτέρας προς Τρίτη στην Αγία Σοφία νέος Έπαρχος της Πόλης Καμπανάρης, που φεύγει ολοταχώς[181]. Η Ζωή πρέπει να πρόσεξε αυτή την άμεση συμμόρφωση του Επάρχου.

Ο Ψελλός, που αναφέρει ότι αυτοί που περιστοίχιζαν τη βασίλισσα Θεοδώρα[182] είχαν ήδη στείλει *τινα των γενναίων* (δηλ. ευγενή) με ένα απόσπασμα να καταδιώξει τους δυο φυγάδες, βρέθηκε – άγνωστο πώς – να ακολουθεί από κοντά τον αρχηγό του αποσπάσματος που πορευόταν ήδη προς τη μονή των Στουδίου. Ο ίδιος δίνει την εξήγηση ότι ακολούθησε τον αποσπασματάρχη *φίλος τελῶν ἐκείνῳ*, δηλαδή ένας αφοσιωμένος οπαδός της Ζωής βρίσκεται να ακολουθεί φιλικά έναν ευγενή διορισμένο από τον κύκλο της Θεοδώρας[183]. Είναι εντελώς φυσιολογικό, μετά το τέλος του απειλητικού κινδύνου, η πτέρυγα της άρχουσας τάξης που έχει ξεπεραστεί από τα γεγονότα να προσπαθεί να ακολουθήσει το ρυθμό της πτέρυγας που έχει υπερισχύσει και στο εγχείρημα

178. Σκυλίτζης, 420, 80–81: *εἶτα καὶ ἔκ τινος περιωπῆς πρὸς τὸ πλῆθος.*
179. Σκυλίτζης, 420, 84–85: *αἶρε τὸν παλαμναῖον, ποίησον ἐκ μέσου τὸν ἀλιτήριον. ἀνασκολοπισθήτω, σταυρωθήτω, τυφλωθήτω...*
180. Σκυλίτζης, 420, 85–86.
181. Σκυλίτζης, 420, 86–89. Πρβλ. πιο πάνω, σημ. 142.
182. Ψελλός, Ι, 109: *οἱ περὶ τὴν βασιλίδα Θεοδώραν ἀφιᾶσι...*
183. Πρβλ. F. Tinnefeld, "Freundschaft" in den Briefen des Michael Psellos", *JÖB* 2 (1973), 151–168. Επίσης Ja. N. Ljubarski, "Psell v otnošenijach s sovremmenikami", *Viz. Vrem.* 35 (1973), 89–102 και *RESEE* 10 (1972), 17–32.

του Ψελλού να ακολουθήσει, επικαλούμενος προσωπική φιλία, τον αρχηγό του εκτελεστικού αποσπάσματος μπορεί κανείς να εντοπίσει τις πρώτες ενέργειες της βυζαντινής άρχουσας τάξης του ενδέκατου αιώνα να ανασυγκολλήσει τα ραγισμένα μέλη της που, έτσι ή αλλιώς, δεν θα ενώνονταν πια ποτέ στο μέλλον.

Φτάνοντας στον προορισμό τους, φρούραρχος, Ψελλός και φρουρά, βρήκαν τη μονή των Στουδίου περικυκλωμένη από πλήθη λαού (*δημώδη φάλαγγα*), που σαν δεύτερη φρουρά, εθελοντική (*αὐτοκέλευστος*), δεν απείχε πολύ από το να την κατεδαφίσει. Όλοι έβριζαν και κατηγορούσαν τον αλιτήριο Μιχαήλ Ε΄, έτσι ώστε η είσοδος στο καθολικό να είναι πολύ δύσκολη[184]. Ακόμα δυσκολότερο για τη συνείδηση του Ψελλού πρέπει να ήταν το συναίσθημα που λέει ότι δοκίμασε αντικρύζοντας, ικέτες στην Αγία Τράπεζα, τους έκπτωτους, αυτοκράτορα και νωβελίσσιμο. Καταράστηκε την ίδια του τη ζωή και ο θυμός του εναντίον του Μιχαήλ Ε΄ εξελίχθηκε σε δάκρυα και στεναγμούς[185]. Τα οποιαδήποτε συναισθήματά του όμως δεν τον εμπόδισαν να απευθύνει στους δυο προγραμμένους, ήρεμα, όπως λέει, ένα κατηγορητήριο με τη μορφή ερωτήσεων που, ακόμα και στην περίπτωση που ο Ψελλός ήταν επιφορτισμένος να έλθει στα Στουδίου για ανάκριση και όχι από φιλία προς τον αποσπασματάρχη, όπως ισχυρίζεται, το μόνο του αποτέλεσμα πρέπει να ήταν ο ακόμα μεγαλύτερος ερεθισμός του κόσμου που έστεκε γύρω από τους δυο υποψήφιους μοναχούς. Ο Ψελλός τουλάχιστον δεν κρύβει ότι αυτό ήταν μόνο *βραχύ τι προοίμιον χειρόνων τραγῳδιῶν*[186]. Με την ατμόσφαιρα να αποπνέει τρόμο, η μέρα άρχιζε να πηγαίνει κι αυτή προς το τέλος της[187]. Τότε μπήκε στην εκκλησία ο Έπαρχος Καμπανάρης ακολουθούμενος από ένα πλήθος πολιτικό και στρατιωτικό[188].

Αν κανείς παραβλέψει τις οιμωγές και τους αναστεναγμούς του Ψελλού – που ο ρόλος του στο δράμα δεν έχει σχέση με ανώτερο ή απλά αξιοπρεπές επίπεδο – τα πράγματα φτάνουν στο τέλος με μιαν αγριότητα αντάξια των υποθέσεων που διακυβεύτηκαν στις τρεις αυτές μέρες του Απρίλη και όχι με μια μικρότητα σκεπασμένη από αττική καλλιέπεια. Επειδή οι προθέσεις της νέας εξουσίας είναι φανερές και διακηρυγμένες και οι καταδικασμένοι δεν πείθονται από τις κατευναστικές δηλώσεις ούτε του Ψελλού ούτε του Καμπανάρη[189], ο έπαρχος δεν χρειάζεται καν να καταφύγει στη βίαια σύλληψη. Είναι αρκετό να προστάξει τον κατάλληλα προετοιμασμένο και ερεθισμένο κόσμο να παραβιάσει το άσυλο[190] και να τους απαγάγει. Ο Ψελλός δεν έχει το παραμικρό πρόβλημα να χαρακτηρίσει τη λαϊκή έφοδο στην Αγία Τράπεζα παρανομία θηρίων[191], επειδή, όπως είναι γνωστό, οι φιλόσοφοι είναι κάτι περισσότερο από αμερόληπτοι: ο ρόλος τους συνίσταται στο να διδάσκουν το λαό. Έτσι, ο Ψελλός μπορεί να συμπληρώσει ότι η παραβίαση του ασύλου προκάλεσε οίκτο και ντροπή. Αλλά έτσι ήταν οι περιστάσεις και κανείς δεν τόλμησε να εναντιωθεί[192]. Τώρα που η άρχουσα τάξη ασκεί τη βία, ο Ψελλός χρησιμοποιεί σαν γενικό περίγραμμα και αίτιο των γεγονότων τον *καιρό*[193], δηλαδή τις περιστάσεις. Και οι περιστάσεις επιβάλλουν υποταγή.

184. Ψελλός, Ι, 109–110.
185. Ψελλός, Ι, 110.
186. Ψελλός, Ι, 111–112.
187. Ψελλός, Ι, 112, 1: *ἤδη κλινούσης ἡμέρας...*
188. Ψελλός, Ι, 112, 2–5.
189. Ψελλός, Ι, 112, 16–18.

Ακολουθεί η διαπόμπευση, *πομπή ἄτιμος*, όπως λέει ο Ψελλός[194], που αποδίδει τη βάναυση διαγωγή του κόσμου και πάλι στις περιστάσεις[195]. Φαίνεται όμως ότι η πορεία στους δρόμους της Πόλης δεν κράτησε πολύ, επειδή η πομπή γρήγορα συνάντησε τους δήμιους της Θεοδώρας που θα τύφλωναν τους καταδικασμένους[196]. Ο τόπος λεγόταν Σίγμα[197]. Ο κόσμος πλησίασε τόσο πολύ τους δήμιους και τα θύματα, ώστε να μην υπάρχει ο απαραίτητος χώρος για την εξόρυξη των ματιών. Όλοι ήθελαν να μη χάσουν το θέαμα[198]. Για μια φορά ακόμα, ο Ψελλός δεν πρέπει να κάνει λάθος, όταν βαθμολογεί ποιός ήταν *τοῦ καιροῦ ἥττων*[199] και ποιός *τοῦ καιροῦ δυνατώτερος*[200]. Οι εκτιμήσεις και η απονομή δικαιοσύνης είναι πάντα ευκολότερες από τη σχετικά άνετη θέση του παρατηρητή. Η vita contemplativa των φιλοσόφων όμως δεν μπορούσε παρά να εκτιμήσει κάθε τι που ξεπερνούσε τη δική της αυτοσυντήρηση, όπως π.χ. το θάρρος του νωβελίσσιμου Κωνσταντίνου που είναι ανώτερο των καιρών. Για τη στάση του Μιχαήλ Ε΄, τα σχόλια δεν ήταν ποτέ ευμενή.

Ο Ατταλειάτης χρησιμοποιεί την επική έκφραση: χάνουν τα μάτια τους μαζί

190. Ψελλός, , Ι, 113, 2–3. Σκυλίτζης, 420, 93. Ατταλειάτης, 17, 8–10.
191. Ψελλός, Ι, 113, 3–5: *καὶ παρανομεῖν ἐπεχείρησαν, ὡς θῆρες αὐτοὺς τῶν ἱερῶν ἀπελαύνοντες.*
192. Ψελλός, Ι, 113, 8–10.
193. Ψελλός, Ι, 112, 15, 113, 9–10, 114, 3, passim.
194. Ψελλός, Ι, 113–114.
195. Βλ. σημ. 193. Σύμφωνα με τον Ατταλειάτη, 17, 10–11, το πλήθος ανέβασε το Μιχαήλ *ἡμιόνῳ τῶν εὐτελεστέρων* και τόν έκανε *καταγέλαστον.*
196. Ατταλειάτης, 17, 12–13. Ψελλός, Ι, 114, 5–7.
197. Ατταλειάτης, 17, 11. Σκυλίτζης, 420, 95: *ἄνωθεν τῆς περιβλέπτου μονῆς*. Η μνεία αυτή δεν επιτρέπει την ταύτιση με το Σίγμα του Ιπποδρόμου που, όπως είναι γνωστό, βρισκόταν δίπλα στο Παλάτιον.
198. Ψελλός, Ι, 114: *οὐκ ἦν ὅλως μεταίχμιον τῆς πολιτικῆς φάλαγγος ἀλλ' ἕκαστος τῶν παραγενομένων πρῶτος ἐβούλετο θεωρὸς τῶν τιμωρουμένων γενέσθαι.*
199. Ψελλός, Ι, 114, 1–2.
200. Ψελλός, Ι, 115, 4.

με τη βασιλεία[201], που, οπωσδήποτε, δυλίζει και εξατμίζει τη φρίκη της δημόσιας τύφλωσης με ακονισμένο σίδερο, κάτι που δεν επιχειρεί να παρακάμψει ο Ψελλός. Το θέαμα είναι τέτοιο που, όταν τελειώνει, τελειώνει μαζί του και το θράσος και μίσος που τρέφει ο κόσμος για τους δυο δυστυχισμένους[202]. Τέλος, η μετάβαση στο καθεστώς που επιθυμεί η άρχουσα τάξη διατυπώνεται από τον Ψελλό ως εξής: αυτοί, αφήνονται σε κάποιο μέρος για να αναπαυθούν, δηλ. όλα πια γι' αυτούς είναι αδιάφορα, το όνομά τους και ο τόπος που αναπαύονται, και η προσοχή στρέφεται ολόκληρη προς τις δυο αυτοκράτειρες[203]. Η μεταγενέστερη τύχη Μιχαήλ Ε΄ και νωβελίσσιμου Κωνσταντίνου ακολουθείται αμυδρά από τον Σκυλίτζη για ορισμένους μήνες[204] και, μετά, απόλυτη σιγή.

Οι πορφυρογέννητες αυτοκράτειρες απομάκρυναν μόνο τους συγγενείς του τυράννου. Κατά τα άλλα, δεν επιχείρησαν να αλλάξουν τίποτα από την προηγούμενη κατάσταση και αυτό προκάλεσε τη βαθιά ικανοποίηση του Ψελλού[205], που αναλύεται σε ύμνους προς τη νομιμότητα της δυναστείας. Λίγο πιο κάτω, ο αυθορμητισμός του αυτός μετριάζεται από τις τρικυμίες που αρχίουν να ταράζουν την αυτοκρατορία ακριβώς τη στιγμή αυτή και, σαν διεισδυτικός ιστορικός, αναγκάζεται να αναγνωρίσει ότι τότε ακριβώς μαζεύτηκαν τα σύννεφα που προκάλεσαν την καταιγίδα που ακολούθησε[206]. Φαίνεται ότι καμιά από τις δυο αυτοκράτειρες δεν είχε τα απαραίτητα προσόντα για να κυβερνήσει[207], αλλά αυτό δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Ψελλό, που το αναφέρει μόνο επεισοδιακά και σε ύφος υψηλής κριτικής. Το ουσιώδες είναι η πίστη των αξιωματούχων στην παράδοση[208].

Έτσι λοιπόν, με τον Ψελλό να επιστρέφει ανακουφισμένος στο γνώριμό του ανακτορικό περιβάλλον, όλα είχαν αλλάξει για να μην αλλάξει τίποτα; Ίσως όχι όλα ακριβώς, επειδή οι αυτοκράτειρες,σύμφωνα με τον Σκυλίτζη[209], έστειλαν σε όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας γράμματα και διατάγματα με διάφορες υποσχέσεις, όπως ότι οι τίτλοι και τα αξιώματα δεν θα ήταν στο εξής αντικείμενο αγοραπωλησίας όπως παλιά και ότι θα καταργηθεί κάθε αδικία στο μέλλον. Εκτός από το φόβο που αποπνέουν οι αυτοκρατορικές αυτές υποσχέσεις, ο

201. Ατταλειάτης, 17, 17–18: *συναποβάλλουσι τὰς ὄψεις τῇ βασιλείᾳ.*
202. Ψελλός, I, 115, 8–9: *λήγει τοῖς πολλοῖς τὸ πολὺ θράσος ἐκεῖνο καὶ ἡ ἐπ' ἐκείνους ὁρμή.*
203. Ψελλός, I, 115–116. Ατταλειάτης, 18, 1–4.
204. Σκυλίτζης, 422–423, όπου ο Μιχαήλ Ε΄ καταλήγει στη Χίο και ο νωβελίσσιμος στη Σάμο.
205. Ψελλός, I, 117, 2–3: *οὔτε καινοτομεῖν ἀθρόον τὰ ὑπάρξαντα ἐπεχείρησαν.*
206. Ψελλός, I, 121, 6–7: *καὶ ἡ τηνικαῦτα τῶν νεφῶν συνδρομὴ τὸν μέγαν νῦν ὑετόν προκατεσκεύακεν.*
207. Ψελλός, I, 119, 3: *οὐδεμίᾳ τὸ φρόνημα πρὸς τὴν ἀρχὴν αὔταρκες.*
208. Ψελλός, I, 117–118.
209. Σκυλίτζης, 422, 12–15.

αποδέκτης λαός είναι τελείως απών και η σιγή που καλύπτει την ύπαρξή του συμπλέκεται με τη σιγή για την τύχη αυτών που τυφλώθηκαν στο Σίγμα την 21η Απριλίου του 1042. Ανατρέποντας τους πάγκους των εμπόρων στο Φόρο του Κωνσταντίνου και, μαζί τους, το λαϊκό αυτοκράτορα που τους υποστήριξε, ο λαός ξαναγύρισε στη συνηθισμένη του κατάσταση της πολιτικής αδράνειας. Έτσι συνέβαινε σχετικά συχνά στο Μεσαίωνα.

Φύλασσε ἵνα μὴ ἀναισχυντήσῃ ὁ λαός κατά σου εἴτε δικαίως εἴτε ἀδίκως, συμβούλευε στα γεράματά του πια, ο στρατηγός Κεκαυμένος[210]. Μια εξέγερση, εξηγεί, μπορεί να συμβεί ακόμα και όταν υπάρχει υπερβολική δικαιοσύνη, επειδή, αν είσαι δίκαιος, δεν αντέχεις να βλέπεις να γίνεται κάτι άδικο και αισχρό, αλλά κεντρίζεσαι από την αρετή και εξοργίζεσαι και τιμωρείς όπως τους αξίζει αυτούς που αδικούν. Όμως, αν το κάνεις αυτό σε όλους τους αδίκους, θα τους κάνεις εχθρούς σου και αυτούς και τους ομοϊδεάτες τους και, αφού συνωμοτήσουν, θα ξεσηκωθούν εναντίον σου. Πρέπει λοιπόν να είσαι δίκαιος στο έπακρο και ειλικρινής, αλλά αυτούς που παρανομούν, να τους τιμωρείς με τον εξής τρόπο: μερικούς να τιμωρείς εσύ ο ίδιος, για τους άλλους όμως να συγκεντρώνεις το λαό και να τους λες "Δικάστε τους εσείς". Όταν αυτοί τους καταδικάσουν, εσύ να κάνεις ελαφρότερη την τιμωρία τους, και έτσι θα επαινεθείς από όλους. Ο Κεκαυμένος θυμάται ακόμα, ίσως όχι τελείως άσχετα, το Μιχαήλ Ε΄ άλλη μια φορά, όταν *ἐπανέστη αὐτῷ πᾶσα ἡ πόλις*[211], και ότι επίσης ο επόμενος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος *τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων διέφθειρε καὶ ἠρήμωσε*[212]. Σε σχέση με το ηθικολογικό του δίδαγμα για την πτώση των ισχυρών μέσα σε μια μέρα, ίσως ο Κεκαυμένος να θεωρούσε ακόμα τον αποβασιλέα Μιχαήλ Ε΄ σαν παράδειγμα προσπάθειας για την επιβολή απόλυτης δικαιοσύνης που αποτυγχάνει, επειδή συνασπίζει στην αντίδραση τους αδίκους και τους ομοϊδεάτες τους. Γι' αυτό και πρέπει να αποφεύγεται. Δεν μπορεί λοιπόν κανείς να αρνηθεί ότι ο γενναίος στρατηγός που έσωσε την πόλη της Μεσσήνης και βρέθηκε στις 20 Απριλίου να υπερασπίζει το Ιερόν Παλάτιον από το Τζυκανιστήριον διατηρούσε στα γεράματά του μια νηφαλιότητα που μπορεί να υστερούσε κατά πολύ από την καλλιέπεια του Ψελλού, ήξερε όμως να συμπεριφέρεται προς το λαό σύμφωνα με τις εμπειρίες της κοινωνικής του τάξης. Έτσι, δεν είναι καθόλου περίεργο το ότι, τελικά, οι αριστοκράτες στρατιωτικοί της επαρχίας παραμέρισαν τους αριστοκράτες – γραφειοκράτες της συγκλήτου και πήραν την εξουσία, έστω και δύσκολα τον ενδέκατο

210. Κεκαυμένος, 188–190.
211. Κεκαυμένος, 261.
212. Κεκαυμένος, 263.

αιώνα, δηλ. την εποχή που απευθύνει τις νουθεσίες του ο Κεκαυμένος.

Αλλά, αφού ο λόγος έφθασε σε συμπεριφορές και στον Κεκαυμένο, δεν μπορεί κανείς να αποφύγει το ερώτημα: ποιά ήταν η τελική στάση και συμπεριφορά του Κεκαυμένου στις 20 Απριλίου, λίγο πριν εισβάλουν τα πλήθη στο Παλάτιον; Παραδόθηκε; Προσχώρησε στους νικητές ή κάτι άλλο; Επειδή, αν είχε αιχμαλωτιστεί από τους εξεγερμένους, μάλλον κάποιος θα το είχε αναφέρει[213].

Όπως ειπώθηκε στην αρχή, οι βυζαντινοί συγγραφείς συνηθίζουν να συντάσσονται με την τελική λύση και, έτσι, η πρώτη απάντηση είναι: κανείς δεν ξέρει τι έπραξε τότε ο Κεκαυμένος. Το βέβαιο είναι ότι πρέπει να διδάχθηκε αρκετά. Έτσι, ίσως, μπόρεσε να συμπεριφερθεί αντάξια σε όλες τις επόμενες περιστάσεις και, αν δεν ήταν τόσο ταπεινός και μετριόφρων, όπως τον θεωρεί ο Σκυλίτζης, ίσως ακόμα να μπορούσε να είναι αυτός ο αυτοκράτορας, αντί για τον Ισαάκιο Κομνηνό στις 31 Αυγούστου/1η Σεπτεμβρίου του 1057[214], όταν η τάξη του πήρε για πρώτη φορά την εξουσία[215]. Τον εμπόδισε τότε η μετριοφροσύνη του ή οι αναμνήσεις του από τη θέση του στο Τζυκανιστήριον και την εκτέλεση στο Σίγμα; Και εδώ όμως υπάρχει οπωσδήποτε ένα βέβαιο στοιχείο: ότι, μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Κεκαυμένος φυλάχτηκε καλά από το να αναισχυντήσει ο λαός εναντίον του. Είτε δικαίως είτε αδίκως.

213. Πρβλ. J. Shepard, "Skylitzes on Armenia in the 1040's and the Role of Catacalon Cecaumenos", *Revue des Etudes Arméniennes* 11 (1975–76), 269–311.

214. J. Shepard, "Isaac Comnenus' Coronation Day", *Byzantinoslavica* 38 (1977), 22–30.

215. Kazdan, *Sostav gospod. Klassa*, 31–33. Πρβλ. A. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley – Los Angeles – London, 1985, 105–106.

Νίκος Νικολούδης

Το βυζαντινό Μελένικο

Το Μελένικο[1], ένα άσημο σήμερα βουλγαρικό χωριό με περίπου 500 κατοίκους[2], βρίσκεται σε ένα φαράγγι κοντά στον μέσο ρου του Στρυμόνα, και σε απόσταση περίπου 70 χιλιομέτρων βορείως των Σερρών[3]. Η θέση του είναι στρατηγική ως προς τον έλεγχο της κοιλάδας του Στρυμόνα (η οποία αποτελεί φυσική δίοδο πρόσβασης από τη Βουλγαρία προς το Αιγαίο), γεγονός το οποίο εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τις συχνές μεταβολές του πολιτικού του καθεστώτος, ιδίως κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Το ακριβές έτος ίδρυσης της πόλης, η οποία στις βυζαντινές πηγές απαντάται και υπό τους τύπους Μελένικος | Μελενίκος, είναι άγνωστο. Τόσο όμως η ετυμολογία του ονόματός της, όσο και οι παλαιότερες αναφορές στην ύπαρξη του Μελένικου παραπέμπουν στην περίοδο της σλαβικής εγκατάστασης στα Βαλκάνια. Ειδικότερα, με εξαίρεση ορισμένες επιφυλάξεις του Στίλπωνα Κυριακίδη, ο οποίος θεωρεί πιθανή την προέλευση της ονομασίας της πόλης από τη μετατροπή του ονόματος ενός υποθετικού γαιοκτήμονα της περιοχής σε τοπωνύμιο[4], οι ερευνητές ανάγουν το όνομα του Μελένικου σε σλαβική λέξη, χαρακτηριστικό γνώρισμα της οποίας αποτελεί και η εξελληνισμένη κατάληξη –νίκος[5]. Επιπλέον ενδείξεις σλαβικής προέλευσης της

1. Κατά την έρευνά μου για το Μελένικο δεν έγινε δυνατό να συμβουλευθώ τα έργα των Π. Σπανδωνίδη, *Μελένικος, ο νεκρός μακεδονικός ακρίτης*, Θεσσαλονίκη 1931, και Απ. Γκισδαβίδη, *Το Μελένικον, αρχαιολογική και ιστορική μελέτη*, 2 τ., Θεσσαλονίκη 1959.

2. Ο Θ. Βλάχος, *Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon*, Θεσσαλονίκη 1969 (=υπ' αριθ. 12 στη σειρά των δημοσιευμάτων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών – ΙΜΧΑ), 15, μνημονεύει ότι σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 1966 το Μελένικο είχε 570 κατοίκους, ενώ με βάση και προηγούμενες απογραφές φαίνεται ότι ο πληθυσμός παρουσιάζει τάσεις συνεχούς μείωσης.

3. Π. Πέννας, *Μελένικος, ο ακρίτας του ελληνικού Βορρά*, Αθήνα 1964, 6–7.

4. Στ. Κυριακίδης, "Σημείωμα περί της βυζαντινής πόλεως Μελενίκου", *Μακεδονικά* 3 (1953–55), 406–7. Εξίσου αβάσιμη φαίνεται και η άποψη του Ν.Α. Βέη (λήμμα "Μελένικον", *Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη (ΕΛΕ)*, 9, 282) περί προέλευσης του ονόματος από τη σύνθεση των λέξεων "μέλας" και "οίκος".

5. Βλ. H. Grégoire, στο *Byzantion* 21 (1955), 249, Βλάχο, 1–8, I. Dujčev, "Melnik au

ονομασίας αποτελούν η προωθημένη θέση του Μελένικου στα όρια του ελληνικού και του σλαβικού κόσμου των μεσαιωνικών Βαλκανίων, αλλά και η εξ αρχής συσχέτισή του με τη σλαβική παρουσία στην περιοχή του Στρυμόνα. Είναι χαρακτηριστικό δηλαδή ότι η περιοχή του Μελενίκου υπήρξε ο χώρος της πρώτης εγκατάστασης του σλαβικού φύλου των Σμολεάνων, με απόφαση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, το 688. Την εποχή του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου οι Σμολεάνοι υποχρεώθηκαν να μετεγκατασταθούν στη Ροδόπη[6], το Μελένικο όμως υφίστατο ήδη ως φρούριο. Σαφή μαρτυρία γι' αυτό αποτελεί η αναφορά του Σκυλίτζη στην ειρηνική παράδοσή του στον Βυζαντινό αυτοκράτορα μετά τη μάχη στο Κλειδί (1014)[7]. Η εμφάνιση του αστικού στοιχείου ενδεχομένως είχε αρχίσει ήδη από τον 7ο αιώνα, με την εγκατάσταση αριστικρατικών οικογενειών, οι οποίες είτε πλαισίωναν τη φρουρά, είτε είχαν εξοριστεί στο δυσπρόσιτο αυτό σημείο της αυτοκρατορίας[8]. Ενδείξεις για την αριστοκρατική προέλευση ορισμένων εποίκων αποτελούν τα ονόματα συνοικιών της πόλης, τα οποία πιστεύεται ότι αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Σχετικές π.χ. θεωρούνται οι ονομασίες των συνοικιών Μαρίνου, Μούρτζουφλου ή Μουρτζου (από το όνομα εξόριστου στρατηγού της περιόδου των Κομνηνών) και Αρμενιά (που παραδόξως εικάζεται ότι σχετίζεται με την παρουσία της εξόριστης οικογένειας ενός ανηψιού του αυτοκράτορα Λέοντα Γ', ο οποίος κατά τον Πέννα απεκαλείτο και Αρμένιος)[9]. Σε απροσδιόριστη περίοδο, ίσως μετά την βενετική κατάκτηση της Κρήτης, έγινε εποικισμός της πόλης από Κρητικούς[10]. Βέβαιη

Moyen–Age", στο *Medioevo bizantino–slavo*, Γ΄, Ρώμη 1971, 651–2, Al. Kazhdan, *Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, Β΄, 1337.

6. Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους χρόνους (285–1354)*, Θεσσαλονίκη 1980 (= δημοσίευμα υπ' αριθ. 55 της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών), 183–4.

7. Γ. Κεδρηνός–Ιω. Σκυλίτζης, *Opera*, στη σειρά *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB)*, Β΄, Βόννη 1839, 460: "'Υποστρέψας (εννο Βουλγαροκτόνος) ἦλθε εἰς τὰ Ζαγόρια, ἔνθα τὸ λίαν ὀχυρώτατον ἵδρυται φρούριον ὁ Μελένικος, ἐπί τινος πέτρας ἱδρυμένος κρημνοῖς καὶ φάραγξι βαθυτάτοις πάντοθεν ἐστεφανωμένης".

8. Τ.Ε. Ευαγγελίδης, λήμμα "Μελένικον", *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ)*, 16, 867, Πέννας, 9.

9. Πέννας, στο ίδιο, Βλάχος, 10–11. Οι δύο τελευταίοι συσχετισμοί είναι αμφίβολης ιστορικής αξίας, αφού η μεν καταγωγή της δυναστείας του Λέοντα ήταν από τη Συρία και όχι από την Αρμενία, ενώ και το όνομα Μούρτζουφλος δεν φαίνεται να σχετίζεται με άλλο γνωστό ιστορικό πρόσωπο πέραν του αυτοκράτορα Αλέξιου Ε΄(βλ. σχετικά H. Moritz, *Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten, I. Teil*, 1896–97, 25–26, Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, 6, Αθήνα 1955, 464–5).

10. Πέννας, 8.

πάντως θεωρείται η εγκατάσταση στο Μελένικο Ελλήνων από τη Φιλιππούπολη, η οποία χρονολογείται είτε στο 1189/90, είτε στο 1204 και συνδέεται αντίστοιχα από τους ερευνητές είτε με την πυρπόληση της Φιλιππούπολης από τους Σταυροφόρους του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα, είτε με τη μεταγενέστερη καταστροφή της από τον Βούλγαρο τσάρο Καλογιάν[11]. Οι υποστηρικτές της δεύτερης χρονολογίας διχάζονται ως προς το κατά πόσο η μετοικεσία των κατοίκων της Φιλιππούπολης επιβλήθηκε από τον Καλογιάν ή έγινε εθελοντικά[12]. Οι διαδοχικοί εποικισμοί του Μελένικου ανέβασαν τον αριθμό των κατοίκων του σε μερικές χιλιάδες άτομα[13], με αποτέλεσμα τον 12ο αιώνα η πόλη να αναφέρεται από τον Άραβα γεωγράφο Ιντρίσι ως "μεγάλη, φημισμένη πόλη", καθώς και ως μία από τις κεντρικότερες και αρχαιότερες πόλεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας[14].

Διοικητικά η περιοχή του Μελένικου υπήχθη από το 688 κ.ε. στην Κλεισούρα Στρυμόνος και αργότερα στο ευρύτερο Θέμα Στρυμόνος[15]. Η διαρρύθμιση αυτή φαίνεται ότι διήρκεσε μέχρι και τον 13ο αιώνα, με εξαίρεση την περίοδο του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, οπότε είτε κατά τη διάρκεια του πολέμου με τον τσάρο Σαμουήλ είτε μετά το τέλος του, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας κατέστησε την περιοχή του Μελένικου αυτοτελές Θέμα, με την ονομασία Θέμα Ζα-

11. Υπέρ της πρώτης άποψης κλίνουν οι Πέννας (στο ίδιο) και Ασδραχά (*La région de Rhodopes aux XIII et XIV siècles*, Αθήνα 1976, 55), ενώ υπέρ της δεύτερης οι Dujčev (ό.π. 653, 654), Kazhdan (*ODB*, ό.π.), Γιορντάν Ιβάνωφ (Βουλγαρικαί ἀρχαιότητες ἐν Μακεδονίᾳ, Σόφια 1931, εκδ. βουλγαρικής Ακαδημίας επιστημών – παρατίθεται σε ελληνική μετάφραση από τον Κ.Θ. Τσώπρο, *Αναμνήσεις (Μελένοικο–Θεσσαλονίκη)*, Θεσσαλονίκη 1992 (=υπ' αριθ. 238 στη σειρά των δημοσιευμάτων του ΙΜΧΑ), 103) και Κ.Μ. Αποστολίδης (*Η της Φιλιππουπόλεως Ιστορία*, Αθήνα 1959, 176–7).

12. Υποχρεωτική θεωρούν τη μετοικεσία οι Kazhdan (στο ίδιο) και Dujčev (στο ίδιο), ενώ εκούσια, για λόγους ασφαλείας, ο Αποστολίδης (στο ίδιο).

13. Κατά τον Πέννα (στο ίδιο) η πόλη τον 14ο αιώνα είχε 10–12.000 κατοίκους, ισχυρισμός ο οποίος δεν είναι δυνατόν να ελεχθεί καθώς δεν αναφέρεται η προέλευση της πληροφορίας. Ο αριθμός πάντως προσεγγίζει το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού της πόλης κατά το χρόνο της οριστικής εγκατάλειψης του Μελένικου, το 1913 (Βλάχος, 15).

14. Βλ. Σχετικά P. Tivčev, "Sur les cités byzantines aux XI–Xii siècles", *Byzantinobulgarica (BBul)* 1 (1962), 155, 160, Z. Pljakov, "Die Stadt Sandanski und das Gebiet von Melnik und Sandanski im Mittelalter", *BBul* 4 (1973), 185, Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας (1354–1833)*, Θεσσαλονίκη 1969, 16.

15. Θεοχαρίδης, 214–5, 229–30, Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος–9ος αιώνες)*, Αθήνα 1994 (=εκδ. υπ' αριθ. 32 της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών ΝΑ Ευρώπης), 10–11, 20, 31.

γορίων και με απόσπαση περιοχών από το Θέμα Στρυμόνος[16]. Το Θέμα αυτό επανεμφανίζεται κατά το δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα, καθώς και κατά τον 14ο, με την ονομασία Θέμα Μελενίκου[17].

Με εξαίρεση την κατοχή της από τον τσάρο Σαμουήλ (η οποία κατά τον Θεοχαρίδη πρέπει να είχε αρχίσει ήδη πριν από την έναρξη της επανάστασης των κομητόπουλων) η περιοχή Μελένικου / Ζαγορίων φαίνεται ότι βρισκόταν υπό αδιάλειπτο βυζαντινό έλεγχο μέχρι την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από την Δ Σταυροφορία[18]. Τότε το Μελένικο καταλήφθηκε από τον Καλογιάν, στα πλαίσια της νέας επέκτασης του βουλγαρικού βασιλείου[19]. Οι Τ.Ε. Ευαγγελίδης και Ν.Α. Βέης αποδίδουν αυτή την κατάκτηση στον ανεξάρτητο Βούλγαρο χωροδεσπότη του Πρόσακου Στρέαζο (Strez), για τον οποίο θεωρούν ότι παρέμεινε κύριος της πόλης μέχρι το 1222, οπότε εκδιώχθηκε από τον ηγεμόνα της Ηπείρου[20]. Μάλλον όμως πρόκειται για σύγχυση του Στρέαζου με τον μεταγενέστερο χωροδεσπότη του Μελένικου, Αλέξιο Σλάβο.

Η αποδυνάμωση του βουλγαρικού κράτους μετά τον θάνατο του Καλογιάν (1207) οδήγησε στην απόσπαση του Μελένικου από το βουλγαρικό βασίλειο. Το 1208 ο Γάλλος χρονικογράφος Ερρίκος της Βαλανσιέν μνημονεύει ακόμη την παρουσία εκπροσώπων του Βορίλα, διαδόχου του Καλογιάν, στην πόλη[21]. Λίγα χρόνια αργότερα όμως, το 1211 ή, κατά μία άλλη εκδοχή το 1215–18, το Μελένικο γίνεται έδρα ημιαυτόνομης βουλγαρικής ηγεμονίας υπό τον εξάδελφο του Βορίλα και διεκδικητή του βουλγαρικού θρόνου, Αλέξιο Σλάβο, ο οποίος ευνοήθηκε σ' αυτή του την ενέργεια από την εμπλοκή του βουλγαρικού στρατού σε συγκρούσεις με τους Λατίνους της Κωνσταντινούπολης στη Θράκη[22]. Ο

16. Βλάχος, 24–25, Σ. Κυριακίδης, *Βυζαντιναί Μελέται*, κεφ. IV: "Το Βολερόν", Θεσσαλονίκη 1937, 71, 96, 167, Θεοχαρίδης, 273, 275.

17. Πίνακα των διοικητών του και των τίτλων τους οποίους έφεραν βλ. σε Κυριακίδη, *Βυζαντιναί Μελέται*, 231, Βλάχο, 52.

18. Θεοχαρίδης, 274, Κυριακίδης, στο ίδιο, 158, Dujčev, 652.

19. *ODB*, ό.π.

20. Στην *ΜΕΕ*, ό.π. και *ΕΛΕ*, ό.π., αντίστοιχα.

21. "Εκείνοι από το κάστρο (ενν. των Σερρών) είχαν στείλει αγγελιοφόρους στον βάιλο του Βορίλ, που ήταν άνθρωπος πολύ αλαζονικός. Αυτός έμενε στο Μελένικο. Και είπαν στο βάιλο πως αν έρθει στις Σέρρες και φέρει αρκετή δύναμη μαζί του, θα του παρέδιδαν και θα του παραχωρούσαν το κάστρο" (Ερρίκου της Βαλενσιέν, *Η ιστορία του αυτοκράτορα Ερρίκου της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1987, παρ. 619, σσ. 92–93).

22. 1211: J.V.A. Fine, *The late Medieval Balkans*, Άνν Άρμπορ Μισ. 1994, 99, Ασδραχά, 241, 1215–18: Βλάχος, 39, R. Radić, "Local Rulers in Byzantium at the End of the Twelfth Century and the First Decades of the Thirteenth" (στα Σερβοκροατικά με αγγλική περίληψη), *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta (ZRVI)* 24–25 (1986), 235–45. Η άποψη του Kazhdan (*ODB*, ό.π.) για κατάληψη του Μελένικου από τον Αλέξιο το 1207 πρέπει να θεωρηθεί εσφαλμένη, όπως επίσης και η αναφορά του Πέννα, 10, στον Αλέξιο ως Σβιατοσλάβο.

Αλέξιος επέδειξε αξιόλογη διπλωματικότητα, εξασφαλίζοντας διαδοχικά την εύνοια του ισχυρού Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, Ερρίκου της Φλάνδρας (μέσω επιγαμίας με μία νόθο κόρη του τελευταίου, που είχε ως αποτέλεσμα την απονομή στον Αλέξιο του τίτλου του δεσπότη)[23], και στη συνέχεια του φιλόδοξου ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρου Αγγέλου, ο οποίος απέφυγε κατά την προέλασή του προς την Κωνσταντινούπολη να καταλάβει το Μελένικο[24]. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γεώργιος Ακροπολίτης, "οὗτος δὴ ὁ Σθλάβος… σχεδὸν πᾶσιν ἐναντιουμένοις ἀνάλωτον αὐτοκρατὴς ἦν, μηδενὶ τῶν πέριξ ἀρχόντων ὑποπεσών. Ἐνίοτε μὲν γὰρ Ἰταλοῖς ὑπῆρχε ξύμμαχος ἐκ κήδους αὐτοῖς συναγόμενος, ἐνίοτε δὲ Βουλγάροις ἐκ συγγενείας ὁμοφρονῶν, ἐνίοτε δὲ τῷ Κομνηνῷ Θεοδώρῳ, καὶ ἦν οὐδέποτέ τινι οὔτε ὑποτασσόμενος οὔτ' εἰς ἀληθῆ πίστιν καὶ ὁμοφροσύνην"[25].

Η ξαφνική εξαφάνιση του Αλεξίου από το ιστορικό προσκήνιο μετά το 1229 προκαλεί ερωτηματικά, η απάντηση στα οποία είναι ενδεχομένως δυνατόν να αναζητηθεί στην απροσδόκητη ήττα του Θεόδωρου Αγγέλου από τον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Β΄ Ασάν στη μάχη της Κλοκότνιτσας (1230) και στη συνακόλουθη ισχυροποίηση του βουλγαρικού κράτους, το οποίο φαίνεται ότι απορρόφησε τα εδάφη του Αλεξίου[26]. Η νέα πάντως βουλγαρική κατοχή του Μελένικου υπήρξε επίσης βραχύβια, καθώς ο συνδυασμός της εξάπλωσης της αυτοκρατορίας της Νικαίας στη Μακεδονία και η ευνοϊκή συγκυρία της ασθένειας του Βούλγαρου κυβερνήτη του Μελένικου από ποδάγρα επέτρεψε το 1246 την εκδήλωση "πραξικοπήματος" στην πόλη. Στο "πραξικόπημα" αυτό πρωτοστάτησαν ο Βούλγαρος αξιωματούχος Δραγωτάς, "ἐς Μελένικον τὰς οἰκήσεις ποιούμενος" (κατά την έκφραση του Ακροπολίτη)[27] και ο Νικόλαος Μαγκλαβίτης, "εἷς ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων ἐν τοῖς τοῦ Μελενίκου οἰκήτορσιν" (κατά τον ίδιο συγγραφέα)[28]. Οι δύο άνδρες φαίνεται ότι έδρασαν ανταγωνιστικά, προς όφελος όμως της πόλης. Ο Δραγωτάς προσπάθησε πρώτος μετά από προσυνεν-

23. Dujčev, 655–7, Βλάχος, 39. Εκτενής αναφορά γίνεται στις συνθήκες οι οποίες κατέληξαν στο γάμο του Σλάβου και στη συμμαχία του με τον Ερρίκο γίνεται στο κείμενο του Ερρίκου της Βαλενσιέν, παρ. 546–9, σσ. 51–52.

24. *ODB*, ό.π., Fine, 94, 99, 102, 113, 114, Dujčev, 654–5, 658–60, Pljakov, 186–7, Βλάχος, 39.

25. Γ. Ακροπολίτη, *Χρονική συγγραφή*, εκδ. A. Heisenberg, Λειψία 1903, 39.

26. ODB, στο ίδιο, Fine, 125, Βλάχος, 40.

27. Ακροπολίτης, 74.

28. Ακροπολίτης, 75–6.

νόηση με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη να εξασφαλίσει την ειρηνική παράδοση της πόλης, την ενέργειά του όμως επεσκίασε η δράση του Μαγκλαβίτη, ο οποίος υπενθυμίζοντας στους κατοίκους την ελληνική καταγωγή τους προκάλεσε την εκδήλωση μαζικής κίνησης υπέρ της ενσωμάτωσης του Μελένικου στην αυτοκρατορία της Νικαίας. Η κίνηση αυτή κατέληξε στην αποστολή 500 περίπου επιφανών κατοίκων στον Βατάτζη (ο οποίος βρισκόταν τότε στις Σέρρες), στην αναίμακτη παράδοση της βουλγαρικής φρουράς, στο διορισμό του μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου ως διοικητή του Μελένικου και στην έκδοση χρυσόβουλου ορισμού υπέρ της πόλης[29]. Η όλη μεθόδευση θεωρείται – σωστά κατά τη γνώμη μας – ως μία από τις πρωιμότερες εκφράσεις τοπικής αυτοδιοίκησης κατά τους βυζαντινούς χρόνους[30].

Η τελευταία πράξη του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού για το Μελένικο παίχθηκε 11 χρόνια αργότερα, το 1255, όταν ο Δραγωτάς, ο οποίος κατείχε τότε το αξίωμα του "προεξάρχοντος του μελενικιωτικού στρατεύματος" θέλησε να επωφεληθεί από την ήττα του στρατού της Νικαίας στη Ροδόπη για να ιδρύσει προσωπική ηγεμονία με έδρα το Μελένικο. Αντίθετα από την άποψη των Ευαγγελίδη και Βέη, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι ο Δραγωτάς κατέλαβε το Μελένικο μετά από πολιορκία, η πόλη δεν έπεσε, ενώ λίγο αργότερα ο Δραγωτάς σκοτώθηκε άδοξα, ποδοπατημένος από το άλογό του, κατά την αποτυχημένη απόπειρά του να αποκρούσει στα στενά του Ρούπελ τη ραγδαία προέλαση του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι, ο οποίος έσπευσε σε ενίσχυση της πολιορκημένης πόλης. Η αίσια κατάληξη του κινήματος του Δραγωτά αποδόθηκε σε θαυματουργή παρέμβαση των Αγίων Θεοδώρων[31].

Τα επόμενα 76 χρόνια φαίνεται ότι υπήρξαν περίοδος ηρεμίας για το Μελένικο. Η έκρηξη όμως του πρώτου εμφυλίου πολέμου των Παλαιολόγων (1321–28) έδωσε την αφορμή για την εκδήλωση νέων φυγόκεντρων τάσεων. Το 1326 αναφέρεται ότι ο τότε διοικητής ("επίτροπος"), Μιχαήλ Λάσκαρις Μετοχίτης, γιός του Θεόδωρου Μετοχίτη, υποστήριξε (όπως και ο αδελφός του, διοικητής της Στρώμνιτσας), των "πανυπερσέβαστο" Ιωάννη Παλαιολόγο, διοικητή της Θεσσαλονίκης και γαμπρό του Θεόδωρου Μετοχίτη, ο οποίος προ-

29. Ακροπολίτης, 76–77, 84. Βλ. και Πέννα, 10–11, Dujčev, 660–1, Pljakov, 190–1, Fine, 156–7, Θεοχαρίδη, 342, 345, Βλάχο, 40–42, Ευαγγελίδη, 867, Βέη, 282, Κυριακίδη, *Βυζαντιναί Μελέται*, 182, O. Tafrali, *Η Θεσσαλονίκη (από τις απαρχές έως τον 14ο αιώνα)*, Αθήνα 1994, 166, 170.

30. Ι. Καραγιαννόπουλος, στον τόμο *Μακεδονία, 4.000 χρόνια ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1982, 326.

31. Ευαγγελίδης, ό.π., Βέης, ό.π., Κυριακίδης, *Βυζαντιναί Μελέται*, 190–1, ODB, στο ίδιο, Πέννας, 11–12, Θεοχαρίδης, 348, Dujčev, 661–2, Pljakov, 191–3, Βλάχος, 37–48.

σπάθησε να αυτονομηθεί με τη βοήθεια του Σέρβου "κράλη" Στέφανου Ντετσάνσκι. Ο Παλαιολόγος προέλασε μέχρι τις Σέρρες, πιθανόν μέσω Στρώμνιτσας και Μελένικου, ο πρόωρος όμως θάνατός του το 1327 οδήγησε το κίνημά του σε αποτυχία[32]. Ο διάδοχος του Δημητρίου Άγγελου Μετοχίτη (1328), ο "επιτροπεύων" Νικηφόρος Βασιλικός[33] αναφέρεται ότι είχε εκφράσει την προτίμησή του για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄, αποφεύγοντας όμως να πάρει ανοικτά θέση στον εμφύλιο πόλεμο, γεγονός που του επέτρεψε να διατηρήσει τη θέση του μετά τη νίκη του Ανδρόνικου Γ΄ και μάλιστα αργότερα (την περίοδο 1333–42) να φθάσει μέχρι το αξίωμα του "μεγάλου πριμικύριου"[34].

Το Μελένικο υπήρξε μία από τις συνοριακές πόλεις της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στην ενίσχυση της οχύρωσης των οποίων επιδόθηκε ο Ανδρόνικος Γ΄ μέχρι τον πρόωρο θάνατό του, το 1341, με σκοπό την αποτροπή της επανάληψης της σερβικής εισβολής του 1334 στη Μακεδονία[35]. Η συμμαχία όμως του διεκδικητή του βυζαντινού θρόνου, Ιωάννη Καντακουζηνού, με τον Στέφανο Ντουσάν κατά τη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου πολέμου των Παλαιολόγων (1341–47) αχρήστευσε τα προληπτικά μέτρα του Ανδρόνικου Γ΄. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαμάχης οι υποστηρικτές του Καντακουζηνού κατέλαβαν την εξουσία στην πόλη (1342), ο δε Καντακουζηνός έσπευσε να διορίσει διοικητή της τον σύγγαμβρό του Ιωάννη Ασάν[36]. Φαίνεται όμως ότι με βάση συμφωνία του Ιουλίου του ιδίου έτους το Μελένικο επρόκειτο να καταληφθεί από σερβικά στρατεύματα και να ενσωματωθεί στο σερβικό κράτος, ως αντίτιμο για την προσφορά σερβικής βοήθειας στον Καντακουζηνό. Έτσι, παρά τις εκκλήσεις του Καντακουζηνού, σερβικός στρατός υπό τον ισχυρό Σέρβο χωροδεσπότη Στέφανο Χρέλη πολιόρκησε τον ίδιο χρόνο την πόλη και την ανάγκασε σε πα-

32. Θεοχαρίδης, 381, Κυριακίδης, *Βυζαντιναί Μελέται*, 191. Γ. Οστρογκόρσκυ, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, Γ΄, Αθήνα 1981, 194–5, Fine, 252 (εσφαλμένη αναφορά στον Δημήτριο Άγγελο Μετοχίτη ως κυβερνήτη των Σερρών). Για τον Δημήτριο Άγγελο Μετοχίτη βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP)*, 7, 216–7 (υπ' αριθ. 17985).

33. "Ἔτυχε δὲ τηνικαῦτα τὸ τοῦ Μελενίκου φρούριον καὶ ὁπόση τούτῳ περίοικος διοικῶν καὶ ἐπιτροπεύων ὁ Βασιλικὸς Νικηφόρος" (Ν. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τ. Α΄, Βόννη 1829 (CSHB), 413).

34. Κυριακίδης, *Βυζαντιναί Μελέται*, 191, Pljakov, 194, *PLP*, 1, 44 (υπ' αριθ. 2470).

35. Θεοχαρίδης, 386.

36. Καντακουζηνός, *Ιστορίαι*, τ. Β΄, Βόννη 1831 (CSHB), 232: "Αὐτὸς δέ, ἐπεὶ οἱ ἐν Μελενίκῳ φίλοι ἐκάλουν, ὡς παραληψόμενον τὴν πόλιν, πέμψας στρατιὰν κατέσχεν, ἔπειτα καὶ τὸν γυναικὸς ἀδελφὸν Ἰωάννην τὸν Ἀσάνην ἄρχοντα τῆς πόλεως καθίστη, πρᾶγμα δυσέλπιστον πρὶν γενέσθαι, γενόμενον δὲ οὐ μετρίαν παρέσχετο παραψυχήν". Πρβλ. και Chr. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dusan (1331–1355) and his Successors*, Ουάσινγκτον 1984, 15, 17.

ράδοση λόγω έλλειψης εφοδίων[37]. Ένα έτος αργότερα, μετά το θάνατο του Χρέλη, το Μελένικο πέρασε υπό τον πλήρη έλεγχο του Ντουσάν, η δε μητροπολιτική έδρα της πόλης υπήχθη, παρά την αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στο σερβικό πατριαρχείο Ιπεκίου[38].

Κατά την συνάντηση των συναυτοκρατόρων Ιωάννη Καντακουζηνού και Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου με τον Ντουσάν έξω από τη Θεσσαλονίκη (1349) αναγνωρίστηκε, σύμφωνα με τον Καντακουζηνό, η σερβική κατοχή του Μελένικου[39]. Μετά τον θάνατο του Ντουσάν το Μελένικο εντάχθηκε στο κράτος του δεσπότη των Σερρών Ιωάννη Uglіesha, όπως τουλάχιστον αποδεικνύει η παρουσία τον Νοέμβριο του 1366 σε εκκλησιαστική σύνοδο στις Σέρρες του Γρηγορίου, ηγουμένου της μονής της Θεοτόκου Σπηλαιώτισσας στο Μελένικο, αλλά και ένα μεταγενέστερο σχόλιο του πατριάρχη Κυρίλλου Λουκάρεως (17ος αιώνας) ότι ο Uglіesha είχε δωρήσει αυτό το μοναστήρι στη μονή Βατοπεδίου[40]. Μετά τον θάνατο εξάλλου του Uglіesha και του αδελφού του, κράλη Vukashin, στη μάχη του Τζερνομιανού (1371), σύμφωνα με τον Πέννα "φαίνεται ότι ολόκληρη η περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας περιήλθε στην εξουσία του δεσπότη της Θεσσαλονίκης Μανουήλ Παλαιολόγου"[41]. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί προκειμένου για το Μελένικο, καθώς ο μεν Uglіesha είχε ορίσει ως διάδοχό του τον αδελφό του Vukashin (και εκείνος τον γιο του Μάρκο Κράλιεβιτς), στην πραγματικότητα όμως η περιοχή του Μελένικου υπήχθη στο κράτος των αδελφών Δραγάση, αν και όχι προ του 1373, το νωρίτερο[42]. Από τους αδελφούς Δραγάση κατέλαβαν το Μελένικο οι Οθωμανοί, σε απροσδιόριστο χρόνο και υπό ασαφείς συνθήκες. Σύμφωνα με προφορική παράδοση των Μελενικιωτών την οποία κατέγραψε ο Άγγλος περιηγητής George Abbot στις αρχές του αιώνα μας, κατά την περίοδο των τουρκικών επιδρομών οι κάτοικοι του Μελένικου κατόρθωσαν να αποσοβήσουν την κατάκτηση της πόλης για αρκετό διάστημα κτίζοντας σε περίοπτο σημείο ένα τζαμί με ψηλό μιναρέ. Όταν οι επιδρομείς προσέγγιζαν την πόλη και το έβλεπαν απομακρύνονταν, θεωρώντας ότι το Μελένικο είχε ήδη κατακτηθεί από άλλους ομοεθνείς τους και ότι δεν θα εύρισκαν αξιόλογη λεία. Κατά τον Abbot αργότερα οι πρόκριτοι συνθηκολόγησαν, αλλαξοπίστησαν και διατήρησαν το δικαίωμα της διακυβέρνησής της μέχρι την εποχή του Μαχμούτ Β' (αρχές 19ου αιώνα). Σύμφωνα με τον περιηγητή η αληθοφάνεια του τεχνάσματος πιθανολογείται από τον προσανατολισμό του συγκεκριμένου τζαμιού προς την ανατολή και όχι προς την κατεύθυνση της Μέκκας, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην κατασκευή του από Χριστιανούς τεχνίτες οι οποίοι αγνοούσαν τα τουρκικά έθιμα[43]. Η Οθωμανική κατάκτηση φαίνεται ότι εξώθησε ορισμένους Μελενικιώτες σε μετοικεσία, ένα μέρος τουλάχιστον των οποίων εποίκισε το Δεμίρ Ισάρ[44]. Για άλλους όμως Έλληνες κατοίκους της περιοχής, όπως τους φύλακες του ορεινού περάσματος προς "Ποραλού" (ίσως τον τουρκικό οικισμό Ορενλή στο όρος Μπέλες) είχε ως αποτέλεσμα την παραχώρηση προνομίων από μεταγενέστερους σουλτάνους, όπως οι Μουράτ Β΄ και Μωάμεθ Β΄, μεταξύ των οποίων αναφέρονται η απαλλαγή από τον κεφαλικό φόρο, τον φόρο κατανάλωσης χοιρινού κρέατος, τον φόρο προβάτων, και από τις υποχρεώσεις ανέγερσης κάστρων, παροχής καταλύμματος σε ταχυδρόμους και εξαναγκασμού σε δωρεάν παροχή τροφίμων[45].

37. Καντακουζηνός, στο ίδιο, 275: "(Ο Χρέλης) συνιδὼν δὲ ὡς ὅπλοις οὐκ ἂν εἴη ἁλωτὸς (ενν. ο Μελένικος) διὰ τὴν ἄγαν φυσικήν τε καὶ κατεσκευασμένην ὀχυρότητα, σίτου δὲ ἐνδείᾳ μᾶλλον, πρῶτα μὲν ἐκώλυσε σῖτον εἰσκομίζειν, ἔπειτα δὲ ἐπέκειτο καὶ φανερῶς πολεμῶν. 'Ασάνης δὲ καὶ ἡ περὶ αὐτὸν φρουρὰ ὁρῶντες, ὡς οὐκ ἀντισχήσουσι πρὸς τὴν πολιορκίαν διὰ σίτου ἀπορίαν (βασιλεῖ γὰρ διὰ τὰ συμβεβηκότα βοηθεῖν οὐκ ἐνῆν), συμβὰν δέ τι καὶ ἕτερον περὶ αὐτούς, παρέδοσαν τὴν πόλιν Χρέλη". Πρβλ. και Κυριακίδη, *Βυζαντιναί Μελέται*, 191, Βλάχο, 52–3, Πέννα, 13, Θεοχαρίδη, 394, Fine, 287, 300, Soulis, 14. Κατά τον Βέη, ό.π., η πόλη καταλήφθηκε απευθείας από τον Ντουσάν.

38. Fine, 301, 323, Για την εκκλησιαστική ιστορία του Μελένικου κατά την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας και της Σερβοκρατίας υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες, οι οποίες περιορίζονται στη βεβαιότητα της παρουσίας τεσσάρων επισκόπων: ενός ανώνυμου, του Μητροφάνη (14ος αιώνας), του Ματθαίου (περί το 1438–39, ή κατά τον Pljakov, μεταξύ του 1435–60) και του Προκόπιου. Βλ. Dujčev, 663–4, Pljakov, 200.

39. Βάσει του κειμένου του Καντακουζηνού ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, "'Ακαρνανίαν μὲν καὶ Θετταλίαν, Σέρβιά τε καὶ Ἔδεσσαν, Γυναικόκαστρόν τε καὶ Μυγδονίαν μετὰ τῶν κατῳκισμένων πόλεων, καὶ τὰς περὶ Στρυμόνα κώμας, ἄχρι τῶν Φερῶν ὁρίων, καὶ Ταντεσάνου ὄρη προσαγορευόμενα, ἀπένεμε 'Ρωμαίοις, Ζίχνα δὲ καὶ Φερὰς καὶ Μελένικον καὶ Στρούμβιτζαν καὶ Καστορίαν καὶ τὰς ἄλλας Μακεδονικὰς κώμας καὶ πολίχνας, αἳ τῶν εἰρημένων ὅρων ἐκτὸς ἦσαν, Κράλην ἔχειν" (Καντακουζηνός, τ. Γ΄, 155–6). Βλ. και Soulis, 46.

40. Hr. Matanov, "Contribution to the History of South–eastern Macedonia after the battle of Cernomen", *Études Balkaniques* 22 | 2 (1986), 37, V. Laurent, "Une acte grec inédit du despote Serbe Constantin Dragaš", *Revue des Études Byzantines (REB)* 5 (1947), 174, σημ. 3. Πρβλ. και Βακαλόπουλο, 16, Γ. Οστρογκόρσκυ, *Serska oblast posle Dušanove smrti (Η περιοχή των Σερρών μετά το θάνατο του Ντουσάν)*, Βελιγράδι 1965, χάρτης.

Η ανάλυση της ιστορίας των υστεροβυζαντινών αιώνων του Μελένικου

41. Πέννας, 13.

42. Matanov, 34, 40, 43, Pljakov, 196–7. Για τους αδελφούς Δραγάση βλ. τώρα Ν. Νικολούδη, "Οι Σέρβοι αδελφοί Δραγάση και η δράση τους στη Μακεδονία κατά τον 14ο αιώνα", *Βυζαντιναί Μελέται* 7 (1996), 270–80.

43. Πέννας, 14.

44. Βακαλόπουλος, 50.

45. Τσώπρος, 81–82 (=παράρτημα).

οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα όσον αφορά τις ακρότατες περιοχές της παρουσίας του Ελληνισμού στα μεσαιωνικά Βαλκάνια. Παρά την ύπαρξη έντονου ελληνικού στοιχείου στο Μελένικο, αποδείξεις για τη δράση του οποίου αποτελούν η κίνηση της οποίας ηγήθηκε ο Νικόλαος Μαγκλαβίτης, αλλά και η προγενέστερη (1220) παραχώρηση σιγιλλίου σε ελληνική γλώσσα από τον Αλέξιο Σλάβο προς το πνευματικό κέντρο του Μελένικου, τη μονή Σπηλαιώτισσας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην πόλη και στη γύρω περιοχή υπήρχε και σημαντική παρουσία βουλγαρικών πληθυσμών. Η περίπτωση του Δραγωτά δεν πρέπει να ήταν μεμονωμένη, ούτε εξάλλου θα ήταν δυνατή η διατήρηση του καθεστώτος του Αλεξίου Σλάβου επί τουλάχιστον 15 χρόνια στο Μελένικο χωρίς τη στήριξη του τοπικού βουλγαρικού στοιχείου[46]. Η συνύπαρξη όμως των δύο πληθυσμιακών ομάδων δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθεί a priori ανταγωνιστική. Αντίθετα, ή απομακρυσμένη και απομονωμένη θέση του Μελένικου όχι μόνο ως προς τα βυζαντινά πολιτικά κέντρα, αλλά και ως προς τα βουλγαρικά, φαίνεται ότι δημιούργησε φυγόκεντρες διαθέσεις στους ισχυρούς άνδρες του Μελένικου κάθε φορά που εξασθενούσε η εκάστοτε κεντρική εξουσία στην οποία υπαγόταν η πόλη. Το χαρακτηριστικό αυτό άλλωστε αποτελεί κοινό στοιχείο των περιπτώσεων του Αλεξίου Σλάβου, του Δραγωτά, του Μιχαήλ Λάσκαρι Μετοχίτη, αλλά και του ισχυρού Σέρβου χωροδεσπότη της κοντινής Στρώμνιτσας, του Χρέλη.

46. Ενδεχομένως και του ελληνικού, εάν ληφθεί υπόψη το σχόλιο του Radić (ό.π., 284–5): "The disposition of the provincial population… was not stable, but, on the contrary, depending on the momentary balance of power, was subject to rapid change. So it was that, at critical moments, when a local ruler had attained a small measure of authority, the local population, led by fears for their own fate, could well join forces with adversaries". Βλ. και Ασδραχά, 54–55, σημ. 7, όπου γενικότερη ανάλυση των απόψεων περί της πληθυσμιακής σύνθεσης της περιοχής.

47. Για τον Χρέλη βλ. Soulis, 13 κ.ε., PLP, 12, 235 (υπ' αριθ. 30989), M. Bartusis, "Chrelja and Momcilo", Byzantinoslavica (BSI), 201–21.

Summary
The Byzantine city of Melenikon
by N. Nicoloudis

The city of Melenikon, situated near the middle valley of the river Struma Strymon, presently found in Bulgaria, seems to have been founded around the 7th century. It was inhabited by Greeks (a number of whom were of noble descent), settling there from various areas as far distant as Philippopolis (modern Plovdiv, in Bulgaria) and Crete. The area of the city was inhabited by Bulgarians. The advantageous site of Melenikon, which controls the narrow river valley, turned it into a bone of contention between the Byzantine empire and Bulgaria (10th–11th centuries), the empire of Nicaea and the second Bulgarian empire (13th century) and, finally, the Byzantine empire and the Serbian empire of Stephen Dushan (14th century). In the period in between its domination by its strong neighbours the city was the seat of ambitious local rulers, such as the Greek nobleman Michael Lascaris Metochites, in the 14th century, and the Bulgarian aristocrats Alexius Slav and Dragotas (13th century). The date of its conquest by the Ottomans is unknown; however it seems that it surrendered peacefully and that it retained privileges.

Σπύρος Ν. Ασωνίτης

Το πρόβλημα της χρονολόγησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου επί Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου

Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261) η παλαιά αντιπαλότητα μεταξύ Ηπείρου και Νίκαιας[1] εξακολούθησε να υφίσταται, καθώς πάγια επιδίωξη των Παλαιολόγων ήταν η ένταξη της Ηπείρου στην ανασυσταθείσα αυτοκρατορία[2]. Στα πλαίσια των προσπαθειών του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) για την επίτευξη του στόχου αυτού εντάσσεται και η συνδυασμένη από ξηρά και θάλασσα επίθεση των βυζαντινών δυνάμεων με τη συνεργασία του γενουατικού στόλου κατά της επικράτειας του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Α΄ (1271-1296) κατά τις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 13ου αι.[3].

Σχετικά με την ανεπιτυχή για το Βυζάντιο αυτή επιχείρηση, για την οποία οι βυζαντινές αφηγηματικές πηγές σιωπούν, η πληροφόρησή μας προέρχεται αποκλειστικά από το Χρονικό του Μορέως και τις παραλλαγές του. Σύμφωνα λοιπόν με τις πηγές αυτές, ο βυζαντινός αυτοκράτορας, αφού μέσω του απεσταλμένου του Φιλανθρωπινού υπέγραψε ανακωχή με τον πρίγκηπα της Αχαΐας Florent d' Hainaut (1289-1297), στράφηκε κατά του εχθρού του, δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Α΄. Ο τελευταίος, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη βυζα-

1. Βλ. σχετικά D. M. Nicol, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου (Μετάφραση Π. Λεύκα)*, Ιωάννινα 1974, 159-167. – Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990.

2. Το 1337 ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος, απευθυνόμενος προς τους Ηπειρώτες παρατηρούσε ότι «... αὐτονόμους δέ αὐτούς ἔχοντας 'Ακαρνανίας τήν ἀρχήν, οὐκ ἄν παρόψεσθαι, ἀλλ' ἐπιχειρήσειν παντί τῷ τρόπῳ καταδουλοῦν καί ὑπάγειν ἑαυτῷ. καί βασιλέας γάρ τούς αὐτοῦ προγόνους πολλήν φροντίδα πεποιῆσθαι τοῦ 'Ακαρνανίαν ὑφ' ἑαυτούς ποιεῖσθαι, ἀδίκως ἀποτετμημένην τῆς 'Ρωμαίων ἡγεμονίας, τῶν πρώτως αὐτήν ἀποστησάντων αὐθαδείᾳ καί ἀγνωμοσύνῃ τῇ πρός βασιλέα καί ἰδίαν ἑαυτοῖς ἀρχήν περιποιησαμένων καί κρατυναμένων ἐπί χρόνον ἤδη συχνόν τινα διά τό βασιλέας εἰς ἐθνῶν τινων πολέμους ἑτέρους ἀσχολῆσθαι» (Ιωάννης Καντακουζηνός, Ιστορία, έκδ. L. Schopen, τ. 1, Bonnae 1828, 502).

3. Βλ. σχετικά D. Nicol, *The Despotate of Epiros (1267-1479). A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge 1984, 37-42 (παρακάτω ως Nicol, *Despotate*).

ντινή απειλή, ζήτησε και έλαβε ενισχύσεις από τον πρίγκηπα της Αχαΐας και από τον κόμη της Κεφαλληνίας Ριχάρδο Ορσίνι. Η παρέμβαση των συμμαχικών αυτών στρατευμάτων στην Ήπειρο συνετέλεσε αποφασιστικά στην αποτυχία της βυζαντινής επιχείρησης, αφού τα αυτοκρατορικά στρατεύματα που πολιορκούσαν τότε τα Ιωάννινα, μόλις πληροφορήθηκαν για την προσέγγιση των ηπειρωτικών στρατευμάτων και των συμμάχων του δεσπότη, εγκατέλειψαν την πολιορκία του κάστρου και τράπηκαν σε φυγή, καταδιωκόμενα από τους αντιπάλους. Παράλληλα στην πλευρά του Ιονίου ο γενουατικός στόλος, που βρισκόταν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, εγκατέλειψε το σχέδιο επίθεσης κατά της πρωτεύουσας του ηπειρωτικού κράτους, της Άρτας, και περιορίστηκε σε λεηλασίες των παραλίων[4].

Τα γεγονότα αυτά είναι γνωστά και μάλιστα σε αρκετές λεπτομέρειες από την αφήγηση του Χρονικού του Μορέως και των παραλλαγών του. Προβλήματα εν τούτοις προκύπτουν στην προσπάθεια ένταξης των γεγονότων στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής, αφού η φύση και τα δεδομένα των σχετικών πηγών δεν διευκολύνουν τη χρονολόγησή τους, ούτε τον ακριβέστερο προσδιορισμό των αιτίων που προκάλεσαν τότε τη βυζαντινή επιχείρηση κατά της Ηπείρου[5].

Αναφερόμενος στα αίτια της έντασης των σχέσεων Ηπείρου-Βυζαντίου κατά την εποχή αυτή ο Ι. Ρωμανός τα αποδίδει στην πικρία της δέσποινας της Ηπείρου έναντι του Παλαιολόγου. Ειδικότερα υποστήριξε ότι η δέσποινα της Ηπείρου Άννα Παλαιολογίνα είχε προτείνει στον αυτοκράτορα τη σύναψη γάμου μεταξύ της θυγατέρας της Θάμαρ και του συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄. Με το συνοικέσιο αυτό η Άννα επεδίωκε να αντιμετωπίσει την διάθεση για εκδίκηση των ηγεμόνων της Νέας Πάτρας, εχθρών του Βυζαντίου, των οποίων τον αδελφό είχε συλλάβει και παραδώσει στον αυτοκράτορα η δέσποινα της

4. Π. Καλονάρος, *Το Χρονικόν του Μορέως*, Αθήναι 1940, στ. 8663 κ.ε. – J. Longnon, *Le livre de la Conqueste de la princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911, 601 κ.ε. (παρακάτω ως Longnon, *Chronique*). – Η α΄ έκδοση της γαλλικής παραλλαγής του Χρονικού, η οποία και θα μας απασχολήσει, συμπεριλαμβάνεται στο έργο του J. A. C. Buchon, *Recherches historiques sur la Principauté française de la Morée et ses hautes baronnies*, I, Paris 1845 (παρακάτω ως Buchon, *Recherches*).– Η αραγωνική παραλλαγή στο έργο του A. Morel-Fatio, *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, Geneva 1885.

5. Για την αξία των διαφόρων παραλλαγών του Χρινικού του Μορέως ως ιστορικών πηγών βλ. Κ. Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας (μετάφραση Γ. Σωτηριάδου)*, τ. Ε΄, Αθήναι 1965, 847-850. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Δ΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1978, 375-376. – D. Jacoby, *Societé et demographie a Byzance et en Romanie latine (XIIIe-XVe siecles). Variorum Reprints*, London 1975. Study Nr. VI, *«Les archonts grecs et la fiscalite en Morée franque»*, 428 κ.ε.

Ηπείρου. Όμως, συνεχίζει ο Ρωμανός, ο αυτοκράτορας επεδίωκε την κατάλυση του κράτους της Ηπείρου και δεν αποδέχθηκε την πρόταση. Κατά τον ίδιο ιστορικό, μετά την εκδήλωση της βυζαντινής επίθεσης, το 1291, ο δεσπότης της Ηπείρου ζήτησε την βοήθεια των Φράγκων, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν και η εισβολή αποκρούσθηκε το 1292[6].

Ο W. Miller αναφερόμενος στο ίδιο θέμα υποστήριξε ότι ένας από τους λόγους που είχαν υπαγορεύσει στο βυζαντινό αυτοκράτορα τη σύναψη ανακωχής με τους Φράγκους της Πελοποννήσου το 1290 ήταν η δύσκολη θέση στην οποία είχαν περιέλθει στην Ήπειρο οι Βυζαντινοί. Ο ίδιος ιστορικός δέχεται, όπως και ο Ρωμανός, ότι αιτία του αντιβυζαντινισμού της δέσποινας Άννας, που επηρέαζε τα μέγιστα το σύζυγό της, ήταν η απόρριψη από τον αυτοκράτορα των προτάσεών της για τη σύναψη γάμου μεταξύ της Θάμαρ και του Μιχαήλ Θ΄. Σχετικά με τη χρονολόγηση των γεγονότων ο Miller υποστήριξε ότι το αίτημα του δεσπότη προς τους Φράγκους για αποστολή ενισχύσεων κατά των βυζαντινών εισβολέων υποβλήθηκε το 1292[7].

Ο G. Ostrogorsky, αναφερόμενος στη βυζαντινή επιχείρηση κατά της Ηπείρου, υπογραμμίζει την αποδυνάμωση των ελληνικών κρατιδίων της Ηπείρου και της Νέας Πάτρας κατά την εποχή αυτή και παρατηρεί ότι ο αυτοκράτορας εκμεταλλεύθηκε την ένταση στις σχέσεις των δύο αυτών κρατών επεμβαίνοντας με επιτυχία στην περιοχή από το 1290. Κατά τον ίδιο ιστορικό ο βυζαντινός στρατός, αφού διέσχισε τη Θεσσαλία, εισέβαλε βαθειά στο ηπειρωτικό έδαφος και πολιόρκησε τα Ιωάννινα. Την επιχείρηση αυτή ο Ostrogorsky τη θεωρεί σύγχρονη με την υπαγωγή του Δυρραχίου υπό βυζαντινό έλεγχο[8].

Η Α. Λαΐου δεν φαίνεται να συμμερίζεται τις απόψεις του W. Miller σχετικά με τα αίτια της έχθρας της δέσποινας Άννας κατά του Βυζαντίου. Η ίδια ιστορικός υποστηρίζει ότι οι εχθροπραξίες μεταξύ ηπειρωτικών και βυζαντινών στρατευμάτων είχαν αρχίσει πριν από το 1289, ενώ για την εκστρατεία κατά της Ηπείρου δέχεται τη χρονολόγηση στο 1292[9].

Τέλος ο D. Nicol ανάγει την έναρξη των εχθροπραξιών μεταξύ Ηπείρου και Βυζαντίου πριν από το 1290, ενώ τη συγκεκριμένη εκστρατεία χρονολογεί και αυτός στο 1292, με πιθανότερο χρόνο πραγματοποίησής της το καλοκαίρι ή το

6. Ι. Ρωμανός, *Ιστορικά Έργα*, Επιμέλεια-προλεγόμενα Κ. Δαφνή, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 7 (1959) 46-47, 228-233.

7. W. Miller, *The Latins in the Levant*, London 1908, 178-180.

8. G. Ostrogorsky, *Histoire de l' État Byzantin*, Paris 1977, 510.

9. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge Mass. 1972, 40 και υποσημ. 27 (παρακάτω ως Laiou, Andronicus).

φθινόπωρο του έτους αυτού[10]. Αντίθετα με τον Miller, ο Nicol υποστήριξε ότι ο δεσπότης Νικηφόρος Α΄ ακολούθησε κατά την εποχή αυτή αντιβυζαντινή πολιτική παρά τις συμβουλές και τις επιθυμίες της δέσποινας Άννας[11].

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί αποκλίνουσες απόψεις σχετικά με τα κίνητρα που οδήγησαν τον αυτοκράτορα στην ανάληψη της εκστρατείας κατά της Ηπείρου, την πλευρά που είχε αρχικά την επιθετική πρωτοβουλία, το χρόνο έναρξης των εχθροπραξιών και των επιμέρους γεγονότων, καθώς και το ρόλο της δέσποινας Άννας στη διαμόρφωση των εξελίξεων. Επιπλέον διαπιστώνεται ότι οι ασχοληθέντες με το θέμα δεν τεκμηριώνουν, αλλά θεωρούν δεδομένο το χρόνο πραγματοποίησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου (1292) και εναρμονίζουν στη χρονολόγηση αυτή τις λοιπές χρονολογικές αναφορές τους. Είναι λοιπόν αναγκαίο να διερευνηθεί η ακρίβεια της χρονολόγησης αυτής, αφού προηγουμένως διατυπωθούν κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τις προαναφερθείσες απόψεις των ιστορικών.

Όπως είδαμε, ορισμένοι ερευνητές εμφανίζουν τη δέσποινα της Ηπείρου Άννα Παλαιολογίνα να εμπλέκεται στις εξελίξεις που προκάλεσαν τη βυζαντινή εκστρατεία κατά της Ηπείρου. Επισημάνθηκε ήδη η αμφισβήτηση από την Α. Λαΐου της σχετικής θέσης του W. Miller. Από την πλευρά μας θα παρατηρήσουμε ότι τόσο ο W. Miller όσο και ο Ι. Ρωμανός, αναφερόμενοι στο ρόλο της Άννας, παραπέμπουν στον Γ. Παχυμέρη, ο οποίος μας πληροφορεί πράγματι ότι η δέσποινα της Ηπείρου είχε προτείνει στον αυτοκράτορα ως σύζυγο του Μιχαήλ Θ΄ τη θυγατέρα της, τη Θάμαρ, και ότι η πρόταση αυτή απορρίφθηκε. Επισημαίνουμε εν τούτοις ότι ο Παχυμέρης τοποθετεί χρονικά την πρόταση της Άννας μετά την αναγόρευση του Μιχαήλ Θ΄ σε συναυτοκράτορα (1294), αλλά και μετά το θάνατο του δεσπότη Νικηφόρου Α΄ (1296), επομένως μετά την πραγματοποίηση της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου, που όμως οι δύο παραπάνω ερευνητές τοποθετούν στο 1292[12]. Όμως ακόμη και αν αμφισβη-

10. Nicol, *Despotate*, 37-38 και υποσημ. 17.

11. Nicol, *Despotate*, 38.

12. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, έκδ. Ι. Bekker, *CB*, 1835, 201-202: «'Αλλὰ φθάνει καὶ ὁ ἐν δύσει δεσπότης ὁ ἐξ 'Αγγέλων Νικηφόρος τελευτῆσαι τὸν βίον, ἐπὶ δυσί ὑπεξουσίοις τέκνοις, παιδί τε ἄρρενι ἀτελεῖ τῷ Θωμᾷ καὶ θυγατρὶ προφερούσῃ τὴν ἡλικίαν τοῦ ἄρρενος τῇ 'Ιθάμαρ. καὶ ἡ ἐκείνων μήτηρ ῎Αννα... τὰς ἐπιτροπὰς τῶν τε παίδων καὶ τῆς τοπαρχίας ἔχουσα,... καὶ περὶ τοῖς παισὶ καὶ τῇ ἀρχῇ ἐδεδοίκει... Διὰ ταῦτα καὶ οὐκ ἀνυστήν ὅλως βουλὴν ἐβουλεύετο· ἔγνω γὰρ ἀποστέλλειν πρὸς βασιλέα, καὶ λιπαρεῖν μὲν αὐτὸν, λιπαρεῖν δέ πατριάρχην καὶ ἐκκλησίαν παριδεῖν νόμους κειμένους καὶ τῇ ἀνάγκῃ συγκαταβῆναι ἐχούσῃ μέγα τὸ χρήσιμον, ὥστε τὸν νέον βασιλέα γαμβρὸν ἐκείνῃ γενέσθαι, καί πᾶσαν χώραν καὶ ἑαυτήν καί παῖδα ὡς ἀρχαῖα ἐλλείμματα 'Ρωμαΐδος ἐγχειρίζειν χαίρουσαν... Τὸ οὖν συνάλλαγμα, ὃ συνιστᾶν ἤθελεν, ἔκτον ἦν βαθμοῦ καὶ ἐξ αἵματος, καὶ παντός γε μᾶλλον ἀπεκω-

τηθούν τα δεδομένα του Παχυμέρη[13] και θεωρηθεί ότι οι σχετικές προτάσεις για συνοικέσιο έγιναν πριν από την εκστρατεία, αντιμετωπίζεται ένα άλλο δεδομένο του Παχυμέρη, ότι η προτεινόμενη από την Άννα σύζυγος για το Μιχαήλ Θ΄ ήταν η ανήλικη κόρη της Θάμαρ και όχι η μεγαλύτερη αδελφή της, η Μαρία, που ήταν πριν από την εκδήλωση της βυζαντινής επίθεσης ακόμη ανύπανδρη. Είναι επομένως προφανές ότι η άποψη που θεωρεί την απόρριψη των προτάσεων της Άννας ως βασική αιτία της επιδείνωσης των σχέσεων Ηπείρου-Βυζαντίου και συνακόλουθα της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου είναι αβάσιμη.

Αντίθετα προς τους δύο παραπάνω ιστορικούς, ο D. Nicol υποστήριξε ότι ο δεσπότης της Ηπείρου άρχισε πρώτος τις επιθέσεις κατά των Βυζαντινών, και μάλιστα παρά τις αντιρρήσεις και τις συμβουλές της Άννας. Την άποψη αυτή επιχειρεί να τεκμηριώσει βάσει χωρίου του *Livre de la Conqueste*, όπου γίνεται λόγος για ένταση στις σχέσεις του Νικηφόρου Α΄ με τη δέσποινα. Παρατηρούμε εν τούτοις ότι το χωρίο αυτό αναφέρεται στην ένταση των σχέσεων μεταξύ του ηγεμονικού ζεύγους της Ηπείρου σχετικά με το γάμο της μεγαλύτερης κόρης τους Μαρίας με τον Ιωάννη Ορσίνι και όχι για την ακολουθητέα έναντι του Βυζαντίου πολιτική. Οπωσδήποτε όμως η ένταση αυτή χρονικά τοποθετείται μετά τη λήξη της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου[14].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, αν η δέσποινα της Ηπείρου έπαιξε κάποιο ρόλο στις εξελίξεις που οδήγησαν στην εισβολή των βυζαντινών στρατευμάτων στην Ήπειρο, ο ρόλος αυτός παραμένει άγνωστος και ότι αβάσιμα η Άννα αντιμετωπίζεται ως κεντρικό πρόσωπο της εξέλιξης αυτής.

Τέλος η αναφορά του G. Ostrogorsky σε επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεων των Βυζαντινών στην Ήπειρο είναι προφανές ότι βρίσκεται σε αντίθεση με τα δεδομένα των πηγών. Αβάσιμη εξ άλλου είναι και η άποψη του ίδιου ιστορικού, σύμφωνα με την οποία η βυζαντινή επιχείρηση κατά της Ηπείρου υπήρξε σύγ-

λύετο».– Σχετικά με την ακρίβεια των αναφερομένων στο παραπάνω χωρίο υπενθυμίζεται ότι ο γάμος της Θάμαρ με το Φίλιππο Α΄ του Τάραντος έγινε το 1294, όταν ο Νικηφόρος ζούσε ακόμη, γεγονός που δείχνει ότι ο Παχυμέρης δεν γνωρίζει ακριβώς τη χρονική ακολουθία των γεγονότων. Η στέψη του Μιχαήλ Θ΄ σε συναυτοκράτορα, που αναφέρεται στο παραπάνω χωρίο, έγινε στις 21-5-1294 (Laiou, *Andronicus*, 50 και υποσημ. 71), ενώ το ηγεμονικό ζεύγος της Ηπείρου έμεινε με δύο παιδιά «υπεξούσια» μετά το γάμο της πρωτότοκης θυγατέρας του Μαρίας με τον Ιωάννη Ορσίνι (Longnon, *Chronique*, & 657).

13. Laiou, *Andronicus*, 41-42.

14. Nicol, *Despotate*, 38.– Το σχετικό χωρίο έχει ως εξής: «Et quant le despot vit que sa fille estoit mariée si bas, la quelle il entendoit de marier haultement en aucun roy, pour quoy il puest avoir aide et favour contre ses enemis, si en fu grant division avec la despine sa feme et les plus sages barons de son conseil»: Longnon, *Chronique*, & 657.

χρονη με την υπαγωγή του Δυρραχίου υπό βυζαντινό έλεγχο[15].

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι στα πλαίσια των γενικών έργων που αναφέρονται στις σχέσεις του Βυζαντίου με την Ήπειρο κατά την εποχή αυτή παρουσιάζονται όχι μόνον αποκλίνουσες εκτιμήσεις αλλά και ανακολουθίες, οι οποίες δεν επιτρέπουν τη διαμόρφωση σαφούς εικόνας για τη βυζαντινή επίθεση κατά της Ηπείρου. Οι αδυναμίες αυτές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι τα δεδομένα των αφηγηματικών πηγών είναι ανεπαρκή για τη χρονολόγηση των εξελίξεων που είχαν ως αποκορύφωμα τη βυζαντινή επιχείρηση κατά της Ηπείρου. Η άρση λοιπόν της χρονολογικής ασάφειας είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για μια ορθολογική προσέγγιση των γεγονότων.

Όπως ήδη σημειώθηκε, όλοι οι ασχοληθέντες με το θέμα της βυζαντινής εκστρατείας κατά της Ηπείρου χρονολογούν το γεγονός στο έτος 1292. Αν και δεν αιτιολογούν τη χρονολόγηση αυτή, είναι προφανές ότι επαναλαμβάνουν την αρχικά από τον J. Buchon προταθείσα χρονολόγηση[16].

Σχετικά με τη χρονολόγηση αυτή από τον Buchon παρατηρούμε ότι ο ίδιος, αφού επισημαίνει την απουσία από τις πηγές στοιχείων που θα βοηθούσαν στον ακριβή προσδιορισμό του χρόνου της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου, αρχικά υποθέτει ότι το γεγονός συνέβη το 1292 ή το 1293. Την υπόθεση αυτή στήριζε ο εν λόγω ιστορικός στην άποψη που είχε ότι ο Florent d' Hainaut, πρίγκηπας της Αχαΐας, που έλαβε μέρος στον πόλεμο κατά των βυζαντινών εισβολέων στην Ήπειρο, έφθασε στο πριγκηπάτο του μόλις κατά τα τέλη του 1291. Κατά τον ίδιο ιστορικό ο Νικηφόρος Α΄ της Ηπείρου πέθανε το 1293. Για τους παραπάνω λοιπόν λόγους ο Buchon προτίμησε μεταξύ των παραπάνω χρονολογιών ως πιο εύλογο το 1292 ως έτος πραγματοποίησης της εκστρατείας[17].

Εν τούτοις, σύμφωνα με τα νεότερα δεδομένα οι χρονολογίες στις οποίες στήριξε ο Buchon τη χρονολόγηση της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου είναι ανακριβείς, αφού είναι γνωστό ότι ο Florent έφθασε στην Πελοπόννησο κατά τα τέλη του 1289[18], ενώ ο δεσπότης Νικηφόρος πέθανε μετά το 1296[19].

15. Το Δυρράχιο περιήλθε υπό βυζαντινό έλεγχο μεταξύ 1284 και 1288. Βλ. σχετικά, A. Ducellier, *La façade maritime de l' Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du Xie au Xve siècle*, Thessaloniki 1981, 260-261.

16. Buchon, *Recherches*, 305-318.

17. J. A. C. Buchon, *Recherches et materiaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIII-XIV siècles dans les provinces démebrées de l' Empire Grec*, Paris 1840, 219.

18. W. Miller, *The Latins in the Levant, London 1908, 171. – D. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, 1. Histoire politique*, Paris 1932 (παρακάτω ως Zakythinos, *Despotat*).

Σύμφωνα λοιπόν με τα κριτήρια του Buchon η βυζαντινή επιχείρηση κατά της Ηπείρου θα μπορούσε να χρονολογηθεί μεταξύ 1290 και 1296.

Το αβάσιμο της χρονολόγησης του Buchon προκύπτει και από τις χρονολογήσεις που προτείνει στην έκδοση του Livre de la Conqueste για τα γεγονότα που προηγήθηκαν της επιχείρησης. Κατ' αρχήν χρονολογεί τις διαπραγματεύσεις μεταξύ Βυζαντινών και πρίγκηπα Αχαΐας για τη σύναψη ανακωχής, καθώς και την υφιστάμενη εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ Βυζαντίου και Ηπείρου στο 1290[20]. Στο ίδιο έτος τοποθετεί επίσης την έναρξη της βυζαντινής επίθεσης κατά της Ηπείρου, καθώς και τη μετάβαση των εκπροσώπων του δεσπότη Νικηφόρου Α΄ στην Ανδραβίδα, για να ζητήσουν ενισχύσεις από τον πρίγκηπα[21]. Στη συνέχεια, και χωρίς να συνάγεται από το κείμενο κάποιο στοιχείο για χρονολόγηση, τοποθετεί την αποστολή των παιδιών του δεσπότη της Ηπείρου ως ομήρων στους Φράγκους συμμάχους του στο 1292[22]. Παρατηρούμε δηλαδή ότι, ενώ το κείμενο παρουσιάζει τα γεγονότα σε αδιάλειπτη συνέχεια, ο εκδότης παραλείπει από τις χρονολογήσεις του χωρίς αποχρώντα λόγο το έτος 1291. Αυτή η αβάσιμη χρονολόγηση υπαγορεύει την ανάγκη μιας νέας χρονολόγησης των γεγονότων.

Για να προσδιορισθεί terminus post quem της συνδυασμένης από ξηρά και θάλασσα βυζαντινής επίθεσης κατά της Ηπείρου, πρέπει να ληφθεί υπόψη το ότι η εκστρατεία αυτή πραγματοποιήθηκε μετά την υπογραφή ανακωχής μεταξύ Βυζαντίου και των Φράγκων της Πελοποννήσου[23]. Όπως είναι γνωστό, ο γάμος του Florent d' Hainaut με την κληρονόμο του Βιλλαρδουΐνου Ισαβέλλα έγινε στην Ιταλία στις 16 Σεπτεμβρίου 1289 και αμέσως μετά οι νεόνυμφοι έφτασαν στο πριγκηπάτο[24]. Ευθύς μετά την άφιξή του στην Πελοπόννησο ο Florent ασχολήθηκε με τη σύναψη ανακωχής με τους Βυζαντινούς. Οι σχετικές διαπραγματεύσεις ολοκληρώθηκαν σύντομα, πιθανότατα στις αρχές του 1290[25]. Μετά τις διαπραγματεύσεις ή παράλληλα με αυτές ο βυζαντινός αυτοκράτορας ασχολήθηκε με την επιχείρηση κατά της Ηπείρου[26].

Για να προσδιορισθεί εξ άλλου terminus ante quem της επιχείρησης αυτής α-

19. D. Nicol, *«The Date of the Death of Nikephoros I of Epiros»*, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* (Miscellanea Agostino Pertusi) 1, Bologna 1980, 255-256.

20. Buchon, *Recherches*, 299-301.

21. Buchon, *Recherches*, 302-304.

22. Buchon, *Recherches*, 305-306.

23. Zakythinos, *Despotat*, 61-62.

24. Zakythinos, *Despotat*, 61.

25. Zakythinos, *Despotat*, 62.

26. Π. Καλονάρος, *Το Χρονικόν του Μορέως*, στ. 8782 κ.ε. – Longnon, *Chronique*, & 601 κ.ε.

ξιοποιήσιμες είναι τόσο οι πληροφορίες του *Livre de la Conqueste*, όσο και ανεξάρτητες από αυτό πηγές. Σύμφωνα λοιπόν με τη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, μετά την αποχώρηση των βυζαντινών και συμμαχικών του δεσπότη στρατευμάτων από την Ήπειρο έγινε στην Κεφαλληνία, όπου είχε σταλεί ως όμηρος η Μαρία, πρωτότοκη θυγατέρα του Νικηφόρου Α΄, ο γάμος της με τον Ιωάννη Α΄ Ορσίνι. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την οργή του δεσπότη, ο οποίος προόριζε τη Μαρία ως σύζυγο ισχυρού ηγεμόνα, ικανού να τον συνδράμει κατά των εχθρών του. Επειδή όμως ο Νικηφόρος είχε και δεύτερη θυγατέρα, τη Θάμαρ, του δόθηκε η συμβουλή να παντρέψει αυτήν με έναν από τους γιους του βασιλιά της Νεαπόλεως Καρόλου Β΄. Αφού λοιπόν συμφώνησαν όλοι στην αυλή της Άρτας, ο δεσπότης έστειλε εκπροσώπους του στον Κάρολο Β΄, για να παραδώσουν στο βασιλιά επιστολές με τις σχετικές προτάσεις[27].

Από το Livre de la Conqueste λοιπόν προκύπτει ότι η έναρξη των διαπραγματεύσεων μεταξύ Ηπείρου και Νεαπόλεως για το γάμο της Θάμαρ έγινε μετά την λήξη της βυζαντινής επίθεσης κατά της Ηπείρου και αφού προηγήθηκε ο γάμος της πρωτότοκης θυγατέρας του δεσπότη Μαρίας με τον Ιωάννη Α΄ Ορσίνι. Είναι λοιπόν σαφές ότι ο χρόνος έναρξης των διαπραγματεύσεων για το γάμο της Θάμαρ αποτελεί terminus ante quem για τη λήξη της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου.

Αν και δεν είναι επακριβώς γνωστός ο χρόνος έναρξης των διαπραγματεύσεων αυτών, θα πρέπει να τοποθετηθεί οπωσδήποτε προ της 1-6-1291, ημερομηνία κατά την οποία ο βασιλιάς της Νεαπόλεως εξέδιδε έγγραφο με το οποίο όριζε δύο εκπροσώπους του, για να μεταβούν στην Ήπειρο, προκειμένου να διαπραγματευθούν με το Νηκηφόρο Α΄ το ζήτημα του γάμου της κόρης του με έναν από τους υιούς του, το Φίλιππο ή το Ροβέρτο[28].

Από όσα αναφέρθηκαν προκύπτει ότι ο χρόνος πραγματοποίησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου θα πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ των αρχών του 1290, όταν υπογράφτηκε η ανακωχή μεταξύ Βυζαντίου και πριγκηπάτου της Αχαΐας, και της άνοιξης του 1291, όταν είχαν αρχίσει πλέον οι διαπραγματεύσεις Ηπείρου-Νεαπόλεως για το γάμο της Θάμαρ. Τα χρονικά αυτά πλαίσια είναι δυνατό να περιορισθούν ακόμη περισσότερο με τον αποκλεισμό των χειμερινών μηνών του 1290/1291, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι στη διάρ-

27. Longnon, *Chronique*, & 657.

28. C. Perrat – J. Longnon, *Actes relatifs a la principauté de Morée, 1289-1300*, Paris 1967, 39 (21) 1-6-1291. – Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, ένας από τους εκπροσώπους του βασιλιά ήταν ο πρίγκηπας της Αχαΐας Florent d' Hainaut. Προφανώς η επιλογή του οφείλεται στις καλές του σχέσεις με το δεσπότη της Ηπείρου μετά την αποφασιστική συμβολή του στην ακόκρουση της βυζαντινής επίθεσης.

κεια της βυζαντινής επιχείρησης χρησιμοποιήθηκαν από τους εισβολείς οι ορεινές διαβάσεις της Πίνδου και παράλληλα στο Ιόνιο δραστηριοποιήθηκε γενουατικός στόλος. Εξ άλλου, το γεγονός ότι κατά την άνοιξη του 1291 οι επαφές μεταξύ Ηπείρου και Νεαπόλεως για το σχεδιαζόμενο συνοικέσιο της Θάμαρ είχαν ήδη αρχίσει, επιπλέον δε το γεγονός ότι και ο γάμος της Μαρίας με τον Ιωάννη Ορσίνι είχε ήδη πραγματοποιηθεί, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εκστρατεία των Βυζαντινών κατά της Ηπείρου έγινε μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 1290, επομένως αμέσως μετά την υπογραφή ανακωχής μεταξύ Βυζαντίου και πριγκηπάτου Αχαΐας.

Η χρονολόγηση αυτή της βυζαντινής εκστρατείας κατά της Ηπείρου υπαγορεύει την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των αιτίων που την προκάλεσαν. Το γεγονός ότι έγινε πριν από την έναρξη των διαπραγματεύσεων για συνοικέσιο μεταξύ Ηπείρου και Νεαπόλεως ανατρέπει την άποψη ότι η επίθεση των Βυζαντινών είχε σκοπό να αποτρέψει τον κίνδυνο μιας νέας Πελαγονίας[29]. Η άμεση χρονική συνάφεια των δύο ενεργειών του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, της ανακωχής με τον πρίγκηπα της Αχαΐας και της επιχείρησης κατά του κράτους της Ηπείρου δείχνει ότι υπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας επιχείρησε με τη διπλωματία στην περίπτωση της Πελοποννήσου και με μια συνδυασμένη επίθεση στην περίπτωση της Ηπείρου να επιλύσει τα προβλήματα που αντιμετώπιζε στον ελλαδικό χώρο, ώστε να αντιμετωπίσει απερίσπαστος αυτόν που θεωρούσε τότε ως τον σημαντικότερο κίνδυνο, τους Τούρκους της Μ. Ασίας[30]. Στην περίπτωση της Ηπείρου την προσδοκία μιας εύκολης επικράτησης ήλθε να διαψεύσει η συμμαχία του Νικηφόρου Α΄ με τους Φράγκους του ελλαδικού χώρου. Μια νέα προσπάθεια προς την ίδια κατεύθυνση κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια φαίνεται ότι ήταν πέραν από τις δυνατότητες της αυτοκρατορίας και τις προτεραιότητες του Ανδρονίκου Β΄, ο οποίος κατά την περίοδο 1290-1293 θα εγκατασταθεί στις μικρασιατικές του κτήσεις με σκοπό την ενίσχυσή τους κατά της τουρκικής απειλής[31].

29. D. Nicol, «*The Date of Death of Nikephoros I of Epiros*», ό.π., 254. – Του ιδίου, *Despotate*, 37.

30. «Cellui temps l' Empereur avoit moult guerre au Levant a les Turcs qui le guerroioint moult asprement et lui tolloient ses chastiaux et son pays, et ausi avet guerre avec le despot de l' Arte et a l' Empereur de Jaguora». Longnon, *Chronique*, & 601.

31. A. Laiou, *Andronicus*, 39-40, υποσημ. 25-28.– G. Ostrogorsky, ό.π., 513-514.–Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Β΄, Αθήνα 1985, 171-172.

Ξενοφών Μ. Μονίαρος

Αραβικές επιδρομές στη Χίο τον 7ο αιώνα

Οι συνέπειες των αραβικών επιδρομών του 7ου αιώνα στην οικονομική και
δημογραφική εξέλιξη των νησιών του Αιγαίου απασχόλησαν κατά καιρούς
τους μελετητές. Ειδικά με την περίπτωση των αραβικών επιδρομών στη Χίο,
σημαντικό σταθμό στον θαλάσσιο δρόμο από και προς την Κωνσταντινούπο-
λη[1], ασχολήθηκαν στο παρελθόν αρκετοί Έλληνες κυρίως Χιώτες ερευνητές, ό-
πως ο βυζαντινολόγος Κ. Άμαντος, ο Κ. Σγουρός, ο Γ. Ζολώτας και άλλοι[2].

Πρόσφατα εκτεταμένες αναφορές στο θέμα περιέχει το έργο της Ε.
Malamut, Les îles de l' empire byzantin[3]. Η ένδεια των πηγών, η ασάφεια των
γενικών εγχειριδίων[4] και η λόγω του εύρους επιφανειακή ως προς την προσέγ-
γιση ειδικών θεμάτων, μελέτη της Ε. Malamut, σε συνδυασμό με την εμφάνιση
νέων αρχαιολογικών δεδομένων, μας ωθούν να ασχοληθούμε εκτενέστερα με
το πρόβλημα της χρονολόγησης, αλλά και της αξιολόγησης των συνεπειών που

1. H. Ahrweiler, *L' escale dans le mond byzantin, Recueils de la société Jean Bodin*, 32.
(Bruxelles 1974) 161–178 (=Byzance: les pays et les territoires, Variorum Reprints, London 1976, VI)
170–171.

2. Κ. Άμαντος, *Συμβολή εις την μεσαιωνικήν Ιστορία της Χίου*, ΕΕΦΣΠΑ 5 (1954) 153–164. –
Κ. Σγουρός, *Ιστορία της Νήσου Χίου*, Αθήνα 1937. – Γ. Ζολώτας, Ιστορία της Χίου τ. 2, Αθήναι
1923.

3. E. Malamut, *Les îles de l' empire byzantin, VIIIe–XIIe siècles*, τ. 1–2, Paris 1988.

4. Για το θέμα αυτό τα γενικά εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας είτε δεν μνημονεύουν τίποτε είτε
περιορίζονται σε ασαφείς αναφορές. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*,
τ. Β΄ (565–1081), ανατ. ε΄, Θεσσαλονίκη 1993, 88–89. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστο-
ρία* τ. Β΄$_1$ (610–867), έκδ. β΄ Θεσσαλονίκη 1993, 54. – R. Jenkins, *Byzantium. The Imperial
Centuries*. AD. 610–1071, London 1966, 38 και 43, όπου δεν γίνεται αναφορά σε επεισόδιο αραβι-
κής επιδρομής στη Χίο. Αντίθετα κάποιες νύξεις υπάρχουν στα έργα των H. St. L. B. Moss, *The
Formation of the East Roman Empire, 330–717*, CMV IV/1, 3–42, 30–31. – G. Ostrogorsky,
Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, έκδ. γ΄, 193 – E. Eickhoff, *Seekrieg und
Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischen und arabischer
Hegemonie (650–1040)*, Saarbrücken 1955 (ανατ. Berlin 1966), 22. – Α. Γ. Σαββίδης, *Το Οικουμενι-
κό Βυζαντινό Κράτος και η εμφάνιση του Ισλάμ*, 518–717, έκδ. β΄ Αθήνα 1990, 118.

είχαν οι αραβικές επιδρομές στη Χίο.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία ύστερα από συνεχείς πολεμικούς αγώνες που κορυφώθηκαν την τρίτη δεκαετία του 7ου αιώνα με τις νικηφόρες εκστρατείες του Ηρακλείου κατέβαλε τον αιώνιο εχθρό της, την περσική αυτοκρατορία (628)[5]. Η νίκη αυτή όμως πολύ λίγο ωφέλησε τους Βυζαντινούς[6]. Οι μακροχρόνιες στρατιωτικές επιχειρήσεις επιβάρυναν την αυτοκρατορία κυρίως οικονομικά. Η σκληρή φορολογία που είχε επιβληθεί στους κατοίκους των ανατολικών επαρχιών, όπου και το θέατρο των επιχειρήσεων, σε συνδυασμό με τη θρησκευτική διαφοροποίηση, που είχε παγιωθεί λόγω της μονοφυσιτικής πίστης των τελευταίων[7], οδήγησαν στη σχεδόν χωρίς αντίσταση εγκατάλειψη του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας σε έναν νέο εχθρό, τους Άραβες. Σε λιγότερο από δέκα χρόνια (636–642) το κράτος στερήθηκε τις πιο πλούσιες επαρχίες του (Αίγυπτος, Μεσοποταμία, Συρία, Παλαιστίνη), εδάφη που με τόσες θυσίες είχε ανακτήσει από τους Σασσανίδες[8]. Ενδεικτικός του πλήγματος που υπέστη το Βυζάντιο είναι και ο υπολογισμός ότι το κράτος με την απώλεια των περιοχών της Αιγύπτου και της Συρίας στερήθηκε περίπου τα δύο τρίτα των φορολογικών εσόδων του[9].

Η εμφάνιση των Αράβων στα παράλια της Μεσογείου αποτέλεσε την απαρχή μιας νέας περιόδου για τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Η κυριαρχία των Βυζαντινών στη θάλασσα που για αιώνες διατηρήθηκε αλώβητη[10] αμφισβητήθηκε

5. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 27–30.

6. Η κατάρρευση της περσικής αυτοκρατορίας δημιούργησε κενό εξουσίας στα ανατολικά σύνορα του βυζαντινού κράτους, γεγονός που συνέτεινε στη ραγδαία εξάπλωση των Αράβων. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 92.

7. Σχετικά με την αίρεση του μονοφυσιτισμού και την επίδρασή του στη διαδικασία απόσπασης από το σώμα της αυτοκρατορίας των ανατολικών επαρχιών της βλ. A. Kazhdan, *Monophysitism*, ODB II 1398–1399, όπου και η σχετική σύγχρονη βιβλιογραφία.

8. Σχετικά με τις κατακτήσεις των Αράβων στα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 91 κ.ε. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 68–72 και 76–78. – Α. Γ. Σαββίδης, *Οικουμενικό Κράτος* 106–112. Ειδικότερα για τις αραβικές πηγές βλ. P. Hitti, *History of the Arabs*, γ΄ έκδ. London 1943, 147–154 (Συρία) και 160–168 (Αίγυπτος). – D. R. Hill, *The Termination of Hostilities in the early Arab Conquest (AD. 634–656)*, London 1971, 45–53 (Αίγυπτος) και 75–84 (Συρία).

9. Αναλυτικότερα τα οικονομικά δεδομένα στο έργο του M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy, c. 300–1450*, Cambridge 1989, 619–620.

10. Ούτε οι Βάνδαλοι στα μέσα του 5ου αιώνα, οι οποίοι εγκατεστημένοι στις ακτές της βορείου Αφρικής αναβίωσαν για μικρό διάστημα τη θαλασσοκρατορία των Καρχηδονίων, ούτε οι Σλάβοι στις αρχές του 7ου αιώνα με τα ελαφρά μονόξυλά τους δεν αντιπροσώπευσαν έναν σοβαρό κίνδυνο για την ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

από τους κατοίκους της ερήμου. Οι επιχειρήσεις του αραβικού στόλου είτε με τη μορφή επιδρομών (razzia)[11] είτε με τη μορφή συντονισμένων στρατιωτικών επιχειρήσεων για τέσσερις περίπου αιώνες θα αποτελέσουν τον μεγαλύτερο εχθρό για τους παράλιους και νησιωτικούς πληθυσμούς του Βυζαντίου και έναν θανάσιμο κίνδυνο για την ύπαρξη της ίδιας της αυτοκρατορίας[12].

Οι Άραβες δεν είχαν εμπειρία στα ναυτικά πράγματα[13]. Οι νέες κατακτήσεις τους έφεραν μπροστά σε μια αναπόφευκτη πρόκληση. Την ανάγκη της δημιουργίας στόλου πρώτος τη συνειδητοποίησε ο διοικητής της Συρίας Μωαβία[14]. Στη νέα περιπέτειά τους οι Άραβες διέθεταν όλα τα αναγκαία εφόδια. Είχαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή πλοίων[15], καθώς και το έμψυχο δυναμικό για τη ναυπήγηση και τη στελέχωσή τους[16]. Τέλος δεν δίστασαν να

11. Για τη razzia βλ. Ν. Οικονομίδης, *Ο Βίος του Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αι.)* (12 Μαΐου–BHG, αρ. 2430), Τρίτον Πανιόνιον Συνέδριον. Πρακτικά, Αθήνα 1967, 264–291 (= Byzantium from the ninth Century to the Fourth Crusade, Variorum Reprints, London 1992 VII) 272, 273 και σημ. 1. – H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles*, Paris 1966, 18 σημ. 1 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

12. Βλ. H. Ahrweiler, *Mer* 19–20. – P. Hitti, *History* 142–143. – A. R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean AD 500 to 1000*, New Jersey 1951, 54.

13. Η έλλειψη εμπειρίας που προκαλούσε δέος και φόβο απέναντι στο στοιχείο της θάλασσας περιγράφεται παραστατικά στην απάντηση του χαλίφη Οθμάν και του διοικητή της Αιγύπτου Αμρ προς τον διοικητή της Συρίας Μωαβία, όταν ο τελευταίος ζητούσε την άδεια να επιτεθεί με πλοία κατά της βυζαντινής Κύπρου. Σχετικά με τις αντιδράσεις που συνάντησε ο Μωαβία στην εφαρμογή του ναυτικού προγράμματός του βλ. Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος και οι Άραβες (622–965 μ.Χ.)*, Ανάτυπον, Μελέται και Υπομνήματα, Ι, 1984, Λευκωσία 1984, 239, 248–249 και 254–255.

14. Βλ. E. Eickhoff, *Seekrieg* 14. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 50. Για τη ζωή και τη δράση του Μωαβία, βλ. H. Lammens, *Études sur le règne du calife Mo'awaya Ier*, Beyrouth 1909. – Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αιώνα*, τ. Δ΄ (642–668), Αθήνα 1972, 149–151.

15. Μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου και κυρίως της Συρίας περιήλθαν στην κατοχή των Αράβων τα μεγάλα αποθέματα ναυπηγήσιμης ξυλείας που παρήγε ιδίως η πλούσια σε κέδρους Φοινίκη. Ωστόσο η συνεχής εκμετάλλευση από την αρχαιότητα της ναυπηγήσιμης ξυλείας του Λιβάνου είχε καταστήσει αναγκαία την εξεύρεση νέων περιοχών για τον εφοδιασμό με ξυλεία. Τέτοιες ήταν κυρίως η Κύπρος, οι ακτές της Μ. Ασίας (Κιλικία, Παμφυλία, Λυκία) και τα νησιά του Αιγαίου. Ίσως έτσι πρέπει να αιτιολογηθούν και οι πρώτες επιδρομές των Αράβων, που ως στόχο είχαν κυρίως αυτές τις περιοχές. Βλ. M. Lombard, *Le bois dans la Méditerranée musulmane: VIIe–XIe siècles. Un problème cartographié*, Espaces et réseaux du haut moyen âge, Paris 1972, 153–176, 159. – A. Dunn, *The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world*, BMGS 16 (1992) 235–298, ιδίως 251–252. – A. R. Lewis, *Naval Power* 57. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 50.

16. Οι πληθυσμοί των περιοχών αυτών ήταν γνώστες της ναυτικής τέχνης από αιώνες. Ελληνοσύριοι και Κόπτες της Αιγύπτου αποτέλεσαν τα πληρώματα των πρώτων αραβικών στόλων, βλ.

υιοθετήσουν τους ήδη υπάρχοντες βυζαντινούς θεσμούς που αφορούσαν στην οργάνωση και στη διοίκηση του στόλου[17].

Η πρώτη ναυτική επιχείρηση των Αράβων διεξήχθη το 648–649, όταν ο Μωαβία επικεφαλής ισχυρού στόλου λεηλάτησε την Κύπρο[18]. Η ίδια αραβική αρμάδα κατά την επιστροφή της προς τη Συρία[19] πολιόρκησε την Άραδο, την

Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄53–54. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 15 κ.ε. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 50. – Α. Γ. Σαββίδης, *Οικουμενικό Κράτος* 115–116. – Π. Γιαννόπουλος, *Η Οργάνωση του Αιγαίου κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο*, Παρνασσός 32 (1990) 200–224, 203. – V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A turning point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984, 54. Θυμίζουμε εδώ το επεισόδιο της αυτομόλησης προς τους Βυζαντινούς των πληρωμάτων μοίρας αραβικού στόλου που αποτελούνταν από χριστιανούς της Αιγύπτου 70 χρόνια μετά τη δημιουργία της πρώτης αραβικής ναυτικής δύναμης, κατά τη δεύτερη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 717. *Θεοφάνους Χρονογραφία, Theophanis Chronographia*, τ. 1–2. έκδ. C. de Boor, Lipsiae 1883, 1885, ανατ. Hildesheim 1963, 397. 5–9. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄120.

17. E. Eickhoff, *Seekrieg* 15. – Πρβ. και V. Christides, *Conquest*, σ. 46–63, όπου διαφαίνεται η ομοιότητα των βυζαντινών και των αραβικών ναυτικών θεσμών. Τουλάχιστον για την περίοδο που ακολούθησε την εμφάνιση των Αράβων στη Μεσόγειο αυτό δεν προκαλεί ιδιαίτερη έκπληξη, αφού σχεδόν το σύνολο της αραβικής διοίκησης στις περιοχές ευθύνης του Μωαβία στηριζόταν στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 52.

18. Σχετικά με τις πιέσεις του Μωαβία προς τον χαλίφη Οθμαν βλ. παραπάνω σημ. 13. Η Κύπρος ήταν η σημαντικότερη βάση του βυζαντινού στόλου στην περιοχή, διατηρούσε στο έδαφός της ναυπηγεία (βλ. H. Ahrweiler, *Mer* 428 σημ. 5) και λόγω της γεωγραφικής θέσης της μπορούσε να ελέγχει όλους τους θαλάσσιους δρόμους στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Για αυτόν τον λόγο αποτελούσε διαρκή κίνδυνο για τις νέες αραβικές κτήσεις στη Συρία και την Αίγυπτο, βλ. A. R. Lewis, *Naval Power* 55–56. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 15. Όσον αφορά στη χρονολόγηση της επιδρομής οι αραβικές πηγές σημειώνουν το έτος 648–649, βλ. Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος* 250–264. Βλ. επίσης Α. Παπαγεωργίου, *Μια σύγχρονη πηγή για τις δύο πρώτες αραβικές επιδρομές κατά της Κύπρου*, Ανάτυπο από το Δελτίο του Συνδέσμου Ελλήνων Φιλολόγων Κύπρου ΣΤΑΣΙΝΟΣ τ. Θ΄, 1986–1988, Λευκωσία 1988, 167–175. Θεοφ. Χρον., 343. 30–344. 1: "ἐπεστράτευσε Μαυΐας διὰ θαλάσσης τὴν Κύπρον, εἶχε δὲ σκάφη αψ΄ καὶ παρέλαβε Κωνσταντίαν σὺν τῇ νήσῳ πάσῃ καὶ ταύτην ἐλυμήνατο". Πρβ. επίσης Μιχαήλ Σύρου, *Χρονογραφία, Chronique de Michel 1e Syrien, Patriarche jacobite d' Antioche (1166–1199)* τ. 1–3, έκδ. J. B. Chabot, Paris 1899–1904, ανατ. Bruxelles 1963, II 441–442. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων*, Costantino Porfirogenito; *De Thematibus*, έκδ. A. Pertusi, (Studi e Testi 160), Città del Vaticano 1952, 40: 17–20, λανθασμένα τοποθετεί την πρώτη αραβική επιδρομή των Αράβων στην Κύπρο στα χρόνια του Ηρακλείου.

19. Η εσπευσμένη αποχώρηση του αραβικού στόλου μάλλον συνδέεται με την παρουσία μοίρας βυζαντινού ναυτικού στην περιοχή. *Θεοφ. Χρον.* 344. 1–2. – Μιχ. Σύρου, *Χρονογραφία* II 442. Για την Άραδο βλ. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire (395–565)* τ. 1–2, London 1923, ανατ. Amsterdam 1966, 2 289. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄48 σημ. 157. – A. R. Lewis, *Naval Power* 56. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 14.

οποία όμως κατέλαβε την επόμενη χρονιά υποχρεώνοντας τους κατοίκους της να εγκαταλείψουν τις εστίες τους[20]. Το ίδιο έτος (650) υπογράφεται τριετής ανακωχή μεταξύ των αντιπάλων. Μετά από αυτή τη μικρή ανάπαυλα οι Άραβες ενέτειναν τις επιχειρήσεις τους[21]. Στόχος τους αυτή τη φορά υπήρξε η Ρόδος[22]. Με την κατάληψη και τη λεηλασία του νησιού συνδέεται και η γνωστή ιστορία της πώλησης των τμημάτων του Κολοσσού της Ρόδου από τους Άραβες σε Εβραίο έμπορο[23]. Το 653–654 μαρτυρείται και νέα αραβική επίθεση κατά της Κύπρου[24]. Παρόμοια τύχη είχε η Κως το 654[25]. Για το 655 έχουμε πληροφορίες ότι οι Άραβες επιτέθηκαν κατά της Κρήτης χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία[26].

Η ναυτική δραστηριότητα των Αράβων όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε την αντίδραση της βυζαντινής κυβέρνησης[27]. Ο Κώνστας Β΄(642–668) συγκέ-

20. Θεοφ. *Χρον.* 344, 11–15. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄48. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄79. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 51 και σημ.3 – R. Jenkins, Imperial Centuries 38.

21. Θεοφ. *Χρον.* 344. 19–24. – Για τη χρονολόγηση βλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453*, 1–3 Teile, München–Berlin 1924–1965, I αρ. 227. – J. B. Bury, *Later Emp.* 2 289. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄79. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄49–50. Το διάστημα αυτό εκτιμάται ότι οι Άραβες το χρησιμοποίησαν για να οργανώσουν αποτελεσματικότερα τις ναυτικές τους δυνάμεις. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄50. – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 97.

22. Θεοφ. *Χρον.* 345. 8: "Τούτῳ τῷ ἔτει Μαυΐας τὴν 'Ρόδον καταλαβών". Πρβ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Πρός τὸν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν" (De Administrando Imperio), τ. 1: Text, έκδ. G. Moravcsic, Dumbarton Oaks 1967, τ. 2: Commentary, έκδ. R. J. H. Jenkins, London 1962, 1 21. 3–10 και 56–65. – Μιχ. Σύρου, *Χρονογραφία* II 442–43. Πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄79–80. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄52. – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 97. – A. R. Lewis, *Naval Power* 57. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 22. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄$_1$ 51 και σημ. 4. – R. Jenkins, *Imperial Centuries* 38.

23. Θεοφ. *Χρον.* 345. 8. – Α. Γ. Σαββίδης, *Οικουμενικό κράτος* 116 και παράρτημα Α΄. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄79–80.

24. Βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄50–51 και σημ. 165, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Α. Παπαγεωργίου, *Αραβικές επιδρομές* 167–175, όπου η χρονολογία αυτή επιβεβαιώνεται και από πρόσφατα εκδοθείσα επιγραφή. Την ίδια χρονολογία παραδίδουν και οι περισσότερες αραβικές πηγές, βλ. Ν. Οικονομάκης, *Κύπρος* 272.

25. Η κατάληψη της Κω κατέστη δυνατή, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο, *Χρονογραφία* II 442, έπειτα από προδοσία του επισκόπου του νησιού. Για τη χρονολόγηση βλ. Α. Γ. Σαββίδης, *Οικουμενικό Κράτος* 116. – W. E. Kaegi, *The First Arab Expedition against Amorium*, BMGS 3 (1977) 19–22 (= Army, Society and Religion in Byzantion, Variorum Reprints, London 1982, XVI) 21. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄52–53. – Αντίθετα βλ. L. Bréhier, *Vie et Mort de Byzance*, Paris 1948, 61, όπου δίνει το 655 ως έτος κατάληψης της Κω.

26. Μιχ. Σύρου, *Χρονογραφία* II 442. Βλ. E. Eickhoff, *Seekrieg* 22.– Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄53 σημ. 168. – W. E. Kaegi, *Expedition* 21. – L. Bréhier, Vie 61.

27. Σε αυτά τα πλαίσια πρέπει να τοποθετηθεί η περίεργη υπόθεση της δολιοφθοράς του αρα-

ντρωσε ισχυρό στόλο[28] και την άνοιξη του 655 επικεφαλής ο ίδιος ναυτικών δυνάμεων προσέβαλε αραβική μοίρα που ναυλοχούσε κοντά στο ακρωτήριο του Φοίνικα, στις ακτές της Λυκίας[29]. Η ναυμαχία του Φοίνικα ή «μάχη των ιστών», όπως την αποκαλούν οι αραβικές πηγές, κατέληξε σε μεγάλη νίκη των Αράβων[30].

Ακριβώς σε αυτή την περίοδο ορισμένοι ερευνητές τοποθετούν την πρώτη αραβική επιδρομή στη Χίο. Συγκεκριμένα ο Γ. Ζολώτας στην Ιστορία της Χίου σημειώνει: "... ἡ Χίος κατεστράφη τῷ 657 ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἐπὶ Κώνσταντος ΙΙ χρόνων... Φαίνεται δ' ὅτι τὸ κακὸν θὰ ἔγεινε μετὰ τὴν ναυτικὴν ἧτταν τοῦ βασιλέως ἐν Φοινίκι τῆς Λυκίας, κατὰ τὴν ἐκστρατείαν του δὲ ταύτην ὁ βασιλέας διῆλθεν ἀναμφιβόλως τῆς Χίου"[31]. Ο Γ. Ζολώτας αντλεί

βικού στόλου μέσα στο λιμάνι της Τρίπολης, Θεοφ. Χρον. 354. 20–26. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 80. – Π. Γιαννόπουλος, Οργάνωση, 203.

28. Βλ. Π. Γιαννόπουλος, *Οργάνωση* 204–205.

29. Ιωάννου Ζωναρά, Επιτομή ιστοριών, εκδ. M. Pinter–Th. Büttner –Wobst, *Ioannis Zonarae, Epitomae Historiarum*, CB. I–III, Bonnae 1841–1897, III 218. 11–14: "ὁ τούτων ἀρχηγὸς Μαυίας πολεμιστηρίους νῆας πλείστας πηξάμενος ἐπιθέσθαι διεμελέτα τῇ 'Ρωμαίων ἡγεμονίᾳ. ὅπερ ὁ Κώνστας μαθὼν καὶ αὐτὸς στόλον ἑτοιμάσας εἰς τὸ τῆς Λυκίας κατῆρε νεώριον, ὀνομαζόμενον Φοίνικα". – Θεοφ. *Χρον.* 345. 16–19: "Τούτῳ τῷ ἔτει Μαυΐας ἐπέτρεψε γενέσθαι ἐξόπλισιν μεγάλην τῶν πλοίων πρὸς τὸ ἀνελθεῖν τὸν στόλον αὐτοῦ κατὰ Κωνσταντινουπόλεως". Βλ. Μιχ. Σύρου, *Χρονογραφία* ΙΙ 445, όπου ίδιο κείμενο με Θεοφάνη.

30. Θεοφ. *Χρον.* 346. 8–9: "καὶ συμβαλόντες ἀλλήλοις ἡττῶνται 'Ρωμαῖοι, καὶ συγκιρνᾶται ἡ θάλασσα τῷ αἵματι τῶν 'Ρωμαίων". – Μιχ. Σύρου, *Χρονογραφία* ΙΙ 445–446. Περιγραφή της μάχης βλ. E. Eickhoff, *Seekrieg* 19–20 και M. Canard, *Les expéditions des Arabs contre Constantinople dans l' histoire et dans la légende*, Journal Asiatique CCVIII, 1926, 61–121 (= Byzance et les Musulmans du Proche Orient I, Variorum Reprints, London 1973, I), 63–67. Οι ιστορικοί αυτοί σημειώνουν ότι οι άπειροι Άραβες θορυβημένοι από την υπεροπλία των Βυζαντινών τόσο σε αριθμούς όσο και σε θέματα ναυτικής τακτικής και οργάνωσης έδεσαν με αλυσίδες τα πλοία τους το ένα δίπλα στο άλλο. Με αυτόν τον τρόπο διέσπασαν τις γραμμές των βυζαντινών πλοίων και δημιούργησαν αρκετό χώρο πάνω στα πλοία τους για να δράσουν οι πεζοναύτες τους. Επίσης βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 97. – A. R. Lewis, *Naval Power* 57. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 80–81. Ο Α. Στράτος, Βυζάντιον Δ΄ 60–62, υποστηρίζει ότι αιτία της βυζαντινής ήττας υπήρξε συνωμοσία που ξέσπασε την κρίσιμη στιγμή κατά του αυτοκράτορα. Αντίθετα ο Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος* 273 και σημ. 123, εκφράζει την άποψη ότι η ναυμαχία του Φοίνικα των ελληνικών πηγών δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη «μάχη των ιστών» των αραβικών και προτείνει ότι ο βυζαντινός στόλος που οδηγούσε ο Κώνστας Β΄ το 655 ηττήθηκε σε ναυμαχία που έλαβε χώρα στις αφρικανικές ακτές δυτικά της Αλεξάνδρειας.

31. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2 242. Βλ. επίσης Αιμ. Σάρου, *Το Κάστρον της Χίου*, Αθήνα 3 (1921) 54–72, 41. – E. Malamut, *Iles* II 540. Πρβ. Π. Κόκκαλη, Ανδρέας Ι. Πολεμίδης, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Χίου*, (Διαλέξεις, Διατριβαί, Άρθρα, Χρονογραφήματα κ.λ.π. γύρω από τα θέματα της Χίου). Τόμος Πρώτος, Αθήνα 1974, 36 και 62, ο οποίος ακολουθεί πιστά τα γραφόμενα του

την πληροφορία από το έργο του Γενοβέζου H. Giustiniani, Storia d' isola di Scio, που γράφτηκε στα 1586[32]. Εκεί παραδίδεται ότι περίπου το 657, στα χρόνια του Κώνσταντα Β΄, οι κάτοικοι της Χίου εξαιτίας των Σαρακηνών εγκατέλειψαν τις παράλιες πόλεις και εγκαταστάθηκαν σε ασφαλέστερα μέρη στο εσωτερικό του νησιού[33]. Ο Γ. Ζολώτας θεωρεί ότι ο H. Giustiniani είχε συμβουλευτεί τα Πάτρια Χίου, πηγή σημαντική για την ιστορία του νησιού, η οποία δεν σώζεται στις μέρες μας[34]. Την άποψη του Γ. Ζολώτα αναπαράγει πρόσφατα και η E. Malamut. Η συγγραφέας τοποθετεί την πρώτη αραβική επιδρομή στη Χίο το 657[35], ενώ και για το έτος 660 σημειώνει επιδρομή Αράβων στο νησί, τα ίχνη της οποίας αποτυπώθηκαν σε αρχαιολογικά ευρήματα που μαρτυρούν πυρκαϊά στη Χίο το έτος αυτό[36].

Χρησιμοποιώντας ως αφετηρία τις επιδρομές αυτές η E. Malamut προχωρεί σε μια σειρά από διαπιστώσεις. Αναφέρει ότι ήδη απο τα μέσα του 7ου αιώνα κάτω από τα κτυπήματα των σλαβικών[37] και αραβικών επιδρομών υπήρξε μια βίαιη διακοπή της νησιωτικής ζωής. Νησιά που μέχρι τότε ευημερούσαν, ερημώθηκαν[38]. Ειδικά για το νησί της Χίου η E. Malamut σημειώνει ότι οι επι-

Ζολώτα αποδεχόμενος ακόμα και την εμφανώς λανθασμένη αναφορά του τελευταίου ότι το 625 ο Μωαβία λεηλάτησε το νησί.

32. H. Giustiniani, *History of Chios* (1586), έκδ. P. P. Argentis, Cambridge 1943.

33. H. Giustiniani, *History* 91: «Ma fattisi con il tempo forti et potenti i popoli et esperti in le cose maritime, se dettro a fabricar nuove città nelle maritime parte, onde havendo gustato, che per mezzo delle navigazione ogni commodità si apporta, la qual serve molto all' afluenza delle richezze, per la quali i miseri mortali si sottometeno a molte calamità, abbandonorno i luogi alti et certo per la necessita de riveri megliori et più commodi, ma per la necessita dell' aria tristi et nimici alla sanità et buona dispositione de copri humani, che fusse ella distrutta, e tempi de saraceni che fu l' anno dall' incarnazione di nostro signore 657 in circa, imperando Constantino secondo di questo nome puo essere pero se vedde grande differenza da que tempi che Tucidide scrive fine de saraceni i quali furono certo molto dippoi.». – Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2 242.

34. Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2 242. – Για τα Πάτρια Χίου βλ. Κ. Σγουρός, *Ιστορία* 10.

35. E. Malamut, *Iles* 1 105: «Prise de Chios par les Arabes» και II 540.

36. E. Malamut, *Iles* 1 68. Η ιστορικός δεν αναφέρει τις πηγές της. Πιθανόν η πληροφόρησή της προέρχεται από τις ανακοινώσεις των ανασκαφών που διενέργησε βρεττανική αρχαιολογική αποστολή στα μέσα της δεκαετίας του 1960 στη νότια Χίο και συγκεκριμένα στη θέση Εμπορειός. Ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, προσεκτικότερη αποτίμηση των αρχαιολογικών στοιχείων σε συνδυασμό με τη μελέτη των ιστορικών πηγών οδηγούν σε διαφορετικά συμπεράσματα.

37. Σχετικά με τις απόψεις για ενδεχόμενες σλαβικές επιδρομές στο νησί της Χίου βλ. Ξ. Μονίαρου, *Σλαβικές επιδρομές στο Αιγαίο στις αρχές του 7ου αι. Η περίπτωση της Χίου*, Βυζαντινά 18 (1995-1996) 285-302.

38. E. Malamut, *Iles* 1 68. Η συγγραφέας πιστεύει ότι από τον 7ο αιώνα και εξής οι αραβικές επιδρομές ευθύνονταν για τον οικονομικό μαρασμό και την πληθυσμιακή συρρίκνωση στον χώρο

δρομές του 657 και του 660 εγκαινίασαν μια «μαύρη», όπως την ονομάζει, περίοδο, η οποία διαρκεί μέχρι και τα τέλη του 10ου αιώνα και που χαρακτηρίζεται από τη φυγή του πληθυσμού, την καταστροφή των αστικών κέντρων και τον οικονομικό μαρασμό[39]. Σε άλλο σημείο ισχυρίζεται ότι τα φαινόμενα της δημογραφικής και οικονομικής κατάπτωσης εκδηλώνονται πιο έντονα στη Χίο από ό,τι σε άλλα νησιά, γιατί το νότιο τμήμα του νησιού, το οποίο ήταν εύφορο και συγκέντρωνε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, ήταν περισσότερο ευάλωτο στις αραβικές επιδρομές[40]. Αποτέλεσμα ήταν κατά τη γνώμη της να παρατηρηθεί μεγαλύτερη καθυστέρηση στην οικονομική και δημογραφική ανάκαμψη από ό,τι σε άλλα νησιά του Αιγαίου. Στη Λέσβο για παράδειγμα η ανάκαμψη τοποθετείται στις αρχές του 9ου αιώνα, ενώ αντίθετα για τη Χίο σύμφωνα με την ιστορικό επιβεβαιώνεται μόλις στα τέλη του 10ου αιώνα[41]. Ήταν όμως έτσι;

Για να μπορέσουμε να δώσουμε μιαν απάντηση σε αυτό το ερώτημα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, είναι ανάγκη να επανεξετάσουμε τις πηγές για την ακριβή χρονολόγηση της πρώτης επιδρομής των Αράβων στη Χίο σε συνάρτηση με το εύρος και τους στόχους των επιχειρήσεών τους.

1) Η μοναδική πηγή, από την οποία υποτίθεται ότι αντλούμε τη μαρτυρία για επιδρομή των Αράβων το 657, είναι (μέσω του H. Giustiniani, Storia d' isola di Scio) τα Πάτρια Χίου. Είναι συχνό φαινόμενο ερευνητές που επισημαίνουν πληροφορίες για τη Χίο σε έργα παλαιοτέρων ιστορικών και αδυνατούν οι ίδιοι να προσδιορίσουν την προέλευσή τους να έχουν την τάση να τις αποδίδουν στα Πάτρια Χίου[42]. Η σύγχρονή έρευνα ωστόσο δεν διαθέτει κανένα στοιχείο που να πιστοποιεί την ύπαρξη της πηγής αυτής.

του Αιγαίου Πελάγους, καθώς πέρα από τις λεηλασίες και τις πολύχρονες καταλήψεις νησιών και παράλιων περιοχών είχαν ως αποτέλεσμα τη διακοπή των εμπορικών σχέσεων με τα λιμάνια της Συρίας και της Αιγύπτου. Υποστηρίζει ότι η απειλή για την ασφαλή ναυσιπλοΐα που συνιστούσε η παρουσία των αραβικών στόλων μέσα στο Αιγαίο έπληξε τις εμπορικές σχέσεις και τη νομισματική οικονομία, τις βάσεις δηλαδή πάνω στις οποίες είχε στηρίξει ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου την ανάπτυξή του κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Βλ. επίσης και I 138-139.

39. E. Malamut, *Iles* 1 141-142.

40. E. Malamut, *Iles* 1 141 και 279.

41. E. Malamut, *Iles* 1 142.

42. Βλ. κυρίως Κ. Σγουρός, *Ιστορία* 10. Ο Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2 241-242 στο σημείο όπου αναφέρεται στις αραβικές επιδρομές του 7ου αιώνα στη Χίο παραπέμπει εκτός του Giustiniani και στον M. Ramboldi, *Annali Musulmani* τ. I-XII, Milano 1822-26, III, 51. Ωστόσο η αφήγηση του Ramboldi, η οποία ακολουθεί τις αραβικές πηγές, δεν περιέχει καμία μνεία για επίθεση στη Χίο το 657.

2) Με τις επιχειρήσεις στη θάλασσα από το 648–649 μέχρι και το 655 οι προσπάθειες των Αράβων φαίνεται πως απέβλεπαν στην επίτευξη δύο άμεσων στόχων: α) την αποδυνάμωση και, αν ήταν εφικτό, την εκκαθάριση των γειτονικών προς τις νέες κτήσεις τους βυζαντινών ναυτικών βάσεων (Άραδος, Κύπρος, Κρήτη, Ρόδος και Κως)[43] και β) τον έλεγχο ή μάλλον την απόκτηση πρόσβασης σε περιοχές με πλούσια ναυπηγήσιμη ξυλεία, ώστε να καλύψουν τις ανάγκες των ναυπηγείων της Συρίας και περισσότερο της Αιγύπτου[44]. Πρόκειται λοιπόν για μια περίοδο, κατά την οποία οι Άραβες αγωνίζονταν να περιφρουρήσουν την επικράτειά τους από τον βυζαντινό στόλο και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για μελλοντική εδαφική επέκταση[45]. Οποιαδήποτε επιχείρηση στην καρδιά του Αιγαίου, πέρα από το ότι δεν μαρτυρείται σε καμιά πηγή, θα ήταν αντίθετη με το πνεύμα της αμυντικής πολιτικής των Αράβων τα χρόνια αυτά, όσον αφορά στις θαλάσσιες τουλάχιστον επιχειρήσεις[46].

3) Η ναυμαχία του Φοίνικα, που σύμφωνα με τον Γ. Ζολώτα προηγήθηκε της επίθεσης κατά της Χίου, φαίνεται ότι δεν αποτέλεσε περιφανή θρίαμβο του αραβικού στόλου και απόλυτη συντριβή για τους Βυζαντινούς[47]. Είτε δεχτούμε αυτό που υποστηρίζουν οι Α. Στράτος[48] και E. Eickhoff[49], ότι δηλαδή οι α-

43. A. R. Lewis, *Naval Power* 55-56.

44. M. Lombard, *Arsenaux* 117-118 και 135. – Πρβ. A. R. Lewis, *Naval Power* 57. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄ 54 και 60-62. – H. Ahrweiler, *L' Asie Mineure et les invasions arabes (VIIè-IXè siècles)*, Revue Historique 227 (1962) 1-32 (= Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, Variorum Reprints, London 1971, IX) 11 και σημ. 1.

45. Ο E. Eickhoff, *Seekrieg* 19, αναφέρει ότι την άνοιξη του 655 ο Μωαβία ήταν έτοιμος να επιτεθεί κατά της Κωνσταντινούπολης όμως στη σ. 20 σημ. 21 σημειώνει πως πιθανότατα στόχος της συγκεκριμένης επιχείρησης ήταν ο εφοδιασμός των Αράβων με ναυπηγήσιμη ξυλεία. Έτσι θα πρέπει να ερμηνευθούν και οι αναφορές των ελληνικών πηγών, βλ. παραπάνω σημ. 29.

46. Ο A. R. Lewis, *Naval Power* 55-56, μάλλον ορθά σημειώνει ότι μετά το 641 η βυζαντινή κυριαρχία στην ανατ. Μεσόγειο ήταν αδιαμφισβήτητη και ότι οι πρώτες εκστρατείες του Μωαβία εντάσσονταν σε ένα αμυντικό σχέδιο που σκοπό είχε να προστατεύσει τις παράλιες περιοχές της Αιγύπτου και κυρίως της Συρίας. Γεγονότα που επιβεβαιώνουν σύμφωνα με τον A. R. Lewis την κατάσταση αυτή ήταν: α) ο ορισμός των απομακρυσμένων από τη θάλασσα πόλεων του Καΐρου και της Δαμασκού ως κέντρων διοίκησης, β) η ενεργός θαλάσσια παρουσία των Βυζαντινών στην περιοχή με αποκορύφωμα της κατάληψη της Αλεξάνδρειας το 645 από τον στρατηγό Μανουήλ και η κατεδάφιση των τειχών της Αλεξάνδρειας από τους ίδιους τους Άραβες. Βλ. και Κ. Α. Αλεξανδρής, *Η θαλασσία δύναμις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1956, 141. Για την ανακατάληψη της Αλεξάνδρειας βλ. D. R. Hill, *Termination* 39 με βάση τις ανατολικές πηγές. Επίσης βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 77. – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 96. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 40.

47. Όχι τουλάχιστον στο μέγεθος που την παρουσιάζει η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, 346. 8-9.

48. Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄ 60-62. – Π. Γιαννόπουλος, *Οργάνωση* 205 σημ. 20.

49. E. Eickhoff, *Seekrieg* 20-21: «Noch aber fühlte sich Muawiya nicht stark genug, dem

ραβικές απώλειες ήταν εξίσου σημαντικές είτε πιστέψουμε τις αραβικές πηγές που παραδίδουν ότι η αναλογία δυνάμεων των δύο στόλων ήταν 1:5, δηλαδή 1000 βυζαντινά πλοία εναντίον 200 αραβικών[50], γεγονός είναι ότι οι Άραβες δεν εκμεταλλεύθηκαν το αποτέλεσμα της ναυμαχίας επεκτείνοντας τις επιχειρήσεις τους στο Αιγαίο[51].

4) Ο σημαντικότερος όμως λόγος για τη μη πραγματοποίηση αραβικών επιδρομών στο Αιγαίο την επαύριον της ναυμαχίας του Φοίνικα είναι η έκρηξη του αραβικού εμφυλίου πολέμου[52]. Λίγο μετά την επιτυχία των Αράβων στις ακτές της Λυκίας δολοφονήθηκε ο χαλίφης Οθμάν (644–656)[53]. Το αραβικό κράτος συνταράχθηκε από έναν σκληρό εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στο Άλυ[54], νόμιμο διάδοχο του θρόνου των χαλιφών της Μεδίνας, και τον Μωαβία, τον φιλόδοξο διοικητή της Συρίας. Το έτος 657, που σύμφωνα με τους Γ. Ζολώτα και E. Malamut πραγματοποιήθηκε η επιδρομή των Αράβων κατά της Χίου, ο εμφύλιος βρισκόταν στην κορύφωσή του[55]. Όπως είναι φυσικό, οι δύο αντίπαλοι χρησιμοποίησαν στον πολυετή αμφίρροπο αγώνα όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις. Ο Α. Στράτος αναφέρει ότι ο Μωαβία το 656–657 απέσυρε από την Κύπρο αραβική φρουρά 12.000 ανδρών[56]. Μάλιστα ο Μωαβία, εμπνευστής των ναυτικών επιδρομών, το 659 έσπευσε να συνομολογήσει ειρήνη με το Βυ-

entscheidenden Siege einen Angriff auf das Herz des Reiches nachfolgen zu lassen».

50. Βλ. Ν. Οικονομάκης, *Κύπρος* 275 υποσ. 123. – Ο E. Eickhoff, *Seekrieg* 19 σημ. 14 αναφέρει ότι έλαβαν μέρος 500 ως 700 βυζαντινά πλοία έναντι 200 αραβικών.

51. Βλ. παρακάτω σημ. 64.

52. A. R. Lewis, *Naval Power* 57-60.

53. Θεοφ. Χρον. 346. 20-21. – J. B. Bury, *Later Emp.* 2 291. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 20-21. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 81-82.

54. Για τον Άλυ βλ. L. Veccia Vaglieri, 'Alī b. Abī Talib, Encyclopaedie de l' Islam I, Nouvelle Edition par B. Lewis, Ch. Pellat et J. Schacht, Paris 1960, 392-397. Για την ιδεολογική και θρησκευτική αντιπαράθεση των δυο ανταπαιτητών βλ. T. W. Arnold, *The Chalifate*, Oxford 1926. σ. 19-54. – St. Lane-Pole, *The Mohammad Dynasties, Chronological and genealogical tables with historical introduction, Libraire Orientaliste*, Paris 1925 σ. 3. – Ν. Οικονομάκης, Κύπρος, 249 σημ. 39. Επίσης βλ. J. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall* (αγγλ. μεταφρ. M. G. Weir, Beirut 1963), ιδίως 75-111.

55. Ο εμφύλιος πόλεμος το 657 βρίσκεται στην κορύφωσή του, Θεοφ. *Χρον.* 346. 27-347. 4. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Δ΄ 145-149.

56. Ο E. Eickhoff, *Seekrieg* 22 σημ. 25 δεν αποδέχεται ότι πραγματοποιήθηκε εκστρατεία στην Κύπρο το 659, έτος που παραδίδουν αραβικές πηγές· ο Α. Στράτος, Βυζάντιον Δ΄ 51 σημειώνει ότι ο Μωαβίας για τις ανάγκες του εμφυλίου που διεξήγε εναντίον του Άλυ απέσυρε την αραβική φρουρά από την Κύπρο το 656-657, πληροφορίες που έρχονται σε αντίθεση με την υποτιθέμενη μεγάλης έκτασης επιδρομή που θα έπρεπε να αναλάβουν οι Άραβες, για να λεηλατήσουν τη Χίο το 657.

ζάντιο με επαχθείς για τους Άραβες όρους[57]. Η σύγκρουση έληξε μόλις το 661. Είναι πολύ δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι σε αυτό το διάστημα ο ευφυής Μωαβία θα διασπούσε τις δυνάμεις του εξαπολύοντας παράτολμες επιθέσεις, ενώ ταυτόχρονα ήταν υποχρεωμένος να δώσει αγώνα επιβίωσης μέσα στο κράτος του.

5) Οι πολιτικές και στρατηγικές επιλογές της βυζαντινής κυβέρνησης δεν δικαιολογούν διείσδυση του αραβικού στόλου στην καρδιά του Αιγαίου μετά το 656. Η στροφή του Κώνσταντα Β΄ προς άλλα μέτωπα, όπως μαρτυρούν οι επιχειρήσεις κατά των Σλάβων στη Βαλκανική[58], το ταξίδι του αυτοκράτορα στην Ιταλία και οι αγώνες κατά των Λογγοβάρδων[59] υποδηλώνει μάλλον την εξασφάλιση της ηρεμίας και της σταθερότητας στον χώρο της Ανατ. Μεσογείου και της Μ. Ασίας.

6) Τέλος οι ιστορικοί τείνουν να συμφωνήσουν ότι η ναυτική μεταρρύθμιση που οδήγησε στη δημιουργία της πρώτης μόνιμης ναυτικής διοίκησης της βυζαντινής αυτοκρατορίας, του στόλου των "Καραβησιάνων", δεν πραγματοποιήθηκε στα χρόνια του Κώνσταντα Β΄ (641–668) αλλά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του διαδόχου του, Κωνσταντίνου Δ΄ (668–685)[60]. Κάθε μεταρρύθμιση

57. F. Dölger, *Regesten* I 230. – Ιωάννου Ζωναρά, *Επιτομή* III, XIV 219. 10-16: «ἀλλ' ἐπί τινα καιρὸν ἡ τῶν 'Αγαρηνῶν κατὰ 'Ρωμαίων θρασύτης ἀνεστάλη ποσῶς· γεγόνασι γὰρ κατ' ἀλλήλων διαφερόμενοι περὶ ἀρχηγοῦ. οἱ μὲν γὰρ τὸν Μαυίαν ᾑροῦντο, οἱ δὲ τὸν Αλήμ, γαμβρὸν τοῦ Μουχούμετ γενόμενον. εἶτα καὶ σπονδὰς ἔθεντο ἐπὶ δύο ἐνιαυτοὺς πρὸς 'Ρωμαίους, καταδεξαμένους φόρους τελεῖν». – Θεοφ. *Χρον.* 347. 16 – Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici Chronographia*, CB. Bonnae 1842, 158. 22. – Γεώρ. Κεδρηνός, *Σύνοψις Ιστοριών*, ἐκδ. I. Bekker, Georgius Cedrenus, I-II, CB. Bonnae 1838-39, I 762. 3-7: «τῷ ιζ΄ ἔτει Μαβίας ὁ τῶν 'Αράβων ἀρχηγὸς μετὰ ταῦτα ἐπρέσβευε περὶ εἰρήνης πρὸς Κώνσταντα διὰ τὴν εἰς αὐτὸν γενομένην ὑπὸ τῶν 'Αράβων ἀνταρσίαν, καὶ ἵνα τελῶσιν ὑπὲρ τῆς τοιαύτης εἰρήνης τοῖς 'Ρωμαίοις οἱ Ἄραβες καθ' ἡμέραν νομίσματα χίλια καὶ ἵππον καὶ δοῦλον». – J. B. Bury, *Later Emp.* 2 291-292. – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 97. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 21.

58. Θεοφ. *Χρον.* 347. 6-7: «Τούτῳ τῷ ἔτη ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαβηνίας καὶ ᾐχμαλώτισε πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν». Ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 81, χρονολογεί αυτή την εκστρατεία του Κώνσταντα Β΄ το 658.

59. A. R. Lewis, *Naval Power* 58-59. – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 97-98. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 59-61. Βλ. επίσης για την πρόθεση του αυτοκράτορα να μεταφέρει την έδρα του στη Δύση, Θεοφ. Χρον. 348. 3 κ.ε. – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 102. – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 82. Ο E. Eickhoff, *Seekrieg* 21 αναφέρει ότι η ήττα στον Φοίνικα οδήγησε τον Κώνσταντα Β΄ στη σκέψη να μεταφέρει την πρωτεύουσα του κράτους στη Δύση, βλ. επίσης και 21 υποσ. 23.

60. A. Pertusi, *La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. International Byzantin. Kongress*, τ. 1, München 1958, 39 σημ. 178. – H. Ahrweiler, *Mer* 23 – C. Foss, *Karabisiani* ODB II 1105-1106. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Ε΄ 144-145 και Δ΄ 238. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 290. – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Το ναυτικό Θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλη-*

στις στρατιωτικό–διοικητικές δομές του κράτους υπαγορευόταν συνήθως από την ανάγκη αντιμετώπισης ενός άμεσου κινδύνου[61]. Φαίνεται ότι στα χρόνια του Κώνσταντα Β΄ η αυτοκρατορία δεν αντιμετώπισε τόσο σοβαρή απειλή, όπως θα συνιστούσε οπωσδήποτε η έντονη αραβική παρουσία στο Αιγαίο[62].

μα της ίδρυσής του, Βυζαντινά 11 (1982) 202-221. Αντίθετη άποψη εκφράζουν οι A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London 1973, 325 – H. Antoniadis-Bibicou, *Études d' histoire maritime de Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens»*, Paris 1966, 79-80. – J. B. Bury, *Naval Policy of the Roman Empire in relation to the Western Provinces from 7th to the 9th century. Centenario della Nascita de M. Amari* τ. 2, Palermo 1910, 23-24. – Ιδίου, *A History of the Eastern Roman Empire from Arcadius to Irene*, London 1889, 229-230. – Ιδίου, *Later Emp.* 2 303-304. – L. Bréhier, *La marine de Byzance du VIIIe-XIe siècle*, Byzantion 19 (1949) 1-16, 4.

61. Τουλάχιστον για τον 7ο αιώνα αυτό μάλλον ισχύει απόλυτα, βλ. A. Pertusi, *Formation* 39: «L' analyse que nous avons faite de l' histoire de ces thèmes primitifs nous a conduit toujours à une seule conclusion: que les thèmes ont été créés, par des nécessités de défense, à la suite des invasions barbares; au sud après l' invasion Arabe de 634, au nord après l' invasion Bulgare de 679». Επίσης βλ. και σημ. 178.

62. Βλ. H. Ahrweiler, *Mer* 23. Η συζήτηση γύρω από το πρόβλημα των "Καραβησιάνων" επικεντρώνεται α) στη μορφή και β) στον χρόνο ίδρυσής τους. Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, δηλαδή αν οι "Καραβησιάνοι" αποτέλεσαν ναυτικό θέμα (το πρώτο δίπλα στα παλαιά χερσαία θέματα των Ανατολικών, Αρμενιακών, Θρακησίων, Οψικίου) με τη σημασία της στρατιωτικο-διοικητικής περιφέρειας ή αν αποτέλεσε απλώς την πρώτη ανώτατη διοίκηση των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας, τα επιχειρήματα που προσάγουν οι ιστορικοί δεν δικαιώνουν απόλυτα μια από τις δύο προαναφερθείσες θέσεις. Αντίθετα όσον αφορά την εποχή ίδρυσής τους οι πηγές μας επιτρέπουν να οριοθετήσουμε ως περίοδος δράσης των "Καραβησιάνων" το τελευταίο τέταρτο του 7ου και τις πρώτες δύο δεκαετίες του 8ου αιώνα: Α) χρ. 678-685: P. Lemerle, *Les plus anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius I. Le texte, II. Commentaire*, Paris 1979-1981, I 230-231. Β) χρ. 687: J. P. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, I-XII Florentiae 1759-1767, XIV-XXXI Venetis 1769-1798. Akademische Druck-U. Verlagsanstalt, Graz 2 1961, XI, 737-738. – Le Liber Pontificalis, έκδ. L. Duchesne, Tom. 1-3, Texte, Introduction et commentaire, Paris 1955, I 368-369. – F. Dölger, Regesten 254. – C. Head, *Justinian II of Byzantium*, Wisconsin 1972, 60-62 και 82. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 287. – H. Antoniades-Bibicou, *Histoire* 64. – Τ. Λουγγής, *Διπλωματία και διπλωματική. Το παράδειγμα της jussio*. Σύμμεικτα 3 (1979) 78. – Α. Γ. Σαββίδης, *Η Αττάλεια ως Έδρα του Βυζαντινού Ναυτικού*, Βυζαντινός Δόμος 4 (1990) 139-167 (= Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής Ιστορίας, Ανατύπωση Άρθρων 1981-1991, Αθήνα 1992, XXII), 147-148. Γ) χρ. 710: Liber Pontificalis, I 390 και III 99. – Ch. Diehl, *Études byzantines. L' origine du régime des thèmes dans l' Empire byzantin*, 276-292, Paris 1905, 281 – H. Ahrweiler, *Mer* 26 σημ. 2. – H. Antoniades-Bibicou, *Histoire* 64 και σημ. 3. – P. Charanis, *Observations on the History of Greece During the Early Middle Ages*, Balkan Studies 11 (1970) 1-34 (= Studies on the Demography of the Byzantine Empire, Variorum Reprints, London 1972, XXI), 7-8. – G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. I, μέρη 1-3 και πίνακες, Basel 1972, I. 2, 1111. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Κρίσιμοι Χρόνοι*, ΙΕΕ τ. Η΄ 8-45, 22-23. – A. Pertusi, *De Them* 150. – Π. Γιαννόπουλος, *Οργάνωση* 209. Δ) α΄ μισό 8ου αι.: G. Zacos-A. Veglery, *Seals* I. 2 1407 (αρ. 2614), 1428 (αρ. 2656), 1111 (αρ. 1981), 1349 (αρ. 2488). – J. Nesbitt-N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Dumbarton Oaks 1991. Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor, Dumbarton Oaks 1994, 2 151. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 302 σημ. 1.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι δύσκολα μπορεί να δικαιολογηθεί μεγάλης έκτασης επιδρομή με καταστροφικά αποτελέσματα κατά της Χίου, πόσο μάλλον αν λάβουμε υπόψη μας ότι από το 661, έτος ανόδου του Μωαβία (661–680) στον θρόνο[63] και για όλη σχεδόν τη δεκαετία του 660 οι ελληνικές πηγές δεν μνημονεύουν καμία αραβική επιδρομή στο Αιγαίο[64]. Την ίδια εικόνα μας δίνουν και οι αραβικές πηγές, οι οποίες αν και παρέχουν πλούσιες πληροφορίες για τις ναυτικές επιχειρήσεις του χαλίφη πλέον Μωαβία, δεν συμβάλλουν λόγω της ασάφειας και του μυθολογικού χαρακτήρα που τις διακρίνει στον ακριβή καθορισμό των στόχων τους[65].

Λίγο πριν από τις αρχές τις δεκαετίας του 670 το σκηνικό φαίνεται να αλλάζει. Τόσο οι ελληνικές πηγές όσο και οι αραβικές παρουσιάζουν έντονη δραστηριότητα των αραβικών ναυτικών δυνάμεων σε έναν χώρο που καλύπτει το σύνολο του ανατολικού Αιγαίου και εκτείνεται ως την Προποντίδα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Ν. Οικονομάκη για αραβική θαλάσσια επιδρομή υπό την ηγεσία του Φαντάλα μπεν Α'μπιντ αλ Ενσάρι το έτος 669[66]. Ο Ιμπν Αλ–Αθίρ αποκαλεί τον στόχο αυτής της επιχείρησης "Χάζα". Ο Ατταμπακί δίνει το ίδιο όνομα, ενώ ο Αλ–Ταμπαρί ονομάζει την περιοχή "Γκάρμπα". Ο Ν. Οικονομάκης προτείνει ότι ίσως πίσω από τα άγνωστα τοπωνύμια υπονοείται το νησί της Χίου. Ωστόσο ο ίδιος σπεύδει να προσθέσει ότι η εκδοχή αυτή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί[67]. Άλλες σύγχρονες μαρτυρίες παρουσιά-

63. Θεοφ. *Χρον.* 347. 26: «καὶ μονοκρατορεῖ Μαυΐας βασιλικῶς κατοικήσας ἐν Δαμασκῷ...». – G. Ostrogorsky, *Geschichte* 97. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ιστορία Β΄ 1 52.

64. Αντίθετα αναφέρουν συχνά χερσαίες επιδρομές, η πρώτη από τις οποίες έλαβε χώρα το 662 με στόχο τη Μ. Ασία. Για την επανάληψη των χερσαίων επιδρομών αυτή την περίοδο, Θεοφ. *Χρον.* 348. 10-11. Πρβ. Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος* 281 σημ. 134. Για το εύρος των επιδρομών αυτών και τα αποτελέσματά τους στη Μ. Ασία βλ. H. Ahrweiler, *Asie Mineure* 8-10. Θαλάσσια επιδρομή σημειώνεται την επόμενη χρονιά (663), η οποία όμως είχε στόχο τη Σικελία, Θεοφ. *Χρον.* 348. 13-14. Βλ. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αιώνα* τ. Ε΄ (668-685) Αθήναι 1974, 21 όπου αναφέρει σχετικά: Ο αραβικός στόλος μετά τη ναυμαχία του Φοίνικα δεν εμφανίζεται ξανά παρά μόνο το 665-666 εκτελώντας μικρές επιχειρήσεις, πειρατικές ή ανεφοδιασμού του στρατού, που είχε εισβάλει στη Μικρά Ασία, βλ. και τόμο Δ΄ 59-60.

65. Για τις αραβικές ναυτικές επιχειρήσεις της περιόδου 664-680 όπως αυτές παρουσιάζονται στις αραβικές πηγές, βλ. Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος* 281-285.

66. Ο Φαδάλας των ελληνικών πηγών, Θεοφ. *Χρον.* 540-541.

67. Βλ. Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος* 283 και κυρίως σημ. 143.

ζουν τη Χίο να βρίσκεται στα όρια δράσης του αραβικού στόλου. Βυζαντινές πηγές μνημονεύουν αραβική παρουσία στην Κύζικο το 670[68]. Το 672 τμήμα του αραβικού στόλου χρησιμοποιεί ως αγκυροβόλιο τη Σμύρνη, ενώ άλλα τμήματά του πλέουν στις λυκικές και κιλικικές ακτές[69]. Οι αραβικές πηγές μαρτυρούν την κατάληψη της Ρόδου το 673[70], της Κυζίκου εκ νέου το 674[71] και ίσως ενός τμήματος της Κρήτης το 675[72].

Όπως ήδη έχουν επισημάνει πολλοί ιστορικοί, όλες αυτές οι επιχειρήσεις του αραβικού στόλου δηλώνουν ότι από το 670 είχε τεθεί σε εφαρμογή το σχέδιο του Μωαβία για την τελική επίθεση κατά της Κωνσταντινούπολης. Ο αραβικός στόλος προσέβαλε σταδιακά τους σημαντικότερους σταθμούς της κύριας αρτηρίας που συνέδεε τις βάσεις του στη Συρία και την Αίγυπτο με την Κωνσταντινούπολη. Πράγματι κάποια γενικά εγχειρίδια, κάπως αόριστα βέβαια, τοποθετούν σε αυτά τα πλαίσια την επιδρομή των Αράβων κατά της Χίου[73].

Από τις αναφορές των πηγών διαφαίνεται ότι η Χίος δεν απέφυγε τη μοίρα

68. Θεοφ. *Χρον.* 353. 7: «καὶ ἐχείμασε Φαδᾶλας εἰς Κύζικον». – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 54. – H. Ahrweiler, *Asie Mineure* 11. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 88, αναφέρει ως έτος επιδρομής στην Κύζικο το 671.

69. Θεοφ. *Χρον.* 353. 13-23: «Τούτῳ τῷ χρόνῳ στόλον μέγαν ἐξαρτίσαντες οἱ ἀρνηταὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ παραπλεύσαντες τὴν Κιλικίαν παρεχείμασαν, εἰς Σμύρνην Μουάμεδ ὁ τοῦ Αβδελᾶ, Κάϊσος δὲ εἰς Κιλικίαν καὶ Λυκίαν... ἀπέστειλε δὲ καὶ Χαλὲ τὸν ἀμηραῖον μετὰ καὶ ἑτέρου στόλου πρὸς βοήθειαν αὐτῶν...». – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* Β΄ 88-89. – Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* Β΄ 1 54. – M. Canard, *Expeditions* 77-80. Βλ. επίσης G. Ostrogorsky, *Geschichte* 103. – E. Eickhoff, *Seekrieg* 22, όπου αναφέρεται ότι η Έφεσος, η Αλικαρνασσός, η Σμύρνη και άλλες ιωνικές πόλεις κατελήφθησαν από τους Άραβες. Τις αμφιβολίες του ως προς την υπόθεση ότι είχε καταληφθεί και η Σμύρνη εκφράζει ο Α. Στρατός, *Βυζάντιον*, Ε΄ 33 σημ. 120.

70. Βλ. Ν. Οικονομάκης, *Η Κύπρος* 283-284. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Ε΄ 33 σημ. 122.

71. Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία* 159. 18 – 160. 2. – M. Canard, *Expeditions* 79.

72. R. Mantran, *Ikritish*, Encyclopaedie De L' Islam III, Nouvelle Edition par B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellat et J. Schacht, Paris 1971, 1019. – Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Ε΄ 33 σημ. 123.

73. G. Ostrogorsky, *Geschichte* 103: «Nachdem die Linie der damals besetzten Inseln: Kypros – Rhodos – Kos durch die Einnahme von Chios vervollständigt worden war, bemächtigte sich ein Feldherr Muawijas im Jahre 670 der Halbinsel Kyzikos... Damit war eine sichere Operationsbasis gegen Konstantinopel geschaffen». E. Eickhoff, *Seekrieg* 22: «Nach der Eroberung weiterer Inseln im Innern der Agais von Kos und Chios wurden 670 die dardanellen durchstossen und die Halbinsel Kyzikos am Südrand der Marmara eingenommen, die nun zum Ausgangspunkt des arabischen Grossangriffs auf Konstantinopel diente». – Ο Γ. Α. Σαββίδης, Οικουμενικό κράτος, 118 σημειώνει: «Η μουσουλμανική θέση στη θάλασσα ενισχύθηκε με την κατάληψη της Χίου και της χερσονήσου της Κυζίκου (670-672) μέσα στη θάλασσα του Μαρμαρά, που έγινε ορμητήριο του αραβικού στόλου κατά του Βυζαντίου». Αντίθετα, βλ. Α. Στράτος, *Βυζάντιον* Ε΄ 34 σημ. 124 ο οποίος δεν αποδέχεται την εικασία ότι η Χίος κατελήφθη από τους Άραβες.

των υπόλοιπων κομβικών σημείων του θαλάσσιου δρόμου που οδηγούσε από την ανατολική Μεσόγειο προς την Κωνσταντινούπολη. Το πιο πιθανόν είναι ότι το νησί δέχθηκε επίθεση μεταξύ του 670 και του 674, οπότε άρχισε η πολύχρονη πολιορκία της Βασιλεύουσας[74]. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και σημείωση που συναντάμε σε συναξάρι των αρχών του 19ου αιώνα, στο «Νέον Λειμωνάριον»[75] του μοναχού Νικηφόρου, όπου αναφέρεται ότι ο ναός του Αγ. Ισιδώρου, στην πόλη της Χίου, λεηλατήθηκε και πυρπολήθηκε από τους Άραβες στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ΄ (668–685). Αρχαιολογικά ευρήματα προσφάτων ανασκαφών στον ναό του Αγ. Ισιδώρου δεν αποκλείουν την άποψη αυτή, καθώς μία φάση αναστήλωσης του ναού είναι δυνατόν να χρονολογηθεί στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ΄[76].

Επιπλέον πρόσφατα αρχαιολογικά στοιχεία μας επιτρέπουν να είμαστε ακόμη πιο ακριβείς όσον αφορά το έτος της πρώτης επιδρομής. Για όσους παραπλέουν τη Χίο από την ανατολική πλευρά, μεταξύ δηλαδή των ακτών του νησιού και της Μ. Ασίας με κατεύθυνση προς τα Στενά, ο Εμπορειός, λιμάνι στη νότια ανατολική ακτή της Χίου, είναι το πρώτο σημείο που συναντούν. Εύλογα υποθέτει κανείς ότι αποτέλεσε έναν από τους πρώτους στόχους των Αράβων στη Χίο. Ανασκαφές στη θέση απέδειξαν ότι ο οικισμός της πρωτοβυζαντινής περιόδου, που πλαισιωνόταν από ένα οχυρό και μια βασιλική με βαπτιστήριο καταστράφηκε από πυρκαϊά, γεγονός που συνδέθηκε με τις αραβικές επιδρομές στο νησί[77]. Ένα νόμισμα του Κωνσταντίνου Δ΄ που κόπηκε στα 673 και βρέθηκε στον χώρο του λιμανιού δίπλα σε κεραμική που ταυτίζεται με την κεραμική του στρώματος καταστροφής του οχυρού μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το έτος έκδοσης του νομίσματος ως terminus post quem της πρώτης επίθεσης των Αράβων στη Χίο[78].

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμισθεί ότι δεν διαθέτουμε καμιά μαρτυρία για

74. Βλ. W. Lawrence, *A Skeletal History of Byzantine Fortification*, BSA 78 (1983) 171-227, κυρίως 200. Για την α΄ πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες βλ. A. Stratos, *Siège ou blocus de Constantinople sous Constantin IV*, JÖB 33 (1983) 89-107.

75. Νικηφόρου Χίου, *Νέον Λειμωνάριον*. Ενετίησι 1875. Πρβ. Γ. Ζολώτα, *Ιστορία* 2 221. – Ch. I. Pennas, *The basilica of St. Isidore: New evidence. Chios, a conferrence at the Homereion Chios* 1984, έκδ. J. Boardman, Oxford, 1986, 318.

76. Σχετικά με τις ανασκαφές στον ναό βλ. Ch. Pennas, *St. Isidore* 332. Επίσης βλ. M. Ballance, J. Boardman, Sp. Corbett, S. Hood, *Excavation in Chios 1952-1955 – Byzantine Emporio–*, BSA, London 1989, S. Hood, 8 και 141.

77. M. Ballance, *Byz. Emporio* 49-85 κυρίως 80-81. Την άποψη του M. Ballance αποδέχεται η E. Malamut, *Iles* I 68 και 105 (χρονολογικός πίνακας). Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 36.

78. Την ίδια γνώμη για τη χρονολόγηση της πρώτης επιδρομής φαίνεται να προκρίνει και ο S. Hood, *Byz. Emporio* 8.

εγκατάσταση αραβικής φρουράς στο νησί. Οι πηγές μας πληροφορούν για τοποθέτηση φρουράς μόνο στην Κύζικο και τη Ρόδο[79]. Πιθανότατα στη Χίο αρκέστηκαν στο να λεηλατήσουν την πόλη του νησιού, τότε μάλλον καταστράφηκε η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου, και να αχρηστεύσουν κάποια παράκτια φρούρια, όπως αυτό του Εμπορειού, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τον βυζαντινό στόλο ως ορμητήρια, για να παρεμποδιστεί ο ανεφοδιασμός των αραβικών δυνάμεων που πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη[80]. Επιπρόσθετα αξίζει να σημειωθεί ότι δεν έχουν καταγραφεί στη Χίο τοπωνύμια που να μαρτυρούν αραβική εγκατάσταση στο νησί σε κάποια μακρινή εποχή[81].

Μια εικόνα για την κατάσταση που ενδεχομένως επικράτησε στο νησί από το 673 μας παρέχουν στοιχεία από το γειτονικό νησί της Σάμου. Για την περίοδο από το 668–678 τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν φυγή των κατοίκων της Σάμου από τις παράλιες πόλεις στην προσπάθειά τους να βρουν ασφαλή καταφύγια, προσωρινά μέσα στους υπόγειους διαδρόμους ενός εγκαταλειμμένου υδραγωγείου στο Ευπαλίνιο[82] και στη συνέχεια στο οχυρωμένο κάστρο του Λαζάρου, σε μεγάλο υψόμετρο μακριά από τη θάλασσα[83]. Η αναστάτωση που γνώρισε η Χίος έλαβε τέλος, όταν το 678 οι Βυζαντινοί με τη βοήθεια του υγρού πυρός κατέκαυσαν τον αραβικό στόλο έξω από την Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζουμε ότι αμέσως μετά την αποτυχία τους οι Άραβες απέσυραν τις φρουρές τους από τη Ρόδο, την Κω και την Κύπρο. Λογικό θα ήταν να υποθέσουμε ότι και η Χίος επανήλθε υπό βυζαντινό έλεγχο και μάλιστα πιο γρήγορα από ό,τι τα άλλα νησιά[84].

79. Η κατοχή του νησιού κράτησε σύμφωνα με τις αραβικές πηγές 7 χρόνια από το 673 μέχρι το 680. Ν. Οικονομάκης, *Κύπρος* 283-284.

80. Βλ. W. Lawrence, *Byzantine Fortification* 200.

81. Βλ. E. Malamut, *Iles* I 158-161, όπου η Χίος δεν αναφέρεται ανάμεσα στα νησιά, τοπωνύμια των οποίων μαρτυρούν αραβική εγκατάσταση. Πρβ. Κ. Άμαντος, *Μεσαιωνική Ιστορία* 153-154.

82. J. P. Michaud, *Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grèce en 1973*. Samos, Eupalineion, BCH 98 (1974) 697. – E. Malamut, *Iles* I 139. Κυρίως όμως βλ. U. Jantzen - R. Felch - H. Kienast, *Samos* 1973. Die Wasserleitung des Eupalinos, A. A. 90 (1975) 19-35 ιδίως σ. 35 – S. Hood, *Byz. Emporio* 6.

83. Κ. Τσάκος, *Συμβολή στην παλαιοχριστιανική και Πρώϊμη Βυζαντινή Μνημειογραφία της Σάμου*, Αρχαιολ. Εφημ. 1979 Παραρτ. 11-25 ιδίως 19. – S. Hood, Byz. Emporio 6.

84. Βλ. R. Jenkins, *Imperial Centuries* 44. Οι Άραβες μετά τη συντριβή του στόλου τους που ολοκληρώθηκε κατά την επιστροφή προς τη Συρία και την Αίγυπτο δεν μπορούσαν πλέον να υποστηρίξουν τις νησιωτικές κτήσεις τους. Χαρακτηριστικά παραδίδει ο Ιω. Ζωναράς: «ἤδη δὲ τοῦ περιλειφθέντος βαρβαρικοῦ στόλου γενομένου κατὰ Σύλαιον, καταιγὶς πνευμάτων σκληρὰ

Αν αποδεχθούμε ότι οι αραβικές επιδρομές στη Χίο πραγματοποιήθηκαν μετά το 673–674, η χρονική διάρκειά τους περιορίζεται σημαντικά. Κατά συνέπεια η θέση της E. Malamut σχετικά με τις βαρύτατες επιπτώσεις τους για τη δημογραφική και οικονομική κατάσταση του νησιού πρέπει να αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερη επιφύλαξη.

Η άποψη ότι μάλλον έχει δοθεί μεγαλύτερη σημασία στις επιδρομές από ό,τι επιτρέπουν οι πηγές ενισχύεται και από άλλες πληροφορίες. Αρχαιολογικά στοιχεία αποδεικνύουν ότι σε σύντομο διάστημα μετά την καταστροφή του ο παράλιος οικισμός του Εμπορειού ξανακατοικήθηκε. Ίχνη επανεγκατάστασης μαρτυρούνται στον χώρο γύρω από το λιμάνι. Το οχυρό και το συγκρότημα της βασιλικής με το βαπτιστήριο αναστηλώθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ξανά για τις ανάγκες του πληθυσμού[85]. Φιλολογικές πηγές και αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν την ανοικοδόμηση στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ΄ του κατεστραμμένου από τους Άραβες ναού του πολιούχου της Χίου Αγίου Ισιδώρου[86]. Στα νότια του νησιού, στην περιοχή των Φανών, ανευρέθησαν τα ερείπια της εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων, η οποία εκτιμάται ότι οικοδομήθηκε μεταξύ του 7ου και του 8ου αιώνα[87]. Παράλληλα η θέση της Χίου ως επισκοπής παρέμεινε αμετάβλητη και μετά τις αραβικές επιδρομές του 673–678. Το 680, δύο χρόνια μετά τη συντριβή των Αράβων, ο επίσκοπος Χίου Γεώργιος συμμετέχει στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο[88]. Επίσκοπος Χίου μνημονεύεται επίσης στις Notitae 1 και 2 του 7ου και 8ου αιώνα αντίστοιχα[89]. Στην ίδια εποχή ανήκει και ο επίσκοπος Χίου Πέτρος, την ύπαρξη του οποίου πληροφορούμαστε από μολυβδόβουλλο του 8ου αιώνα[90]. Τέλος και στα πρακτικά της

τούτῳ προσπεσοῦσα τὸν μὲν κατέδυσε, τὸν δὲ συνέτριψεν, ἀκταῖς προσαράξασα. Ἐπιθεμένου δὲ αὐτῷ καὶ τοῦ τῶν Κιβυρραιωτῶν στρατηγοῦ, ἅπας διώλετο», Ιω. Ζωναράς, Επιτομή III 224. 4-8. Πρβ. επίσης Λέοντα Γραμματικού, *Χρονογραφία* 159. 18 κ.ε. – Ο Θεοφάνης αποδίδει την καταστροφή μόνο σε φυσικά αίτια, Θεοφ. Χρον. 354. 8 κ.ε. Βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θέμα Κιβυρραιωτών* 208-211.

85. S. Hood, *Byz. Emporio* 8 και M. Ballance, *Byz. Emporio* 81.

86. Βλ. παραπάνω σημ. 76.

87. Ch. Bouras, *Quides to Greece*. Chios, National Bank of Greece, Athens 1974, 49 – E. Malamut, *Iles* I 141-142 και 237.

88. M. Le Quien, *Oriens Christianus*. Vol. I-III, Paris, 1740, I 932: «Γεώργιος ἐλέῳ θεοῦ ἐπίσκοπος Χίου τῆς νήσου». – J. D. Mansi, XI 653 και 679. Βλ. Κ. Άμαντος, Συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν της εκκλησίας της Χίου, Silloge Bizantina in onore di S. G. Mercati, Studi Bizantini e Neoellenici, IX (1957) 9-13, Roma 1957, 9-10. – Π. Νικολόπουλος, *Χίου Μητρόπολις*, Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια 12 (1968) 132-135, 134.

89. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, Not. 1. 427 και Not. 2. 496. – E. Malamut, *Iles* I 337-338.

90. V. Laurent, *Le Corpus de Sceaux de l' empire byzantin. t. II: L' administration centrale*, Paris

Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου αναφέρεται επίσκοπος Χίου με το όνομα Θεόφιλος[91].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οικονομική κατάσταση της Χίου παρουσιάζει επίσης σφραγίδα που ανήκει στον Γεώργιο γενικό κομμερκιάριο αποθήκης Ασίας, Χίου και Λέσβου και χρονολογείται στα 690–691[92], μια δεκαετία περίπου μετά τις αραβικές επιδρομές. Οι αρμοδιότητες των Γενικών Κομμερκιαρίων Αποθήκης, αν και δεν έχουν πλήρως αποσαφηνισθεί μέχρι σήμερα, μάλλον αφορούν στην οργάνωση και επίβλεψη της οικονομικής δραστηριότητας των επαρχιών του κράτους[93].

Ανακεφαλαιώνοντας προτείνουμε ότι πιθανότατα η πρώτη αραβική επιδρομή στη Χίο δεν πραγματοποιήθηκε το 657 ή το 660, αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 670 και συγκεκριμένα όχι πριν από το 673. Όσον αφορά στις συνέπειες αυτού του γεγονότος για την οικονομική και δημογραφική εικόνα του νησιού η μελέτη των διαθέσιμων πηγών αποδεικνύει ότι λίγα χρόνια μετά την πρώτη αραβική επιδρομή επικρατούν στο νησί τελείως διαφορετικές συνθήκες από εκείνες της ερήμωσης και της οικονομικής παρακμής που περιγράφη η σύγχρονη βιβλιογραφία.

1981, t. V: L' église: L' hiérarchie, Paris 1963, 534-535: Πέτρου επ(ι)σκόπου Χ(ί)ου. Χρον.: 8ος αιώνας.

91. M. Le Quien, *Oriens Christianus* I 932: «Θεόφιλος ἀνάξιος ἐπίσκοπος Χίου». – Γ. Ζολώτας, *Ιστορία* 2 243, όπου αναφέρεται και ως Θεοφύλακτος. Αντίθετα βλ. R. Janin, λήμμα: Chios DHGE, XII, 1953, 743-44, όπου ο επίσκοπος Χίου που έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Νίκαιας αναφέρεται με το όνομα Θεοφάνης. Βλ. Κ. Άμαντος, *Μεσαιωνική Εκκλησία* 9-10. – V. Laurent, *Corpus* V_1 534-535. – Π. Νικολόπουλος, *Μητρόπολις* 134.

92. G. Zacos – A. Veglery, *Seals* I. 1 αρ. 168. – Ίδια σφρ: J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue* 2. 51.3: Γεωργίῳ σκρίβωνι (rev.) (καὶ) γενικῷ κομμερκιάριω ἀποθήκης 'Ασίας, Χίου (καὶ) Λέσβου.

93. Για τους Γενικούς Κομμερκιαρίους Αποθήκης βλ. M. Hendy, *Studies* 624-645 και 656-662. – J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, 224-242. – N. Oikonomides, *Silk Trade and Production in Byzantium from the sixth to the ninth century: the seals of Kommerkiarii*, DOP 40 (1986) 33-53.

M. G. Varvounis

Les traditions populaires byzantines dans les textes hagiographiques

L' étude des traditions byzantines a partir des diverses sources qui en témoignent a pris une place importante dans la science du folklore[1] puisqu'aussi bien ces traditions sont en étroite relation avec des événemenets historiques, des croyances superstitieuses, des représentations globales du monde, etc. Dans les pages qui vont suivre, nous examinerons les traditions qui se rapportent aux textes hagiographiques, ces derniers constituant au demeurant l'assise sur laquelle s'qppuie la présente étude.

Parmi les traditions en questions, nombreuses sont celles qui se rapportent a des miracles ou a des phénomènes surnaturels observés lors du martyre de tel ou tel saint. Dans un cas précis, au moment oυ le saint persécuté tentait de se dérober a la vue de ses poursuivants, voilà le prodige qui soudain se produisit : "αὐτίκα δὲ ἀνελθοῦσα βάτος εἰς ὕψος ἐκάλυψεν τὸ μνῆμα εἰς τὸ μὴ ὁρᾶσθαι αὐτό"[2]. Dans des traditions grecques modernes analogues, entendant par leur intervention miraculeuse protéger un village d'un raid de pirates, des saints font soudain surgir du sol, de façon surnaturelle, une plante dense et épineuse qui fait obstacle a l'avancée des assaillants, ceux-ci n'ayant dès lors d'autre ressource que de battre en retraite, ce qui permet de sauver le village dont ils avaint fait la cible de leur raid[3]. Dans des circonstances semblables, le village est protégé de l'assaut furieux des pirates tantôt par un nuage[4], tantôt par un mur infranchissable[5], par de la cendre[6]

1. V. a ce sujet N. G. POLITIS, "Βυζαντιναὶ παραδόσεις", *Λαογραφία* 6 (1917), p. 347-367; Ph. KOUKOULÉS, "Βυζαντιναί τινες παραδόσεις", *ΕΕΒΣ* 22 (1952), p. 3-32; du même auteur, *ΒΒΠ* 6 (1955), p. 295-325; G. K. SPYRIDAKIS, "Βυζαντιναὶ παραδόσεις", *ΕΕΦΣΠΑ* 5 (1954-55), p. 358-369, ou l'on trouvera la bibliographie antérieure relative a la question.

2. HALKIN, *AICC*, p. 36.

3. ΣΛ ms. 2398, f. 68-69 (Sorroni [Rhôdes], Ékaterini MIKROMANOLI, 1975); ΚΛ ms. 4245, f. 391-392 (Sorroni [Rhôdes], Anna PAPAMICHAIL, 1985).

4. ΚΛ ms. 1896 I, f. 161 (Paphos [Chypre], D. A. PETROPOULOS, 1953); ΚΛ ms. 2351, f. 13 (Chypre, G. K. SPYRIDAKIS, 1960); ΚΛ ms. 2431, f. 6 (Chypre, L. KOKOLIOS, 1961).

5. ΚΛ ms. 2081, f. 3 (Théra, El. ZANNOS, 1954).

6. ΚΛ ms. 2279, f. 56, 273 (Léros, G. K. SPYRIDAKIS, 1958).

ou par un essaim d'abeilles[7], tandis que dans d'autres textes hagiographiques c'est une nuée descendant du ciel qui protègent les assiégés de leurs ennemis[8].

Il arrive parfois que la disparition miraculeuse du saint se réalise de façon plus impressionnante encore : "Καὶ ταῦτα αὐτοῦ εἰπόντος, εὐθέως ἐσχίσθη πέτρα καὶ ἐδέξατο πρῶτον τὸν τοῦ Θεοῦ θεράποντα Ζώσιμον, δεύτερον Ἀθανάσιον τὸν κομενταρήσιον, τρίτον τὸν Λέοντα. Εὐξαμένου τοῦ ἁγίου Ζωσίμου εἰσεδέχθησαν οἱ τρεῖς ἐν τῇ πέτρᾳ εὐλογοῦντες τὸν πάντων σωτῆρα Χριστόν"[9]. De tels récits se retrouvent de même dans diverses traditions néo-grecques a propos de pirates dans lesquelles il est question d'un rocher se fendant en deux[10] pour permettre de s'échapper a des fidèles en danger suite a un raid de pirates. D'après la bibliographie relative a ce thème[11], il semble possible d'identifier le modèle de ce type de récits dans le mythe qui relate comment Dapné fut sauvée par Apollon qui la dissimula dans une fissure terrestre, thème qui est ensuite passé dans des textes chrétiens relatifs a Thécla[12], a sainte Ariane et a sainte Barbara[13], a la sainte, probablement inexistente, dénommée Élésa de Cythères[14], a sainte Marcella[15], ainsi que dans des traditions relatives a la Vierge[16] ou dans différentes versions du chant populaire traditionnel relatif a la "jeune fille vaillante" (ἡ ἀντρειωμένη λυγερή)[17].

Un motif similaire est celui du transfert, par volonte divine, de personnes d'un lieu dans un autre : "Βροντῆς οὖν γεναμένης ἐχαλάσθησαν διὰ νεφέλης πάντες

7. IMELLOS, *Πειραταί*, p. 99-100; cfr. StTh B 524.2.1.1.

8. PG 116, v. 89; IMELLOS, *Πειραταί*, p. 100.

9. HALKIN, *EOZ*, p. 261.

10. ΚΛ ms. 2857, f. 31 (Fournofarango Monofatsiou [Héraklion], G. K. KONTAXAKIS, 1963).

11. IMELLOS, *Πειραταί*, p. 74-78.

12. PG 115, v. 845; C. TISCHENDORF, *Acta Apostolorum Apocrypha*, Leipzig 1851, p. 61.

13. G. K. SPYRIDAKIS, "Βυζαντιναὶ παραδόσεις", *ΕΕΦΣΠΑ* 5 (1954-55), p. 365 et ss.; les textes hagiographiques relatifs a sainte Barbara ont peut-être servi de modèle pour la diffusion de ce thème narratif; v. Anton DÖRRER, "Erinnerungen an St. Barbara", *RJV* 15-16 (1965), p. 95-116 et IMELLOS, *Πειραταί*, p. 77-78.

14. IMELLOS, *Πειραταί*, p. 75-76; cfr. L. PETIT, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Bruxelles 1926, p. 73-74.

15. ΚΛ ms. 2449, p. 316 (Ikaria, G. K. SPYRIDAKIS, 1962); Ph. P. ARGENTI - H. J. ROSE, *The Folk-lore of Chios* 2, Cambridge 1949, p. 820-822 et P. G. BREWSTER, "The legend of St. Marcella virgin martyr", *WF* 16:3 (1957), p. 182.

16. D. LOUKOPOULOS - D. PETROPOULOS, *Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων*, Athènes 1949, p. 33.

17. Cfr. Erich SEEMANN, "Die Gestalt des Kriegerischen Mädchens in den europäischen Volksballaden", *RJV* 10 (1959), p. 192-212.

οἱ ἀπόστολοι πρὸς τὴν θύραν Μαρίας· καὶ ἀσπασάμενοι ἀλλήλους ηὔξαντο"[18]. Dans plusieurs chants populaires grecs modernes, le héros ou la héroone qui approche en grande hâte est comparé au déplacement d'un nuage[19], tandis que d'autres fois, c'est une personne amoureuse qui est métamorphosée en nuée[20] ou bien c'est une nuée qui dérobe le héros aux regards[21]. Peut-être y a-t-il lieu de voir une parenté avec ces thèmes dans les traditions selon lesquelles des personnages divins apparaissent sous forme de nuée[22]; en fin de compte il ne s'agit là que d'une partie d'une catégorie plus large de traditions relatives a cet élément de merveilleux que constituent les déplacements de personnes se réalisant suite a un semblable décret divin[23].

Dans un autre cas, il est question du châtiment d'origine surnaturelle du bourreau d'un saint : "εἷς δὲ τῶν ὑπηρετῶν ἐνέπτυσεν τὸν ἅγιον εἰς τὸ πρόσωπον· καὶ εὐθέως ἐστράφη τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὀπιστοφανῶς"[24]. Ce thème est repris par les traditions qui se rapportent au martyre d'un assez grand nombre de saints et de martyrs[25] et décrit le châtiment divin qui frappent tous ceux qui injurient ou portent outrage aux saints[26]. Cette tradition appartient a la catégorie plus générale des récits populaires relatifs au châtiment de ceux qui manquent de

18. HALKIN, *LBD* p. 162; pour des récits similaires, v. K. I. MERENDITIS, *Ὑπερφυὴς διάβασις θαλασσῶν καὶ ποταμῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἰσραηλιτικῇ καὶ τῇ κλασικῇ γραμματείᾳ*, Athènes 1961, p. 5 et ss.

19. Irini SPANDONIDI, *Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης (Παρνασσοῦ)*, Athènes 1939, p. 30, no 55.

20. ΚΛ ms. 2195, f. 203 (Aetos [Triphylia], Dimitra POULITSI, 1940).

21. Cfr. ZIMMERMANN, "Nebel", *HDA* 6 (1934), v. 991 et STEGEMANN, "Wolke", *HDA* 9 (1938-41), v. 804.

22. J. KAKRIDIS, "Homère et les créatures populaires", *Mélanges Octave et Melpo Merlier* 3, Athènes 1957, p. 86-87; v. également D. A. PETROPOULOS, "Τὸ νέφος στὰ δημοσικά μας τραγούδια", *Λαογραφία* 17 (1957), p. 454-458.

23. Pour des récits du même genre, v. ΚΛ ms. 2000 II, f. 12 (Arta, P. LAKKIOTIS, 1953); ΚΛ ms. 2279, f. 184-185 (Léros, G. K. SPYRIDAKIS, 1958; ΚΛ ms. 3212, f. 30 (Pyli [Trikala], Anna PAPAMICHAIL, 1967); ΚΛ ms. 2957, f. 135 (Théra, St. IMELLOS, 1965); ΚΛ ms. 2276, f. 43-44 (Meganisi [Leucade], D. LOUKATOS, 1958); ΚΛ ms. 1162 III, f. 119-120 (Crète, M. LIOUDAKIS, 1938); ΚΛ ms. 3025, f. 42 (Sikinos, St. IMELLOS, 1966); Marianna KLAAR, *Christos und das verschenkte-Brot*, Kassel 1963, p. 174-175, 232; IMELLOS, *Πειραταί*, p. 68-71.

24. HALKIN, *RLH*, p. 256.

25. M. G, VARVOUNIS, "Δημώδεις ἁγιολογικὲς παραδόσεις γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Σεραφείμ ἀπό τὴν περιοχὴ Καρδίτσας", *Actes du Ier Congrès d' Études de Carditsa*, Athènes 1991, p. 179; du même auteur, "Δημώδεις παραδόσεις από τόν θεσσαλικό χῶρο γιὰ τὸν ἅγιο Σεραφείμ", *Τρικαλινά* 12 (1992), p. 245.

26. Par exemple, v. ΚΛ ms. 4434, p 5 (Fanari [Carditsa], M. G. VARVOUNIS, 1991).

respect vis-à-vis des saints; Il est même des traditions irlandaises où il est question de la décollation qui fut le châtiment réservé a quelqu'un qui avait menti a un saint (StTh Q551.8.5)[27], tandis que la tête tournée a l'envers est fréquemment mentionnée comme châtiment infligé aux impies et aux sacrilèges dans les traditions populaires grecques modernes[28].

Suivant un autre récit, la force miraculeuse d'un saint se manifeste au travers de la transformation d'une eau de mer d'eau saumâtre en eau potable : "'Ἀλλὰ καὶ τοῦτο γνωστὸν πολλοῖς ἐγένετο ὅτι καὶ ὕδωρ θαλάσσιον εἰς γλυκύτητα μετέβαλεν, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἔπιε"[29]. De telles actions miraculeuses sont présentées comme étant le fait de certains saints et visent a confirmer l'autenticité d'un événement qui va a l'encontre du sens commun et qui, partant, apparavt comme incroyable[30]. La réalisation du miracle dont il est ici question est perçue comme devant certifier la possibilité réelle de cet événement inoui.

Tout aussi caractéristique du point de vue de son origine populaire est le récit suivant que l'on trouve dans les textes hagiographiques que nous examinons ici : "ἀπέπλευσαν [...] καὶ γενόμενοι μέχρι μιλίων εἴκοσι μικρὸν πλέον ἢ ἔλασσον, πνεύσαντος ἐναντίου ἀνέμου, καὶ μὴ θέλοντες πάλιν ὑπέστρεφον ὅθεν ἀπάραντες ἦσαν [...]" πάλιν τε μετ' ὀλίγας ἡμέρας δοκιμὴν ποιησάμενοι [...] αὖθις παλίνορσοι γεγόνασι· καὶ τοῦτο ἅπαξ, δίς τε καὶ τρὶς δοκιμάσαντες καὶ μηδαμῶς πορείαν ποιεῖν ἐξισχύσαντες [...] ὑποστρέψαντες καὶ ἐν τῷ λιμένι ὁρμίσαντες, ὤφθη αὐτοῖς ἐν ἐκείνῃ τῇ νυκτί ἡ τοῦ Χριστοῦ μάρτυς Εὐφημία λέγουσα: "Τί με ὧδε κἀκεῖσε περιάγειν ἐπείγεσθε; [...] Οὐκ ἔστι μοι τό γε δυνατόν· μὴ θελήσητε τοῦτο ποιεῖν, ἀλλ' ἐνταῦθά μου ποιήσασθε τὴν ἀνάπαυσιν"[31]. De tels récits se rencontrent également dans les traditions de la Grèce moderne mettant en scène des pirates qui volent dans un sanctuaire une icône, une relique ou quelque ex-voto tandis que le saint, par une action miraculeuse, les empêche de partir jusqu'à ce aqu' il obtienne d'eux la promesse qu'ils restitueront leur larcin, qu'il s'en déferont ou qu'en échange il lui feront un don d'une valeur supérieure[32]; il en va de même lorsque les pirates dérobent des

27. Le récit en question provient de la collection de T. P. CROSS, *Motif-Index of Early Irish Literature*, Bloomington Indiana, 1952.

28. V. D. LOUKATOS, "'Ἀργίαι καὶ ἅγιαι τιμωροί", *ΕΚΕΕΛ* 20-21 (1967-68), p. 64.

29. HALKIN, *DVMK*, p. 49.

30. Cfr. Emm. SPYROU, "'Ιστορία καί θρύλος", *Σαμιακὴ 'Επιθεώρηση* 4 (1964), p. 179; VARVOUNIS, *Λαϊκὴ λατρεία*, 312 : il s'agit d'une tradition relative a un miracle analogue survenu lors de la révolution de 1821 et qui a concouru a libérer définitivement Samos des Turcs.

31. HALKIN, *Euphémie*, p. 92.

32. V. ΚΛ ms. 2304, f. 308 (Milos, G. K. SPYRIDAKIS, 1959); ΚΛ ms. 3190, f. 33 (Sériphos, St.

matériaux de construction destinés a un sanctuaire[33].

C'est le même thème narratif que l'on retrouve dans les légendes de l'antiquité tel que celui relatif a Ménodote de Samos et au vol par ce dernier de la statue d'Héra[34], de même que dans d'autres sources hagiographiques[35]; il s'agit d'un thème remontant d'une manière générale au récit légendaire relatif a l'immobilisation d'un navire grâce a une intervention surnaturelle[36]. Bien plus, particulièment nombreuses sont les traditions se rapportant a l'immobilisation de bateaux suite au vol de quelque ex-voto[37], d'une offrande consistant en un objet en argent[38], d'une brebis[39], de candélabres[40], d'animaux, etc., dès lors que ces biens appartiennent a un monastère ou a une église[41]; bien entendu, il s'agit toujours ici de thèmes relevant de la même catégorie de discours populaires.

Il arrivre fréquemment que les récits contenus dans les textes hagiographiques aient une origine savante et qu'au travers de l'usage de ces textes dans la liturgie les récits qu'ils véhiculent finissent par passer dans le peuple auquel ils sont présentés comme des récits populaires. C'est a cette catégorie qu'appartiennent les récits relatifs au déplacement de la Vierge[42] conformément a un thème repris par les textes dogmatiques[43] et hymnographiques[44] chrétiens et relevant de la

IMELLOS, 1967); N. G. POLITIS, *Παραδόσεις* 1, Athènes 1904, p. 115, no 206; IMELLOS, *Πειραταί*, p. 90-93.

33. ΚΛ ms. 1160 II, f. 235 (Lemnos, G. A. MEGAS, 1938).

34. IMELLOS, *Πειραταί*, p. 92.

35. *Acta Sanctorum Novembris* 4, Bruxellis, 1925, p. 230-231; N. V. TOMADAKIS, "Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἑορτῆς της εἰς τὸ ἑορτολόγιον", *Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον* 1, Athènes 1964, p. 109.

36. AaTh 425 G et StTh D 1318.10.1; Cfr. R. M. DAWKINS, *More greek Folktales*, Oxford 1955, no 5; G. A. MEGAS, *'Ελληνικὰ παραμύθια* 2, Athènes 1956, p. 168; IMELLOS, *Πειραταί*, p. 93-94, note 1.

37. A. FLORAKIS, *Καραβάκια-τάματα καὶ θαλασσινὴ ἀφιερωτικὴ πρακτικὴ στό Αἰγαῖο*, Athènes 1982, p. 75-79, avec citations d'exemples et indication de la bibliographie.

38. I. M. HATZIFOTIS, *'Η ἱερὰ μονὴ Πανορμίτου Σύμης*, Athènes 1978, p. 86-91.

39. P. HALLGARTEN, *Rhodos. Die Märchen und schwänke der Insel*, Frankfurt am Mein 1929, p. 63 et R.-H. KRISS, *Peregrinatio Neohellenica. Wallfahrtswanderungen im heutigen Griechenland und in Unteritalien*, Wien 1955, p. 128.

40. N. G. POLITIS, ibidem, p. 115.

41. I. M. HATZIFOTIS, ibidem, p. 86.

42. HALKIN, *LBD*, p 164.

43. Io. KALOGIROU, *Μαρία ἡ ἀειπαρθένος Θεοτόκος κατὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν*, Thessalonique 1957; du même auteur, "Marienlehre und Verehrung in der orthodoxen Kirche auf dem Hintergrund der Christologie", *International Kirchl. Zeitschrift* 68 (1978), p. 2-28; et M. FARANTOS, *'Η θέσις καὶ ἡ σημασία τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν πίστιν καὶ εἰς τὴν ζωήν*, Athènes 1973.

catégorie plus générale des traditions ou des récits se rapportant uax déplacements de saints[45]. Peut également être inclus dans cette catégorie le récit concernant la découverte de la Sainte Croix par sainte Hélène a Jérusalem[46], récit également connu par d'autres sources byzantines[47] et qui est passé dans diverses traditions populaires, de même que la légende relative a l'ensemble du voyage accompli par cette sainte depuis et vers Jérusalem avec ses différentes étapes[48].

En outre, des observations similaires peuvent également être faites a propos de l'extrait que voici : "καὶ ἐπορεύθη Μαριὰμ εἰς τὸ ὄρος· ἣν ἰδόντα τὰ φυτὰ ἔκλιναν τὰς κορυφὰς καὶ προσεκύνησαν αὐτήν"[49]; il s'agit d'une tradition byzantine bien connue suivant laquelle les arbres inclinaient leur cîme et se prosternaient au passage de la Vierge et du Christ lors de leur fuite en Égypte[50]. Ce récit est passé dans les traditions et les croyances superstitieuses grecques modernes; suivant ces traditions et les croyances qui s'y rapportent, les arbres se sont prosternés devant le Christ lors de son baptême dans le Jourdain[51]; de même ils se prosternent sur le sol du lieu de l'Annonciation au moment ou les cieux s'entr'ouvrent[52], ou bien ils baisent le sol lors de la fête religieuse en question[53] ou encore se penchent pour boire l'eau le soir de l' Épiphanie[54]; dans tous les cas, l'idée sous-jacente est que les végétaux s'incline en signe de révérence a l'égard d'un personnage ou d'un événement précis et particulièrement significatif du point de vue religieux.

Dans certain cas, les sentiments du saint se manifestent de façon presque

44. 'Αποστολικὴ Διακονία, *Ὡρολόγιον τὸ μέγα*, Athènes 71977, p. 427.

45. V. a ce sujet M. G. VARVOUNIS, "Σαμιακὴ ἁγιολογικὴ παράδοση", *ΒΔ* 4 (1990), p. 65-84, avec indication de la bibliographie afférente.

46. HALKIN, *RC*, p. 21.

47. Théophane, *Chronique*, 23, 1.18 et 26, 1.23 (éd. C. de BOOR, 1883-85), et G. Cédrénos, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 497 : 1.23 (éd. I. BEKKER, CSHB).

48. S. MENARDOS, "'Η ἁγία 'Ελένη εἰς τὴν Κύπρον", *Λαογραφία* 2 (1910-11), p. 266-298; St. IMELLOS, "'Από τὴν ἐπίσκεψιν τῆς 'Αγίας 'Ελένης εἰς τὴν Κύπρον", *Actes du Ier Symposium de science folklorique chypriote*, Lefkosia 1985, p. 25-29.

49. HALKIN, *LBD*, p. 162.

50. M. Glykas, *Βίβλος χρονική* 515, 15 (éd. I, BEKKER, CSHB); Ph. KOUKOULÉS, *ΒΒΠ* 6 (1955), p. 301-302. En ce qui concerne la fuite en Égypte, v. Mathieu, II, 13-21 et D. LOUKATOS, *Χριστουγεννιάτικα καὶ τῶν γιορτῶν*, Athènes 1984, p. 97-100.

51. D. LOUKOPOULOS, *Νεοελληνική μυθολογία*, Athènes 1940, p. 187.

52. N. G. POLITIS, *Παραδόσεις* 2, Athènes 1904, p. 905.

53. P. NIKITAS, *Τὸ λεσβιακὸ μηνολόγιο*, Mytilène 1953, p. 63, 244.

54. M. NYMPHOPOULOS, "Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες Σάντας", *ΑΠ* 16 (1928), p. 250; Cfr. K. ROMEOS, *Τὸ ἀθάνατο νερό*, Athènes 1973, p. 161-166.

violente : "παρῆλθεν ἐκεῖθεν ὁ ἅγιος Τίτος καὶ ἰδὼν τὴν ἄπειρον ἑτοιμασίαν, στενάξας διῆλθεν· καὶ πρωΐας εὑρέθη ἅπαν τὸ κτίσμα συμπεπτωκός, τῶν λίθων διασκορπισθέντων"[55]. Dans les chants populaires traditionnels de la Grèce moderne il est également question de soupirs aux conséquences impressionnantes et destructrices[56], surtout dans les cas ou il est question d'un amour violent[57] ou d'une intense douleur morale[58].

Le sauvetage d'un navire en péril suite a l'intervention d'un saint est un thème narratif habituel dans les textes hagiographiques : "Τοῦ δὲ Θεοῦ διὰ τῶν τῆς πανευφήμου πρεσβειῶν σὺν τοῖς κύμασι τὴν ναῦν συναρπάσαντος, ὑπεράνω τοῦ κινδύνου γενόμενοι ἔνδον τῆς γαλήνης ερέθησαν"[59]. Dans la forme la plus commune de ces traditions, un passager pécheur est cause de la colère divine, laquelle se manifeste par un déchavnement soudain des flots qui met le navire en péril[60], et ce, jusqu'à ce que le personnage en question se répente ou fasse réparation, ou encore jusqu'à ce que par leurs prières et leurs supplications, les hommes obtiennent qu'un saint intervienne[61] et que par son intercession ou son pouvoir miraculeux il mette a l'abri du danger le navire et ses passagers. Les marins byzantins avaient l'habitude d'invoquer saint Phocas[62] et plus tard saint Nicolas, et ce, au surplus, par une série d'actes bien déterminés comme celui de jeter dans la mer du parfum provenant des reliques du saint[63], du pain utilisé lors de la célébration de sa fête[64], etc. En outre parmi les miracles accomplis par des saints plus récents, un thème qui revient fréquemment est celui du sauvetage de navires menacés de sombrer pendant une tempête de mer[65].

55. HALKIN, *LCT*, p. 250.

56. V. a ce propos M. G. VARVOUNIS, "Νισυριακὴ παραλλαγὴ τοῦ τραγουδιοῦ 'τῆς λυγερῆς στόν "Αδη'", *Νισυριακά* 11 (1990), p. 209-210.

57. Cfr. M. LIOUDAKIS, *Κρητικές μαντινάδες*, Athènes 1933, p. 63-64, avec des exemples illustrant le sujet.

58. Cfr. *'Εκλογή*, p. 328 et I. STAMATELOS, *Μοιρολόγια Λευκάδος*, Zante 1876, p. 21, no 11.

59. HALKIN, *Euphémie*, p. 91.

60. Dom. LAVEDRINE, "Sources bibliques de la tradition votive des gens de mer", dans le tome Musée de la Marine (éd.), *Ex-voto marins du ponant*, Paris 1975, p. 23.

61. A. FLORAKIS, *Καραβάκια...*, ibidem, p. 46-47.

62. G. DIMITROKALLIS, "'Η λατρεία τοῦ ἁγίου Φωκᾶ στή βυζαντινή Νάξο", *Λαογραφία* 30 (1975-76), p. 373-374, avec la bibliographie relative a la question.

63. P. SCONAMIGLIO, *La Manna di San Nicola*, Bari 1925, p. 97; R.-H. KRISS, *Peregrinatio...*, ibidem, p. 208.

64. G. A. MEGAS, "Ζητήματα 'Ελληνικῆς Λαογραφίας", *ΕΛΑ* 5-6 (1943-44), p. 111; Cfr. VARVOUNIS, *Λαϊκή λατρεία*, p. 260-261, ou l'on trouvera la bibliographie relative a la question.

65. S. CHONDROPOULOS, *'Ο ἅγιος τοῦ αἰώνα μας. 'Ο ὅσιος Νεκτάριος Κεφαλᾶς*, Athènes,

C'est encore au pouvoir miraculeux des saints qu'est attribué le prodige qui consiste a contraindre des animaux sauvages a se laisser apprivoiser et a collaborer avec les êtres humains : "ὃς εἶχεν τὴν δίαιταν αὐτοῦ ἐν τοῖς ὄρεσι μετὰ τῶν ἀγρίων θηρίων, οὐ μόνον σύνοικος αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ συνόμιλος αὐτῶν"[66]; il s'agit de la figure du saint-dompteur d'animaux sauvages qui apparavt souvent dans les textes hagiographiques[67]. En outre l'évocation du fait que le saint, "après avoir chanter les complies, renvoyait les bêtes fauves pour qu'elles se retirent chacune dans son gîte propre" ("μετὰ τοὺς ἑσπερινοὺς ὕμνους ἀπέλυεν τὰ θηρία ἕκαστον εἰς τοὺς ἰδίους τόπους ἀπέρχεσθαι"[68]) n'est pas sans rappeler des pratiques magiques actuelles consistant dans l'utilisation de charmes contre l'action nuisible de divers animaux et conformément auxquelles le charme doit être levé une fois la nuit venue[69].

Parfois les animaux sont présentés comme ayant été initiés au christianisme par quelque saint : "Ἐλάλησεν δὲ ὁ λέων φωνῇ ἀνθρωπίνῃ λέγων τῷ ἄρχοντι: Μὴ φοβοῦ, δικαστά· ἦλθον γὰρ πρὸς ἀπολογίαν σου· οὐ μόνον σοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐλπικόσιν ἐπὶ τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν"[70]. Le thème de la prédication qui s'adresse a des animaux sauvages se retrouve dans un assez grand nombre de textes hagiographiques[71], tandis que parfois il est question d'animaux apprivoisés par des saints[72] qu'ils aident dans des tâches que ceux-ci ont a accomplir[73]. Mais le thème des animaux doués de parole humaine est un thème de légende qui se retrouve tant dans les traditions grecques[74] qu'européennes[75].

p. 34; pour ce qui est du culte du saint dans la Grèce moderne, v. W. PUCHNER, "Der Himmelsbrief des Heiligen Nektarios. Eine Notiz zur modernen Kultverbreitung", *ÖZV* 33/82 (1979), p. 115-119.

66. HALKIN, *EOZ*, p. 254.

67. Anna MARAVA-HATZINIKOLAOU, *Ὁ ἅγιος Μάμας*, Athènes 1953, p. 32-34.

68. HALKIN, *EOZ*, p. 255.

69. M. G. VARVOUNIS, *Ἐπῳδὲς καὶ κατάδεσμοι ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Σάμο*, Athènes 1992, p. 23.

70. HALKIN, *EOZ*, p. 258.

71. V. Par exemple H. DELEHAYE, "Passio Sancti Mammetis", *AB* 58 (1940), p. 130; Anna MARAVA-HATZINIKOLAOU, ibidem, p. 93-97.

72. A. DEFTEREOS, "Λαϊκαὶ παραδόσεις περὶ ὁσίου Νικάνορος ἐκ Δυτικῆς Μακεδονίας", *ΠΒ΄ΣΑΒΧ*, Thessalonique 1976, p. 61.

73. ΚΛ, ms. 2959, f. 155-156 (Kesaria [Kozani], A. DEFTEREOS, 1965); ΚΛ, ms. 3206, f. 41, 201-202 (Ermakia [Kardia Kozánis], A. DEFTEREOS, 1967).

74. G. A. MEGAS, *Τὸ ἑλληνικὸ παραμύθι. Ἀναλυτικὸς κατάλογος τύπων καὶ παραλλαγῶν κατὰ τὸ σύστημα Aarne-Thompson (FFC 184)* 1. *Μύθοι ζώων*, Athènes 1978, p. 74-86, types 150-179.

75. Cfr. Elfr. MOSER-RATH, *Predigtmärlein der Barockzeit. Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes*, Berlin 1964, no 147.

Un récits que l'on retrouve habituellement dans les textes hagiographiques est celui d'animaux sauvages qui, subjugués par le pouvoir miraculeux des saint, ne les égorgent pas malgré que ce soit dans ce but qu'ils ont été envoyés : "ἐξῆλθον δὲ τέσσαρες λέοντες καὶ δύο θῆρες· καὶ οἱ μὲν λέοντες προσεπήδησαν καὶ κατεφίλησαν τὰ ἴχνη αὐτῆς· ὁμοίως δὲ καὶ οἱ θῆρες. Ἵνα δὲ πληρωθῇ τὸ τῆς ἀθλήσεως αὐτῆς μαρτύριον δραμοῦσα μία τῶν θηρῶν ἔδακεν αὐτήν, ὑπώπιον μὴ ποιήσας αὐτήν"[76]. Cet épisode se rencontre dans nombre de textes similaires[77] et est destiné a attester le pouvoir miraculeux des saints en question.

Le pouvoir miraculeux du saint se manifeste souvent a travers l'éclat surnaturel de son visage : "ὡρῶντο ἐν τῷ πυρὶ <καὶ ἦν> τοῦ ἑνὸς αὐτῶν λάμπον ὑπὲρ αἴγλην τὸ πρόσωπον"[78], "ὑπὲρ τῶν ἥλιον φαιδρυνθεὶς τῷ προσώπῳ"[79] et "εὐειδὴς καὶ λάμπων ὑπὲρ τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου"[80]. Dans les récits grecs modernes analogues cet éclat suggère la sainteté du personnage et peut être mis en parallèle avec le récit évangélique de la Transfiguration du Sauveur[81], récit caractéristique de par son insistence particulière sur la lumière de la Transfiguration, laquelle devait d'ailleurs donner lieu a de nombreuses querelles théologiques[82]. De même, dans les traditions grecques modernes, l'éclat de l'icône s'accroît lorsque le saint qui y est représenté approuve les actes de ses fidèles ou s'en trouve réjoui[83].

Il semble de même qu'il faille reconnaître une origine biblique au récit se rapportant au saint qui reçoit un pain envoyé par le ciel et dont il se nourrit : "καὶ ἄρτον οὐράνιον ὑπ' ἀγγέλου τραφέντα Γρηγόριον"[84] et "ἠκούετο περὶ τοῦ ἁγίου πατρὸς ὅτι ἄρτον οὐράνιον δέχεται"[85]. Ce thème remonte sans doute aux récits de l'Ancien Testament qui montrent la sollicitude de Dieu pour son prophète Élie[86] lorsque celui-ci se cacha dans le désert pour échapper aux poursuites du roi

76. HALKIN, *Euphémie*, p. 32.

77. NICODÈME L'HAGIORITE, *Νέον Ἐκλόγιον...*, ibidem, p. 6.

78. HALKIN, *PSMB*, p. 16.

79. HALKIN, *LCT*, p. 251.

80. HALKIN, *AAH*, p. 146.

81. *Luc* 9, 28-36 (éd. Eb. NESTLE, 261976).

82. Cfr. Char. SOTIROPOULOS, *Θέματα θεολογίας τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος*, Athènes 1986, p. 88 & ss. (= du même auteur, *Νηπτικοὶ καὶ πατέρες τῶν μέσων χρόνων*, Athènes 1991, p. 406 et ss.).

83. Cfr. ΚΛ, ms. 2392, f. 29 (Abdère, St. IMELLOS, 1961); VARVOUNIS, *Λαϊκὴ λατρεία*, p. 210, où se trouve signalé le cas inverse de la disparition de l'éclat de l'icône du fait du mécontentement du saint représenté sur cette icône.

84. HALKIN, *DVMK*, p. 81.

85. HALKIN, *DVMK*, p. 49.

86. *Livre des Rois* III, 17.1 et 18.5; Cfr. *Luc* 22, 43.

Achaab[87]; il s'agit vraisemblablement d'un motif qui a alimenté des thèmes narratifs similaires que l'on retrouve dans les traditions populaires grecques modernes[88].

Des sources byzantines analogues mentionnent pareillement le miracle bien connu de la relique de sainte Euphémie et des tomes conciliaires lors du IVe Concile Écuménique[89], miracle dont il est également question dans les textes hagiographiques que nous examinons ici : "καὶ τούτους δὴ τοὺς ἑκατέρων τόμους χερσὶν ἐμπιστεῦσαι τῆς πανευφήμου λόγους καὶ συνθήκας ποιοῦνται [...]. Μετά τινας οὖν ἡμέρας ἀφικόμενοι κοινῶς ἑκάτεροι καὶ ἐπὶ μάρτυσιν αὐτοῖς τὴν σορὸν ἀνοίξαντες [...] τὸν μὲν τόμον τῶν αἱρετικῶν [...] κάτω που περὶ τοὺς πόδας εὑρίσκουσι κείμενον τῆς μάρτυρος, τῶν δὲ τῶν ὀρθοδόξων ταῖς τιμίαις ἐκείνης χερσὶ κατεχόμενον οὕτως ὡς ἂν εἴποις πειρᾶσθαι ταύτην καὶ στέρνων ἔνδοθεν αὐτὸν προσλαβεῖν"[90] ou, d'après un récit plus inventif, "τὴν ἄψυχον ψυχώσας χεῖρα ἐξέτεινε καὶ τὸν χάρτην λαβοῦσα [...] ἀσπασαμένη ἀπέδωκε πάλιν αὐσεβῶς"[91].

Ce thème est passé dans l'hymnographie orthodoxe[92]; notons par ailleurs que des conceptions populaires relative a diffférentes manières d'exprimer les sentiments sont peut-être sous-jacentes a ce récit tel qu'il se présente dans son ensemble[93].

Certains textes hagiographiques décrivent également l'arrivée de la relique de la sainte dans l'île de Lemnos pendant la période de l'iconoclasme[94], épisode qui est présenté comme un moment de l'histoire de l'île[95].

87. Cfr. M.-Y. GENARYAHU, "Der Prophet Elia", *Ljjûnîm besepär melakîm* 1963, p. 5 & ss. et Chr. SCHMITT, *Elias: Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zur vorklassischen nordisraelitischen Prophetie*, Gütersloh 1972.

88. D. LOUKATOS, *Τὰ καλοκαιρινά*, Athènes 1981, p. 87; en ce qui concerne le culte voué au prophète Élie dans la Grèce moderne, v. VARVOUNIS, *Λαϊκὴ λατρεία*, p. 283-284.

89. Cfr. H. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, p. 826; v. également Vl. FIDAS, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία* 1, Athènes 1992, p. 638-656.

90. HALKIN, *Euphémie*, p. 166-167; cfr. Hèlène KOUNDOURA-GALAKI, "'Η ἁγία Εὐφημία στὶς σχέσεις παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων", *Συμμ* 7 (1987), p. 59-75.

91. HALKIN, *Euphémie*, p. 94.

92. 'Αποστολικὴ Διακονία, *Μηναῖον τοῦ 'Ιουλίου*, Athènes 1972, p. 55 et V. YANNOPOULOS, "Αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν", *Θεολ* 55 (1984), p. 402 et ss.

93. Cfr. N. DIMITRIOU, *Λαογραφικὰ τῆς Σάμου* 3, Athènes 1986, p. 169-178.

94. HALKIN, *Euphémie*, p. 91.

95. Cfr. Al. KARAPANAGOPOULOS, *'Η Λῆμνος τὸ ἱερὸ νησὶ τοῦ 'Ηφαίστου*, Athènes-Ioannina 1987, p. 37.

Il arrive souvent dans les sources hagiographiques que la sainteté se manifeste sous la forme d'un feu ou d'une flamme visible pour tous ceux qui se trouve près du saint : "καὶ ἐγένετο νεφέλη κύκλῳ αὐτοῦ, καὶ ὑψώθη τοῦ πυρὸς ἡ φλόξ ἐπάνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ ἕως τῶν κλάδων τῶν δένδρων"[96]; toutefois, c'est surtout le divin qui se manifeste comme un feu qui ne consume pas : "καὶ εἶδεν αὐτὸν, ὡς φλόγα πυρὸς ἐξερχομένη ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἀνέβαινεν ἕως τὴν κορυφὴν τῆς καλύβης αὐτοῦ, ὡς νομίζειν ὅτι ἐπυρπολήθη ἡ καλύβη"[97].

Ce récit semble avoir des modèles bibliques et évoque l'histoire de Moose et du chardon ardent[98]; toutefois, le théme du feu qui brûle sans consumer est également lié a certaines traditions populaires décrivant le châtiment d'impies soudainement dévorés par un feu descendu du ciel[99]. Dans les deux cas le feu représente la manifestation destructrice ou bienfaisante de la puissance divine.

C'est de même au miracle d'un saint qu'est attribuée la découverte d'une source d'eau : "καὶ αὐτίκα ὕδωρ ἡ γῆ ἀνδίδωσι. Καὶ ἡ πηγή ὁρᾶται εἰς δεῦρο νάματι τοὺς παριόντας, ἀλλὰ καὶ τοὺς περὶ αὐτὴν ἐξ ἐκείνου οἰκοῦντας, πλουσσίῳ δεξιουμένη"[100]. De tels récits apparaissent souvent dans les textes hagiographiques ου du reste ces sources miraculeusement découvertes sont considérées comme des fontaines saintes; souvent, l'eau jaillit de la pierre qui, suivant la tradition, s'était ouverte pour cacher la sainte pourchassée par ses ennemis[101]; par ailleurs, il existe des récits similaires tant en ce qui concerne la Vierge[102] que les saintes des catholica[103]. En outre, il arrive souvent que la décapitation d'un saint soit considérée comme l'événement qui est a l'origine du jaillissement d'une source[104] conformément aux croyances relatives a l'origine miraculeuse des fontaines saintes[105].

96. HALKIN, *DVMK*, p. 48-49.

97. HALKIN, *DVMK*, p. 48.

98. V. A. P. CHASTOUPIS, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, Athènes 1986, p. 212-216.

99. M. G. VARVOUNIS, "'Η διήγηση τοῦ 'Εβλιᾶ Τσελεμπῆ γιὰ τὸν τάφο τοῦ Βελιουλλὰχ στὴ Μενδενίτσα", *ΦΧ* 13 (1992), p. 26-28, avec indication de la bibliographie relative a la question.

100. HALKIN, *OMNO*, p. 315-316.

101. ΚΛ, ms. 2449, f. 316 (Ikaria, G. K. SPYRIDAKIS, 1962); Ph. P. ARGENTI-H. J. ROSE, *The Folk-lore of Chios* 2, Cambridge 1949, p. 820-822; et P. G. BREWSTER, "The legend of St. Marcella virgin martyr", *WF* 16:3 (1957), p. 182.

102. D. LOUKOPOULOS - D. PETROPOULOS, *'Η λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων*, Athènes 1949, p. 33.

103. Oskar DÄHNHARD, *Natursagen* 2, Giessen 1909, p. 50; IMELLOS, *Πειραταί*, p. 78.

104. D. S. LOUKATOS, "'Η θρακική...", ibidem, p. 234-235; du même auteur, "Le motif...", ibidem, p. 465-469.

105. G. A. MEGAS, "Ζητήματα 'Ελληνικῆς Λαογραφίας", *ΕΛΑ* 5-6 (1943-44), p. 92;

On peut rapprocher de ce thème celui de l'eau jaillie par miracle dans un but de purification : "Ἄφνω δὲ πρόσταγμα ἐγύρωσεν ἐπὶ πρόσωπον ὕδατος, ἧ φησιν ἡ θεία γραφή· καὶ δὴ πλῆθος ὕδατος ὥσπερ φλεβὸς ἀναῤῥαγείσης ἀναδοθέν τοῦ ναοῦ καὶ διὰ τῶν θυρῶν πλημμυροῦν καὶ ἐξιὸν πᾶν τὸ περιεστὸς πλῆθος"[106]. L'abondant jaillissement des eaux, comme signe envoyé par Dieu, est un thème qui revient fréquemment dans les ευvres des écrivains byzantins[107], mais également dans les traditions grecques modernes analogues[108] où il est question de miracles et de signes d'origine surnaturelle.

Des observations du même type peuvent être faites a propos de la description de la manière dont s'ouvrent les cieux : "καὶ περὶ τὸ μέσον τῆς νυκτὸς ἐγένετο ὁ ἀὴρ καθαρὸς σφόδρα καὶ ἠνοίγησαν οἱ οὐρανοί ἐξαίφνης καὶ κατῆλθεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὥσπερ τροχὸς ἔχων δώδεκα λαμπάδας"[109]. Les cieux qui s'entr'ouvrent constituent un thème également présent dans les traditions se rapportant aux principales fêtes du calendrier liturgique (Épiphanie, Annonciation, Transfiguration, etc.)[110], lesquelles ont pour vocation de jouer un rôle déterminant dans le destin de ceux qui assisteront a l'événement miraculeux. Le moment crucial de cet évémenement, tel qu'il est situé par le récit hagiographique (l'heure de minuit), constitue un temps ordinaire pour l'apparition d'êtres et de phénomènes surnaturels conformément aux traditions et aux croyances populaires[111].

Parmi les miracles les plus ordinaires de saints il y a lieu de classer les mises a mort de dragons que l'on trouvent relatées dans les textes hagiographiques que nous étudions présentement : "ἐπὶ δεινόν τι καὶ φοβερὸν ὁ δράκων ἐπ' αὐτὸν κινηθείη, πλήττει μετὰ τῆς λόγχης αὐτὸν ὁ γενναῖος Θεόδωρος· καὶ ἡ πληγὴ – τίς σου, Χριστὲ βασιλεῦ, τὰς δυναστείας λαλήσει; – θανατοῖ τὸ θηρίον"[112] et "ὡς ἐτέλεσαν αὐτῶν τὴν προσευχήν, εὐθέως κατῆλθεν πῦρ ἀπ' οὐρανοῦ

PAPADAKIS, *Μορφαί*, p. 109-110; cfr. E. de STRYCKER, *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques*, Bruxelles 1961, p. 302.

106. HALKIN, *PMP*, p. 186.

107. PG 40, col. 213, et PG 37, col. 592; N. G. POLITIS, *Παραδόσεις* 1, Athènes 1904, no 1099.

108. Ph. KOUKOULÈS, *ΘΕΛ* 2 (1950), p. 22.

109. HALKIN, *PEM*, p. 51.

110. N. G. POLITIS, ibidem, 2, Athènes 1904, p. 905; K. A. ROMEOS, *Τὸ ἀθάνατο νερό*, Athènes 1973, p. 230-232.

111. Cfr. Ch. STEWARD, *Demons and the Devil. Moral imagination in modern Greek Culture*, Princeton University Press 1991, p. 172-173, où l'on trouvera la bibliographie antérieure relative a la question.

112. HALKIN, *OMNO*, p. 318.

εἱλισσόμενον διόλου, ὥστε μήτε τὸν κονιορτὸν αὐτοῦ φανῆναι"[113]. Les mises a mort de dragons[114] et de serpents[115] par des héros et des saints constituent un thème commun a diverses traditions étant donné que des hauts faits de ce genre sont attribués non seulement a des saints (comme saint Théodore, saint Georges, saint Donat, etc.)[116], mais également a des personnages historiques[117]. Un examen détaillé de ce thème et de ses occurrences permettraient d'établir qu'il est largement répandu dans les textes des synaxaires, dans les traditions populaires et dans les chants traditionnels.

Enfin, il semble qu'il y ait lieu encore et toujours d'attribuer une origine populaire aux conceptions relatives a certains traits caractéristiques de divers animaux, telles que ces croyances se trouvent exprimées dans les textes hagiographiques dont il est ici question : "ὡς τρυγὼν ἡ φιλέρημος ποιήσασθε τὴν κατοίκησιν"[118]; cette conception a propos de la touterelle se retrouvent également dans nombre de chants populaires traditionnels de Grèce[119], des Balkans[120] et d'Europe[121], dans les oeuvres d'écrivains européens[122], dans le

113. HALKIN, *PEM*, p. 50.

114. V. M. A. ALEXIADIS, *Οἱ ἑλληνικὲς παραλλαγὲς γιὰ τὸν δρακοντοκτόνο ἥρωα (AaTh 300, 301A et 301B)*, Ioannina 1982; cfr. M. MERAKLIS, "Byzantinische Erzählgut", *EMh* 2 (1978), v. 1096-1122.

115. V. M. G. VARVOUNIS, "Λαογραφικό σχόλιο σὲ ἀνέκδοτο 'Ομίλημα'...", ibidem, p. 33-39, avec indication de la bibliographie.

116. N. G. POLITIS, ibidem, p. 975-976, 1108; du même auteur, "Τὰ δημώδη ἑλληνικὰ ἄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου", *Λαογραφία* 4 (1912-13), p. 185-235 [= ΛΣ 4 (1980-85), p. 210-249]; cfr. J. B. AUFHAUSER, *Das Drachenwunder des heiligen Georg in der griechischen und lateinischen überlieferung*, Leipzig 1911.

117. V. a ce sujet A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini*, St. Pétersbourg 1897 (réimpr. Amsterdam 1965), p. 63-64; Bern. MARTIN-HISARD, "Trébizonde et le culte de Saint Eugène, 6e-11e siècles", *REAr* 14 (1980), p. 307-343; A. A. M. BRYER-D. WINFIELD, *The byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, p. 207; St. LAMBAKIS, "Μακεδονικὴ δυναστεία καὶ Μεγαλοκομνηνοί. Σχόλια σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα στὰ 'Θαύματα τοῦ 'Αγίου Εὐγενίου' τοῦ 'Ιωάννη-'Ιωσὴφ Λαζαρόπουλου", *Συμμ* 8 (1989), p. 330.

118. HALKIN, *EB*, p. 119.

119. ΚΛ, ms. 1530, f. 7 (Delphes, T. PATARIA-D. KARAMBOLIS, 1945); ΚΛ, ms. 1542, f. 288-291 (Étolie, 1926); ΚΛ, ms. 1571, f. 257 (Greveniti, D. PAPAS, 1940); ΚΛ, ms. 1162 II, f. 130, Meramvélou, M. LIOUDAKIS, 1938); ΚΛ, ms. 1665 IV, f. 44 (Ioannina, D. B. ECONOMIDÈS, 1951); ΚΛ, ms. 1692, p. 46 ("Αγιος Γεώργιος Παρνασσίδος, E. GOUVALIS, 1955).

120. Bogdan PETRICEICU HASDEU, *Cuvente den Batrâni* 2, Bucarest 1879, p. 728-730; A. CAMARIANO, *Influenta poeziei lirice neogrecesti asupra celei românesti*, Bucarest 1935, p. 18-19.

121. F. LAUCHERT, *Geschichte des Physiologus*, Strasbourg 1889, p. 225-228.

122. J. B. PITRA, *Spicilegium Solensmense* 3, Paris 1855, p. 101.

Physiologos[123] et dans le *Poulologos*[124]. L'hypothése a même été émise que la source originelle de ce thème peut être située dans les textes populaires byzantins précités avec leur probable enracinement dans l'antiquité[125], ces textes reflétant très vraisemblablement les conceptions populaires correspondantes qui avaient cours a l'époque de leur rédaction.

Des observations similaires peuvent être faites a propos des propriétés qui sont attribuées au cerf : "ὡς ἡ διψητικωτάτη ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων"[126] et "ἐδίψα γὰρ πιεῖν τὸ τῆς ἡσυχίας πόμα ὑπὲρ τὸν διψητικώτατον ἔλαφον, ὅταν ὁ τῆς δίψης αὐτοῦ καιρὸς ἐπιστῇ"[127]. On trouve un écho de ce même récit dans les vers de certains psaumes ainsi que dans l'utilisation de représentations de cerfs comme élément ornemental des baptistères[128], pratique ου il y a par ailleurs lieu de voir une influence des conceptions populaires qui font du cerf un animal sacré[129].

Les correspondances existant entre les récits hagiographiques et les traiditions populaires analogues de la Grèce moderne indiquent a l'évidence l'origine populaire de ces récits qui ont été récupérés et assimilés par les auteurs des textes hagiographiques que nous avons examinés dans la présente étude. Aussi est il permis de voir dans ces correspondances des indices autorisant a reconnaître la présence de traditions populaires dans les passages hagiographiques que nous avons relevés ici et là, ce qui ouvre de très intéressantes perspectives aux recherches actuellement en cours sur les traditions populaires byzantines.

Université Démocrite de Thrace, Komotini 1997

123. Ch. CIDEL-E. LEGRAND, *Étude sur un poème grec inédit intitulé "'Ο Φυσιολόγος", suivie du texte grec*, Paris 1873, p. 265-266.

124. Isavela TSAVARI, *'Ο Πουλολόγος. Κριτικὴ ἔκδοση*, Athènes 1987, p. 156-158.

125. D. V. ÉCONOMIDÉS, "Τὰ δημοτικὰ ἄσματα τῆς 'θλιμμένης τρυγόνας'", *ΕΛΑ* 7 (1952), p. 56.

126. HALKIN, *EB*, p. 119.

127. HALKIN, *JE*, p. 17.

128. Cfr. H. Ch. PUECH, "Le cerf et le serpent", *CA* 4 (1949), p. 35.

129. Cfr. F. W. HASLUCK, *Christianity and Islam under the Sultans* 1, Oxford 1929, p. 461.

TEXTES HAGIOGRAPHIQUES QUI ONT ÉTÉ CONSULTÉS

HALKIN, *AAH* : FR. HALKIN, "Les actes apocryphes de Saint Héraclide de Chypre disciple de l' apôtre Barnabé", *Analecta Bollandiana* 82 (1964), p. 133-170.

HALKIN, *AICC* : FR. HALKIN, "Un abrégé inédit de la vie ancienne et disparue de Corneille le Centurion", *Revista di Studi Bizantini e Neoellenici* 11 (1964), p. 31-39.

HALKIN, *DVMK* : FR. HALKIN, "Deux vies de Saint Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIVe siècle)", *Analecta Bollandiana* 54 (1936), p. 38-112.

HALKIN, *EB* : FR. HALKIN, "Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de Saint Romylos", *Byzantion* 31 (1961), p. 111-147.

HALKIN, *EOZ* : FR. HALKIN, "Un émule d' Orphée. La légende grecque inédite de Saint Zosime, martyr d'Anazarbe en Cilicie", *Analecta Bollandiana* 70 (1952), p. 249-261.

HALKIN, *Euphémie* : FR. HALKIN, *Euphémie de Chalcédoine*, Bruxelles 1965.

HALKIN, *JE* : FR. HALKIN, "Saint Jean l'Érémopolite", *Analecta Bollandiana* 86 (1968), p. 13-20.

HALKIN, *LBD* : FR. HALKIN, "Une légende byzantine de la Dormition: l' épitomé du récit de Jean de Thessalonique", *Revue des Études Byzantines* 11 (1953), p. 156-164.

HALKIN, *LCT* : FR. HALKIN, "La légende crétoise de Saint Tite", *Analecta Bollandiana* 79 (1961), p. 241-256.

HALKIN, *OMNO*: FR. HALKIN, "Un opuscule inconnu de magistre Nicéphore Ouranos (vie de saint Théodore le Conscrit", *Analecta Bollndiana)* 80 (1962), p. 308-324.

HALKIN, *PEM:* FR. HALKIN, "La Passion grecque des Saints Eugène et Macaire", *Analecta Bollandiana* 78 (1960), p. 41-52.

HALKIN, *PMP:* FR. HALKIN, "Le panégyrique du martyr Procope de Palestine par Nicétas le Paphlagonien", *Analecta Bollandiana* 80 (1962), p. 174-193.

HALKIN, *PSMB:* FR. HALKIN, "Une Passion de Saint Mocius, martyr à Byzance", *Analecta Bollandiana* 83 (1965), p. 5-22.

HALKIN, *RC:* FR. HALKIN, "Le règne de Constantin d' après la Chronique inédite de Pseudo-Siméon", *Byzantion* 29-30 (1959-60), p. 7-27.

HALKIN, *RLH:* FR. HALKIN, "Un recueil de légendes hagiographiques: le ms. bollandien 1909", *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951), p. 253-257.

TABLEAU DES ABBRÉVIATIONS UTILISÉES

Aath:	A. AARNE-St. THOMPSON, *The types of the Folktale*, Helsinki 1954
ΑΠ:	'Αρχεῖον Πόντου
ΒΒΠ:	Ph. KOUKOULES, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός* 1-6, Athènes 1948-1955.
ΒΔ :	Βυζαντινός Δόμος.
VARVOUNIS, *Λαϊκή Λατρεία*:	M. G. VARVOUNIS, *Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου*, Athènes 1992.
CA:	Cahiers Archéologiques.
ΕΕΒΣ:	'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
ΕΕΦΣΠΑ:	'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν.
ΕΚΕΕΛ:	'Επετηρὶς Κέντρου 'Ερεύνης 'Ελληνικῆς Λαογραφίας.
ΕΛΑ:	'Επετηρὶς Λαογραφικοῦ 'Αρχείου.
EMh:	Enzyklopädie des Märchens.
ΦΧ:	Φθιωτικὰ Χρονικά.
IMELLOS, *Πειραταί*	St. IMELLOS, *'Η περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις*, Athènes 1968.
HDA::	Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.
ΚΛ:	Κέντρο 'Ερεύνης τῆς 'Ελληνικῆς Λαογραφίας.
KOUKOULES, *ΘΕΛ*:	Ph. KOUKOULES, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικὰ* 1-2, Athènes 1950.
OZV:	Osterreichische Zeitschrift fèr Volkskunde.
POLITIS, *ΛΣ*:	N. G. POLITIS, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 1-4, Athènes 1920-1985.
ΠΛΣΒΧ:	Πρακτικά Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικοῦ Χώρου.
RJV:	Rheinisches Jahrbuch fϋr Volkskunde.

ΣΛ:	Σπουδαστήριο Λαογραφίας (Université d'Athènes).
StTh:	St. THOMPSON, *Motif-Index of Folk Literature*, 1-6, Copenhagen 1955-1958.
Συμμ:	Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ.
WF:	Western Folklore.

Κωνσταντίνος Γ. Σταλίδης

Βουλγκάτα (Vulgata) και όχι Βουλγάρα

Στις αρχές Ιανουαρίου του έτους 1351 ο Σέρβος κράλης Στέφανος Ντουσάν (1331-1355) μετά από σκληρές μάχες και μετά από προδοσία καταλαμβάνει την Έδεσσα από τους Βυζαντινούς[1]. Έκτοτε ακολουθεί μια περίοδος σερβοκρατίας (1351-1385)[2].

Μέσα στις συνθήκες αυτές και κατά το χρονικό διάστημα περίπου μετά το έτος 1360/61 έως και το έτος 1367 η Έδεσσα είναι "τοπαρχία" και άρχοντες αυτής της τοπαρχίας είναι ο "δεσπότης" Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος ή Πρελιούμποβιτς (1342 – 23 Δεκεμβρίου 1385) και η γυναίκα του "βασίλισσα" Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα (1351 – 28 Δεκεμβρίου 1394)[3].

Οι παραπάνω άρχοντες στο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο διοικούν την Έδεσσα (1360/61 – 1367), ανεγείρουν σ' αυτήν "ἐκ βάθρων" τον ιερό ναό της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης[4], όπως προκύπτει από το "ἐκδοτήριον γράμμα"

1. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. – 1912. Τόμος πρώτος,* Έδεσσα 1988, σ. 57-86, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 87-94, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Subotić Gojko, "Manastir Bogorodice Mesonisisiotise", ZRVI 26 (1987), σ. 125-171, Κίσσας Σωτ., "Οι τοιχογραφίες του Ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα", *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992),* Έδεσσα 1995, σ. 181, Τουσίμη Γ., "Η Βυζαντινή μονή Βοδενών "Παναγία Μεσονησιώτισσα" και η τουρκική κατάκτηση (Α)", εφ. *Εδεσσαϊκή,* φ. 1549 (08-05-1993), σ. 6.

3. *Actes de Lavra, III. De 1329 à 1500.* (Archives de l' Athos). Édition diplomatique par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris 1979, σ. 100-107, Μουστοξύδου Ανδρ., "Ιστορικόν Κομνηνού μοναχού και Πρόκλου μοναχού" *Ελληνομνήμων* 8 (1845), σ. 505 κε., Σταλίδης Κ. Γ., *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 89-94, όπου και βιβλιογραφία.

4. Για τον ιερό ναό της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα βλ. ενδεικτ., Παπαζώτου Θ., "Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά", *Κληρονομία* 13, Β΄ (1981), σ. 509-516, Radošević Ninoslava – Subotić Gojko, "Bogorodica Gavaliotissa u Vodenu", ZRVI 27-28 (1989), σ. 217-263, Σταλίδης Κ. Γ., "Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα. Ιστορική συμβολή και συγκριτική θε-

τους, του έτους 1375, όπου, ανάμεσα στα άλλα, τονίζονται και τα εξής:

1. “[...] αὐθεντευόντων ἡμ(ῶν) τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν κ(αὶ) τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τ(ῶν) Βοδενῶν, ναὸν ἐν μέσῳ τοῦ ἄστεος ἐξ αὐτ(ῶν) τῶν βάθρων ἀνεγήραμ(εν), ὡς ὁρᾶται μέχρ(ι) τῆς σήμ(ε)ρ(ον), εἰς ὄνομα τῆς Πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς ἐπονομαζομένης Γαβαλλιωτίσσης [...]”[5],

2. “[...] τὸν ὃν ἀνεγήρ(αμεν) ἐκ βάθρων τῆς Θ(εοτό)κου ναὸν ἐπ᾽ ὀνόματι τῆς Γαβαλλιωτίσης ἐντὸς τοῦ περικλήτου κάστρ(ου) τῶν Βοδεν(ῶν)”[6].

Τον ιερό αυτό ναό μαζί με διάφορα άλλα μέρη, κτήματα και αντικείμενα, τον αφιερώνουν στην Ιερά Μονή της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους.

Στο παραπάνω “ἐκδοτήριον γράμμα”, ανάμεσα στα άλλα αντικείμενα της ιεράς μονής Γαβαλιωτίσσης, τα οποία οι κτήτορες δωρίζουν στην Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας, αναφέρονται και τα παρακάτω βιβλία:

“[...] Εἰσὶ (καὶ) τὰ βιβλία ἅπερ ἀφῆκα ἐγώ, τριώδιν βέβρανον[7], κατὰ Ματθαῖον βέβρανον, Θεολόγος βέβρανον, //[16] οἱ Μαργαρῖται τοῦ Χρυσοστόμου βέβρανον, πανηγυρικ(όν) βέβρανον, συναξάριν τετραμηναῖον, θεοτοκάρια β΄, εἱρμολογεῖον, πεντηκοστάριν (καὶ) λειτουρ-//[17]γίαι γ΄. (Καὶ) εἴτι ἀπέστειλα μὲ τὸν Σωφρόνιον τὸν Τρυστάλον ἀρχήν, τετραευάγγελον, ἑξαήμερον, Μεταφραστήν, πραξαπόστολον (καὶ) Βουλ[γάραν ?]//[18] (καὶ) πατερικὰ β΄, Θεολόγος, στιχεράριν, ψαλτῆριν, εὐχολογεῖον, συναξάριν, ἕτερον Μεταφραστήν, ἕτερ(ον) πραξαπόστολον, λαυσσαϊκόν[8], //[19] δογματικόν [...]”[9].

Στο αναφερόμενο “ἐκδοτήριον γράμμα”, και στον στίχο 17, μετά τη λέξη “πραξαπόστολον” υπάρχει η συλλαβή “Βουλ”[10], η οποία από τους εκδότες συμπληρώνεται ως “Βουλ[γάραν ?]”. Επειδή όμως δεν είναι βέβαιοι για την πρότασή τους, προσθέτουν στο τέλος και ένα ερωτηματικό (?). (βλ. και Φωτ. 1).

Βεβαίως, η συλλαβή “Βουλ” δεν πρέπει να αποδοθεί ως “Βουλ[γάραν ?]”,

ώρηση”, *Πρακτικά του Α΄Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα, 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992)*, Έδεσσα, 1995, σ. 185-209, 408-409, 458-460, όπου και βιβλιογραφία.

5. Actes de Lavra, III, σ. 103, στίχ. 17-19.

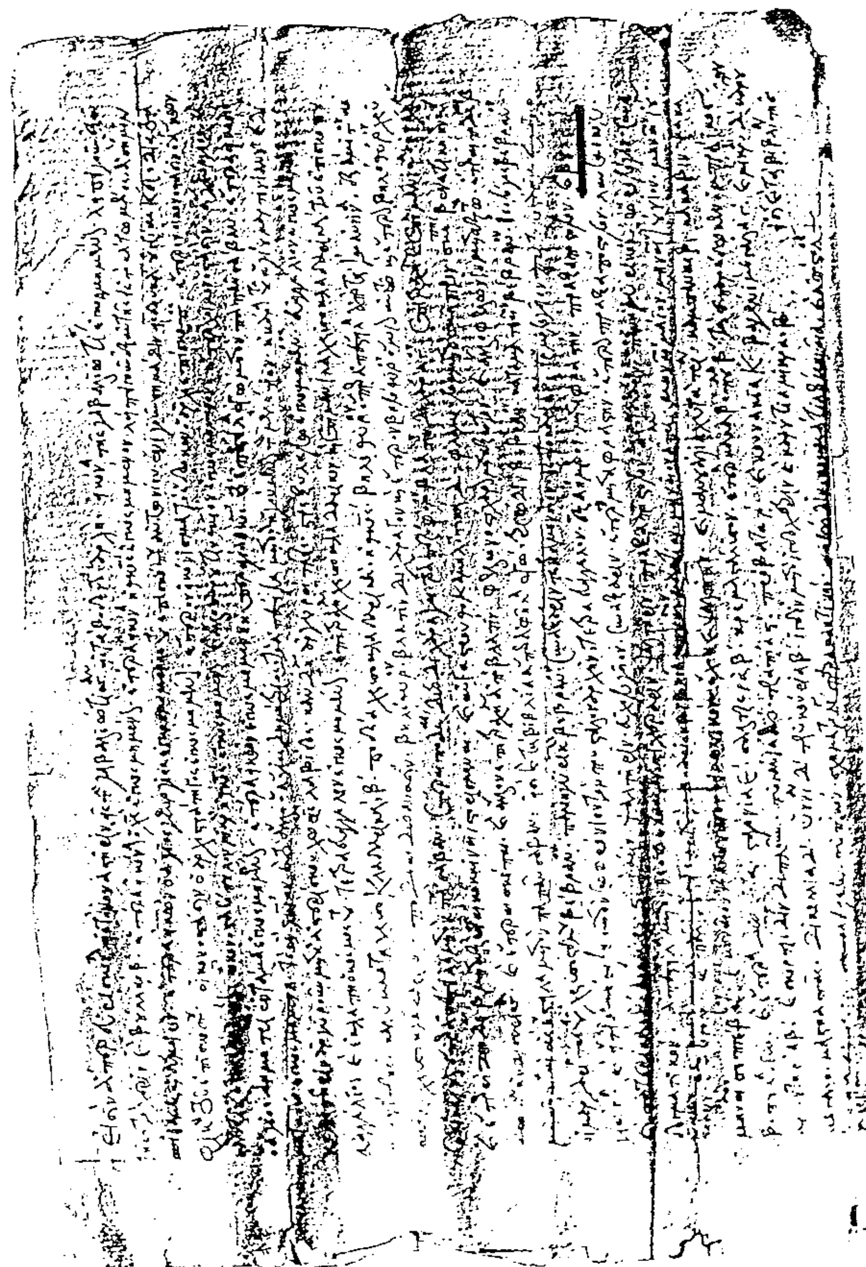
6. Actes de Lavra, III, σ. 103, στίχ. 27-28.

7. Από μεμβράνη (<λατιν membrana < membrum).

8. Παλλαδίου, Επισκόπου Ελενουπόλεως, “Η προς Λαύσον ιστορία, περιέχουσα βίους οσίων πατέρων” (Migne J. P., Patrologia Graeca, τ. 34, στήλη 995-1262, Εγκυκλοπαιδεία Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Αθήνα 1991, τ. 37, σ. 419).

9. Actes de Lavra, σ. 107, στίχ. 15-19.

10. Actes de Lavra, σ. 107, στίχ. 17, βλ. και Pl. CLXXXIX, όπου στο πρωτότυπο αναφέρεται η λέξη “βουλ”.

Φωτ. 1. Το πρωτότυπο κείμενο (σε φωτοαντίγραφο), στο οποίο αναφέρεται η λέξη «βουλ[γάταν]» (υπογραμμισμένη).

αλλά, ως "Βουλ[γκάταν]".

Όπως είναι γνωστό, η Βουλγκάτα (<λατιν. Vulgata) είναι η ονομασία της λατινικής μετάφρασης της Αγίας Γραφής, έργο κυρίως του αγίου Ιερωνύμου, θεωρείται αυθεντική και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία την χρησιμοποιεί για τις λειτουργικές της ανάγκες[11].

Την παραπάνω διόρθωση ενισχύει και το ότι η συλλαβή "Βουλ" βρίσκεται ανάμεσα σε άλλα εκκλησιαστικά βιβλία, τα οποία ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα δωρίζουν στην Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους.

11. Εγκυκλοπαιδεία Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Αθήνα 1991, τ. 15, σ. 199, Κριαρά Εμμ., *Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*, Αθήνα 1995, σ. 265.

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310)

Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος

Εισαγωγικά*

Το β΄ μισό του 13ου αιώνα αποτελεί περίοδο σημαντικών αλλαγών για την βυζαντινή αυτοκρατορία. Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς της Νίκαιας το 1261, η αλλαγή της πολιτικής του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259–1282)[1] σύμφωνα μέ τα νέα δεδομένα και οι διαρκείς πιέσεις από τους εξωτερικούς εχθρούς σηματοδότησαν το πέρασμα στην τελευταία περίοδο της ιστορίας της[2]. Σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις της περιόδου διαδραμάτισε το Σχίσμα των Αρσενιατών που ξέσπασε στο όνομα της νομιμότητας του πατριάρχη Αρσενίου (1254–1259 / 1261–1265)[3] και δίχασε τη βυζαντινή Εκκλησία και κοινωνία για μισό περίπου αιώνα, από το 1265 ως το 1310. Η σπουδαιότητα του σχίσματος εντοπίζεται κυρίως στο γεγονός ότι συμπυκνώνονται σ' αυτό όχι μόνο θρησκευτικά αλλά και πολιτικο-κοινωνικά φαινόμενα, που επηρέασαν όλο το φάσμα της βυζαντινής ζωής από την εποχή που ξέσπασε ως το τέλος του.

Παρά ωστόσο τη σημαντικότητά του το Σχίσμα των Αρσενιατών δεν έγινε αντικείμενο μελέτης από πολλούς ερευνητές. Οι I. E. Troitskij, Ι. Συκουτρής και V. Laurent είναι οι μόνοι ίσως που έχουν ασχοληθεί με αυτό σε σχετικές μελέτες τους[4]. Επιπλέον ιδιαιτερότητα παρουσιάζουν και οι πηγές που αναφέρο-

*Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο "Το σχίσμα των Αρσενιατών" που υπέβαλα στο Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας του ΑΠΘ τον Σεπτέμβριο του 1997. Ευχαριστώ την καθηγήτριά μου κ. Αλκ. Σταυρίδου – Ζαφράκα για το αμέριστο ενδιαφέρον και την συμβολή της στην ολοκλήρωση και αυτής της εργασίας.

1. Για τον Μιχαήλ Η' Δούκα Άγγελο Κομνηνό Παλαιολόγο βλ. και *PLP* 9 (1989), Nr 21528.

2. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους (εκδ. 5η), μεταφρ. Ι. Παναγοπούλου*, τ. 3 Αθήνα 1993 (*Geschichte des byzantinischen Staates* (3) München 1963) (στο εξής *Ιστορία*), 133 κε. – D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261–1453, μεταφρ. Στ. Κομνηνός*, Αθήνα 1996 (*The Last Centuries of Byzantium 1261–1453* Cambridge 1993) (στο εξής *Τελευταίοι αιώνες*), 79 κε.

3. *PLP* 1 (1976), Nr 1694.

4. Το έργο του I. E. Troitskij, *Arsenij i Arsenity*, (εκδ. VR, London 1973) (στο εξής *Arsenij*) μου είναι προσιτό μόνο μέσω της εισαγωγής – περίληψής του από τον J. Meyendorff. Βλ. επίσης Ι. Συκουτρής, "Περί το σχίσμα των Αρσενιατών", *Ελληνικά* 2 (1929), 267–332 (στο εξής *Σχίσμα*)/3

νται στο σχίσμα, καθώς ανάλογα με τη στάση του συγγραφέα τους απέναντι σε αυτό τάσσονται είτε υπέρ είτε κατά του Αρσενίου και των σχισματικών. Για την ακρίβεια διακρίνουμε τέσσερις βασικές κατηγορίες πηγών: 1. Τους ιστορικούς και χρονογράφους του 13ου–15ου αιώνα. Από αυτούς ο Γεώργιος Ακροπολίτης (13ος αι.) γνωστός για τα εχθρικά του συναισθήματα απέναντι στον Αρσένιο και τους Λασκαρίδες της Νίκαιας υποστηρίζει σαφώς τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης (13ος αι.) από την άλλη καθώς ήταν "φίλος και σύνοικος" του Αρσενίου υπερασπίζεται κατά κύριο λόγο τη στάση του πατριάρχη. Πιο διεξοδικός και αντικειμενικός στην απόδοση των γεγονότων φαίνεται πως είναι ο Γεώργιος Παχυμέρης (αρχές 14ου αι.), ενώ οι μεταγενέστεροι ιστορικοί Νικηφόρος Γρηγοράς (μέσα 14ου αι.) και Γεώργιος Σφραντζής ή Φραντζής (15ος αι.) μας παρέχουν λίγες και όχι ιδιαίτερα ακριβείς πληροφορίες για τα σχετικά με το σχίσμα γεγονότα[5].

2. Τα υπέρ της υπόθεσης του Αρσενίου έργα. Σε αυτά ανήκουν η Διαθήκη του Πατριάρχη Αρσένιου (13ος αι.), η οποία ουσιαστικά δικαιολογεί και δικαιώνει τη στάση του[6], η επιστολή του Μακαρίου Πισιδίας[7] προς τον Μανουήλ Δισύπατο Θεσσαλονίκης (13ος αι.)[8], η επιστολή του Καλλίστου[9] προς τον Μανουήλ Δισύπατο επίσης (13ος αι.) και ο "Λόγος υπέρ των σχιζομένων" (13ος αι.), που αποδίδεται σε έναν από τους αρχηγούς των Αρσενιατών, τον ιερομόναχο Υάκινθο[10].

(1930), 15–44/5 (1932), 107–126 – V. Laurent, "Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme Arsenite", *Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine*, 26, 2 (1945), 225–313 (στο εξής *Schisme*).

5. Βλ. *Γεώργιος Ακροπολίτης, Georgii Acropolitae opera*, ed. A. Heisenberg, t. I. *Historia, Breviarium Historiae Theodori Scutariotae additamenta*, Leipzig 1903, ανατ. Stuttgart 1978 – Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, εκδ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7 (1894), 1–556 – Γεώργιος Παχυμέρης, Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* εκδ. A. Failler, Georges *Pachymérès Relations historiques*, Livres I–VI (CFHB XXIV/I, II Series Parisiensis), Paris 1984 και Γεωργίου Παχυμέρη (Α' στο εξής), Ανδρόνικος Παλαιολόγος εκδ. Im. Bekkerus, Georgii Pachymeris, Andronicus Palaeologus, vol. alterum *(CSHB)*, Bonnae 1835 – *Νικηφόρος Γρηγοράς, Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκής Ιστορίας Λόγοι*, εκδ. L. Schopen – Im. Bekker, Nichephori Gregorae Historia byzantina, I–III Bonnae 1829–1855 – *Γεώργιος Σφραντζής ή Φραντζής, Georgii Phrantzae, Chronicon*, ed. J. B. Papadopoulos, vol. I. Lipsiae 1935. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 267–269 – M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204–1261)*, Oxford 1975 (στο εξής *Government*), 87–88 – Π. Νικολόπουλος, "Ανέκδοτο Αρσενιατικό δοκίμιο υπέρ των σχιζομένων", *ΕΕΒΣ* 48 (1990–91), 164–280 (στο εξής *Ανέκδοτο Δοκίμιο*), σ. 233–234.

6. Βλ. Διαθήκη του αγιωτάτου Αρσενίου 'αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και οικουμενικού πατριάρχου, PG 140, 947–958 (Για το θέμα της αυθεντικότητάς της βλ. H. – G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich München* 1959, 703). Πρβ. M. Angold, *Government*, 87.

7. "Τοῦ μητροπολίτου Πισσιδείας πρὸς τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης κὺρ Μανουὴλ τὸν Δισύπατον πῶς καὶ τίνα τρόπον ἀφωρίσθη ὁ κὺρ 'Ιωσὴφ παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ 'Αρσενίου ὡς λύων ἅπερ αὐτὸς ἔδησε κανονικῶς", εκδ. Σ. Ευστρατιάδης, *Ελληνικά* 1 (1928), 89–94. Πρβ. Ι Συκουτρής, *Σχίσμα*, 267 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 228. Για τον Μακάριο Πισιδίας βλ. *PLP* 7 (1985), Nr 16271.

3. Τα εναντίον των σχισματικών έργα, στα οποία ανήκουν ένα δοκίμιο του μοναχού Μεθοδίου (13ος αι.)[11], κάποιες από τις επιστολές του πατριάρχη Αθανασίου Α' Κωνσταντινουπόλεως (1289–1293 / 1303–1309) (αρχές 14ου αι.)[12], μια πραγματεία του μητροπολίτη Εφέσου Ιωάννη Χειλά (13/14ος αι.)[13] και δύο έργα του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεολήπτου (αρχές 14ου αι.)[14].

4. Τέλος τις σχετικές συνοδικές αποφάσεις και άλλα επίσημα έγγραφα, όπως αυτά που αφορούν στον τερματισμό του σχίσματος[15].

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης (1254–1258) –
Άνοδος Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο

Το Σχίσμα των Αρσενιατών έχει τις ρίζες του στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και ιδιαίτερα στην περίοδο βασιλείας του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη (1254–1258), τρίτου εκπροσώπου της δυναστείας των Λασκαριδών[16]. Με δική

8. *PLP* 3 (1978), Nr 5544.

9. "'Επιστολή Καλλίστου πρός τόν Θεσσαλονίκης Κύριον 'Εμμανουήλ τόν Δισύπατον", εκδ. Ι. Συκουτρής, *Ελληνικά* 3 (1930), 17-26. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 234-236. Ο Ι. Συκουτρής, "Περί το σχίσμα των Αρσενιατών", *Ελληνικά* 3 (1930), 26 κε. τον ταυτίζει με τον εκκλησιαστικό ιστορικό Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο. Για τον Κάλλιστο βλ. επίσης *PLP* 5 (1981), Nr 10482.

10. "Λόγος υπέρ των σχιζομένων", εκδ. Π. Νικολόπουλος, *ΕΕΒΣ* 48 (1990–91), 260–280. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 257. Για τον Υάκινθο βλ. και *PLP* 12 (1994), Nr 29458.

11. "Συλλογὴ ἐκ διαφόρων συνοπτικῶν βιβλίων ὅτι οὐ δεῖ σχίζεσθαι ἀπό τῶν ἀρχιερέων ὀρθοδόξων ὄντων, εἰ κατά τινα ἐγκληματικὴν περίστασιν ἡ χειροτονία αὐτῶν προβῇ". Για την έκδοσή του βλ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 226 & 2. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 226–228.

12. "Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν 'Αθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαῖ πρός τε τὸν αὐτοκράτορα καὶ πρὸς ἑτέρους, πολὺν τὸν θεῖον ζῆλον ἐμφαίνουσαι"(στο εξής *Επιστολές*), εκδ. A. – M. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople* (*CFHB* VII) Washington DC 1975, 1–115 (σελ. 2–303) (στο εξής *Correspondence*). Για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' βλ. και παρακάτω (κυρίως σημ. 194).

13. *PLP* 12 (1994), Nr 30764.

14. *PLP* 4 (1980), Nr 7509. Για τα έργα των Ιωάννη Χειλά και Θεολήπτου Φιλαδελφείας βλ. παρακάτω σημ. 239.

15. Βλ. κυρίως V. Laurent, *Schisme*, 289–313.

16. Ο πρώτος εκπρόσωπος της δυναστείας, ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρης (1204–1222) κατάφερε

του παρότρυνση εκλέχτηκε ο Αρσένιος Αυτωρειανός[17] στον κενό μετά το θάνατο του πατριάρχη Μανουήλ Β' (1243–1254) πατριαρχικό θρόνο. Η Σύνοδος που συγκλήθηκε για αυτόν το λόγο πρότεινε αρχικά τον Νικηφόρο Βλεμμύδη[18]. Ο Θεόδωρος Β' όμως δεν έδειξε μεγάλη προθυμία να επικυρώσει την εκλογή του. Γι' αυτό και ο Νικηφόρος, που επίσης διατηρούσε τις επιφυλάξεις του ως προς την ανάληψη της πατριαρχίας λόγω των φιλοδοξιών του αυτοκράτορα να επεμβαίνει στις εκκλησιαστικές υποθέσεις ("ὁ δὲ πρὸς τὸ ἦθος τοῦ βασιλέως ὁρῶν ὀκνηρότερος περὶ τὸ πρᾶγμα ἐτύγχανεν"[19]), αρνήθηκε την πρόταση. Η χειροτονία του Αρσενίου πρέπει να έλαβε χώρα κατά τον V. Laurent, στο δεύτερο μισό του Νοεμβρίου του 1254 [20].

μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους της τέταρτης σταυροφορίας το 1204 να εδραιώσει την βυζαντινή κυριαρχία στην Μικρά Ασία και να στερεώσει σε γερές βάσεις τη νέα αυτοκρατορία της Νίκαιας. Επιπλέον με την ταυτόχρονη οργάνωση του πατριαρχείου η Νίκαια κατέστη πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο της «εξόριστης» βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το έργο του Θεοδώρου Α' συνέχισε ο γαμπρός και διάδοχός του Ιωάννης Βατάτζης (1222–1254) που θεωρείται ο μεγάλος οργανωτής της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, την οποία και ανέδειξε σε μεγάλη δύναμη. Οι γενικά ευνοϊκές εξωτερικές συνθήκες και η αποτελεσματική εσωτερική πολιτική του που βασίστηκε στην καλοδιοικούμενη γεωργία, στην πολιτική της αυτάρκειας και στην φροντίδα για τις κατώτερες τάξεις του πληθυσμού οδήγησαν σε μια σπουδαία ανάπτυξη το κράτος της Νίκαιας. Βλ. H. Ahrweiler, "La politique agraire des empereurs de Nicée", *Byzantion* 28 (1958) (στο εξής *Politique agraire*), 51–66, κυρίως σ. 51–64 – A. Gardner, The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile, London 1912, ανατ. Amsterdam 1964 (στο εξής Lascarids), 58 κε. – H. Ahrweiler, "L' expérience Nicéene", *DOP* 29 (1975) (στο εξής *Expérience*), 23–40, κυρίως σ. 28–32 – M. Angold, *Government*, κυρίως σ. 12–14, 47–48, 97–120 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα: Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, α' ανατ. (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7), Θεσσαλονίκη 1991, 53–60.

17. Για τον Βίο του Αρσενίου πριν την άνοδό του στο πατριαρχικό αξίωμα βλ. κυρίως Π. Νικολόπουλος, "Ανέκδοτος Λόγος εις Αρσένιον Αυτωρειανόν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως", *ΕΕΒΣ* 45 (1981–82), 406–461 (στο εξής *Ανέκδοτος Λόγος*). Σχετικά με τον Αρσένιο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι προφανώς δεν έχει καμία σχέση με τον Γεννάδιο από τη Βουλγαρία, με τον οποίο τον ταυτίζει ο K. G. Kaster στο άρθρο του Gennadius von Bulgarien, von Vatopedi (Arsenius Autoreianus von Konstantinopel) στο *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Herausgegeben von Wolfgang Braunfels, Ikonographie der Heiligen, 1974 Herder, 359–360. Βάσει των πληροφοριών που μας δίνουν οι πηγές της περιόδου (βλ. παραπάνω, Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτος Λόγος*, κυρίως 409 κε.) και μετά από προσωπική προσεκτική μελέτη των Acta Sanctorum, Octobris, tomus XI, Bruxellis 1864, 181–182, όπου παραπέμπει βασικά ο K. G. Kaster δεν εντόπισα κάτι που να μας οδηγεί στην ταύτιση των δύο αυτών προσώπων (διατηρώντας βέβαια όλες τις επιφυλάξεις).

18. Για τον Νικηφόρο Βλεμμύδη βλ. και *PLP* 2 (1977), Nr 2897.

19. Γεωργ. Ακροπολίτης, 106. 18–19.

20. Νικηφ. Βλεμμύδης, 41.28–31 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 106 – Θεόδωρος Σκουταριώτης, 509, 510 κε., 548. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 272–273 – A. Gardner, *Lascarids*, 206–207 – V. Laurent, "La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIes (1208–1309)", REB 27 (1969) (στο εξής Chronologie), 129–149, σ. 138–140 – M. Angold, *Government*, 57.

Δεσποτικός και αυταρχικός χαρακτήρας ο Θεόδωρος Β' προωθώντας στον πατριαρχικό θρόνο τον απλό μοναχό Αρσένιο και όχι κάποια προσωπικότητα με επιρροή όπως ο Νικηφόρος Βλεμμύδης έδειξε καθαρά την πρόθεσή του να αποκτήσει τον έλεγχο της Εκκλησίας[21]. Με την ίδια υπεροψία αντιμετώπισε τα προνόμια και τις φιλοδοξίες των αριστοκρατών – εκπροσώπων της κωνσταντινοπολίτικης κυρίως αριστοκρατίας. Αδιαφόρησε για αυτά και προκάλεσε έτσι τη δυσαρέσκειά τους. Επιπλέον η προαγωγή ανθρώπων ταπεινής καταγωγής στις ανώτερες θέσεις του κράτους, όπως του Γεωργίου Μουζάλωνα που ο αυτοκράτοράς όρισε με τη διαθήκη του ως αντιβασιλέα και επίτροπο του ανήλικου γιού του Ιωάννη (1258–1261)[22], και οι διώξεις ενάντίον των αριστοκρατών προς το τέλος κυρίως της βασιλείας του Θεοδώρου Β' ενέτειναν την ήδη υπάρχουσα δυσαρέσκεια[23]. Παρόμοια αισθήματα αναπτύχθηκαν και στους κόλπους των ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων που βρίσκονταν στην Νίκαια και συνεργάζονταν με τους Κωνσταντινοπολίτες αριστοκράτες[24].

Ο θάνατος του Θεοδώρου Β' στις 16 Αυγούστου 1258[25] τερμάτισε την πε-

21. Ο πατριάρχης Αρσένιος πράγματι δεν ήρθε σε προστριβές με τον Θεόδωρο Β'. Πιστός στη δυναστεία των Λασκαριδών αρκούνταν στην εκπλήρωση των θρησκευτικών του καθηκόντων αποφεύγοντας την ανάμειξη στις πολιτικές υποθέσεις του κράτους, ενώ με την ευσέβεια και την αφιλοκέρδειά του είχε κερδίσει την αγάπη των λαϊκών τάξεων και των μοναχών. Και μπορεί να μη διέθετε την παιδεία του Νικηφόρου Βλεμμύδη, πρέπει ωστόσο να έλαβε ικανοποιητική μόρφωση, όπως αναφέρει ο Θεοδ. Σκουταριώτης, 511 (Η πληροφορία του Νικηφ. Γρηγορά, Ι, 55, ότι ο Αρσένιος είχε χαμηλή μόρφωση ελέγχεται ως αρκετά μεταγενέστερη, ενώ ο σύγχρονος του πατριάρχη Γεώργ. Ακροπολίτης πέφτει ο ίδιος σε αντίφαση σχετικά με το θέμα αυτό [Γεώργ. Ακροπολίτης, 107.6–7 και 177.7–178.5]). Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 274 – V. Laurent, *Schisme*, 228.

22. Ο Ιωάννης Λάσκαρης ήταν, όταν πέθανε ο πατέρας του, μόλις οκτώ χρονών, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις (1258–1282)*, Αθήναι 1969 (στο εξής *Μιχαήλ*), 39. Για τον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη βλ. και *PLP* 6 (1983), Nr 14534.

23. Ο Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 62. 19 κε. και ο Σφραντζής, 16.13–17 παραδίδουν ότι ο πατριάρχης Αρσένιος είχε επίσης διοριστεί κηδεμόνας του Ιωάννη Δ'. Αυτό όμως δε φαίνεται να ισχύει καθώς οι σύγχρονοι των γεγονότων Γεωργ. Ακροπολίτης, 154.15–16 και Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 63.1–3 αναφέρουν ως μόνο κηδεμόνα τον Γεώργιο Μουζάλωνα. Ο Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 95.14 μάλιστα γράφει ξεκάθαρα ότι μετά τη δολοφονία του Μουζάλωνα ο νεαρός αυτοκράτορας βρέθηκε χωρίς κηδεμόνα ("ἐπεὶ οὐκ ἦν ἀνεπιτρόπευτον μένειν τὸν βασιλέα"). Ο ίδιος άλλωστε ο Αρσένιος στη Διαθήκη του δεν αναφέρει τίποτε σχετικό. Ο ρόλος του φαίνεται πως ήταν η διαφύλαξη των δικαιωμάτων του αυτοκράτορα και η εγγύηση της νόμιμης μεταβίβασης της εξουσίας. Πρβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 39 – M. Angold, *Government*, 88 – A. Failler, "Chronologie et composition dans l' histoire de Georges Pachymère", *REB* 38 (1980) (στο εξής Chronologie), 5–103, σ. 24–25.

24. D. Geanakoplos, "The Nicene Revolution of 1258 and the Usurpation of Michael VIII Palaeologos", Traditio 9 (1953), 420–430, κυρίως σ. 420–422 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 126–128 – Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, σ. 41 – H. Ahrweiler, *Expérience*, 33 – M. Angold, *Government*, 76–77, 79 – Κ. Κωτσιόπουλος, *Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342–1349)*, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής *Κίνημα*), 20.

25. Για την ημερομηνία θανάτου του Θεοδώρου Β' βλ. P. Schreiner, *Die byzantinischen*

ρίοδο της βασιλείας του, κατά την οποία δεν συντελέστηκαν βέβαια ουσιαστικές αλλαγές στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής[26], τη χαρακτηρίζουμε ωστόσο ως μεταβατική, γιατί η εσωτερική του πολιτική και κυρίως η στάση του έναντι της αριστοκρατίας κίνησε τις δυνάμεις που θα πάρουν τα ηνία της αυτοκρατορίας ως την τελική της πτώση.

Πρώτη φάση του σχίσματος – Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259–1282)

1. Ο σφετερισμός του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου – Πρώτη και δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου

Μετά το θάνατο του Θεοδώρου Β' οι αριστοκράτες με κύριο εκπρόσωπο τον Μιχαήλ Παλαιολόγο άρχισαν να εκδηλώνουν τη δυσαρέσκειά τους προς το καθεστώς που είχε επιβληθεί από τον αυτοκράτορα. Σύντομα εξυφάνθηκε μια συνωμοσία που κατέληξε στη δολοφονία των αδελφών Μουζαλώνων στις 24 Αυγούστου 1258 στο μοναστήρι των Σωσάνδρων στο όρος Σίπυλο. Υποκινητής της συνωμοσίας φαίνεται πως ήταν ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, ο διοικητής "τοῖς τῶν ξενικῶν 'Ιταλοῖς"[27], των Λατίνων δηλαδή μισθοφόρων που δολοφόνησαν τους Μουζάλωνες[28]. Ο ίδιος ο Μιχαήλ μάλιστα προβλήθηκε στη συνέχεια ως ο περισσότερο ικανός να αναλάβει τη θέση του επιτρόπου του ανήλικου αυτοκράτορα[29].

Η αυτοκρατορία, ακέφαλη, βρέθηκε τότε σε πολύ δύσκολη θέση. Ο Μιχαήλ Β' Άγγελος της Ηπείρου (1231-1271)[30] είχε συνάψει εναντίον της συμμαχία με το βασιλιά Μανφρέδο της Σικελίας και τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο της Αχαΐας, ενώ οι Τούρκοι πίεζαν πάντα τα ανατολικά σύνορα. Κρίθηκε λοιπόν απαραίτητο να εκλεγεί νέος επίτροπος για τον ανήλικο αυτοκράτορα ένας ά-

Kleinchroniken, 2, Teil Historischer Kommentar (*CFHB* XII/2, Series Vindobonensis), Wien 1977, σ. 196, 608.

26. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 126.

27. Γεωργ. Ακροπολίτης, 134.10–12 – Γεωργ. Παχυμέρης, I, 79.18–19.

28. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 79.24–26 –81 κε. Πρβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 39–40, 42 – M. Angold, *Government*, 81–82 – A. Failler, *Chronologie*, 26–27.

29. Γεωργ. Ακροπολίτης, 158.7–8 "ξυμπάντων δὲ οἱ ὀφθαλμοὶ πρὸς τὸν Κομνηνὸν Μιχαὴλ ἀφεώρων..." – Γεωργ. Παχυμέρης, I, 95. 22κε – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 70. 8 κε. Πρβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 44–45.

30. Για την αντιπαράθεση Νικαίας – Ηπείρου, βλ. κυρίως Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *ό.π.*, σημ. 16.

ντρας ισχυρός και ικανός να αντιμετωπίσει την επικίνδυνη αυτή κατάσταση. Τα βλέμματα όλων στράφηκαν τότε στον Μιχαήλ Παλαιολόγο, που συγκέντρωνε τα περισσότερα προσόντα για τη θέση αυτή κυρίως λόγω του προσωπικού κύρους, της αριστοκρατικής καταγωγής και της στρατιωτικής πείρας του[31]. Έτσι κατά τον Σεπτέμβριο του 1258 ο τελευταίος ανήλθε διαδοχικά στα αξιώματα του μεγάλου δούκα και του δεσπότη, ενώ παράλληλα έδωσε όρκους ότι θα σεβόταν τη ζωή του μικρού Λάσκαρη και θα του παραχωρούσε μελλοντικά την εξουσία[32].

Ο πατριάρχης Αρσένιος, που κατά τη δολοφονία των Μουζαλώνων βρισκόταν στην Νίκαια[33], γράφει στη Διαθήκη του ότι η σύγκλητος και οι αρχιερείς εγκατέστησαν τον Μιχαήλ στην κεφαλή του κράτους, πριν έρθει ο ίδιος στο Νυμφαίο. Και ότι οι ίδιοι τον προβίβασαν σε δεσπότη λίγο αργότερα. Ο Αρσένιος όμως έφτασε στο Νυμφαίο αμέσως αφότου έλαβε ο Μιχαήλ το αξίωμα του μεγάλου δούκα. Επιδοκίμασε την εκλογή και στη συνέχεια πήρε μέρος στο συμβούλιο που προήγαγε τον Μιχαήλ σε δεσπότη. Τα σύμβολα της δεσποτείας πήρε ο Παλαιολόγος από τον μικρό Ιωάννη Λάσκαρη[34].

Ο πατριάρχης εκθέτοντας έτσι τα γεγονότα προσπαθεί ίσως να απαλλαγεί από την ευθύνη για τις μετέπειτα εξελίξεις. Στην πραγματικότητα όμως πρέπει να είχε ευνοήσει τα σχέδια του Μιχαήλ, μέχρις ότου ο τελευταίος έγινε δεσπότης. Είχε δώσει επιπλέον πίστη στους όρκους του Παλαιολόγου που κατοχύρωναν τα δικαιώματα του μικρού Ιωάννη Δ'. Άρχισε ωστόσο να ανησυχεί υπερβολικά, όταν διαπίστωσε ότι οι βλέψεις του Μιχαήλ έφταναν ως την ανάληψη της ανώτατης αρχής[35].

Πράγματι ο Μιχαήλ έχοντας την υποστήριξη του στρατού, του μεγαλύτερου μέρους των ευγενών και του ανώτερου κλήρου[36] κατάφερε να αναγορευτεί αυ-

31. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 44–45 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 129 – M. Angold, *Government*, 82.

32. Διαθήκη 949 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 159.7–9 – Γεωργ. Παχυμέρης, I, 97–99, 105–113 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 65.9–12. Πρβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 39–40, 42, 45–47.

33. A. Failler, "Chronologie et composition dans l' histoire de Georges Pachymère", *REB* 39 (1981) (στο εξής Composition), 145–249, σ. 147.

34. Διαθήκη, 949.39–48. Πρβ. Ι. Συκούτρης, *Σχίσμα*, 277–278 – M. Angold, *Government*, 83 – A. Failler, *Chronologie*, 27–28.

35. A. Failler, *Chronologie*, 28–29.

36. Την υποστήριξη του στρατού, μέρους των ευγενών και του ανώτερου κλήρου είχε κερδίσει ο *Μιχαήλ* και με τη γενναιοδωρία του προς αυτούς, καθώς είχε ήδη αναλάβει ως μέγας δούκας τη διαχείρηση του δημοσίου ταμείου, το οποίο φρόντισε να εκμεταλλευτεί προκειμένου να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα υπέρ αυτού. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 101–103. Πρβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 45–46.

τοκράτορας στο Νυμφαίο την 1η Ιανουαρίου 1259 και να στεφθεί μέσα στον ίδιο μήνα πρώτος αυτοκράτορας στην Νίκαια. Ο πατριάρχης Αρσένιος υποχωρώντας στην ισχυρή ηθική πίεση που του άσκησαν οι υποστηρικτές του Παλαιολόγου[37] συμφώνησε στην αναγόρευση, αφού όρκισε για άλλη μια φορά τον Μιχαήλ να σεβαστεί τα δικαιώματα του νεαρού Ιωάννη. Όταν όμως ο Παλαιολόγος προσπάθησε να τον πείσει να στέψει μόνο τον ίδιο αυτοκράτορα αρνήθηκε. Τότε ο Μιχαήλ στράφηκε στους αρχιερείς και τους έπεισε όχι μόνο να υπογράψουν κατά την ημέρα της στέψης έναν "τόμο", που εξασφάλιζε αποκλειστικά τη δική του ενθρόνιση, αλλά επίσης να αναλάβουν οι ίδιοι την ευθύνη της παράβασης των όρκων. Πολλοί αρχιερείς βέβαια αντιτάχτηκαν στον "τόμο" με κύριους εκπροσώπους τον Σάρδεων Ανδρόνικο[38] και τον Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δισύπατο, αναγκάστηκαν όμως τελικά να τον υπογράψουν και αυτοί, κυρίως μετά τις απειλές του στρατού ότι θα σκότωνε τον ανήλικο αυτοκράτορα. Όσο για τον πατριάρχη, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Γεωργ. Παχυμέρης "ἔγνω μὲν ἀπατηθείς, οὐκ εἶχε δὲ ὅ τι πράττοι, πολλῆς τῆς ἀνάγκης περιστάσης"[39].

Με τη στέψη του Μιχαήλ Η' ολοκληρώθηκε το πρώτο στάδιο του σφετερισμού της εξουσίας και ο νέος αυτοκράτορας ανέλαβε εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης. Δεν είχε όμως προλάβει να περάσει τον Ελλήσποντο, όταν τα νεα της αποχώρησης του Αρσενίου από το πατριαρχείο τον κράτησαν για λίγο στην Μ. Ασία[40].

Ο μέχρι τότε υποχωρητικός πατριάρχης είδε πλέον καθαρά τις προθέσεις του Μιχαήλ Η', που μόλις έφυγε από τη Νίκαια έθεσε τον Ιωάννη Δ' σε αυστηρή απομόνωση στη Μαγνησία. Έτσι ο Αρσένιος καθώς έκρινε ότι δεν είχε καμιά σχεδόν υποστήριξη ανάμεσα στους αρχιερείς και δεν μπορούσε στην προ-

37. Οι προσκείμενοι στον *Μιχαήλ* τόνιζαν ιδιαίτερα ότι το κράτος θα διαλυόταν πριν την ενηλικίωση του Ιωάννη Δ', αν δεν δινόταν η απόλυτη εξουσία στον Παλαιολόγο. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 113.29–115.3 "τὸ μὲν οὖν ἀναμένειν τὴν τοῦ ἀφήλικος ἡλικίαν, μὴ καὶ φθάση τις κηδεμονίας δεόμενος ἐκποδῶν γεγονὼς πρὶν ἢ ὁ εὖ δράσων ἐκεῖνον τελείαν λάβη τὴν ἡλικίαν. Τὸ δ' ἐπὶ τῶν πραγμάτων ὄντα τὸν κηδεμόνα μὴ ὡς βασιλέα πράττειν, μὴ καὶ ἀβέβαιος ἡ χάρις καὶ ἄστατος ᾖ. Ταῦτ' ἔλεγον οἱ ἐν τέλει καὶ τὸν πατριάρχην μαλακιζόμενον ἔπειθον". Πρβ. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 278 – Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 47 – M. Angold, *Government*, 89 – A. Failler, *Chronologie*, 42.

38. *PLP* 1 (1976), Nr 959.

39. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du patriarcat de Constantinople, vol. 1, Les Actes des patriarches, fasc. IV, Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris 1971 (στο εξής *Regestes*), no 1343 – Διαθήκη, 949.51–952.25 – Γεωργ. Παχυμέρης, I, 137.6. Πρβ. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 278–281 – M. Angold, *Government*, 89–90 – A. Failler, *Chronologie*, 40–44 – A. Failler, "La proclamation imperiale de Michel VIII et d' Andronic II", *REB* 44 (1986), 237–251 (στο εξής *Proclamation*), σ. 242.

40. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 157.4–159.5. Πρβ. A. Failler, *Chronologie*, 45.

κειμένη περίπτωση να διαμαρτυρηθεί διαφορετικά άφησε την Νίκαια και αποσύρθηκε στο κοντινό μοναστήρι του Πασχασίου[41].

Όταν ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε το γεγονός, θέλησε να διευθετήσει το θέμα το συντομότερο δυνατό, για να συνεχίσει απερίσπαστος την εκστρατεία του. Συγκλήθηκε για το λόγο αυτό σύνοδος, η οποία έστειλε μια αντιπροσωπεία αρχιερέων στον Αρσένιο, που βρισκόταν τότε στη μονή του Αγίου Διομήδους, για να τον πείσει να αναλάβει πάλι τα καθήκοντά του ή να παραιτηθεί ("... ἢ ἐπανελθεῖν πάλιν καὶ τὰ τῆς ἐκκλησίας ἀναλαβεῖν, ἢ μήν, εἰ βούλοιτο, διδόναι λίβελλον παραιτήσεως"). Ο Αρσένιος όμως αρνήθηκε και τα δύο. Τότε η σύνοδος συνήλθε εκ νέου στα περίχωρα της Λαμψάκου, όπου είχε στρατοπεδεύσει ο αυτοκράτορας. Μετά από σύσκεψη που κράτησε πολλές μέρες, καθώς δεν έβρισκε τίποτε στην πατριαρχία του Αρσενίου που να δικαιολογεί την καθαίρεσή του, κήρυξε τον πατριαρχικό θρόνο κενό και εξέλεξε νέο πατριάρχη τον Εφέσου Νικηφόρο (1260–1261)[42]. Η αποχώρηση του Αρσενίου από την Νίκαια και οι συσκέψεις της συνόδου για την καθαίρεσή του τοποθετούνται στα τέλη του 1259, οπότε πραγματοποιήθηκε και η εκλογή του Νικηφόρου. Έτσι η πρώτη πατριαρχία του Αρσενίου κράτησε από το Νοέμβριο του 1254 ως τα τέλη του 1259[43].

Η καθαίρεση ωστόσο του Αρσενίου και η άνοδος του Νικηφόρου στον πατριαρχικό θρόνο επρόκειτο να προκαλέσουν στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας γενικότερα τις πρώτες εκδηλώσεις ενός σχίσματος[44], που πήρε το όνομά του από τους οπαδούς του καθαιρεμένου πατριάρχη και απασχόλησε τη βυζαντινή αυτοκρατορία για μισό περίπου αιώνα[45].

41. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 159.6–21 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 80.11–14. Πρβ. I. Συκούτρης, *Σχίσμα*, 281 – M. Angold, *Government*, 90 – A. Failler, *Chronologie*, 45. Ο ίδιος ο Αρσένιος στη Διαθήκη του (953.10–13) σχετικά με την αποχώρησή του γράφει απλώς "Ὡς δὲ τῆς βασιλείας ἐπέβη, καὶ πλείονας ἀνομίας τῶν προτέρων εἶδον τοῦτον ἐργαζόμενον, καὶ ἔτι ἐργάσασθαι ἐκ τῶν φαινομένων πραγμάτων ὑπωπτεύετο, ἀγανακτήσας ὑπεχώρησα".

42. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 161.6–167.7. Πρβ. I. Συκούτρης, *Σχίσμα*, 282 – V. Laurent, *Chronologie*, 140 – M. Angold, *Government*, 90 – A. Failler, *Chronologie*, 45.

43. Ο I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 281, ο V. Laurent, *Chronologie*, 140 και η A. – M. Maffry Talbot, "The Patriarch Athanasius (1289–1293; 1303–1309) and the Church", *DOP* 27 (1973). 13–28 (στο εξής Athanasius), 17 τοποθετούν πιθανόν βάσει του Γεωργ. Ακροπολίτη, το τέλος της πρώτης πατριαρχίας του Αρσενίου και την άνοδο του Νικηφόρου στον πατριαρχικό θρόνο την άνοιξη του 1260. Ο A. Failler, *Chronologie*, 48–50 όμως σύμφωνα με σωστούς χρονολογικούς συσχετισμούς τοποθετεί τα γεγονότα στα τέλη του 1259.

44. Σχίσμα στην εκκλησιαστική γλώσσα σημαίνει το χωρισμό από την ενότητα της Εκκλησίας. Εκτός από το σχίσμα των Αρσενιατών και άλλα σχίσματα ξέσπασαν παλιότερα μέσα στα όρια του βυζαντινού κόσμου, πιο σημαντικό από τα οποία ήταν ίσως εκείνο που σχετίστηκε με τη διαμάχη μεταξύ των πατριαρχών Ιγνατίου και Φωτίου στον 9ο αι.. Βλ. J. Meyendorff, "Schism", *ODB*, v. 3, 1850–51.

45. Ο πατριάρχης Νικηφόρος φαίνεται πως δεν ήταν ιδιαίτερα συμπαθείς στους δύο τελευταί-

Η αντίδραση του λαού και του κλήρου ενάντια στην εκλογή του Νικηφόρου ήταν μεγάλη και εκδηλώθηκε έντονα, όταν αυτός επισκέφτηκε τη Νίκαια αμέσως μετά την ανάρρησή του. Όλοι ζητούσαν πίσω τον Αρσενιο[46], οι αρχιερείς – εκτός από μερικούς – αρνούνταν την "κοινωνία" με το Νικηφόρο, ενώ οι επίσκοποι Θεσσαλονίκης και Σάρδεων έφτασαν στο σημείο να αποσχιστούν από την επίσημη Εκκλησία αποχωρώντας από τις επισκοπές τους, χωρίς όμως να παραιτηθούν, σε ένδειξη διαμαρτυρίας[47].

Αυτές οι αντιδράσεις βασίζονταν κυρίως στο γεγονός της προχείρισης του Νικηφόρου, ενώ ζούσε ακόμη ο ενάρετος, όπως πίστευαν, Αρσένιος, ο οποίος δεν είχε παραιτηθεί με τη θέλησή του[48]. Ενδεικτικό μάλιστα της έκτασης που πήρε η αντίδραση είναι ότι ο Μιχαήλ Η' δεν επέτρεψε στον Σάρδεων Ανδρόνικο να επιστρέψει στη γενέτειρά του Παφλαγονία από φόβο, μήπως ξεσήκωνε το λαό εναντίον του[49]. Μπροστά σ' αυτή την σύγχυση ο Νικηφόρος, αφού εγκατέλειψε τη Νίκαια, έσπευσε να συναντήσει τον αυτοκράτορα στη Σηλυβρία και στο εξής τον ακολουθούσε στις πόλεις, όπου εκείνος στρατοπέδευε[50].

Ο θάνατος του πατριάρχη Νικηφόρου στα τέλη του 1260[51] έκανε προς στιγμή τα πνεύματα να ηρεμήσουν, καθώς ο Μιχαήλ επανέφερε τον Αρσένιο στον πατριαρχικό θρόνο πιστεύοντας προφανώς ότι η εξορία θα τον είχε κάνει πιο υποχωρητικό. Προς αυτή μάλιστα την κατεύθυνση τον επηρέασε και ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Τορνίκης[52] που επισήμανε στον Μιχαήλ ότι στις ανατολικές επαρχίες ο Αρσένιος θεωρούνταν άγιος άνθρωπος[53].

Σχετικά με την ημερομηνία επανόδου του Αρσενίου στην πατριαρχία οι απόψεις διαφέρουν. Ο Γεωργ. Ακροπολίτης και ο Θεοδ. Σκουταριώτης την τοποθετούν πριν την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (25 Ιουλίου 1261). Ο

ους Λασκαρίδες αυτοκράτορες. Φυσικό ήταν λοιπόν να έτρεφε και ο ίδιος παρόμοια αισθήματα προς τους Λάσκαρίδες και να ανήκε στην μερίδα των αρχιερέων που είχαν ευνοήσει και υποστηρίξει τα σχέδια του Μιχαήλ Παλαιολόγου για την ιδιοποίηση του αυτοκρατορικού αξιώματος. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 143.26–145.2. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 284 – M. Angold, *Government*, 91.

46. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 167.31–32 "Τὸ δὲ λαϊκὸν πλῆθος, τὸν νέον ποιμένα καὶ λίαν ἀποπροσποιούμενοι, ἐζήτουν τὸν γνήσιον".

47. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 167.7–32. Πρβ. Ι. Συκούτρης, *Σχίσμα*, 284–5 – M. Angold, *Government*, 91.

48. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 285.

49. Γεωργ. Ακροπολίτης, 179.1–15. Πρβ. M. Angold, *Government*, 91.

50. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 169.1–13. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 284–5 – A. Failler, *Chronologie*, 45.

51. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 171.24–179.15. Πρβ. A. Failler, *Chronologie*, 53.

52. *PLP* 12 (1994), Nr 29129.

53. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 231.9–11 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 180.5–15 – Διαθήκη, 953.24–26. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 286–8 – V. Laurent, *Schisme*, 229–30.

V. Laurent μάλιστα ακολουθώντας τον Γεωργ. Ακροπολίτη υποστηρίζει ότι η αποκατάσταση του Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο έγινε το αργότερο κατά τον Μάιο – Ιούνιο του 1261[54].

Το ίδιο ισχυρίζεται και ο Αρσένιος στη Διαθήκη του[55]. Συγκεκριμένα μας πληροφορεί ότι ο Μιχαήλ, αφού τον επανέφερε στην πατριαρχία, τον πίεζε να αποδεχτεί τον παραγκωνισμό του Ιωάννη Δ' από το θρόνο και να υπογράψει έναν σχετικό "τόμο"[56]. Αυτός όμως λέει πως αρνήθηκε. Όμοια ενήργησε και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, όταν δεν ενέδωσε στον εκβιασμό του Μιχαήλ Η', που του ζητούσε να αναγνωρίσει πρώτα την πατριαρχία του Νικηφόρου και τους υπ' αυτόν χειροτονημένους αρχιερείς και μετά να μπει στην Πόλη και να ασκήσει τα καθήκοντά του ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Στο τέλος, όπως ισχυρίζεται, ανάγκασε τον αυτοκράτορα να υποχωρήσει[57]. Ο Αρσένιος βέβαια θέλει στη Διαθήκη του να δικαιολογήσει σε αρκετές περιπτώσεις τη στάση του. Πρέπει λοιπόν μάλλον να δεχτούμε ότι ο πατριάρχης φάνηκε για άλλη μια φορά ευκολόπιστος στα λόγια και τις κολακείες του Μιχαήλ και υποχώρησε στους όρους του, όπως μας πληροφορεί ο Γεωργ. Παχυμέρης[58]. Αναγνώρισε μάλιστα τα δικαιώματα των χειροτονημένων από τον Νικηφόρο, δεν δέχτηκε όμως να λειτουργεί μαζί τους[59].

Ο Γεωργ. Παχυμέρης πάλι, που περιγράφει τα γεγονότα με περισσότερες λεπτομέρειες από τους άλλους ιστορικούς της περιόδου, είναι ο μόνος που αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Η' ασχολήθηκε με το ζήτημα της πλήρωσης του κενού πατριαρχικού θρόνου μετά την επίσημη είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη στις 15 Αυγούστου του 1261[60].

Τα γεγονότα είχαν μάλλον ως εξής. Ο Αρσένιος επανήλθε στην πατριαρχία

54. Γεωργ. Ακροπολίτης, 180.13–15 – Θεοδ. Σκουταριώτης, 548.12 – 550.16, 554.14–15, 558.8–16. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 55, 59–61.

55. Διαθήκη, 953.15–20.

56. Ο Γεωργ. Ακροπολίτης, 180.14–15 αναφέρει ότι ο Αρσένιος υπέγραψε τη στιγμή της ανάληψης του αξιώματός του μια δήλωση καλής πίστης στον αυτοκράτορα ("... ἔγγραφον ποιησάμενος τὰ ὀρθὰ φρονεῖν καὶ πράττειν ὑπὲρ τοῦ βασιλέως"). Ίσως αναφέρονται στο ίδιο έγγραφο.

57. Διαθήκη, 953. 18–48. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 288 – A. Failler, *Chronologie*, 61–62. Ο Νικηφόρος Β' στο μικρό διάστημα της πατριαρχίας του είχε διενεργήσει αρκετές χειροτονίες, τις οποίες βέβαια ο Αρσένιος και οι προσκείμενοι σ' αυτόν θεωρούσαν αντικανονικές. Βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα 1898 (στο εξής *Ιστορία*), 569.

58. Γεώργιος Παχυμέρης, Ι, 231.17–24. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 289 – A. Failler, *Chronologie*, 63.

59. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία*, 620.

60. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 223.9–10. Πρβ. A. Failler, *Chronologie*, 62.

με απόφαση του Μιχαήλ Η' στο διάστημα μεταξύ του θανάτου του Νικηφόρου Β' (τέλη 1260) και της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης (25 Ιουλίου 1261), πιθανότατα τον Μάιο – Ιούνιο 1261[61]. Όταν ο Μιχαήλ Η' μπήκε επίσημα στην Πόλη, ο Αρσένιος δεν ήταν παρών[62]. Έφτασε λίγο αργότερα και ύστερα από διαβουλεύσεις με τον αυτοκράτορα εγκαταστάθηκε επίσημα στο πατριαρχείο με συνοδική απόφαση αυτήν τη φορά, μάλλον τον Σεπτέμβριο του 1261, ενώ ταυτόχρονα προετοιμαζόταν η δεύτερη στέψη του Μιχαήλ Η' στην Κωνσταντινούπολη[63].

Την στέψη τέλεσε ο πατριάρχης με επισημότητα στην Αγία Σοφία. Το όνομα του Ιωάννη Δ' δεν μνημονεύτηκε και ο Παλαιολόγος γνωρίζοντας ότι μετά την ανακατάληψη της βασιλεύουσας το γόητρό του είχε αυξηθεί σημαντικά θεώρησε κατάλληλη τη στιγμή να εκτοπίσει οριστικά τους Λασκαρίδες από το θρόνο[64]. Πήρε λοιπόν δύο μέτρα: πρώτα απομάκρυνε τις τρεις κόρες του Θεοδώρου Β' παντρεύοντάς τες με ξένους πρίγκηπες. Με αυτόν τον τρόπο δεν θα μπορούσαν να επέμβουν υπέρ των δικαιωμάτων του αδελφού τους ή να διεκδικήσουν το θρόνο για τον εαυτό τους ή τους συζύγους τους[65]. Έπειτα τύφλωσε τον Ιωάννη Δ' καθιστώντας τον έτσι ανίκανο να βασιλέψει[66]. Η τύφλωση πραγματοποιήθηκε τα Χριστούγεννα του 1261 στο φρούριο Χηλή της Μαύρης Θάλασσας και από εκεί μεταφέρθηκε ο Ιωάννης στο φρούριο της Δακιβύζης στην Μ. Ασία[67].

61. Την απόφαση δεν την είχε πάρει η σύνοδος της Κωνσταντινούπολης και από άποψη εκκλησιαστικού δικαίου δε θεωρούνταν έγκυρη. Μάλλον γι' αυτό ο Γεωργ. Παχυμέρης τοποθετεί την επαναφορά του Αρσενίου στην πατριαρχία μετά τις 15 Αυγούστου 1261, όταν δηλαδή έδωσε και η σύνοδος την έγκρισή της για την αποκατάσταση του Αρσενίου. Βλ. A. Failler, *Chronologie*, 64.

62. Γεωργ. Ακροπολίτης, 187.6–10. Πρβ. M. Angold, *Government*, 91.

63. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 233.3–8, 23–24 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 188.8–18. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 288–9 – M. Angold, *Government*, 91.

64. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 233.24–28 ("μνήμη δ' οὐκ ἦν τὸ σύνολον 'Ιωάννου"). Πρβ. C. Chapman, *Michel Paléologue restaurateur de l' empire byzantine*, Paris 1926 (στο εξής *Empire*), 49 – Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 289 – V. Laurent, *Schisme*, 231 – M. Angold, *Government*, 91 – A. Failler, *Chronologie*, 63.

65. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 243.11 –23. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 231 – D. Nicol, "Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century", *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world VR (IV)*, London 1972, 169 – A. Failler, *Chronologie*, 75.

66. Με την τύφλωση ο Ιωάννης Δ' έχασε την αρτιμέλειά του, που θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για κάποιον που ήθελε να γίνει αυτοκράτορας, βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος* (4), Θεσσαλονίκη 1996, 300.

67. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 255.23–259.4 (Ι, 257.7–12 "Τούτοις καταστρατηγηθέντος τοῖς λογισμοῖς τοῦ βασιλέως – ὑπέκαιε γὰρ αὐτὸν ὁ τῆς μοναρχίας ἔρως, καὶ τὴν παρερχομένην δόξαν περὶ πλείονος ἐτίθει τοῦ θείου φόβου διὰ τὴν τοῦ πλείονος ὄρεξιν –, βουλὴν βουλεύεται μάλα μὲν αἰσχίστην, μάλα δὲ καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, καὶ πέμψας ἐκτυφλοῦν τὸν παῖδα προσέταττε, παιδίον ἁπαλὸν καὶ μηδὲν ἔτι σχεδόν τελέως ἢ το χαίρειν ἢ τό λυπεῖσθαι μαθόν...") – Διαθήκη

Με την τύφλωση του Λάσκαρη ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ολοκλήρωσε τον σφετερισμό του θρόνου. Η αντίδραση όμως στην ενέργειά του αυτή ήταν άμεση και προήλθε από τον λαό των ανατολικών επαρχιών που ήταν προσηλωμένος στους Λασκαρίδες αυτοκράτορες, στους οποίους άλλωστε χρωστούσε την μέχρι τότε ευημερία του. Στο άκουσμα λοιπόν της τύφλωσης του Ιωάννη Δ' ξέσπασε μια εξέγερση στη Βιθυνία. Ο Μιχαήλ Η' την κατέστειλε με μεγάλη δυσκολία και τιμώρησε σκληρά τους οπαδούς του μικρού Λάσκαρη[68].

Ο πατριάρχης Αρσένιος άργησε να πληροφορηθεί την τύφλωση του Ιωάννη Δ'. Μόλις το έμαθε έσπευσε να αφορίσει[69] τον αυτοκράτορα στις αρχές του 1262 χρησιμοποιώντας έτσι αποκλειστικά τα πνευματικά όπλα που διέθετε. Μπροστά στον απειλητικό κίνδυνο των Λατίνων μια ανατροπή του αυτοκράτορα ή ένας εμφύλιος, που ο πατριάρχης θα μπορούσε ενδεχομένως να υποκινήσει, θα ήταν μοιραία για την ίδια την ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Για να μην εξωθήσει λοιπόν τα πράγματα στα άκρα ο Αρσένιος αφόρισε μεν τον Μιχαήλ, απέφυγε όμως να απαγορεύσει τη μνήμη του κατά τις λειτουργίες και ανέχτηκε τις παρουσίες του σε μυστήρια, στα οποία ο ίδιος ο πατριάρχης δεν παραβρισκόταν. Έτσι εξηγείται πιθανότατα αυτή η αντιφατική κατά τους ιστορικούς Γεωργ. Παχυμέρη και Νικηφ. Γρηγορά στάση του Αρσένιου[70].

Ο Μιχαήλ ικέτευσε για συγχώρηση πιστεύοντας ότι ο πατριάρχης θα υποχωρούσε. Όμως ο Αρσένιος αυτή τη φορά ήταν ανένδοτος. Αναφέρει μάλιστα στη Διαθήκη του συγκεκριμένο περιστατικό, κατά το οποίο έδιωξε τον αυτοκράτορα από την εκκλησία[71]. Τότε ο Παλαιολόγος άρχισε τις σκευωρίες εναντίον του πατριάρχη. Τον κατηγόρησε ότι ήταν ο υποκινητής της επανάστασης των Βιθύνων[72]. Επίσης ότι είχε συνεννοηθεί με τον Βούλγαρο ηγεμόνα Κων-

956.1–3. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 289 – V. Laurent, *Schisme*, 231 – M. Angold, *Government*, 92 – A. Failler, *Chronologie*, 75–76 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, "Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρονίκου Β' (1305–6)", Θεσσαλονίκη 1983 (στο εξής *Συνωμοσία*), 464. Λανθασμένα ο Γ. Αραμπατζόγλου στο άρθρο του "Η πρώτη από του θρόνου αποχώρησις του πατριάρχου Αθανασίου. Η κατάστασις της Εκκλησίας και του Βυζαντινού κράτους περί τα τέλη του ΙΓ' αιώνος κατά τον πατριάρχην τούτον", *Ορθοδοξία* 28 (1953), 145–150 (σ. 147) αναφέρει διηγούμενος τα σχετικά με τον Αρσένιο ότι ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ανήλθε στο θρόνο δια της δολοφονίας του νομίμου διαδόχου.

68. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 259.5–267.23. Πρβ. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί*, Αθήναι 1947 (στο εξής Οθωμανοί), 39 – M. Angold, *Government*, 93 – A. Failler, *Chronologie*, 76, 85.

69. Περί μικρού και μεγάλου αφορισμού βλ. Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα 1957, 68–69.

70. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 267.24–271.7 – Διαθήκη, 956.1–4 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 93.17–19. Πρβ. Ι. Συκουτρής, Σχίσμα, 290 – V. Laurent, *Schisme*, 231–2 – M. Angold, *Government*, 92 – A. Failler, *Chronologie*, 85.

71. Διαθήκη, 956.10–13 – Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 271.1–7. Πρβ. M. Angold, *Government*, 92.

72. Διαθήκη, 956.31–33 "'Εῶ γὰρ τὰ τῆς Τρικοκκίας, πῶς εἰς ἐμὲ καὶ τὴν ἐκείνων ἐπανά-

σταντίνο Tich (1257–1277), σύζυγο μιας αδελφής του Ιωάννη Δ' Λάσκαρη, για την επιδρομή του Tich στην περιοχή της Θράκης, που είχε φέρει σε κίνδυνο τη ζωή του αυτοκράτορα. Ο Αρσένιος κλήθηκε να απολογηθεί για εσχάτη προδοσία. Αρνήθηκε όμως τις κατηγορίες και δεν παρουσιάστηκε να δώσει λόγο[73]. Απέκρουσε επίσης σθεναρά τις προτάσεις δύο αντιπροσωπειών αρχιερέων για άρση του αφορισμού[74].

Για να δώσει τέλος στο ζήτημα ανέλαβε δράση ο ίδιος ο Μιχαήλ. Συγκάλεσε τον Μάρτιο του 1265 την ενδημούσα σύνοδο της Κωνσταντινούπολης στο παλάτι των Βλαχερνών, στην οποία προήδρευσε ο ίδιος. Εκεί αναγνώστηκε το κατηγορητήριο που ο Ψητόπουλος[75], κάποιος κατώτερος υπάλληλος του πατριαρχείου, είχε συντάξει εναντίον του Αρσενίου. Σύμφωνα με αυτό ο πατριάρχης κατηγορούνταν ότι είχε διαγράψει από την ακολουθία του όρθρου έναν ψαλμό για τον αυτοκράτορα και ότι είχε δεχτεί στη λειτουργία τον φυγάδα σουλτάνο του Ικονίου Kaikaus Β' (1247 – 1266) με τα παιδιά του, στα οποία επέτρεψε να κοινωνήσουν, αν και ήταν Μουσουλμάνοι[76].

Ο Αρσένιος κλήθηκε από τη σύνοδο να απολογηθεί, αρνήθηκε όμως να πάει με τη δικαιολογία ότι δεν αναγνώριζε τη νομιμότητα συνόδου που γινόταν στο παλάτι και στην οποία προήδρευε ο αυτοκράτορας, απάντησε δε στις κατηγορίες που του αποδόθηκαν από το πατριαρχείο[77]. Η σύνοδος του έστειλε στη συνέχεια άλλες δύο κανονικές προειδοποιήσεις, στις οποίες ο πατριάρχης αρνήθηκε επίσης να απαντήσει. Κατόπιν τούτων η σύνοδος επέβαλε στον Αρσένιο σύμφωνα με τον 74ο κανόνα των Αποστόλων την ποινή της καθαίρεσης ερήμην αυτού επί φυγοδικία, παρά τις αντιρρήσεις που εξέφρασαν κάποια μέλη της υπέρ του Αρσενίου[78]. Την απόφαση της συνόδου ανακοίνωσε στον Αρσένιο επιτροπή,

στασιν ἐπιτέθεικεν". Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 289–291.

73. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 277.23–279.25 και 295.1–297.7. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 290–291, 297. Για αυτήν την επιδρομή των Βουλγάρων (φθινόπωρο 1264 ή χειμώνας 1264–65) βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 143 – A. Failler, *Composition*, 155.

74. A. Failler, *Composition*, 160. – Στην δεύτερη περίπτωση μάλιστα τον αυτοκράτορα αντιπροσώπευσε ο πνευματικός του Γαλησίου Ιωσήφ, ο οποίος όμως διώχτηκε και αφορίστηκε από τον Αρσένιο, γιατί εξακολουθούσε να είναι πνευματικός του αφορισμένου *Μιχαήλ*, βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 333.24–335.15. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298.

75. *PLP* 3 (1978), Nr 6409.

76. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 335.16–339.21 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 94.3–22. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298 – A. Failler, *Composition*, 161.

77. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 339.22–341.20 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 94.23–95.2. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298.

78. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 345.13–351.3 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 95.2–4. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 299–300 – A. Failler, *Composition*, 162. Οι ιεράρχες που υποστήριξαν τον Αρσένιο στη σύνοδο ήταν ο Ποντοηρακλείας Θεόδωρος [*PLP* 4 (1980), Nr 7430]. ο Ευχαΐτων Αλέξιος [*PLP* 1

στην οποία συμμετείχε και ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης. Στη συνέχεια ο Αρσένιος μεταφέρθηκε από το πατριαρχείο στην Προκόννησο, όπου εγκαταστάθηκε σ' ένα μικρό μοναστήρι και φρουρούνταν από Βαράγγους στρατιώτες[79]. Η δεύτερη αυτή καθαίρεση του Αρσενίου έλαβε χώρα τον Μάιο του 1265[80].

2. Αρχή του σχίσματος – Φύση του κινήματος των Αρσενιατών επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου

Τον Αρσένιο διαδέχτηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο πρώην Αδριανουπόλεως Γερμανός Γ' (1265–1266)[81]. Η εκλογή του έγινε τον Μάιο του 1265 από μια σύνοδο αρχιερέων, στην οποία δεν μετείχαν ο πρώην Σάρδεων, ο Θεσσαλονίκης Μανουήλ και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Νικόλαος Β'[82], που αποσχίστηκαν γιατί δεν αναγνώριζαν ως κανονική την καθαίρεση του Αρσενίου και προκάλεσαν έτσι το οριστικό σχίσμα με την επίσημη Εκκλησία[83].

Το γεγονός ότι ο Γερμανός Γ' ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο, ενώ ζούσε ακόμη ο νόμιμος πατριάρχης Αρσένιος, τον κατέστησε ιδιαίτερα μισητό στους εκκλησιαστικούς κυρίως κύκλους, αλλά και στους πληθυσμούς της Ανατολής[84].

(1976), Nr 612], ο Βρύσεως Ιωάννης [*PLP* 4 (1980), Nr 8476] και μερικοί άλλοι, βλ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 300.

79. Διαθήκη, 956.29–31 – Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 351.4–355.3 Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 95.4–8. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 300 – J. Petrikakis, "Interventions dynamiques de l' empereur dans les affaires écclesiastiques", *Βυζαντινά* 3 (1971) (στο εξής *Interventions*), 135–146, σ. 145 – M. Angold, *Government*, 92 – A. Failler, *Composition*, 162–163.

80. Ο Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298, αλλά και οι J. Petrikakis, *Interventions*, 145 και G. G. Arnakis, "Byzantium's Anatolian Provinces During the Reign of Michael Palaeologus", *Actes du XIIe Congres International d' études byzantines*, t. II, Beograd 1964 (στο εξής *Provinces*), 37–44, σ. 39 τοποθετούν τη δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου το 1267. Ο V. Laurent πάλι (*Chronologie*, 142) υποστηρίζει ότι ο Αρσένιος καθαιρέθηκε το 1264. Πιο σωστή ωστόσο φαίνεται η προσέγγιση του A. Failler, *Composition*, 163, 168 που μετά από εμπεριστατωμένη μελέτη του θέματος τοποθετεί την δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου τον Μάιο του 1265. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι ο Αρσένιος καθαιρέθηκε και δεν παραιτήθηκε όπως ισχυρίζεται η J. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (στο εξής *Church*), Oxford 1986, 244.

81. Για την προσωπικότητα του Γερμανού Γ' βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 363.15–365.20. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 301–302.

82. *PLP* 8 (1986), Nr 20517.

83. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 355.4 –14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 301 – A. Failler, *Composition*, 164–169.

84. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην αρχή τουλάχιστον του σχίσματος των Αρσενιατών οι ιεράρχες που υποστήριζαν την υπόθεση του Αρσενίου ανήκαν αποκλειστικά σχεδόν στην Μ. Ασία. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 365.21–369.4 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 107.11–14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 302 – V. Laurent, *Schisme*, 236 & 1.

Οι τελευταίοι ήταν επιπλέον πολύ δυσαρεστημένοι και από τα μέτρα που είχε σπεύσει να πάρει ο Μιχαήλ Η' μετά την επανάσταση των Βιθυνών, προφανώς για να τους τιμωρήσει και περαιτέρω για να τους αποδυναμώσει και να τους καταστήσει ανίκανους να εξεγερθούν πάλι εναντίον του[85]. Συγκεκριμένα ο Παλαιολόγος, που μετά την ανακατάληψη της βασιλεύουσας έδειξε φανερά το ενδιαφέρον του για τις τύχες του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας, κατήργησε την ατέλεια των Ακριτών, ενίσχυσε τις μισθοφορικές φρουρές, επέβαλε βαριά φορολογία στους κατοίκους της Μ. Ασίας και έπληξε με διάφορους τρόπους τα προνόμια των γαιοκτημόνων της περιοχής[86].

Μπορεί βέβαια τα μέτρα αυτά να μη εφαρμόστηκαν με απόλυτη συνέπεια εξαιτίας της επέμβασης του αδελφού του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου[87], ανέτρεψαν όμως την μέχρι τότε επικρατούσα οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Μ. Ασίας[88]. Επιπλέον τα ακριτικά τάγματα διαλύθηκαν και αντικαταστάθηκαν από ξένους μισθοφόρους που λυμαίνονταν τις βυζαντινές περιοχές με αποτέλεσμα να παραλύσει σταδιακά και η άμυνα της Μ. Ασίας έναντι των εξωτερικών εχθρών[89].

Ήταν φυσικό λοιπόν ο Αρσένιος και ο Ιωάννης Δ' να συνδεθούν με τη μνήμη ενός καθεστώτος που ήταν τόσο προοδευτικό όσο κανένα άλλο, σύμφωνα με την μέχρι τότε εμπειρία των Μικρασιατών. Δεν υπάρχει επομένως αμφιβολία ότι η καθαίρεση του πατριάρχη, που είχε συν τοις άλλοις τη φήμη ενός αγίου, τους εξόργισε περισσότερο από ο,τιδήποτε άλλο[90].

Ας δούμε όμως ποια ήταν η φύση του κινήματος των Αρσενιατών. Παρόλο που το κίνημα αυτό προσέλκυσε στους κόλπους του πολλά ετερόκλητα στοιχεία, στις αρχές του ωστόσο είχε περισσότερο εκκλησιαστικό χαρακτήρα ή τουλάχιστον αυτός προβλήθηκε κυρίως. Η δυναμική επέμβαση του αυτοκράτορα στις εκκλησιαστικές υποθέσεις έκανε πρώτους από όλους τους ιεράρχες, οι οποίοι στάθηκαν στο πλευρό του Αρσενίου, και τα πλήθη των μοναχών της Βιθυνίας, τους λεγόμενους "ζηλωτές", να διαμαρτυρηθούν υπέρ της ανεξαρτησίας

85. G. G. Arnakis, Provinces, 39 – S. Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley – Los Angeles – London 1971 (στο εξής Decline), 136 – A. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328, Cambridge, Massachusetts 1972 (στο εξής Latins), 22.

86. Γεωργ. Παχυμέρης, Α' 38.5–7 – Διαθήκη, 956.9. Πρβ. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, Οθωμανοί, 39 κε. – G. G. Arnakis, Provinces, 38 – S. Vryonis, Decline, 136 – A. Laiou, Latins, 21 – J. Hussey, Church, 236.

87. *PLP* 6 (1983), Nr 21487.

88. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 317.8–17. Πρβ. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, Οθωμανοί, 40–41.

89. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, Οθωμανοί, 41 – S. Vryonis, Decline, 136.

90. G. G. Arnakis, Provinces, 39 – S. Vryonis, Decline, 136.

της Εκκλησίας και της τήρησης των κανόνων[91].

Μεγάλος λοιπόν αριθμός μοναχών αρνούνταν να αναγνωρίσουν τον νέο πατριάρχη και εγκατέλειπαν τα μοναστήρια τους[92]. Περιφέρονταν "ρακένδυτοι και σακκοφόροι"[93] στις αγροτικές περιοχές των επαρχιών και κήρυτταν την αποχή από κάθε ιεροπραξία και επαφή με τη μολυσμένη λόγω των αντικανονικών της πράξεων επίσημη Εκκλησία. Κάθε άλλο έγκλημα το θεωρούσαν κατώτερο από αυτήν την επαφή[94]. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Γεωργ. Παχυμέρης, το κήρυγμα της αποχής "μὴ ἅψῃ μὴ θίγῃς" έφερε τη διχόνοια ακόμη και μέσα στις οικογένειες[95]. Πολλές φορές μάλιστα ο ζήλος των μοναχών σχετικά με αυτό το κήρυγμα έφτανε στο να τρομοκρατεί πραγματικά το λαό[96].

Γύρω από αυτούς τους εκκλησιαστικούς ανθρώπους συσπειρώθηκαν κατά των Παλαιολόγων και οι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των Λασκαριδών, εκείνοι δηλαδή που είχαν γνωρίσει την ευημερία επί της βασιλείας των τελευταίων, αλλά και πολλά εγκληματικά στοιχεία, που απέβλεπαν κυρίως στη λεηλασία των κατοίκων των επαρχιών ή χρησιμοποιούσαν την πίστη τους στον Αρσένιο για λόγους καθαρά βιοποριστικούς[97]. Και παρά το γεγονός ότι το κίνημα διέθετε αρκετούς υποστηρικτές στην τάξη των αριστοκρατών και στο ίδιο ακόμη το αυτοκρατορικό παλάτι, στη βάση του ήταν ένα καθαρά λαϊκό κίνημα[98].

91. I. E. Troitsky, *Arsenij* (Εισαγωγή) – H. Evert – Kappesova, "Une page de l' histoire des relations byzantino–latines II. La fin de l' union de Lyon", *BSL* 17 (1956), 1–18 (στο εξής *Fin*), σ. 3 – M. Angold, *Government*, 56–58, 92–93 – Κ. Κωτσιόπουλος, *Κίνημα*, 23.

92. Οι μονές ως επί το πλείστον αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν επίσημα τον νέο πατριάρχη, βλ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 303.

93. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.5–6. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 303.

94. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 513.4–6. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 303.

95. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.22 κε., 511.16–17. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 303.

96. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 303–4 οι φανατισμένοι μοναχοί απαγόρευαν ακόμη και την ταφή των νεκρών από ιερείς που δεν ανήκαν στην μερίδα τους ή είχαν χειροτονηθεί από τους αντιπάλους τους. Οι ιερείς στερούνταν κατ' αυτόν τον τρόπο τις απολαυές τους από τις λειτουργίες και αναγκάζονταν να προσχωρήσουν στη μερίδα των Αρσενιατών.

97. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.11–12 ("εἰσδυομένοις τὰς τῶν ἀνθρώπων οἰκίας, σφίσιν ἦν ἐκ προχείρου συνείρειν τὰ πολλὰ κατὰ βασιλέως, ὡς τὸν κληρονόμον ἀδικήσειεν, ὡς ἐξελάσειεν τοῦ θρόνου τὸν πατριάρχην, ἀλλ' οἱ ὅρκοι, ἀλλ' αἱ συνθῆκαι, ἀλλὰ τὸ καὶ τό, οἷς ἐκεῖνοι μὲν πορίζεσθαι εἶχον, πλεῖστα τῶν ἀκουόντων ἀπολαμβάνοντες"). Πρβ. I. E. Troitsky, *Arsenij* (Εισαγωγή) – Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 303 – Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οθωμανοί*, 44.– D. Nicol, "The Greeks and the Union of the Churches: The Preliminaries to the Second Council of Lyons, 1261–1274". *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world VR (V)*, London 1972, 465.

98. Γνωστοί αριστοκράτες υποστηρικτές του Αρσενίου ήταν οι Ταρχανειώτες [*PLP* 11 (1991), Nr 27463–27512] και οι Ραούλ [*PLP* 10 (1990), Nr 24095–24144]. Από το άμεσο πειριβάλλον του Μιχαήλ Η' η αδελφή του αυτοκράτορα Μαρία [*PLP* 9 (1989), Nr 21389]. Βλ. Ι. Συκούτρης, *Σχίσμα*, 305, 306 – V. Laurent, *Schisme*, 236 – D. Nicol, "Symbiosis and Integration. Some Greco–Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries". *Studies in Late Byzantine History and*

Αρχηγός του κινήματος στα πρώτα του βήματα υπήρξε ο ιερομόναχος Υάκινθος (ο ίδιος ο Αρσένιος, αν και δεν φαίνεται να έχει καμία ανάμιξη, μάλλον υποστήριζε αυτές τις κινήσεις). Καταγόταν από το κράτος της Ηπείρου, είχε μεταβεί όμως στην Νίκαια ήδη από τα χρόνια του Θεοδώρου Β', όπου εργαζόταν ως γραμματοδιδάσκαλος. Μετά τη γνωριμία του με τον Αρσένιο προσλήφθηκε στο πατριαρχείο, αφοσιώθηκε σε αυτόν και τον ακολούθησε στην πρώτη του εξορία. Ήταν έμπιστος του πατριάρχη και θέλησε να τον ακολουθήσει και στη δεύτερη εξορία του, όμως ο αυτοκράτορας δεν του έδωσε την άδεια. Όταν λοιπόν μετά την δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το πατριαρχείο τέθηκε υπό την προστασία της αδελφής του Μιχαήλ Παλαιολόγου Μαρίας, που ήταν με το μέρος των Αρσενιατών [99].

3. Ανάπτυξη του κινήματος των Αρσενιατών

Ο πατριάρχης Γερμανός Γ' ωστόσο δεν επρόκειτο να παραμείνει για πολύ στον πατριαρχικό θρόνο. Το κίνημα των Αρσενιατών έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις ιδιαίτερα μετά τον αφορισμό του Αρσενίου από τον Γερμανό Γ' τον Ιούλιο του 1265 με την κατηγορία της αναμίξεώς του σε αντικαθεστωτική συνωμοσία, κατηγορία που ο Αρσένιος φυσικά αντέκρουσε[100]. Ο Μιχαήλ Η' αποφάσισε τότε να ανεβάσει στην πατριαρχία κάποιον ιεράρχη αποδεκτό από όλους[101]. Προκάλεσε έτσι την εκούσια παραίτηση του Γερμανού Γ' στις 14 Σεπτεμβρίου του 1266. Στις 28 Δεκεμβρίου 1266 εκλέχτηκε νέος πατριάρχης με πρωτοβουλία φαινομενικά των αρχιερέων, ουσιαστικά όμως του αυτοκράτορα, ο πνευματικός του τελευταίου, ηγούμενος της μονής Γαλησίου, Ιωσήφ (1266–1275 / 1282–1283)[102].

Prosopography VR (III), London 1986, σ. 129 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481 – J.
Hussey, *Church*, 221–2.
99. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 383.8–385.21. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 304–5 – C. Constantinides,
Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310),
[Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia 1981, σ. 20.
100. V. Laurent, *Regestes*, no 1376 – Διαθήκη, 956.23–25 – Γεωργ. Παχυμέρης, II, 371.6 κε. Πρβ.
Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 300–1 – J. Hussey, Church, 221. Πρόκειται για τη συνωμοσία Φραγγοπούλου
[*PLP* 12 (1994), Nr 30093]. Αν και ο Αρσένιος αρνήθηκε την ανάμιξή του στην υπόθεση, δεν μπο-
ρούμε να αποκλείσουμε την συμμετοχή των οπαδών του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι από το 1265
μέχρι το 1310 (τον επίσημο τερματισμό του σχίσματος) η κύρια κατηγορία που αποδίδεται στους
Αρσενιάτες είναι αυτή της συμμετοχής τους σε αντιδυναστικές δραστηριότητες. Βλ. V. Laurent,
Schisme, 237 & 2.
101. A. Failler, *Composition*, 175.
102. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 379.29–383.8, 385.22–395.24. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 307–8 – V.

Ο Ιωσήφ προσπάθησε, όπως φαίνεται από την στάση του, να πλησιάσει
τους Αρσενιάτες. Είχε αποδοκιμάσει νωρίτερα την άσχημη μεταχείρηση του
Αρσενίου, ενώ τη χειροτονία του διενήργησαν αποδεκτοί από τους Αρσενιάτες
ιεράρχες[103].

Η συμπεριφορά όμως των Αρσενιατών δεν άλλαξε. Απεναντίας, είδαν με
μεγάλη δυσαρέσκεια την άνοδο του Ιωσήφ στον πατριαρχικό θρόνο, καθώς πε-
ρίμεναν, ότι και αυτήν τη φορά θα ανακαλούνταν ο Αρσένιος στην πατριαρ-
χία[104]. Εναντίον του νέου πατριάρχη είχαν να επικαλεστούν κυρίως την κατη-
γορία ότι ανήλθε στο πατριαρχικό αξίωμα, ενώ ζούσε ακόμη ο πατριάρχης
Αρσένιος, του οποίου την καθαίρεση είχε νωρίτερα και ο ίδιος ο Ιωσήφ θεωρή-
σει άδικη. Όταν μάλιστα την Υπαπαντή του 1267 ο Ιωσήφ προέβη στην άρση
του αφορισμού, που ο Αρσένιος είχε επιβάλει στον Μιχαήλ Η', οι σχισματικοί
τον κατηγόρησαν ότι έλυσε αφορισμό χωρίς την έγκριση αυτού που τον εξαπέ-
λυσε και χωρίς να επιβάλει αρκετές ποινές[105]. Σ' αυτές τις κατηγορίες προστέ-
θηκε επίσης και το ότι, παρόλο που ο Ιωσήφ είχε παλιότερα αφοριστεί από τον
Αρσένιο, εξακολουθούσε να ιερουργεί[106].

Τα γεγονότα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να πάρει το σχίσμα ακόμη μεγαλύ-
τερη έκταση με βασικό κέντρο των Αρσενιατών την μονή του Παντεπόπτου
στην Κωνσταντινούπολη, τους μοναχούς της οποίας ο Γεωργ. Παχυμέρης απο-
καλεί χαρακτηριστικά "Παντεποπτηνούς"[107].

Laurent, *Chronologie*, 144. Ως ημερομηνία εκλογής του Ιωσήφ Α' στον πατριαρχικό θρόνο ο Ι. Συ-
κουτρής, *Σχίσμα*, 308 δέχεται την 31η Δεκεμβρίου 1267. Πιο σωστή ωστόσο είναι η 28η Δεκεμβρίου
1266 που προτείνει ο V. Laurent (*ό.π.* παραπάνω) βασισμένος στον Γεωργ. Παχυμέρη, II, 395.20–24,
ενώ ως ημέρα ενθρόνισης του Ιωσήφ δέχεται την 1η Ιανουαρίου 1267. Πρέπει επίσης να παρατηρή-
σουμε ότι η Α. Ε. Λαίου στο έργο της *Constantinople and the Latins*, 20 αναφέρει ως αντικαταστά-
τη του Αρσενίου μετά την καθαίρεσή του τον Ιωσήφ Α', παραλείποντας την πατριαρχία του Γερ-
μανού Γ'. Για τον Ιωσήφ Α' βλ. και *PLP* 4 (1980), Nr 9072.
103. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 395.25–397.20. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 309. Ταυτόχρονα και ο
Μιχαήλ Η' προσπάθησε να προσεγγίσει τους σχισματικούς. Όταν μάλιστα ο νέος πατριάρχης έλυ-
σε τον αφορισμό, που είχε επιβάλει στον Μιχαήλ ο Αρσένιος ο αυτοκράτορας φάνηκε γενναιόδω-
ρος και έστειλε στον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη προμήθειες, ενώ επιπλέον ανανέωσε το ετήσιο επίδομα
των τριών νομισμάτων που έστελνε στον Αρσένιο, βλ. A. Failler, *Composition*, 179 και & 54.
104. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 310.
105. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 397.21–399.18 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 108.2–8. Πρβ. Ι. Συκουτρής,
Σχίσμα, 309–10 – S. Salaville, "Deux documents inédits sur les dissesions religieuses byzantines entre
1275 et 1310", *REB* 5 (1947) (στο εξής *Documents*), 116–136, σ. 118 – A. Failler, *Composition*, 178.
106. Τον αφορισμό του Ιωσήφ από τον Αρσένιο, που κατά τον Μακάριο Πισιδίας ανανέωσε και
από την εξορία του ο δεύτερος, δε δέχεται ως κανονικό ο V. Laurent, "L' excommunication du
patriarch Joseph Ier par son predecesseur Arsene", *BZ* 30 (1929/30), 489–496, σ. 495. Πιστεύει ότι τον
χρησιμοποιούσαν οι Αρσενιάτες μάλλον για εκφοβισμό των αντιπάλων τους Ιωσηφιτών. Για το θέ-
μα αυτό βλ. και Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 309–10.
107. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.22. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 310. Για τη μονή Χριστού του

Ο πατριάρχης Ιωσήφ μη βλέποντας άλλη λύση κατέφυγε τότε στη χρήση βίας, την εφαρμογή της οποίας ανέλαβε ο μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης. Κατ' εντολή του σέρνονταν ύποπτοι Αρσενιάτες, άντρες και γυναίκες, από σπίτια και μοναστήρια και μαστιγώνονταν, εξορίζονταν, διαπομπεύονταν ή ακόμη και κρεμούνταν[108].

Προφανώς την ήδη τεταμμένη ατμόσφαιρα επέτεινε ακόμη περισσότερο ο θάνατος του Αρσενίου στην εξορία στις 30 Σεπτεμβρίου του 1273[109], αλλά και οι φιλενωτικές δραστηριότητες του Μιχαήλ Η' με τη δυτική Εκκλησία, που επρόκειτο να καταλήξουν τον επόμενο χρόνο στην Ένωση των δύο Εκκλησιών στη Σύνοδο της Λυών[110].

4. Ένωση των Εκκλησιών – Στάση των Αρσενιατών

Ο Μιχαήλ Η', όπως έχουμε ήδη επισημάνει, μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 "εγκατέλειψε" την εχθρική προς αυτόν Ανατολή στο έλεος των ανατολικών της εχθρών και στράφηκε προς τη Δύση και την αντιμετώπιση των δυτικών εχθρών του κράτους[111]. Θεώρησε δε απαραίτητο, προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον εκ δυσμάς κίνδυνο, να κερδίσει την συμμαχία της παπικής Εκκλησίας. Άρχισε λοιπόν τις διαπραγματεύσεις για την ένωση των Εκκλησιών[112].

Παντεπόπτου βλ. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l' Empire Byzantin. Première Partie. Le*
Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. Tome III, Les églises et les monastères, Paris
1969, 513–515.
108. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.22–411.10 (II, 409.26–411.2 "Καὶ δὴ ἐπ' οἰκίας ἀπαγαγὼν
χαλεπῶς ᾐκίζετο, δαίρων, κρεμαννύων, μαστίζων, τοὺς δέ γε κρείττους ἐκείνων καὶ ἀτιμῶν
τῷ δι' ἀγορᾶς θριαμβεύειν ἀτίμως ἐπ' αἰτίαις κακίσταις καὶ πεπλασμέναις, ἄνδρας πολὺ τό
ἀξιοπρεπὲς ἔχοντας τοῦ βίου καὶ τῆς σφῶν καταστάσεως, οὓς καὶ μετὰ τὸ πικρῶς, ὡς οἷόν
τε μετελθεῖν ἐξορίαις ἐδίδου, τοὺς καθάπαξ τῆς γῆς καὶ τῶν γηίνων ἐξωρισμένους"). Πρβ. I.
I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 310.
109. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 505.4–7. O I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 301 είχε δεχτεί το έτος 1275 ως έ-
τος θανάτου του Αρσενίου. Όπως όμως απέδειξε ο J. Gill, "Notes on the "de Michael et Andronico
Palaeologis" of George Pachymeres", *BZ* 86 (1975), 295–303 (στο εξής *Notes*), σ. 303 πιο σωστό εί-
ναι να δεχτούμε το έτος 1273. Πρβ. και Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτος Λόγος*, 369. Μετά το θάνατο
του Αρσενίου ως αρχηγός των Αρσενιατών αναγνωρίστηκε ο Μανουήλ Θεσσαλονίκης, βλ. I. Συ-
κουτρής, *Σχίσμα*, 317.
110. G. G. Arnakis, *Provinces*, 46.
111. G. G. Arnakis, *Provinces*, 38–40 – J. Gill, "John Beccus, Patriarch of Constantinople
1275–1282", *Βυζαντινά* 7 (1975) (στο εξής *Beccus*), 254–266, σ. 260.
112. Πιθανότατα μ' αυτή την πολιτική ο Μιχαήλ Η' ικανοποιούσε και προσωπικές του επιθυ-
μίες, αν δεχτούμε τις κατά τον V. Laurent, *Schisme*, 232 & 1 φιλοκαθολικές πεποιθήσεις του Μι-

Παρόλο όμως που προσπάθησε, δεν κατάφερε να πάρει με το μέρος του στη φιλενωτική του πολιτική – εκτός από μια μειοψηφία – τον κλήρο. Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε η αντίδραση των μοναχών τόσο των ανατολικών όσο και των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας[113].

Από την αρχή της βασιλείας του ο Μιχαήλ Η' προσπάθησε με πολλές δωρεές να κερδίσει την υποστήριξη των μοναχών του Άθω, την οποία θεωρούσε απαραίτητη αρχικά για τον αγώνα του εναντίον των Αρσενιατών και έπειτα για την επίτευξη της εκκλησιαστικής ένωσης με τη Ρώμη[114]. Οι Αθωνίτες φαίνεται πως υποστήριξαν τη στάση του αυτοκράτορα απέναντι στον Αρσένιο και τους οπαδούς του[115], όχι όμως και έναντι της ένωσης των Εκκλησιών. Έτσι το 1273 κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεών του με τον πάπα Γρηγόριο Ι' (1271–1276)[116] ο Μιχαήλ Η' έστειλε στους αγιορείτες μοναχούς δογματικό «τόμο» σχετικό με την ένωση των Εκκλησιών, όπου εξέθετε τους λόγους, για τους οποίους θεωρούσε αυτή την ένωση αναγκαία. Οι Αθωνίτες απάντησαν τότε με έγγραφο, στο οποίο δόθηκε αργότερα ο τίτλος: "'Επιστολὴ ἀποσταλεῖσα παρὰ τῶν 'Αγιορειτῶν πάντων πρὸς τὸν βασιλέα Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον δμολογητικὴ σπεύδοντος τούτου δση δύναμις ἑνῶσαι τοὺς 'Ιταλοὺς παραλόγως μεθ' ἡμῶν, μένοντας ἐκείνους πάντας ἀδιορθώτους", όπου τόνιζαν ότι δεν έπρεπε να επιδιωχθεί η ένωση εις βάρος της ορθοδοξίας, εφόσον οι δυτικοί δεν υποχωρούσαν από τις μη ορθόδοξες θέσεις τους[117].

Ο πυρήνας ωστόσο της διάδοσης των αντιλατινικών αισθημάτων ήταν οι μοναχοί της Ανατολής, ως επί το πλείστον Αρσενιάτες. Τα ανθενωτικά τους κηρύγματα έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στον λαό, που πέραν των δογματικών διαφορών δεν μπορούσε επιπλέον να ξεχάσει τις δύσκολες μέρες της λατινικής

Ο V. Laurent επιπλέον θεωρεί την αδιαλλαξία των Αρσενιατών (σ. 236) έναν από τους πα-
χαήλ. Ο V. Laurent επιπλέον θεωρεί την αδιαλλαξία των Αρσενιατών (σ. 236) έναν από τους πα-
ράγοντες που απομάκρυναν τον αυτοκράτορα από την Ανατολή και τον έστρεψαν στη Δύση και τον
παπισμό. Μπροστά όμως στην επείγουσα ανάγκη να αντιμετωπίσει τον Κάρολο Ανδεγαυό και τους
συμμάχους του ελάχιστα θα επηρέασε το κίνημα των Αρσενιατών τον Μιχαήλ στη διαμόρφωση της
φιλοκαθολικής του πολιτικής. Για παρόμοιους άλλωστε πολιτικούς λόγους είχε επιχειρήσει ανά-
λογες ενωτικές επαφές και νωρίτερα το 1262 και το 1267. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 135 κε. – G.
G. Arnakis, *Provinces*, 38 – K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 199 – J. Hussey, *Church*, 223–4 – D. Nicol,
Τελευταίοι αιώνες, 94.
113. K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 201–5.
114. Mirjana Zivojinovic, "Mount Athos and the Union of Lyons", *ZRVI* 18 (1978), 141–154, σ.
154 – Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές Αγίου Όρους 1988, σ. 75.
115. Κατά τον Αρσένιο, Διαθήκη 952.24–32, ο Μιχαήλ Η' του είχε στείλει μεταξύ άλλων και
Αγιορείτες μοναχούς προκειμένου να τον πείσουν να στέψει τον Παλαιολόγο πρώτο αυτοκράτορα
(στην πρώτη του στέψη). Πρβ. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 327 – V. Laurent, *Schisme*, 236 & 1.
116. *PLP* 2 (1977), Nr 4585.
117. I. Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος (Άθως) δια μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971 (στο ε-
ξής *Άθως*), σ. 99.

κατοχής[118]. Ένα τμήμα μάλιστα της μερίδας των Αρσενιατών με εκπρόσωπο τον Ιωαννίκιο Τερνικικόπουλο[119] ενώπιον του κινδύνου της ένωσης δεν δίστασε να συνεργαστεί με τον πατριάρχη Ιωσήφ και τους οπαδούς του Ιωσηφίτες, τους μέχρι πρότινος αντιπάλους τους, στην αποστολή ανθενωτικού "τόμου" προς τον αυτοκράτορα[120].

Ο Μιχαήλ Η' ωστόσο πιεζόταν από τις πολιτικές συνθήκες, τη συμμαχία δηλαδή των δυτικών δυνάμεων υπό τον Κάρολο Ανδεγαυό της Σικελίας εναντίον του Βυζαντίου. Για αυτό προχώρησε, προκειμένου να εξασφαλίσει την παπική βοήθεια εναντίον των αντιπάλων του, στην ολοκλήρωση της ένωσης των Εκκλησιών, που στην πραγματικότητα βέβαια σήμαινε υποταγή της ανατολικής Εκκλησίας στη δυτική. Η ένωση έλαβε χώρα στη Λυών στις 6 Ιουλίου 1274. Και ναι μεν τα πολιτικά οφέλη φάνηκαν αμέσως, καθώς ο Κάρολος Ανδεγαυός κάτω από την πίεση του πάπα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα σχέδιά του κατά του Βυζαντίου και να δεχτεί πολεμική εκεχειρία ως την 1η Μαΐου 1276, στο εσωτερικό όμως του κράτους επρόκειτο να ξεσπάσει μια βαθιά κρίση[121].

118. H. Evert – Kappesova, "La société byzantine et l' union de Lyon", BSL 10 (1949), 28–41, σ. 29–31 – G. G. Arnakis, *Provinces*, 40 – K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 203–4. – Η Α. Ε. Λαίου στο έργο της *Constantinople and the Latins*, 20 αναφέρει ότι οι Αρσενιάτες υποστήριζαν την νομιμότητα των Λασκαριδών και την εκκλησιαστική ένωση με τη Ρώμη που επέφερε τελικά ο Μιχαήλ Η'. Και λίγο παρακάτω (σ. 20–21) ότι οι περισσότεροι Αρσενιάτες αντέδρασαν στην ένωση της Λυών. Αν λέγοντας ότι οι Αρσενιάτες υποστήριζαν την ένωση με τη Ρώμη εννοεί την εποχή που οι Λασκαρίδες είχαν αναλάβει παρόμοιες πρωτοβουλίες [για αυτές βλ. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903, 341–7 – K. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571), v. I, The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976 (στο εξής *Papacy*), 70–71 – M. Angold, *Government*, 14–16], πρέπει να επισημάνουμε ότι: α) τότε δεν υφίστατο η μερίδα των Αρσενιατών, β) οι Λασκαρίδες και κυρίως ο Θεόδωρος Β' (από την εποχή του οποίου θα μπορούσαν να προέρχονται κυρίως οι οπαδοί του Αρσενίου) ουδέποτε υποστήριξαν εκκλησιαστική υποταγή στη ρωμαϊκή Εκκλησία (βλ. V. Laurent, "Le pape Alexandre IV (1254–1261) et l' empire de Nicée", *EO* 34 (1935), 26–55, 43 κε. – M. Angold, *Government*, 16 – K. Setton, *Papacy*, 77 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτος Λόγος*, 436). Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι όχι απλώς οι περισσότεροι, αλλά μάλλον όλοι οι Αρσενιάτες αντέδρασαν στη φιλενωτική εκκλησιαστική πολιτική του Μιχαήλ Η'. Απλώς ένα μέρος τους υπό τον Ιωαννίκιο Τερνικικόπουλο συνεργάστηκε με τον πατριάρχη Ιωσήφ Α' και κατ' επέκταση τους οπαδούς του προκειμένου να εκδηλώσει και επίσημα την αντίδραση αυτή. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 487.5–7. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 311.

119. *PLP* 12 (1994), Nr 29141.

120. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 487.2–21 (II, 487.5–7 "ἦσαν δὲ καὶ οἱ περὶ τὸν Τορνικόπουλον 'Ιωαννίκιον, σχιζόμενοι μὲν τοῦ πατριάρχου περιφανῶς, ὅμως δέ, τῆς χρείας καλούσης, τὰ τῆς μικροψυχίας ἐκείνης χώραν οὐκ εἶχον"). Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 311 – H. Evert – Kappesova, "Une page de l' histoire des relations Byzantino – Latines. Le clerge byzantin et l' Union de Lyon (1274–1282)", *BSL* 13, I (1952), 68–92, 72. Για την ανθενωτική δράση του Ιωσήφ Α' βλ. και V. Laurent, "Le serment antilatin du patriarche Joseph 1er", *EO* 26 (1927), 396–407.

121. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 144–147.

Ο πατριάρχης Ιωσήφ Α' αρνήθηκε να δεχτεί την ένωση και παραιτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 1275[122]. Νέος πατριάρχης εκλέχτηκε στις 26 Μαΐου 1275 ο Ιωάννης ΙΑ' Βέκκος (1275–1282)[123] και η ενθρόνισή του έγινε στις 2 Ιουνίου του ίδιου χρόνου[124]. Ο Βέκκος δέχτηκε την ένωση των Εκκλησιών ενισχύοντας έτσι τα ανθενωτικά αισθήματα του βυζαντινού λαού, που διείσδυσαν ακόμη και μέσα στο αυτοκρατορικό παλάτι (στους αρχηγούς των ανθενωτικών συγκαταλέγονταν και η αδελφή του Μιχαήλ Η' Ευλογία[125])[126].

Για να αντιμετωπίσουν την σοβαρή κατάσταση ο Ιωάννης Βέκκος και η σύνοδος της Κωνσταντινούπολης εξέδωσαν μια "τομογραφία" στις 19 Φεβρουαρίου 1277, όπου επαναλάμβαναν ότι αποδέχονταν την ένωση και όριζαν ποινές για όλους εκείνους που επέμεναν να την απορρίπτουν[127]. Η εφαρμογή μάλιστα των ποινών ήταν άμεση. Πολλοί ανθενωτικοί έχασαν τις περιουσίες τους, εξορίστηκαν ή ακόμη και τυφλώθηκαν. Ανάμεσά τους ιδιαίτερη θέση κατείχαν οι Αρσενιάτες και οι Ιωσηφίτες, αλλά και οι Αγιορείτες μοναχοί[128]. Πολλοί από αυτούς αναζήτησαν καταφύγιο στα κράτη των Αγγέλων, του Νικηφόρου (1271–1296) στην Ήπειρο και του Ιωάννη Α' Νόθου (1271–1296) στη Θεσσαλία, που πρόβαλαν έτσι τους εαυτούς τους ως προμάχους της Ορθοδοξίας κατά των Λατίνων[129].

Μετά τη σύνοδο των Βλαχερνών τον Απρίλιο του 1277, κατά την οποία ο Μιχαήλ και ο γιός του Ανδρόνικος ορκίστηκαν επίσημα ότι αναγνώριζαν το ρωμαϊκό πρωτείο και τη λατινική ομολογία πίστεως, επικυρώνοντας έτσι τον όρκο της Λυών, ο Μιχαήλ Η' έστειλε στους Αγγέλους της Ηπείρου και της Θεσσαλίας τα πρακτικά της συνόδου με εντολή να συμμορφωθούν προς τις αποφάσεις της. Αυτοί όμως αρνήθηκαν[130]. Τότε ο Μιχαήλ συγκάλεσε και άλλη σύνοδο στην Αγία Σοφία που τους αναθεμάτισε. Λίγο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1277, ο Ιωάννης Νόθος για να ανταποδώσει τα ίδια συγκάλεσε στις Νέες Πάτρες ανθενωτική σύνοδο που κατέληξε στον αναθεματισμό του πάπα, του

122. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 511.2–4. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 144 – J. Gill, *Beccus*, 255.

123. *PLP* 2 (1977), Nr 2548.

124. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 515.17–21. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 145 – J. Gill, *Beccus*, 255.

125. *PLP* 9 (1989), Nr 21360.

126. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 487.7–9. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 147 – K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 205.

127. J. Gill, *Beccus*, 256.

128. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 581.11–23. Πρβ. C. Chapman, *Empire*, 121 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 147–148 – G. G. Arnakis, *Provinces*, 40 – K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 206.

129. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 306 – V. Laurent, *Schisme*, 238 – K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 205-206 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 148.

130. K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 228–229.

αυτοκράτορα και του πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου ως αιρετικών[131].

Παράλληλα όλη αυτή την περίοδο ο Ιωάννης Νόθος είχε την ευκαιρία να δει από κοντά το μίσος των Αρσενιατών προς τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Έβλεπε επίσης ότι το κίνημά τους ήταν ισχυρό ακόμη και μέσα στην πρωτεύουσα (κυρίως με τη συρροή εκεί Αρσενιατών από τις ανατολικές επαρχίες που πλήττονταν ολοένα και περισσότερο από τις τουρκικές επιδρομές)[132]. Θεώρησε λοιπόν ότι θα ήταν καλό γι' αυτόν και τους σκοπούς του να κερδίσει την υποστήριξή τους. Άδραξε έτσι την ευκαιρία και τον Μάρτιο του 1278 συγκάλεσε μια νέα σύνοδο πιθανότατα στην επικράτειά του[133].

Η σύνοδος δεν στρεφόταν άμεσα εναντίον της εκκλησιαστικής ένωσης. Αναφερόταν κυρίως στο έγκλημα που είχε διαπραχθεί εναντίον του "τρισμακάριστου και παναγίου πατριάρχη Αρσενίου", που είχε καθαιρεθεί παράνομα. Καταδίκαζε επιπλέον ονομαστικά μόνο τους διαδόχους του Αρσενίου τον "Νικηφόρο τον μοιχό, τον Γερμανό τον μισητό και τον Ιωσήφ τον μοιχό και διώκτη". Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο αυτή τη φορά μάλλον για μια σύνοδο που ήθελε να ενισχύσει το κίνημα των Αρσενιατών, για μια σύνοδο καθαρά αρσενιατική, παρά για μια ακόμη ανθενωτική σύνοδο[134].

Η ένωση των εκκλησιών ωστόσο δεν επρόκειτο να διαρκέσει παρά όσο και η βασιλεία του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, όχι τόσο λόγω της αντίδρασης που προκάλεσε στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, αλλά λόγω της αλλαγής της παπικής πολιτικής. Μετά τον θάνατο του Γρηγορίου Ι' (1276) ο διάδοχός του Νικόλαος Γ' (1277–1280)[135] προώθησε βέβαια την ενωτική πολιτική, δεν συνέβη όμως το ίδιο και με τον επόμενο πάπα, τον Γάλλο Μαρτίνο Δ' (1281–1285)[136], υποστηρικτή του βασικού αντιπάλου του Μιχαήλ Η', του βασιλιά της Σικελίας. Ο Μαρτίνος Δ', προκειμένου να βοηθήσει τον Ανδεγαυό στα κατακτητικά του σχέδια[137], εγκατέλειψε την πολιτική των προκατόχων του, καταδίκασε τον Μιχαήλ ως σχισματικό και τον αναθεμάτισε στις 18 Νοεμβρίου 1281[138].

131. Κ. Γιανναχόπουλος, *Μιχαήλ*, 229–230. Για την ανθενωτική σύνοδο βλ. και V. Grumel, "En Orient après le IIe Concile de Lyon", *EO* 24 (1925), 321–325 (στο εξής *Concile*), σ. 321–322.

132. G. G. Arnakis, *Provinces*, 42.

133. Ο τόπος, όπου έλαβε χώρα η σύνοδος, δεν μας είναι γνωστός. Βλ. V. Grumel, *Concile*, 324 – S. Salaville, *Documents*, 117.

134. V. Grumel, *Concile*, 324–325 – Κ. Γιανναχόπουλος, *Μιχαήλ*, 230 & 19.

135. *PLP* 8 (1986), Nr 20513.

136. *PLP* 7 (1985), Nr 17193.

137. Παρόλο που ο ίδιος ο Μαρτίνος Δ' δεν υπέγραψε τη συνθήκη του Ορβιέτο (Ιούλιος 1281), ευνόησε ωστόσο την υπογραφή της από τον Κάρολο Ανδεγαυό, το δόγη της Βενετίας και το Φίλιππο Κουρτεναί, τον τιτουλάριο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, βλ. Κ. Γιανναχόπουλος, *Μιχαήλ*, 247–251.

Η ενωτική πολιτική του πρώτου Παλαιολόγου είχε κατ' αυτόν τον τρόπο αποτύχει και όλα έδειχναν ότι οι δυτικές δυνάμεις ενωμένες ξανά θα έδιναν το τελειωτικό χτύπημα στο βυζαντινό κράτος. Η διπλωματική όμως ευστροφία του Μιχαήλ Η' θριάμβευσε για άλλη μια φορά. Ο Σικελικός Εσπερινός το Μάρτιο του 1282 εξολόθρευσε τον Σικελό αντίπαλό του και έδωσε πνοή ζωής στην αυτοκρατορία[139].

Μετά από μια βασιλεία που δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι τη χαρακτήρισε η στροφή προς τη Δύση εις βάρος της Ανατολής, ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος πέθανε στις 11 Δεκεμβρίου 1282 [140]. Την εγκατάλειψη αυτή είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει και ο ίδιος, όταν λίγο πριν το θάνατό του πραγματοποίησε μια εκστρατεία – η λέξη "περιοδεία" βέβαια θα ταίριαζε περισσότερο στη φύση του εγχειρήματος – στις ανατολικές επαρχίες. Η βυζαντινή Ανατολή ήταν πια στρατιωτικά ανυπεράσπιστη και οικονομικά αδύναμη. Δεν δίστασε ωστόσο να αποδώσει αυτή την κακοδαιμονία στους "ζηλωτές", όλους αυτούς δηλαδή που αντέδρασαν στη θρησκευτική πολιτική του[141].

Δεύτερη φάση του σχίσματος – Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282–1328)

1. Αποκατάσταση της ορθοδοξίας – Αναζωπύρωση του σχίσματος

Τον Μιχαήλ Η' διαδέχτηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο ο γιός του Ανδρόνικος Β'[142], που είχε ήδη στεφθεί συναυτοκράτορας από τον πατριάρχη Ιωσήφ Α' τον Νοέμβριο του 1272[143]. Ο Ανδρόνικος Β' παρέλαβε από τον πατέρα του μια αυτοκρατορία που ήδη εμφάνιζε συμπτώματα παρακμής. Εκτός από ένα οικονομικά και στρατιωτικά αδύναμο κράτος κληρονόμησε και μια βαθύτατα ταραγμένη κοινωνία, κυρίως εξαιτίας της ενωτικής πολιτικής του πατέρα του. Η τελευταία είχε προκαλέσει μεγάλο διχασμό στο Βυζάντιο, τον οποίο θα μπο-

138. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 148–149 – J. Gill, *Beccus*, 260. – Ο Κ. Γιανναχόπουλος, *Μιχαήλ*, 251 & 25 θεωρεί εσφαλμένη αυτήν τη χρονολόγηση και σωστή την 18η Οκτωβρίου 1281.

139. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 149–151.

140. Ο J. Gill, *Beccus*, 260 για το ίδιο γεγονός δίνει την ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1282.

141. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 633.12–637.8. Πρβ. G. G. Arnakis, *Provinces*, 43 – S. Vryonis, Decline, 136–137. – "Ζηλωτές" αποκαλούσαν τότε κυρίως τους Αρσενιάτες, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 286–287 – J. Hussey, *Church*, 221 – Κ. Κωτσιόπουλος, *Κίνημα*, 23.

142. Για τον Ανδρόνικο Β' Δούκα Άγγελο Κομνηνό Παλαιολόγο βλ. και *PLP* 9 (1989), Nr 21436.

143. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 11.1–3. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 240 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 167. Για το ζήτημα της στέψης του Ανδρονίκου Β' βλ. και A. Failler, *Proclamation*, 243–251.

ρούσαν να εκμεταλλευτούν οι εξωτερικοί εχθροί του κράτους[144].

Έπρεπε λοιπόν ο Ανδρόνικος Β' πρώτα από όλα να αποκαταστήσει τη συνοχή της βυζαντινής κοινωνίας και να σταθεροποιήσει την εξουσία του[145]. Πρώτη του ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η επίσημη αποκήρυξη της ένωσης των Εκκλησιών. Πίστευε ότι με αυτή την πράξη θα κατάφερνε να εξαλείψει την αναταραχή που είχε προκαλέσει η ενωτική πολιτική του πατέρα του και να φέρει σε τάξη τον κλήρο. Οπωσδήποτε όμως αυτή η ενέργεια αντανακλούσε επιπλέον τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, όπως και τη διάθεσή του να ακολουθήσει μια αυστηρά ορθόδοξη γραμμή[146]. Η συνέχιση άλλωστε της ενωτικής πολιτικής δεν είχε κανένα νόημα μετά την απομάκρυνση του λατινικού κινδύνου με τον Σικελικό Εσπερινό. Εξάλλου την ένωση είχε ήδη αποκηρύξει και ο ίδιος ο πάπας Μαρτίνος Δ'[147].

Έτσι τα Χριστούγεννα του 1282 ζήτησε και πήρε την παραίτηση του ενωτικού πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου που στις 26 Δεκεμβρίου 1282 αποσύρθηκε στη μονή της Παναχράντου[148]. Στον πατριαρχικό θρόνο αποκαταστάθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1282 ο "μόνον οὐκ ἄπνους" ανθενωτικός πατριάρχης Ιωσήφ Α' (1282–1283)[149]. Ταυτόχρονα αφέθηκαν ελεύθεροι οι φυλακισμένοι και οι εξόριστοι ανθενωτικοί, που άρχισαν να συρρέουν στην Κωνσταντινούπολη. Οι μοναχοί μονοπώλησαν κυρίως το ενδιαφέρον. Εξάγνισαν τον ναό της Αγίας Σοφίας, επέβαλαν ποινές σε όσους κληρικούς και λαϊκούς είχαν ευνοήσει την ένωση με τη Ρώμη και έπεισαν τον άρρωστο πατριάρχη Ιωσήφ να εκδώσει διάταγμα, το οποίο απαγόρευε στους ενωτικούς επισκόπους και ιερείς να μετέχουν στα μυστήρια για τρεις μήνες[150].

Ο αυτοκράτορας έδειξε ανοχή στις ενέργειες αυτές προκειμένου να επέλθει ειρήνη. Επικύρωσε μάλιστα όλες τις αποφάσεις επισκοπικής συνόδου που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1283. Με απόφασή της καταδικάστηκε ο Βέκκος ως σφετεριστής του πατριαρχικού θρόνου και αιρετικός και εξορίστηκε στην Προύσα, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η τέλεση χρι-

144. I. Μαμαλάκης, *Άθως*, 102 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 155.

145. Α. Λαίου, "Η βασιλεία του Ανδρονίκου Β' (1282–1328)", ΙΕΕ, τ. Θ' (1980), 137–149 (στο εξής Βασιλεία), 137 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 153.

146. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 14.5–15.18. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 175 – Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 137.

147. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 175 – Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 138.

148. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 18.12–19.12. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 5 – J. Gill, *Beccus*, 261.

149. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 19.14. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 145 – J. Hussey, *Church*, 244.

150. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 19.12–22.6. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 15 – J. Gill, *Beccus*, 261 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 156–157.

στιανικής ταφής για τον νεκρό Μιχαήλ Η' που πέθανε αιρετικός[151].

Παρόλα αυτά ο Ανδρόνικος Β' δεν κατάφερε να πετύχει την ποθητή ειρήνευση στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας και σε αυτό συνέβαλε κατά κύριο λογο η στάση των Αρσενιατών. Οι τελευταίοι είχαν παραμερίσει προσωρινά τις διαφορές τους με τους αντιπάλους τους Ιωσηφήτες ενώπιον του κοινού μίσους προς την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η'. Ύστερα όμως από την αποκατάσταση της ορθοδοξίας και του Ιωσήφ Α' στον πατριαρχικό θρόνο επανήλθαν στις θέσεις που διατηρούσαν πριν από τη σύνοδο της Λυών. Επέμειναν, δηλαδή, στην εκκαθάριση της Εκκλησίας από όλους αυτούς που από το 1265 είχαν χειροτονηθεί ή υπηρετούσαν τους διάφορους πατριάρχες και κυρίως τον Ιωσήφ Α' και τον Ιωάννη Βέκκο. Υποστήριξαν ακόμη για άλλη μια φορά την τήρηση των κανόνων, τον περιορισμό των επεμβάσεων της πολιτικής εξουσίας στα εκκλησιαστικά ζητήματα και εκδήλωσαν εκ νέου τα αντιδυναστικά τους αισθήματα[152].

Παρόλο που βρέθηκαν στην αρχή της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' αρκετά αποδιοργανωμένοι λόγω των διωγμών του Μιχαήλ Η', οι Αρσενιάτες κατόρθωσαν σταδιακά "πανταχόθεν ὑπεξαναδύντες τῶν φωλεῶν"[153] να ξαναβρούν τη συνοχή τους υπό τον Ανδρόνικο Σάρδεων[154] και έθεσαν αμέσως σε αμφισβήτηση τη νομιμότητα της εξουσίας του νέου αυτοκράτορα[155].

Ο Ιωσήφ Α', που είχε αναθεματιστεί από τον Αρσένιο (σύμφωνα με τους οπαδούς του τελευταίου), είχε στέψει το 1272 αυτοκράτορα τον Ανδρόνικο Β'. Έτσι ο νέος αυτοκράτορας παρά τις ορθόδοξες αντιλήψεις του ήταν καταδικασμένος στα μάτια των σχισματικών ως γιος του αφορισμένου σφετεριστή Μι-

151. Ο Μιχαήλ Η' είχε ταφεί στη Θράκη χωρίς καμιά θρησκευτική τελετή και εκτός "κοινωνίας" με την ορθόδοξη εκκλησία. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 25.6–36.15 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 153–154. Πρβ. H. Evert Kappesova, *Fin*, 7 κε. – J. Gill, *Beccus*, 261 – J. L. Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire [Ανάλεκτα Βλατάδων 35]*, Θεσσαλονίκη 1982 (στο εξής *Church Reform*), 16 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 157–158.

152. V. Laurent, *Schisme*, 239–240, 269 – H. Evert – Kappesova, *Fin*, 3–4 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

153. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 37.1.

154. Ο Ανδρόνικος Σάρδεων αναγνωρίστηκε αρχηγός των Αρσενιατών όταν μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η' επανήλθε από την εξορία και προφανώς μετά το θάνατο του Μανουήλ Δισυπάτου που οι Αρσενιάτες θεωρούσαν ως τότε αρχηγό τους. Εκτός από τον Ανδρόνικο Σάρδεων στις τάξεις των Αρσενιατών φαίνεται να ανήκει τώρα και ο Ιωάννης Ταρχανειώτης [*PLP* 11 (1991), Nr 27487], που ήταν ανηψιός του αυτοκράτορα, όπως επίσης και οι αδερφές του Ταρχανειώτη η Θεοδοσία [*PLP* 11 (1991), Nr 27510] και η Νοστόγγισσα [*PLP* 11 (1991), Nr 27512]. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 38.5–15. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 286 και 315 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

155. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 36.18–37.9. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 239–240 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

χαήλ Η' και ως παράνομα εστεμμένος[156].

Ο Ανδρόνικος Β' είχε προφανώς συναίσθηση της αντίδρασης που θα προκαλούσε στους κύκλους των Αρσενιατών η αποκατάσταση του Ιωσήφ Α' στην πατριαρχία. Τη θεώρησε όμως απαραίτητη, γιατί, αν παραμέριζε τον Ιωσήφ Α' υπέρ κάποιου άλλου, θα έθετε υπό αμφισβήτηση τον ίδιο του το θρόνο[157].

Ο Ιωσήφ Α' πέθανε στις 23 Μαρτίου 1283. Λίγο πριν είχε υποβάλει την παραίτησή του από την πατριαρχία[158]. Αντί όμως με το θάνατό του να ηρεμήσουν τα πνεύματα, αντιθέτως οξύνθηκαν περισσότερο. Οι Αρσενιάτες, που είχαν εν τω μεταξύ πολλαπλασιαστεί, έλπιζαν ότι θα εκλέγονταν πατριάρχης κάποιος από τις τάξεις τους[159]. Αυτή όμως την επιθυμία δεν συμμεριζόταν και ο αυτοκράτορας. Καθώς ήθελε να σταθεί στην μέση οδό μεταξύ των Ιωσηφιτών και των Αρσενιατών, ανέβασε στον πατριαρχικό θρόνο τον διανοούμενο Γεώργιο Κύπριο πιστεύοντας ότι θα ήταν αποδεκτός και από τις δύο μερίδες[160]. Έλαβε μάλιστα ο Ανδρόνικος Β' ειδικές προφυλάξεις, ούτως ώστε να τελεστεί η χειροτονία του νέου πατριάρχη από επίσκοπο τον οποίο δε θα βάραινε το μίασμα της λατινικής αίρεσης. Έτσι την Κυριακή των Βαΐων, στις 28 Μαρτίου 1283, ανήλθε στην πατριαρχία ο Γεώργιος Κύπρου ως Γρηγόριος Β' (1283–1289)[161].

Παρά λοιπόν τις προσπάθειες του αυτοκράτορα οι Αρσενιάτες ένιωθαν εξαπατημένοι, αίσθημα που ενίσχυσε και η αγιοποίηση του Ιωσήφ Α' από την "αυλή"[162]. Ο Ανδρόνικος Β' τότε για να εξιλεωθεί απέναντί τους και να τους καθησυχάσει διόρισε τον αρχηγό τους Ανδρόνικο Σάρδεων προσωπικό του εξομολόγο και τους παραχώρησε μια ξεχωριστή εκκλησία στην πρωτεύουσα, τον ναό των Αγίων Πάντων, όπου θα μπορούσαν να κοινωνούν χωριστά[163].

156. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 37.3–6. Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

157. Γεώργιος Παχυμέρης Α', 39.7–9. Πρβ. J. Hussey, *Church*, 244 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

158. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 37.18–38.1 και 38.16–18. Πρβ. J. Hussey, *Church*, 246.

159. V. Laurent, *Schisme*, 240 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

160. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 42.12–16. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 11 – J. Hussey, *Church*, 246 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

161. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 44.14–45.14. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 146 – *PLP* 2 (1977), Nr 4590 – J. Hussey, *Church*, 246 (όπου και για προσωπικότητα του Γρηγορίου Β') – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159. Για τη χειροτονία του Γρηγορίου Β' ο S. Salaville, *Documents*, 118, ο J. Gill *Beccus*, 262 και ο Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 242, δίνουν βασισμένοι προφανώς στην *Ιστορία* Δογματική του Γεωργίου Μετοχίτου, εκδ. A. Mai, *Novae Patrum Bibliothecae*, t. VIII, τμήμα δεύτερο, 95–96 την ημερομηνία 11 Απριλίου 1285, ενώ η A. Laiou, *Latins*, 34 δεν ξέρουμε γιατί αναφέρεται στον Γρηγόριο Β' αποκαλώντας τον Γρηγόριο Γ'.

162. V. Laurent, *Schisme*, 240 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

163. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 39.15–40.8, 43.10–13 και 50.14–16. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248 και & 3 – H. Evert – Kappesova, *Fin*, 11 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, "Η Μονή Μωσηλέ και η Μονή των Ανθεμίου. Ιστορικά και τοπογραφικά", Βυζαντινά 12 (1983), 67–92 (στο εξής Μονή Μωσηλέ), σ. 91 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

Επιπλέον, όταν οι Αρσενιάτες του ζήτησαν το σώμα του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού, για να αποδείξουν δια του θαύματος την ορθότητα των αιτημάτων τους, ο αυτοκράτορας επέτρεψε να αρχίσουν τις σχετικές προετοιμασίες. Επρόκειτο να τοποθετήσουν στα πόδια του αγίου έναν "τόμο" με τα αιτήματά τους. Αν ο άγιος τον έπαιρνε τη νύχτα στα χέρια του, τότε τα αιτήματα ήταν δίκαια και έπρεπε να ικανοποιηθούν ("εἰ προσληφθείη ταῖς τοῦ ἁγίου χερσὶν ὁ τόμος πρὸς ποσὶ τεθείς, τὰ γεγραμμένα πράττειν ἀναμφιβόλως")[164]. Την τελευταία μόνο στιγμή ο Ανδρόνικος Β', επειδή φοβήθηκε ότι η επιτυχία του εγχειρήματος αυτού θα απέβαινε ίσως επικίνδυνη για το θρόνο, απαγόρευσε τη διεξαγωγή του[165].

Αλλά και η στάση του νέου πατριάρχη έδειχνε διάθεση προσέγγισης των Αρσενιατών. Ο Γρηγόριος Β' τους άφησε να καταλάβουν ότι δεν επρόκειτο να ανεχθεί "τὰ διατεταγμένα τῷ 'Ιωσὴφ ἐπὶ τῇ ἐκκλησίᾳ", ενώ παράλληλα εμφανίστηκε ως συνεργάτης του Ανδρονίκου Σάρδεων στην πρώτη σύνοδο των Βλαχερνών[166].

Παρόλα αυτά οι Αρσενιάτες απείχαν πολύ από το να κατευναστούν[167]. Τη στάση τους υποδαύλιζαν επιπλέον οι επιδρομές των Τούρκων που συνεχίζονταν στις Μικρασιατικές επαρχίες του κράτους. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, ως επί το πλείστον Αρσενιάτες, θεωρούσαν υπεύθυνους για τις τουρκικές εισβολές αποκλειστικά τους Παλαιολόγους αυτοκράτορες. Τότε ο Ανδρόνικος Β' προέβη στην πρώτη επίσημη προσπάθεια προσέγγισης των σχισματικών που δεν ήταν άλλη από τη σύνοδο του Αδραμυττίου. Αυτή έλαβε χώρα γύρω στο Πάσχα του 1284[168].

164. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 41.8–10.

165. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 40.17–41.19. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 239 & 1.

166. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 43.1–2 και 52.9–11. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 11 και & 57, 58. Η σύνοδος αυτή έλαβε χώρα μετά το Πάσχα του 1283 στο ομώνυμο ναό και καταδίκασε εκ νέου τους εκκλησιαστικούς εκείνους ανθρώπους που είχαν συμμετάσχει στην ένωση των εκκλησιών. Χαρακτηριστική της συνόδου ήταν η ομολογία της ορθόδοξης πίστης από μέρους της χήρας του Μιχαήλ Η' Θεοδώρας [*PLP* 9 (1989), Nr 21380], η οποία επιπλέον ορκίστηκε ότι δεν θα ζητούσε ποτέ να ταφεί ο πεθαμένος σύζυγός της, όπως άρμοζε στους ορθόδοξους χριστιανούς. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 12 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

167. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

168. A. Laiou, *Latins*, 35 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

2. Η σύνοδος του Αδραμυττίου (1284) – Διχασμός

Με τη σύγκληση της συνόδου ο Ανδρόνικος Β' έδειξε ξεκάθαρα την επιθυμία του να φέρει την ειρήνη στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας προσπαθώντας να συμφιλιώσει τους Αρσενιάτες με τους Ιωσηφίτες και να ενσωματώσει τους πρώτους στην επίσημη Εκκλησία[169].

Παρά λοιπόν τις οικονομικές δυσκολίες του κράτους δεν δίστασε να δαπανήσει μεγάλα ποσά, για να εξασφαλίσει τη μεταφορά και όλα τα έξοδα των επισκόπων που μετείχαν σε αυτήν[170]. Παραχώρηση μάλιστα προς τους Αρσενιάτες φαίνεται πως αποτελούσε το γεγονός ότι ως τόπος σύγκλησης της συνόδου επιλέχτηκε το Αδραμύττιο που βρισκόταν στην Μικρά Ασία, στο βάθος του κόλπου απέναντι από τη Λέσβο, όπου οι σχισματικοί αποτελούσαν την πλειονότητα[171].

Στη σύνοδο πήραν μέρος πολλοί εξέχοντες εκκλησιαστικοί και κρατικοί λειτουργοί. Τη μερίδα των σχισματικών εκπροσώπησαν με αρχηγό τον μοναχό Υάκινθο όσοι ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με την επίσημη Εκκλησία για την επίλυση του σχίσματος, ενώ εντυπωσιακή ήταν η παρουσία των Αρσενιατών μοναχών που είχαν ακρωτηριασθεί, τυφλωθεί και κακοποιηθεί από τον Μιχαήλ Η' για τις πεποιθήσεις τους[172].

Παρά τις καλές προθέσεις του αυτοκάτορα και τις συνεχείς προσπάθειές του κατά τη διάρκεια των συνεδριών να βρει μια συμβιβαστική λύση, δεν κατάφερε να πείσει κανέναν, ενώ και οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις συμφώνησαν να υποβάλουν τις θέσεις τους σε "θεοκρισία"[173]. Η διαδικασία ήταν η εξής. Οι αντίπαλες ομάδες θα τοποθετούσαν τα έγγραφα με τις απόψεις τους στη φωτιά. Αν ο θεός διέσωζε δια του θαύματος το ένα από αυτά, θα έπρεπε η ομάδα που αυτό αντιπροσώπευε να δικαιωθεί. Αν όμως καίγονταν και τα δύο, τότε θα κατέληγαν σε συμφωνία και θα ειρήνευαν[174]. Η δοκιμασία ορίστηκε να γίνει το Μεγάλο Σάββατο του 1284. Το αποτέλεσμά της όμως απογοήτευσε και τις δύο μερίδες στις προσδοκίες τους καθώς και τα δύο έγγραφα έγιναν στάχτη[175].

Οι Αρσενιάτες βάσει του αποτελέσματος της "θεοκρισίας" πίστεψαν αρχικά ότι ο Θεός δεν ήταν με το μέρος τους και συμφώνησαν να αναγνωρίσουν ως πατριάρχη το Γρηγόριο Β'[176]. Αλλά την επόμενη μόλις μέρα αισθάνθηκαν ότι τους ξεγέλασαν και οι περισσότεροι από αυτούς αποκήρυξαν το πρώτο σύμφωνο ένωσης[177]. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β' έσπευσε να τους αφορίσει και ο μέχρι τότε αρχηγός τους Ανδρόνικος Σάρδεων, παρόλο που δεν είχε πάρει μέρος στη σύνοδο, κατηγορήθηκε από το μοναχό Γαλακτίωνα ότι καταφερόταν κατά του αυτοκράτορα, καταδικάστηκε για έγκλημα καθοσιώσεως και, αφού υποβιβάστηκε σε απλό μοναχό, διαπομπεύτηκε[178].

Η σύνοδος του Αδραμυττίου δεν πέτυχε τον αρχικό της στόχο, την συνδιαλλαγή και τον συμβιβασμό των αντιπάλων και την επαναφορά των σχισματικών Αρσενιατών στο σώμα της Εκκλησίας. Κατάφερε όμως ένα απροσδόκητο χτύπημα στους Αρσενιάτες καθώς επισφράγισε το διχασμό που υπέβοσκε ήδη στους κόλπους τους. Γιατί η μερίδα των ασυμβίβαστων και αδιάλλακτων Αρσενιατών υπό τον Ιωάννη Ταρχανειώτη, που είχε ήδη αντιταχθεί στην παράλογη "δια πυρός" δοκιμασία, μετά την αποτυχία της τελευταίας αρνήθηκε να αναγνωρίσει τα πεπραγμένα και απείχε απο κάθε επικοινωνία προς τους συμβιβαστικούς, τους οποίους και αποκαλούσε "πυρσολάτρες"[179].

Ο αρχηγός των αδιάλλακτων συνελήφθηκε τότε για τη στάση του και εξορίστηκε. Μετά από λίγο ανακλήθηκε από την εξορία σε ένδειξη καλής θέλησης

169. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 57.18–58.2. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 12–13 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

170. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 58.2–59.1. Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

171. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

172. Ο Γεωργ. Παχυμέρης Α', 59.7–16 μας δίνει μερικά ονόματα των παρισταμένων στη σύνοδο, όπως της αδερφής του Μιχαήλ Η' Ευλογίας και των θυγατέρων της, του μεγάλου λογοθέτη Μουζαλώνα [*PLP* 8 (1986), Nr 19439], των μοναχών Λαζάρου του Γοριανίτη [*PLP* 2 (1977), Nr 4321], του Περιστέρη Μακαρίου [*PLP* 9 (1989), Nr 22465] και του μεγάλου ζηλωτή Αθανασίου Λεπενδρηνού [*PLP* 6 (1983), Nr 14741]. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 287 και 305 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159–160.

173. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 59.16–61.1. η Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

174. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 61.3–12 "αἱ δέ γὲ συνθεσίαι, αὐτοὺς ἀνὰ μέρος συνθεῖναί τε καὶ γράψαι, οἱ ὅσα σφίσι προσιστάμενα τῷ εἰρηνεύειν ἐδόκουν, ἐκείνους δ' αὖθις ἕτερον τόμον συντάττειν καὶ δηλοῦν ἐφ' ὅσον εἶχον ἐγκαλούμενοι παρ' ἐκείνων ἀπολογεῖσθαι, καὶ ἅμα πῦρ ἐναύσαντας, οἷόν τ' ὂν συντῆξαι καὶ τὸν ἀδάμαντα, ἐνιέναι, κἂν μὲν ὅς φυλαχθείη, καὶ μὴν καὶ ἀμφοτέρους τῷ ἀβλαβεῖ διατηρηθέντι τιμὴν ὡς ἐπὶ τούτῳ δεικνύντος τοῦ θεοῦ τὴν ἀρέσκειαν, εἰ δ' ἀμφοτέροις διαλυμανεῖται τὸ πῦρ, καὶ αὖθις συνιέναι καὶ εἰρηνεύειν ὡς ἐν πυρὶ γεγονυιῶν τῶν συνθεσιῶν ἁπασῶν". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 245 & 2 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

175. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 61.18–62.10 "καὶ τὸ πῦρ οὐκ ἠγνόει τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν, καὶ συνεπτυγμένων ἀραρότως ἐπελαμβάνετο, ὥστε καὶ μιᾶς ἢ καὶ δευτέρας ὥρας σποδὸν γενέσθαι καὶ ἀμφοτέρους" (62.7–10). Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 245 & 2 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

176. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 62.10–13. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 245–246 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

177. Γεώργιος. Παχυμέρης Α', 63.4–6. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 246 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

178. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 64.2–11 και 65.7–66.14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 287 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 242–243.

179. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 134.13–135.6. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 305.

του αυτοκράτορα, σύντομα όμως κατηγορήθηκε για συνωμοσία, καθώς αποκαλύφθηκε πως είχε στην κατοχή του κάποια αυτοκρατορικά διάσημα, και φυλακίστηκε[180].

Η στάση του αυτοκράτορα ήταν βέβαια διαφορετική απέναντι στους συνεργάσιμους Αρσενιάτες. Για να τους καλοπιάσει, τους επέτρεψε να πάρουν το νεκρό σώμα του πατριάρχη Αρσενίου από την Προκόννησο και να το μεταφέρουν στην πρωτεύουσα. Εκεί έγινε δεκτό με μεγάλες τιμές και τοποθετήθηκε σε μια λάρνακα στο μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα της Κρίσεως[181]. Επιπλέον τους παραχώρησε τη μονή Μωσηλέ στην Κωνσταντινούπολη[182], η οποία μετά την μονή Παντεπόπτου επρόκειτο να γίνει κέντρο διάδοσης της Αρσενιατικής προπαγάνδας[183].

3. Πρόγραμμα των Αρσενιατών για την επανένωσή τους με την επίσημη εκκλησία (1289) – Δράση τους κατά την πρώτη πατριαρχία του Αθανασίου Α' (1289–1293)

Οι διαρκείς παραχωρήσεις του αυτοκράτορα προς τους Αρσενιάτες δείχνουν οπωσδήποτε την ειλικρινή διάθεσή του για την ειρήνευση της Εκκλησίας. Η διάθεση αυτή προερχόταν τόσο από τη βαθιά θρησκευτικότητα που τον χαρακτήριζε – δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στα χρόνια της βασιλείας του η Εκκλησία και ο μοναχισμός γνώρισαν μεγάλη άνθηση – όσο και από το γεγονός ότι η ειρήνευση ήταν απαραίτητη, ώστε να μπορέσει να στραφεί απερίσπαστος σε άλλα φλέγοντα ζητήματα του κράτους[184]. Όσο για τους Αρσενιάτες, είχαν πια αναθαρρήσει από την συμβιβαστική πολιτική του Ανδρονίκου Β'. Παραβλέποντας μάλιστα προσωρινά το γεγονός ότι είχαν χωριστεί σε δύο ομάδες, συμφώνησαν να εκθέσουν ελεύθερα τις διεκδικήσεις τους, όταν μετά την παραίτηση του πατριάρχη Γρηγορίου Β' τον Ιούνιο του 1289[185] ξανατέθηκε το

180. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 135.6–12 και 136.18–137.6. Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 162.

181. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 83.8–86.9. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 17 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160–161.

182. Για τη μονή Μωσηλέ βλ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Μονή Μωσηλέ*, 67–92.

183. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 138.1–4. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 480 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Μονή Μωσηλέ*, 91.

184. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 175 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 163–164, 175.

185. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β' αναγκάστηκε να παραιτηθεί κυρίως λόγω των απόψεων που εξέφραζε στον "τόμο", τον οποίο συνέταξε μετά τη δεύτερη σύνοδο των Βλαχερνών (7 Φεβρουαρίου 1285) κατά της ένωσης των Εκκλησιών. Σε αυτή την σύνοδο οι Αρσενιάτες δεν πήραν μέρος, προφανώς για να φανούν συνετοί μετά τη σύνοδο του Αρδαμυττίου που δεν τους είχε επιφέρει πα-

πρόβλημα της ένωσής τους με τον επίσημο κλήρο[186].

Οι διεκδικήσεις τους περιέχονται στο "Γράμμα των Ζηλωτών το προς βασιλέα" που σώζεται στον Paris. gr. 1302, fol. B, B. Αυτό δημοσιεύτηκε από τον V. Laurent στο σχετικό με το σχίσμα των Αρσενιατών άρθρο του και χρονολογείται στα 1289[187]. Το έγγραφο ξεκινά με το πιο βασικό πλέον αίτημα των Αρσενιατών, την εκλογή δηλαδή ενός πατριάρχη που θα προερχόταν από τους κύκλους τους και του οποίου η χειροτονία θα γινόταν με τρόπο που δεν θα χωρούσε αμφισβήτηση, καθώς θεωρούσαν ότι ήταν οι μόνοι αμόλυντοι και άξιοι να αναλάβουν την πατριαρχία[188]. Το δεύτερο σημείο του εγγράφου αφορούσε στην αποκατάσταση της αγνότητας του δόγματος[189]. Το τρίτο ζητούσε την ακύρωση όλων των αφορισμών, υπογραφών και όρκων που δόθηκαν στο παρελθόν[190]. Το τέταρτο είχε σχέση με τον πατριάρχη Ιωσήφ Α', το όνομα του οποί-

ρά μόνο ταπεινώσεις και δημόσιες προσβολές. Κατά τη διάρκεια της συνόδου των Βλαχερνών ο πρώην πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος, αφού βέβαια υπερασπίστηκε αυτή την φορά τις θεολογικές του αντιλήψεις, καταδικάστηκε μαζί με τους συντρόφους του ως αιρετικός και φυλακίστηκαν σε ένα φρούριο στον κόλπο του Αστακού ή της Νικομήδειας. Μετά την σύνοδο ο πατριάρχης Γρηγόριος Β' συνέταξε τον περίφημη "τόμο" που καταδίκαζε επίσημα τις αιρέσεις του Ιωάννη Βέκκου τις σχετικές με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Ο τρόπος γραφής του ωστόσο θεωρήθηκε ότι δεν ήταν λιγότερο αιρετικός από τις απόψεις του Βέκκου. Επικεφαλής της κίνησης που αντέδρασε έντονα στις θέσεις του Γρηγορίου Β' ήταν κυρίως οι επίσκοποι Εφέσου Ιωάννης Χειλάς και Φιλαδελφείας Θεόληπτος, οι οποίοι καταδίωξαν τον Γρηγόριο Β'. Ο τελευταίος οδηγήθηκε έτσι στην παραίτηση τον Ιούνιο του 1289, αφού όμως πρώτα απαλλάχτηκε από την κατηγορία της αίρεσης. Κατά την A. M. Maffry – Talbot, *Athanasius*, 17 και οι Αρσενιάτες συνέβαλαν κατά το δυνατόν για τους δικούς τους βέβαια λόγους στην παραίτηση αυτή του Γρηγορίου Β'. Σχετικά με τη σύνοδο αυτή και τον "τόμο" βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 88–103 και 111.1 κε. Πρβ. V. Laurent, "Les signataires du second synode des Blakhernes", *EO* 26 (1927), 129–149, σ. 129–149 – J. Gill, *Beccus*, 262 κε. – J. Gill, Notes, 299 – J. Meyendorff, *Intoduction à l' étude de Gregoire Palamas* [Patristica Sorbonensia 3], Paris 1959, 26–28 – A. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283–1289)*, New York 1983.

186. V. Laurent, *Chronologie*, 147 – V. Laurent, *Schisme*, 247 –248 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 237.

187. V. Laurent, *Schisme*, 286–287.

188. "Γράμμα τῶν Ζηλωτῶν τὸ πρὸς βασιλέα", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 286–287 (στο εξής Γράμμα Ζηλωτών), 286.12–15 "πρῶτον μὲν ὡς ἂν γένηται πατριάρχης κατὰ τὴν κανονικὴν παρατήρησιν καὶ περ[ί]ληψιν, ὃν ἡμεῖς ἐκλεξώμεθα τῆς ἡμετέρας ὄντα κοινωνίας καὶ θελήσωμεν τὴν χειροθεσίαν τὸν τοιοῦτον παρὰ ἀνεπιλήπτου ἀρχιερέως εἰληφότα τὸ ἀνάξιον καὶ κωλῦον μηδὲν ἔχοντος". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 247, 248.

189. Γράμμα Ζηλωτών, 286.16–22 "δεύτερον ὡς ἂν τὸ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας εἰλικρινὲς δόγμα κρατυνθῇ, ἐπικυρωθῇ τε καὶ βεβαιωθ[ῇ πάσῃ ῥο]πῇ καὶ συνάρσει, ναὶ μέντοι καὶ ἀκριβεῖ συνεργίᾳ τῆς θεοκυβερνήτου βασιλείας σου, τὰ δ' ἐ[ξίτη]λα καὶ νόθα, κενά τε καὶ καινοφανῆ σαθρὰ δόγματα ἀποκληθῇ π[αν]τῇ καὶ ἐκκρουσθῇ τέλεον, ὡς ἐπισφαλῆ καὶ ἀπαίσια καὶ μὴ ἐπὶ τῷ θε[με]λίῳ τῷ εὐαγγελικῷ καὶ τῷ ἁγίῳ συμβόλῳ τεθεμελιωμένα τῆς πίστεως". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

190. Γράμμα Ζηλωτών, 286.23–24 "τρίτον ὡς ἂν λυθῶσι παρ' αὐτοῦ αἱ τομογραφίαι, αἱ

ου οι Αρσενιάτες ζητούσαν τώρα να διαγραφεί από τα δίπτυχα της Εκκλησίας ως αφορισμένου και σφετεριστή[191], ενώ το πέμπτο και τελευταίο αφορούσε στην εξέλιξη των ιερέων που έπρεπε να τύχουν μιας πολύ προσεκτικής κανονικής εξέτασης[192].

Οι απαιτήσεις όμως αυτές των Αρσενιατών, τις οποίες παραδίδει συνοπτικά και ο Γεώργιος Παχυμέρης στην Ιστορία του[193], φάνηκαν μάλλον υπερβολικές στον αυτοκράτορα, που δεν μπορούσε φυσικά να διαγράψει από τα δίπτυχα της Εκκλησίας τον πατριάρχη από τον οποίο είχε στεφθεί. Τις παρέβλεψε απλώς και προώθησε την εκλογή του ασκητικού Αθανασίου[194] στον πατριαρχικό θρόνο, ενός μοναχού που ο ίδιος ο Ανδρόνικος Β' είχε εγκαταστήσει σε μια μονή στην περιοχή Ξηρολόφου στην Κωνσταντινούπολη. Πίστευε προφανώς και για άλλη μια φορά ότι ο Αθανάσιος, ένας ευσεβής και απλός μοναχός θα ήταν αποδεκτός από τους Αρσενιάτες[195].

Ο Αθανάσιος μετά από κάποια ένδειξη απροθυμίας να αναλάβει την πατριαρχία χειροτονήθηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στις 14 Οκτωβρίου

ἐπιορκίαι, αἱ ὑπογραφαὶ καὶ οἱ ἀφορισμοί, οἱ πάλαι ποτὲ γεγονότες". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

191. Γράμμα Ζηλωτών, 287.25–26 "τέταρτον ὡς ἀνεκβληθῇ τῆς 'Εκκλησίας τοῦ Θεοῦ τὸ τοῦ κῦρ 'Ιωσὴφ μνημόσυνον ὡς ἀφορισμένου καὶ μοιχοῦ". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

192. Γράμμα Ζηλωτών, 287.27–35 "πέμπτον ὡς ἂν γένηται κρίσις περὶ τῶν ἱερέων κανονικῶς τὸ ἔλεος ᾄσομαί σοι Κύριε, πραχθείη καὶ συγγνωσθείη ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ αὐτῇ κατά τε τὸν τῆς ἕκτης καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου ρβ´ ἱερὸν κανόνα τὸν φάσκοντα ὅσα ἡ ἀκρίβεια βούλεται καὶ τὸ συμπαθὲς ἀπαιτεῖ οὐκ ἄλλως γίνεται εἰ μὴ εὐκαίρως καὶ συνδιακρίσει κοινῇ κατά [ταύτην] τὴν ῥῆσιν... 'Εκδηλότερον τοῦτο λέγομεν ὅτι, σωζομένων τῶν ἄνωθεν διαληφθέντων κεφαλαίων, ἵνα γίνηται καὶ ἡ παραδοχὴ κατὰ τὴν τοῦ ἁγίου Ταρασίου πρᾶξιν, ἥνπερ μετὰ τῆς ἁγίας καὶ ἱερᾶς ζ´ συνόδου πεποίηκεν". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

193. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 138.11–139.3.

194. Πληροφορίες για τον Αθανάσιο Α' παίρνουμε κυρίως από τις επιστολές του (βλ. σημ. 12). Επίσης από τους ιστορικούς του 14ου αιώνα, Γεώργιο Παχυμέρη και Νικηφόρο Γρηγορά, οι οποίοι διάκεινται εχθρικά (περισσότερο ο Γεωργ. Παχυμέρης και λιγότερο ο Νικηφ. Γρηγοράς) στις μεταρρυθμίσεις στις οποίες προέβη αργότερα ο Αθανάσιος Α' (βλ. κυρίως Γεωργ. Παχυμέρης Α', 148, 313 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 180, 182–184) και από δύο βίους του πατριάρχη που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα. Πρόκειται για τον Βίο του Αθανασίου που έγραψε ο Θεόκτιστος Στουδίτης και που εξέδοσε ο A. Papadopoulos – Kerameus (ed.), *"Zitija drux Vselerskix patriarxov XIVv., svv. Afanasija I i Isidora I", Zapiski istorikko – filol. fakul' teta Imperatorskogo S.* – Peterburgsgo Universiteta LXXVI (1905), 1–51 και για τον Βίο του Αθανασίου που έγραψε ο Ιωσήφ Καλόθετος και δημοσίευσε ο Αθανάσιος Παντοκρατορινός (εκδ.), "Βίος και πολιτεία Αθανασίου Α', οικουμενικού πατριάρχου συγγραφείς υπό Ιωσήφ Καλοθετού", *Θρακικά* 13 (1940), 56–107 (στο εξής *Καλοθέτου Βίος Αθανασίου*). Πρβ. *PLP* 1 (1976), Nr 415 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 29–37 – T. S. Miller – J. Thomas, "The Monastic Rule of Patriarch Athanasios I. An Edition, Translation and Commentary", *OCP* 62 (1996), 353–371, σ. 353–354.

195. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 108.4–6, 145.7–18. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248–249 – A. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 18 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 140.

1289[196]. Το γεγονός έπρεπε κανονικά να χαροποιήσει τους μοναχικούς κύκλους, εφόσον στο ύψιστο εκκλησιαστικό αξίωμα είχε ανέλθει κάποιος από τις τάξεις τους. Στην πραγματικότητα όμως συνέβη το αντίθετο, γιατί ο Αθανάσιος Α', άνθρωπος υπεράνω όλων των παρατάξεων μέσα στην Εκκλησία, άρχισε αμέσως να εισάγει μεταρρυθμίσεις, για να σταματήσει τη διαφθορά που κυριαρχούσε στο χώρο της Εκκλησίας και των μοναστηριών[197].

Ο πατριάρχης διέθετε έναν πυρήνα οπαδών που συμμερίζονταν τις απόψεις του, όπως και την σιωπηρή υποστήριξη του ίδιου του αυτοκράτορα. Φαίνεται όμως πως δεν αρκούσαν, γιατί τα μέτρα που έσπευσε να πάρει προκειμένου να εξυγιάνει την βυζαντινή Εκκλησία και κοινωνία (όπως πίστευε) τον κατέστησαν πολύ γρήγορα αντιδημοτικό μεταξύ των εκκλησιαστικών ανθρώπων της Κωνσταντινούπολης, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνα που έπλητταν τις μοναστικές περιουσίες[198].

Μεταξύ όλων των άλλων, εναντίον του πατριάρχη καταφέρονταν και οι Αρσενιάτες. Με την άνοδο του Αθανασίου Α' στον πατριαρχικό θρόνο είχαν αποτύχει για άλλη μια φορά να αποκτήσουν την εξουσία της Εκκλησίας. Συνέχισαν έτσι όπως ήταν φυσικό, την πολεμική εναντίον και του νέου πατριάρχη, ο οποίος με τη σειρά του αποδείχτηκε ανυποχώρητος να διαπραγματευτεί μαζί τους. Και μολονότι ο Αθανάσιος Α' δεν είχε κάποια συγκεκριμένη στάση είτε θετική είτε αρνητική απέναντι στους σχισματικούς πριν από την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο, κατέστησε αμέσως εμφανές ότι δεν θα ανεχόταν με κανένα τρόπο τη φατριαστική δράση των Αρσενιατών, όσο ήταν πατριάρχης[199].

Ο Αθανάσιος Α' αποκαλούσε συνήθως τους Αρσενιάτες στις επιστολές του "ρακενδύτας" και "Ξυλωτές"[200], ενώ αυτό που τον εκνεύριζε περισσότερο σε ε-

196. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 139.20–140.3 και 146.1–3. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 147 – A. –M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 17 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 44.

197. A. –M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 17–18 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 164. Για τις μεταρρυθμίσεις του Αθανασίου Α' βλ. κυρίως *Επιστολές* 7, 23, 25, 28, 30–32, 69, 79 (=V. Laurent, *Regestes*, nos. 1597, 1621, 1613, 1620, 1598–1600, 1614 και 1643) – Γεωργ. Παχυμέρης Α', 149.1–10 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 182. Πρβ. A. –M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 22–24, 27 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 46–47.

198. Όλες οι πηγές, ακόμη και οι αγιολογικές, μαρτυρούν την αντιδημοτικότητα του καθεστώτος του Αθανασίου Α', βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 148–149 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 180–182 – *Καλοθέτου Βίος Αθανασίου*, 90. 94–97. Πρβ. A. –M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 19 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 47–49.

199. Ο Αθανάσιος Α' ήταν αποστασιοποιημένος από τις διαμάχες στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας πριν την άνοδό του στην πατριαρχία. Η μόνη του σχέση με το κίνημα των Αρσενιατών ήταν το γεγονός ότι ένας από τους δασκάλους του ήταν ο Αθανάσιος Λεπενδρηνός που ανήκε στους Αρσενιάτες, βλ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 43 & 23, 140.

200. Η ονομασία "Ξυλωτές" αποτελούσε προφανώς λογοπαίγνιο της λέξης Ζηλωτές, με την ο-

κείνους ήταν ο αντι-ιεραρχικός χαρακτήρας του αγώνα τους από το 1265 και μετά, ο οποίος εκδηλώθηκε έντονα στις αρχές της βασιλείας του Ανδρονίκου Β'. Οι Αρσενιάτες δηλαδή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχαν θέσει υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα των χειροτονιών που συντελέστηκαν από τους πατριάρχες και επισκόπους μετά τη δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου. Καταδίκαζαν λοιπόν από τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Ανδρονίκου Β' όχι μόνο την ιεραρχική, αλλά και την ιερατική ακόμη φύση της Εκκλησίας. Ο Αθανάσιος Α' θεωρούσε αυτήν τη στάση αιρετική, επειδή πίστευε ότι η ιεραρχία και η πειθαρχημένη δομή της εκκλησίας ήταν ουσιαστικά η πηγή της εσωτερικής ελευθερίας της[201].

Οι Αρσενιάτες λοιπόν που έτρεφαν εχθρικά αισθήματα και για τον νέο πατριάρχη δεν έχαναν ευκαιρία να ξεσηκώσουν τον λαό εναντίον του. Με ορμητήριό τους τη μονή Μωσηλέ στην πρωτεύουσα υποκινούσαν συνεχώς ταραχές[202]. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι μεγάλο μέρος του ανώτερου κλήρου προσχώρησε τότε στη μερίδα των Αρσενιατών, προκειμένου να πολεμήσουν πιο αποτελεσματικά τον σκληροτράχηλο πατριάρχη, ενώ φυσικό ήταν τη γενική δυσαρέσκεια προς τον Αθανάσιο Α' να εκμεταλλευτούν και οι πολιτικοί αντίπαλοι του Ανδρονίκου Β', για να πετύχουν τους δικούς του στόχους[203].

Έτσι ο αδελφός του αυτοκράτορα Κωνσταντίνος[204] και ο πρωτοστράτωρ Μιχαήλ Στρατηγόπουλος[205] με την υπόσχεση ότι θα καθαιρούσαν τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' εφόσον ανέβαιναν στο θρόνο, κέρδισαν την υποστήριξη των αντιπάλων του τελευταίου στη συνωμοσία που οργάνωσαν κατά του Ανδρονίκου Β'. Αυτήν άρχισαν να εξυφαίνουν, όταν στάλθηκαν με ένα σώμα στρατού στην Μικρά Ασία, για να συνοδεύσουν τον αυτοκράτορα στην περιοδεία του εκεί[206]. Βέβαια τη συνωμοσία, την οποία φαίνεται πως εκμεταλλεύτηκαν και οι

ποία οι ίδιοι οι Αρσενιάτες επιθυμούσαν να τους αποκαλούν και δεν αποκλείεται η υπόθεση της Α. -Μ. Maffry Talbot ότι αποτελούσε συνδυασμό του όρου Ζηλωτές με τη λέξη ξύλον, για να δείξει τη σκληρότητά τους ή με το ρήμα ξηλώνω που αναφερόταν μάλλον (κατά την Α. -Μ. Maffry Talbot) στον σχισματικό τους χαρακτήρα. Βλ. *Επιστολές* 19, 24, 81, 109. Πρβ. Α. -Μ. Maffry Talbot, *Athanasius*, 20 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481 & 115 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 142.

201. V. Laurent, *Schisme*, 270 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 140–141.

202. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 593.14–18. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 141.

203. V. Laurent, *Schisme*, 242 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 50.

204. *PLP* 9 (1989), Nr 21492.

205. *PLP* 11 (1991), Nr 26898.

206. Η περιοδεία του Ανδρονίκου Β' στην Μ. Ασία, που κράτησε τρία χρόνια (1290–1293), εκτός του ότι έδειχνε τη διάθεση του αυτοκράτορα να ενισχύσει την παραμελημένη από τον πατέρα του περιοχή ήταν εν μέρη και μια προσπάθεια προσέγγισης των αντιπάλων του Αρσενιατών. Στα

Αρσενιάτες, ανακάλυψε γρήγορα ο Ανδρόνικος Β'. Αφού δίκασε και καταδίκασε επί τόπου τους συνωμότες, τους έσυρε δέσμιους κατά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη και τους έριξε στη φυλακή[207].

Μπροστά στην αντίδραση αυτή κατά του πατριάρχη ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να του ζητήσει να παραιτηθεί. Ο Αθανάσιος Α' υπέβαλε επίσημα την παραίτησή του στον Ανδρόνικο Β' στις 16 Οκτωβρίου 1293 και αποσύρθηκε στο μοναστήρι του στον Ξηρόλοφο[208]. Μαζί με την παραίτησή του, ωστόσο, είχε συντάξει και ένα γράμμα, το οποίο έκρυψε στην Αγία Σοφία. Με αυτό αναθεμάτιζε εκείνους που τον είχαν κατηγορήσει συμπεριλαμβανομένου και του αυτοκράτορα[209]. Όταν ανακαλύφτηκε το γράμμα το 1297, τάραξε αναμφισβήτητα τον Ανδρόνικο Β' και τον επηρέασε ώστε να επαναφέρει τον Αθανάσιο Α' στον πατριαρχικό θρόνο, καθώς το ζήτημα του αφορισμού δεν είχε ξεκαθαριστεί πλήρως[210].

4. Δράση των Αρσενιατών κατά την πατριαρχία του Ιωάννη ΙΒ' (1294–1303)

Τον Αθανάσιο Α' αντικατέστησε στην πατριαρχία ένας μοναχός γνωστός για την αρετή και την πνευματικότητά του, ο Κοσμάς από τη Σωζόπολη της Μαύρης Θάλασσας, που ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο ως Ιωάννης ΙΒ' την 1η Ιανουαρίου 1294 (1294–1303)[211].

Και ο Ιωάννης ΙΒ' επιλέχτηκε από τον Ανδρόνικο Β' με την ελπίδα ότι θα μπορούσε να ειρηνεύσει την Εκκλησία. Σύντομα όμως άρχισε να εκδηλώνεται από τους εκκλησιαστικούς κύκλους έντονη δυσαρέσκεια και για τη δική του

πλαίσιά της μάλιστα ο αυτοκράτορας επισκέφτηκε το 1290 τον έκπτωτο Ιωάννη Δ' στο φρούριο των Νικητιάτων στην Μ. Ασία, όπου βρισκόταν τότε και του ζήτησε συγχώρεση για τα δεινά που του είχε προξενήσει ο Μιχαήλ Η'. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 103.16–105.12 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 173.5–174.9. Πρβ. Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 141 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 141 & 7 – A. Failler, "*Chronologie* et composition dans l' histoire de Georges Pachymérès (Livres VII–XIII), *REB* 48 (1990), 5–87 (στο εξής *Histoire*), σ. 14–15 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 163.

207. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 154.10–165.16, 424–425. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 50 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 199.

208. *Επιστολές* 111, 115 – Γεωργ. Παχυμέρης Α', 165.17–178.5 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 191. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 50–52 – A. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 19.

209. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 169–173 – V. Laurent, *Regestes*, no 1553. Πρβ. A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 51.

210. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 249–257, 301. Πρβ. A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 53–54.

211. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 182–186. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 146–147 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 55 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 166.

διακυβέρνηση[212], ενώ οι Αρσενιάτες, που για άλλη μια φορά είχαν στερηθεί τον πατριαρχικό θρόνο, συνέχισαν να προκαλούν αναταραχές στην Εκκλησία. Δεν δίστασαν επιπλέον να ενισχύσουν και την μεγάλη εξέγερση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού[213] εναντίον του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου[214].

Ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, γιος του πρωτοβεστιαρίου Μιχαήλ Ταρχανειώτη και ανηψιός του αυτοκράτορα, είχε διοριστεί το 1293 από τον τελευταίο στρατηγός και δούκας του θέματος των Θρακησίων. Ο διορισμός του ήταν μέρος της προσπάθειας να ενισχυθεί στρατιωτικά η περιοχή, που πλήττονταν ολοένα και περισσότερο από τις τουρκικές επιδρομές. Ο Φιλανθρωπηνός ήταν εξαίρετος στρατιωτικός και πέτυχε εκπληκτικές νίκες το 1294 κατά των Τούρκων εδραιώνοντας έτσι την βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη της δικαιοδοσίας του[215].

Οι κάτοικοι της Μ. Ασίας είδαν, όπως ήταν φυσικό, τον Φιλανθρωπινό σαν σωτήρα τους. Απέδωσαν την επιτυχή επέμβαση σε αυτόν και όχι στον αυτοκράτορα και την κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, προς τους οποίους έτρεφαν μίσος και δυσπιστία. Επιπλέον τον ώθησαν να στασιάσει κατά της κεντρικής εξουσίας. Ο ίδιος ο Αλέξιος δίστασε αρχικά, καθώς όμως διέθετε την υποστήριξη των κατοίκων και μοναχών της περιοχής – Αρσενιατών ως επί το πλείστον – τελικά στασίασε το 1295. Η στάση του όμως δεν κράτησε πολύ. Ο υφιστάμενός του Λιβαδάριος[216], που είχε έδρα του το Νεόκαστρο[217], παρέμεινε πιστός στον Ανδρόνικο Β' και δωροδόκησε τους Κρήτες στρατιώτες του Φιλανθρωπινού να συλλάβουν τον τελευταίο και να τον τυφλώσουν τα Χριστούγεννα του 1295[218].

212. Οι επίσκοποι τον κατηγορούσαν ότι αγνοούσε το κανονικό δίκαιο και συχνά τις συνοδικές αποφάσεις, ενώ ο κοσμικός κλήρος της Αγίας Σοφίας ότι παρέβλεπε τις προαγωγές τους. Βλ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 55.

213. *PLP* 12 (1994), Nr 29752.

214. V. Laurent, *Schisme*, 243 – A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18.

215. H. Ahrweiler, "L' histoire et la géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317) particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965), 2–202 (στο εξής *Smyrne*), σ. 151 – A. Laiou, "Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes", BMGS 4 (1978), 89–99 (στο εξής Observations), σ. 89, 91 – Α. Λαΐου, Βασιλεία, 142 – H. – V. Beyer, "Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Philanthropenos und Dessen Umgebung", *REB* 51 (1993), 111–137 (στο εξής *Chronologie*), σ. 111–112 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 199–200.

216. *PLP* 6 (1983), Nr 14859.

217. Το Νεόκαστρο ή Νεόκαστρα ήταν ένα από τα θέματα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Βλ. H. Ahrweiler, *Smyrne*, 133–137, 163–165.

218. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 210–229.10. Πρβ. A. Laiou, *Observations*, 89–90 – Α. Λαΐου, *Βασιλεία*, 142, 145 – A. Failler, *Histoire*, 28–37 – H. – V. Beyer, *Chronologie*, 113 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 200.

Μετά την απομάκρυνση του Φιλανθρωπινού οι Τούρκοι αναθάρρησαν και άρχισαν πάλι τις επιδρομές με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί ξανά η άμυνα της περιοχής. Τότε ο αυτοκράτορας βάζοντας σε πρώτη μοίρα την ανόρθωση της Μικρασίας και την επίτευξη μιας κάποιας έστω ανοχής εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού προς αυτόν και την κυβέρνησή του, παραμέρισε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και τοποθέτησε διοικητή της μικρασιατικής περιοχής τον Αρσενιάτη Ιωάννη Ταρχανειώτη το 1297[219].

Ο Ιωάννης Ταρχανειώτης ήταν ικανός στρατηγός με εξαιρετικές διοικητικές αρετές και εκτέλεσε με επιτυχία την αποστολή του. Πήρε πίσω τις γαίες από αυτούς που τις κατείχαν παράνομα και τις μοίρασε σε στρατιώτες, δημιουργώντας έτσι έναν τοπικό στρατό και στόλο που βελτίωσαν προσωρινά τη θέση των Βυζαντινών στην περιοχή. Οι μεταρρυθμίσεις του ωστόσο για την εξυγείανση της περιοχής έμελλαν να σταματήσουν δύο χρόνια αργότερα. Τότε ο Ιωάννης δέχτηκε την ταυτόχρονη επίθεση τόσο του ορθόδοξου κλήρου με επικεφαλής τον Θεόληπτο Φιλαδελφείας, που όπως άλλωστε και ο ίδιος ο πατριάρχης, τον αποστρεφόταν γιατί ανήκε στην ομάδα των Αρσενιατών, όσο και των μεγαλογαιοκτημόνων της περιοχής που πλήγηκαν από τα μέτρα του. Αυτοί λοιπόν τον κατηγόρησαν ότι σχεδίαζε εξέγερση και, παρόλο που ο Ταρχανειώτης αντέκρουσε τις κατηγορίες, δεν κατάφερε να κρατήσει τη θέση του. Προς το καλοκαίρι του 1300 αναγκάστηκε να αφήσει τη Μικρά Ασία και πήγε στη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν τότε ο αυτοκράτορας, για να δηλώσει αυτοπροσώπως την πίστη του προς αυτόν[220].

Με την απομάκρυνση και του Ιωάννη Ταρχανειώτη από τα μικρασιατικά εδάφη ματαιώθηκε οριστικά κάθε προσδοκία αναδιοργάνωσης της βυζαντινής

219. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 258.1–13. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 292 – Α. Λαΐου, *Βασιλεία*, 143–144 – Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του ομολογητού (1250–1322). Βίος και έργα*, α' τόμος (Εισαγωγή), β' τόμος (Κριτικό κείμενο – σχόλια), Κατερίνη 1996 (στο εξής Θεόληπτος, τ. Α' ή Β'), τ. Α΄, 82–83. Ο Ιωάννης Ταρχανειώτης που νωρίτερα όπως είδαμε είχε φυλακιστεί από τον αυτοκράτορα για τις ακραίες αρσενιατικές θέσεις του αποφυλακίστηκε μετά από μια ακόμη σύνοδο που συγκάλεσε ο αυτοκράτορας για τη λύση του αρσενιατικού σχίσματος το 1296. Κατά τη σύνοδο αυτή οι Αρσενιάτες δεν υποχώρησαν από τις θέσεις τους καθώς "ἐκεῖνα καὶ πάλιν προβαλλομένων ἃ δὴ καὶ πρότερον προεβάλλοντο" και ο μέχρι τότε μετριοπαθής Υάκινθος στράφηκε πάλι προς τους αδιαλλάκτους και κλείστηκε στη φυλακή, βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 206–208. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 305 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 222 & 1. Περίπου τότε χρονολογείται μάλιστα και η συγγραφή του "Λόγου υπέρ των σχιζομένων".

220. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 258.13–262.14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 292–293 – Α. Λαΐου, *Βασιλεία*, 144 – A. Constantinides Hero, "Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250–1322): From Solitary to Activist", The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire. *Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8–9 May 1989*, Princeton, New Jersey 1991, 27–38 (στο εξής Theoleptos), σ. 33 – Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Α', 83–85.

άμυνας στην περιοχή. Το 1302 με την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων από τους Τούρκους στην πεδιάδα του Βαφέος κοντά στη Νικομήδεια, επιταχύνθηκε η διαδικασία απώλειας και της βόρειας Μικράς Ασίας, ενώ όλη η ενδοχώρα εκτός από κάποιες οχυρωμένες πόλεις είχε περάσει στα τουρκικά χέρια. Η βοήθεια εξάλλου που ζήτησε λίγο αργότερα ο Ανδρόνικος Β' από τους μισθοφόρους του Ρογήρου de Flor, για να αντιμετωπίσει την τουρκική προέλαση, έφερε μεγαλύτερα βάρη στους Βυζαντινούς. Άρχισαν τότε οι τελευταίοι για άλλη μια φορά να εγκαταλείπουν τις περιοχές που είχαν προσβάλει οι Τούρκοι και να καταφεύγουν ως πρόσφυγες είτε στις οχυρωμένες πόλεις, όπως τη Νίκαια, τη Νικομήδεια, την Προύσα, είτε στην Κωνσταντινούπολη και τα νησιά της Προποντίδας[221].

Έπρεπε λοιπόν ο αυτοκράτορας να έρθει αντιμέτωπος για άλλη μια φορά με τις εξαγριωμένες ομάδες των Αρσενιατών, που είχαν ενισχυθεί και από τους εξ Ανατολής πρόσφυγες. Ο Ανδρόνικος Β' αντιλήφθηκε τότε ότι μόνο δίνοντας στους σχισματικούς την πατριαρχία που τόσα χρόνια ζητούσαν θα ησύχαζε ο ίδιος και το κράτος από την προκλητική συμπεριφορά και τις αναταραχές που διαρκώς προκαλούσαν[222].

Για το λόγο αυτό εκμεταλλεύτηκε την παραίτηση που του έστειλε το 1302 ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΒ' απηυδισμένος από την εχθρότητα που είχε αντιμετωπίσει. Ο πατριάρχης βέβαια δεν επιθυμούσε στην πραγματικότητα να παραιτηθεί και η παραίτησή του είχε υπαγορευθεί σε στιγμή θυμού. Όταν όμως θέλησε αργότερα να επιστρέψει στο πατριαρχείο από τη μονή Παμμακαρίστου[223], όπου είχε αποσυρθεί, ο αυτοκράτορας δεν δέχτηκε, καθώς έλπιζε ότι αυτή τη φορά θα τερμάτιζε το σχίσμα των Αρσενιατών[224].

221. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 293 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 182–184 – Α. Λαΐου, *Βασιλεία*, 144. Για τη δράση των μισθοφόρων της Καταλανικής Εταιρείας του Ρογήρου de Flor και τις συνέπειές της βλ. κυρίως N. Banescu, "Le patriarche Athanase Ier et Andronic II Paléologue – État religeux, politique et social de l' empire", Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, 23 (1942), 28–56, σ. 36–46 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 183–187.

222. V. Laurent, *Schisme*, 249 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481. – Στην προκλητική συμπεριφορά των Αρσενιατών πρέπει να προσθέσουμε και το γεγονός ότι τιμούσαν τους νεκρούς τους ως ομολογητές, σύμφωνα με μαρτυρία του Γεωργ. Παχυμέρη Α', 354, 480. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Μονή Μωαηλέ*, 92.

223. Μοναστήρι της Κωνσταντινούπολης με εκκλησία της Αγίας Μαρίας. Βλ. C. Mango, Pammakaristos Church of Hagia Maria, *ODB*, v. 3, 1567–1568.

224. Γεώργ. Παχυμέρης Α', 341–344, 349–354 "Τῷ μέντοι γε βασιλεῖ ἔνθεν μὲν ὁρῶντι τὴν ἐπὶ τῷ παραιτεῖσθαι πολλάκις εὐκολίαν τοῦ 'Ἰωάννου, ἔνθεν δ' αὖθις ὑπονοουμένῳ τὴν τῶν 'Αρσενιατῶν ἐς ἔσχατον ἀντοχήν, ὡς οὐδ' ἂν εἰρηνευσόντων ἄλλως εἰ μή γε καθ' αὐτοὺς τὰ τῆς ἐκκλησίας πράγματα γένοιντο, ἔννοιά τις ἐπῄει, ἤδη καὶ τοῖς λογισμοῖς αὐτοῦ, προκαθίσασα, μήπως θεῷ δοκοῦν τὰ τούτων ὁ δὲ τὰ πόρρω διώκοι, καὶ ὧν ἴσως τελεσθέντων οὐδὲν

Έσπευσε λοιπόν ο Ανδρόνικος Β΄ να συγκαλέσει μια μυστική σύνοδο στην μέση της νύχτας ("τῶν νυκτῶν ἀωρί"[225]), στην οποία πήραν μέρος διαπρεπείς Αρσενιάτες. Εκεί αποφασίστηκε ότι οι επίσκοποι που υπηρέτησαν επί Ιωάννη ΙΒ' θα κρατούσαν τις θέσεις τους, όρος που αποτελούσε παραχώρηση των σχισματικών προς τον αυτοκράτορα. Επίσης ότι η εκλογή του νέου πατριάρχη θα αναθέτονταν στους Αρσενιάτες μοναχούς, παραχώρηση του αυτοκράτορα προς αυτούς. Είχε επιλεγεί μάλιστα από τους σχισματικούς ο επίσκοπος Μαρμαριτζίων Θεσσαλίας για τη θέση του πατριάρχη, ο οποίος είχε χειροτονηθεί πριν από τις διαμάχες που ακολούθησαν την καθαίρεση του Αρσενίου και δεν είχε πάρει μέρος στη σύναψη της ένωσης με τη Ρώμη, ούτε στην προετοιμασία της. Η συμφωνία αυτοκράτορα – σχισματικών καταγράφηκε επιπλέον σε ένα επίσημο έγγραφο και προς στιγμή φάνηκε ότι οι Αρσενιάτες είχαν εξασφαλίσει τη νίκη[226].

Γρήγορα όμως ο Ανδρόνικος Β' άλλαξε την στάση του, όταν ο πρώην πατριάρχης Αθανάσιος Α' προφήτεψε καταστροφή για την πρωτεύουσα, που επαληθεύτηκε από μια σεισμική δόνηση. Ο αυτοκράτορας πείστηκε τότε ότι μόνο ένας άνθρωπος προικισμένος με το χάρισμα της προφητείας θα έπρεπε να αναλάβει την πατριαρχία[227]. Αθέτησε λοιπόν τη συμφωνία του με τους Αρσενιάτες και, αφού πίεσε τον Ιωάννη ΙΒ', που εν τω μεταξύ ξαναδιεκδικούσε τον πατριαρχικό θρόνο, να παραιτηθεί οριστικά (21 Ιουνίου 1303), επανεγκατέστησε τον Αθανάσιο Α' στο θρόνο στις 23 Ιουνίου 1303[228].

5. Οι Αρσενιάτες κατά την δεύτερη πατριαρχία του Αθανασίου Α' (1303–1309)

Η συμπεριφορά αυτή του Ανδρονίκου Β' απογοήτευσε για άλλη μια φορά τους σχισματικούς και σκλήρυνε ακόμη περισσότερο την στάση τους. Οι Αρσε-

ὀνήϊστον γένοιτο, καὶ διὰ ταῦθ' ὁδηγοῦν τὸ θεῖον τὴν τοῦ 'Ἰωάννου πρὸς τὸ πατριαρχεύειν ἐμποιεῖ νάρκην, εὐχερῶς παραιτουμένου κἀκ τῆς τυχούσης προφάσεως" (353.15–354.7). Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 249 – A. – M. Maffry Talbot, Correspondence, 21–22.

225. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 354.20.

226. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 354–357. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 249–250 – A. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 22.

227. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 359–362. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 250 – A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18.

228. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 375–384. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 148 – A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 59.

νιάτες λοιπόν, χωρίς βέβαια να είναι οι μόνοι, εκδήλωσαν πάλι ουσιαστική αντίδραση στον πατριάρχη Αθανάσιο Α'[229].

Αλλά και ο ίδιος ο πατριάρχης εξακολουθούσε να μην τρέφει καλύτερα αισθήματα γι' αυτούς. Συχνά στις επιστολές του καταφερόταν εναντίον τους για τα προβλήματα και τις ταραχές που προκαλούσαν στην αυτοκρατορία, όπως και για την κρυφή και υποχθόνια δράση τους, που κατέστρεφε εκ των έσω την Εκκλησία. Τους κατέκρινε επιπλέον, γιατί χρησιμοποιούσαν γυναίκες του κινήματός τους είτε για να κείρουν κάποιον μοναχό είτε για να μεταλάβουν τον λαό και παραβίαζαν έτσι τους εκκλησιαστικούς κανόνες[230].

Σε μια επιστολή του άλλωστε του 1304 ή 1305 ο πατριάρχης συμπεριλάμβανε τους Αρσενιάτες στον κατάλογο των βασικών του ανταγωνιστών, τους οποίους διέκρινε μάλιστα σε πέντε ομάδες και τους κατηγορούσε ότι έσχιζαν σε ανάλογα κομμάτια το σώμα του Χριστού[231]. Δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε τους λόγους που ώθησαν τις άλλες τέσσερις ομάδες να υιοθετήσουν εχθρική στάση απέναντι στον πατριάρχη. Σε γενικές γραμμές η αντίδρασή τους οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Αθανάσιος Α', που είχε βέβαια την πλήρη υποστήριξη του αυτοκράτορα[232], συνέχισε την μεταρρυθμιστική του προσπάθεια, η οποία παρόλο που είχε μια λογική βάση και κάποιο κοινωνικό περιεχόμενο, έπληττε άμεσα τις ομάδες αυτές[233].

Όσο για τους Αρσενιάτες, αυτοί γνώριζαν καλά ότι ο Αθανάσιος Α' δεν θα δεχόταν ποτέ τις απαιτήσεις και τους όρους που έθεταν για να συμβιβαστούν με την επίσημη Εκκλησία. Γι' αυτό και συνέχισαν τη δράση εναντίον του[234]. Και ο αυτοκράτορας που συνειδητοποίησε ότι οι σχισματικοί θα εκμεταλλεύονταν και το παραμικρό κοσμικό ή εκκλησιαστικό σκάνδαλο για να ξεσηκώσουν το

229. V. Laurent, *Schisme*, 250 – A. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 24.

230. V. Laurent, *Regestes*, no 1737. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 144, 145.

231. Οι άλλες τέσσερις ομάδες εκτός από τους Αρσενιάτες ήταν οι υποστηρικτές της ένωσης με τη Ρώμη, οι ακόλουθοι των πατριαρχών Αλεξανδρείας και Αντιοχείας και ο κλήρος της Αγίας Σοφίας, βλ. Επιστολή 69 (=V. Laurent, *Regestes*, no 1614). Πρβ. A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 19.

232. Για το γεγονός ότι ο Αθανάσιος Α' είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη του αυτοκράτορα βλ. V. Laurent, "Les serment de l' empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ie, lors de sa seconde accession au trône oecumenique (Sept. 1303)", *REB* 23 (1965), 124–139, σ. 133 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 60.

233. Για τις μεταρρυθμίσεις του Αθανασίου Α' και τη γενικότερη εκκλησιαστική και κοινωνική πολιτική του βλ. κυρίως A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 13–28 – D. Constantelos, "Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I of Constantinople", *Θεολογία* 46 (1) (1975), 611–625 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 62–84, 91–138, 149–213 – Δ. Καλομοιράκης, "Ο Οικουμενικός πατριάρχης άγιος Αθανάσιος Α' και η Διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μ. Ασίας κατά το 1303", *ΔΚΜΣ* 8 (1990–91), 23–50.

234. A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 21.

λαό εναντίον του ίδιου και του πατριάρχη, συγκάλεσε άλλη μια σύνοδο τον Σεπτέμβριο του 1304 για να τους πείσει να συμβιβαστούν[235]. Έβγαλε μάλιστα από τη φυλακή και τον αρχηγό των Αρσενιατών Ιωάννη Ταρχανειώτη[236], τον οποίο είχε φυλακίσει επειδή αντιδρούσε στον πατριάρχη Αθανάσιο Α'. Παρέστη έτσι έτσι και ο Ιωάννης στη σύνοδο[237].

Ο αυτοκράτορας εκφώνησε τότε προς τους συγκεντρωμένους Αρσενιάτες μια δημηγορία, με την οποία αναρωτιόταν, γιατί οι τελευταίοι εξακολουθούσαν να "σχίζονται", εφόσον η Εκκλησία ορθοδοξούσε. Επίσης τους παρότρυνε να του υποδείξουν έναν αρχιερέα, στον οποίο υπακούουν. Διαπίστωσε τότε ότι δεν υπάκουαν σε επίσκοπο και ότι όλος ο αγώνας τους στηριζόταν στον αφορισμό του πατριάρχη Ιωσήφ και στη Διαθήκη του Αρσενίου, της οποίας μάλιστα τη γνησιότητα αμφισβήτησε[238].

Η δημηγορία ωστόσο του Ανδρονίκου Β', που είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις αντι–αρσενιατικές θέσεις των επισκόπων Ιωάννη Χειλά Εφέσου και Θεολήπτου Φιλαδελφείας[239], δεν έπεισε και αυτή την φορά τους Αρσενιάτες, που αρ-

235. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 461.15–462.1 "τοὺς δὲ γε σχιζομένους ἐνάτῃ μετ' εἰκάδα Γαμηλιῶνος ὁ κρατῶν συνῆγεν". Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 142.

236. Ο Υάκινθος, ο άλλος αρχηγός των Αρσενιατών δε ζούσε πλέον κατά την δεύτερη παραίτηση του Ιωάννη ΙΒ' το 1303, βλ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 306.

237. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 462.1–4. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 236.

238. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 462–475. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 142–143 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 236–237.

239. Ο Μητροπολίτης Εφέσου Ιωάννης Χειλάς στο έργο του "'Ιωάννου τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου 'Εφέσου, Λόγος συντεθεὶς κατὰ σχισματικῶν ἐκ διαφόρων κανόνων ἀποστολικῶν τε καὶ συνοδικῶν καὶ ἑτέρων χρήσεων Γραφικῶν ἀποδεικνὺς ὅτι ὀρθοδοξούσης τῆς ἐκκλησίας ἀλόγως ταύτης διίστανται οἱ νῦν ταύτης ἀποσχιζόμενοι καὶ ὡς εἰ μὴ ταύτῃ ἑνωθεῖεν μεγάλην ἕξουσι τὴν καταδίκην ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, ἐφ' οἷς αὐτοί τε οὐ βούλονται εἰρηνεύειν οὕτως ἐχούσης τῆς 'Εκκλησίας χάριτι Θεοῦ ὀρθοδόξως καὶ ὑπὲρ ὧν αἴτιοι πολλοῖς σκανδάλου καὶ ἀπωλείας γεγόνασι", εκδ. J. Darrouzès, *Documents inédits d' ecclesiologie byzantine*, Paris 1966, 348–413 υποστήριζε ότι το κύριο πρόσωπο στην Εκκλησία είναι ο επίσκοπος. Όσοι επομένως στερούνται επισκόπου πρέπει να συνεργάζονται με την επίσημη Εκκλησία. Και στερούνταν επισκόπου τόσο οι αδιάλλακτοι Αρσενιάτες την εποχή του χωρισμού τους από τους συνεργάσιμους, όσο και όλοι οι Αρσενιάτες κατά τη σύνοδο του 1304. Ο Ιωάννης Χειλάς αντέκρουε επιπλέον τις αντι–ιεραρχικές θέσεις των Αρσενιατών καθώς υποστήριζε ότι ο ίδιος ο πατριάχης Αρσένιος είχε "κοινωνήσει" κατά την δεύτερη πατριαχία του με τους χειροτονημένους από τον πατριάρχη Νικηφόρο Β' και ότι γι' αυτό οι σχισματικοί δεν έπρεπε να διαμαρτύρονται για τις χειροτονίες αυτές. Αλλά και ο Φιλαδελφείας Θεόληπτος ακολουθώντας τις απόψεις του Ιωάννη Χειλά προέτρεπε σε δύο λόγους του (1. "Θεολήπτου μητροπολίτου Φιλαδελφείας περὶ τοῦ φεύγειν τοὺς ἀποσχιζομένους τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, προσεδρεύειν ἐν τοῖς θείοις ναοῖς, ὑπείκειν τε τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοὺς λειτουργοὺς Κυρίου αἰδεῖσθαι τε καὶ τιμᾶν" και 2. "Τοῦ αὐτοῦ Θεολήπτου ἐπισκόπου Φιλαδελφείας ἕτερος λόγος λαληθεὶς πρὸς τὸ κατὰ τὴν Φιλαδέλφειαν χριστιανικώτατον πλήρωμα, ἐπαινῶν καὶ ἀποδεχόμενος τοὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ σχολάζοντας καὶ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἀκού-

νήθηκαν φυσικά να συμβιβαστούν. Τότε ο αυτοκράτορας τερμάτισε τη σύνοδο, αφού τους ζήτησε τουλάχιστον "τὸν μὲν λαὸν οὐδὲν ἐπιταράττειν ἐχόμενα τρίβου τιθέντας σκάνδαλα, αὐτοὺς δὲ καθ' αὐτοὺς μένοντας ἡσυχάζειν"[240]. Έτσι οι Αρσενιάτες επέστρεψαν στη μονή Μωσηλέ, που δεν έπαψε να αποτελεί κέντρο αντίδρασης παρά το γεγονός ότι τοποθετήθηκε και φρουρά έξω από αυτή για να αποφευχθούν τυχόν ταραχές[241].

Δεν δίστασαν μάλιστα το χειμώνα του 1305/6 να υποστηρίξουν τη συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος[242] για την ανατροπή του Ανδρονίκου Β'[243]. Ο Ιωάννης Δριμύς που προερχόταν από τις δυτικές επαρχίες εμφανίστηκε ως νόμιμος διεκδικητής του βυζαντινού θρόνου καθώς διέδιδε ότι καταγόταν από την οικογένεια του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη[244]. Φυσικό ήταν λοιπόν να προσελκύσει στον αγώνα του εκτός των άλλων και τους υποστηρικτές των Λασκαρίδων, που έτρεφαν αντιπαλαιολόγεια αισθήματα και που εκφράζονταν κυρίως μέσα από το κίνημα των Αρσενιατών[245]. Η συνωμοσία εξυφάνθηκε μέσα στην πρωτεύουσα. Μόλις αποκαλύφθηκε οι συνωμότες συνελήφθησαν και από μια σύνοδο αφορίστηκαν,ενώ οι Αρσενιάτες μέσα στην καρδιά του χειμώνα εκδιώχτηκαν από τη μονή Μωσηλέ και από άλλα μέρη της Πόλης[246].

οντας καὶ μετὰ φόβου τοῖς θείοις μυστηρίοις προσερχομένους, ἐλέγχων δὲ ἅμα καὶ παρακαλῶν πρὸς ἐπιστροφὴν τοὺς ἀποστρεφομένους τὴν κοινωνίαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ τοὺς ἐκκλησίας χωριζομένους", εκδ. Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Β', 305–345) τους σχιζομένους να μην απέχουν από τα μυστήρια και να μην απομακρύνονται από την επίσημη Εκκλησία. Τις απόψεις αυτές βέβαια αντέκρουαν οι Αρσενιάτες, όπως ο Μακάριος Πισιδίας και ο Υάκινθος (αν αποδώσουμε σ' αυτόν τελικά τον "Λόγο υπέρ των σχιζομένων"). Βλ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 220–223, 241.

240. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 479.14–15.

241. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 475–480. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 237.

242. *PLP* 3 (1978), Nr 5830.

243. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481.

244. Επιστολή 81 – Γεωργ. Παχυμέρης Α', 592–593. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 463–464. Το γεγονός ότι ο Ιωάννης Δριμύς παρουσιάστηκε το 1305 ως νόμιμος διεκδικητής του θρόνου μας οδηγεί επίσης στο συμπέρασμα ότι ο γιος και διάδοχος του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη είχε μάλλον πεθάνει, βλ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 464.

245. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 480–481.

246. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 593.15–17 "μὴ μόνον τοὺς τοῦ Μωσηλὲ μονῆς ἀλλὰ καὶ τῆς πόλεως ξυνέπιπτε μετοικίζεσθαι, καὶ ταῦτα καιρῷ χειμῶνος καὶ κρύους". Πρβ Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 461, 481, 482–487 – A. Failler, "Le complot antidynastique de Jean Drimys", *REB* 54 (1996), 235–244, κυρίως σ. 240. – Παρατηρώντας ότι οι πηγές της περιόδου υπονοούν απλώς τη συμμετοχή των Αρσενιατών στις συνωμοσίες εναντίον του Ανδρονίκου Β' (βλ. και παραπάνω) θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ίσως ο αυτοκράτορας τη χρησιμοποιούσε ως πρόσχημα, για να δικαιολογεί τις διώξεις εναντίον τους (όπως ισχυρίστηκε και ο Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 292). Το γεγονός όμως ότι όλες σχετίζονταν με την περιοχή της Μ. Ασίας και τα δικαιώματα των Λασκάρεων σε συνδυασμό με την έντονη δράση των σχισματικών επί Ανδρονίκου Β' (που φαίνεται άλλω-

Ακόμα και διωγμένοι όμως οι σχισματικοί δεν σταμάτησαν να προκαλούν προβλήματα στον Ανδρόνικο Β'[247], που συνειδητοποίησε ότι μόνο αν ικανοποιούσε τελικά τα αιτήματά τους και απομάκρυνε από την πατριαρχία τον άκαμπτο Αθανάσιο Α', που είχε αρνηθεί και να συζητήσει ακόμη το συμβιβασμό με τη φατρία των Αρσενιατών, θα θεράπευε την πληγή. Και αυτός ήταν ο βαθύτερος λόγος που τον οδήγησε να συγκατατεθεί στην οριστική απομάκρυνση του Αθανασίου Α' από την πατριαρχία[248].

Ο πατριάρχης λοιπόν, άρρωστος και κουρασμένος από την εχθρότητα που είχε αντιμετωπίσει και εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει, παραιτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1309 και αποσύρθηκε στο μοναστήρι του στον Ξηρόλοφο. Στις 9 Μαΐου του 1310 τον διαδέχτηκε ο πατριάρχης Νήφων Α' (1310–1314)[249], που έμελε να πετύχει τελικά την ένωση των Αρσενιατών με την επίσημη Εκκλησία[250].

Πριν προχωρήσουμε όμως στην μελέτη των συνθηκών κάτω από τις οποίες επιτεύχθηκε η ένωση, ας δούμε μέσα από όσα εκθέσαμε παραπάνω, πως εξελίχθηκε και ποια ήταν η φύση του κινήματος των Αρσενιατών κατά την δεύτερη φάση του, στα χρόνια δηλαδή του Ανδρονίκου Β'.

6. Εξέλιξη – φύση του κινήματος των Αρσενιατών επί Ανδρονίκου Β΄

Μελετώντας την πορεία των Αρσενιατών κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν αλληλένδετη με τη στάση του ίδιου του αυτοκράτορα απέναντι στα εκκλησιαστικά αλλά και στα πολιτικά ζητήματα.

Το κίνημα ενδυναμώθηκε, όταν μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας ο Ανδρόνικος Β' ανέβασε στον πατριαρχικό θρόνο τον μισητό στους Αρσενιάτες πατριάρχη Ιωσήφ Α'. Οι Αρσενιάτες πρόβαλαν ξανά τις διεκδικήσεις τους, που παρουσίαζαν ωστόσο κάποιες διαφορές σε σχέση με εκείνες των ετών της βασι-

στε και από τις συνεχείς εκκλήσεις του αυτοκράτορα προς αυτούς για ησυχία, βλ. παραπάνω στο αντίστοιχο κεφάλαιο) μας αφήνει λίγα περιθώρια αμφιβολίας για την υποστήριξη από μέρους τους των εν λόγω συνωμοσιών.

247. Υποστηρίζεται από την A. Laiou, *Latins*, 218 ότι οι Αρσενιάτες προκειμένου να πλήξουν τον Ανδρόνικο Β' ήταν διατεθειμένοι να ευνοήσουν ακόμη και τα σχέδια του Καρόλου Valois για την κατάληψη του βυζαντινού θρόνου στα 1307.

248. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 146.

249. *PLP* 8 (1986), Nr 20679.

250. *Καλοθέτου Βίος Αθανασίου*, 105–106 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 258–261. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 148–149 – V. Grumel, "La date de l' avènement du patriarche de Constantinople Niphon Ier", *REB* 13 (1955), 138–139, σ. 138 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 87–90 (όπου και οι γενικότερες συνθήκες παραίτησης του Αθανασίου Α').

λείας του Μιχαήλ Η' και προσέδιδαν στο κίνημά τους έναν "εκδικητικό" κατά κάποιον τρόπο χαρακτήρα. Γιατί τα αιτήματα των σχισματικών φανέρωναν ότι πρόθεσή τους δεν ήταν πια ή δεν ήταν κυρίως η τήρηση των κανόνων της Εκκλησίας και η αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής των αυτοκρατόρων, όπως επί Μιχαήλ Η', αλλά μάλλον η απόκτηση της εξουσίας της Εκκλησίας και η εκκαθάριση και τιμωρία των κατά τη γνώμη τους παρανόμων[251].

Οι Αρσενιάτες χωρίστηκαν κυρίως μετά τη σύνοδο του Αδραμυττίου σε δύο μέρη: στους μετριοπαθείς, που δεν αναγνώριζαν τους επισκόπους που χειροτονήθηκαν μετά την εξορία του Αρσενίου (1265), και στους αδιάλλακτους, που απέρριπταν όλο το ιερατείο. Παρόλη τη διαίρεση όμως το κίνημα δεν έχασε τη δυναμικότητά του παρά μόνο μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Σάρδεων, όταν δεν διέθετε πια έναν ισχυρό επίσκοπο, στον οποίο να υπακούει. Άρχισε τότε να βάλλεται δριμύτατα από τους εκκλησιαστικούς αντιπάλους του, όπως τον Ιωάννη Χειλά, που υποστήριζε ότι όσοι στερούνται επισκόπου πρέπει να συνεργάζονται με την επίσημη Εκκλησία, διαφορετικά θεωρούνται ακάθαρτοι και μοιχοί[252].

Διατηρούσε έτσι το κίνημα των Αρσενιατών, αν και κάπως διαφοροποιημένο, τον εκκλησιαστικό του χαρακτήρα, ενώ σε αυτή την περίοδο εκδηλώθηκε ξεκάθαρα και ο πολιτικός του χαρακτήρας. Ενώ δηλαδή και κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Η' οι Αρσενιάτες εκδήλωσαν τα φιλολασκαρικά και αντιπαλαιολόγεια αισθήματά τους, επί Ανδρονίκου Β' ενίσχυσαν επιπλέον τις κατά καιρούς αντιδυναστικές συνωμοσίες προσπαθώντας εκτός των άλλων σε μια ύστατη προσπάθεια να σώσουν την πατρογονική γη από την αδιαφορία των Παλαιολόγων και τις τουρκικές επιδρομές[253].

Η σταδιακή όμως πτώση των φρουρίων της Μ. Ασίας στα χέρια των Τούρκων στέρησε από τους Αρσενιάτες τις ρίζες τους, μείωσε αρκετά τη δύναμή τους και συνέβαλε στη δημιουργία των συνθηκών που οδήγησαν τελικά στην ένωσή τους με την επίσημη Εκκλησία μετά από μια πενηντάχρονη περίπου αντίδραση[254].

Και σε αυτή τη φάση το κίνημα των Αρσενιατών στελέχωναν κυρίως κατώτεροι κληρικοί, μοναχοί και άνθρωποι από τα χαμηλότερα στρώματα. Σε αυτούς προστέθηκαν και οι πρόσφυγες από την Μ. Ασία. Με εξαίρεση λοιπόν κάποια μέλη της ανώτερης τάξης και της βασιλικής οικογένειας, όπως ο Ιωάννης

251. V. Laurent, *Schisme*, 244 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 140.
252. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 143 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Λογίμιο*, 221.
253. A. Constantinides Hero, *Theoleptos*, 31 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 162, 198–202.
254. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 171.

Ταρχανειώτης, που ανήκαν στις τάξεις τους, εξακολουθούσαν να συνιστούν λαϊκό κίνημα με εκκλησιαστικές και πολιτικές διεκδικήσεις[255].

Οι όροι του τελικού συμβιβασμού

Μετά την παραίτηση του άκαμπτου πατριάρχη Αθανασίου Α' άνοιξε ο δρόμος για την ένωση των σχισματικών με την επίσημη Εκκλησία. Οι Αρσενιάτες από τη μια μεριά είχαν χάσει με την σταδιακή εξάπλωση των Τούρκων στην Μικρά Ασία τις βάσεις του αντιδυναστικού τους αγώνα, ο οποίος συνιστούσε και την πολιτική τους δράση. Επιπλέον φάνηκαν να συνειδητοποιούν ότι με την αρνητική στάση το κίνημά τους δεν είχε πετύχει τίποτε τόσα χρόνια και ότι θα μπορούσαν ίσως να φανούν πιο αποτελεσματικοί λειτουργώντας μέσα στην επίσημη Εκκλησία. Από την άλλη μεριά ο Ανδρόνικος Β' ήταν προφανώς έτοιμος να προβεί σε παραχωρήσεις που άλλοτε του φαίνονταν υπερβολικές[256].

Μόλις λοιπόν ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο διαλλακτικός Νήφων Α', οι Αρσενιάτες έκαναν το πρώτο βήμα προς τη συμφιλίωση θέτοντας έξι όρους, με τους οποίους θα δέχονταν την ένωση με τον επίσημο κλήρο. Για πρώτη φορά στην ιστορία του σχίσματος δεν συμπεριλαμβάνονταν στους όρους εκείνος με τον οποίο ζητούσαν να δοθεί η διοίκηση της Εκκλησίας στους ίδιους. Το γεγονός αυτό αποτελούσε ουσιαστική παραχώρηση από μέρους των σχισματικών για την επίτευξη της ένωσης, εφόσον αναγνώριζαν έτσι σιωπηρά τη νομιμότητα της παλαιολόγειας δυναστείας[257].

Τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο νέος πατριάρχης δέχτηκαν τους όρους των Αρσενιατών κάνοντας χρήση της "οικονομίας" (της επιείκειας δηλαδή και συγχώρεσης σε κάποιες περιπτώσεις) και κατέληξαν έτσι σε μια συμφωνία που διατυπώθηκε γραπτά[258]. Τα έξι σημεία της συμφωνίας ήταν τα εξής:

1. Η διαγραφή του ονόματος του πατριάρχη Ιωσήφ Α' από τα δίπτυχα της εκκλησίας. Αυτή ήταν πλέον εφικτή, καθώς το 1310 ελάχιστοι ήταν εκείνοι που ενδιαφέρονταν για την τύχη του ονόματος του Ιωσήφ Α'. Λίγο αργότερα όμως μέσα στον 14ο αιώνα η μνήμη του πατριάρχη Ιωσήφ Α' αποκαταστάθηκε και ε-

255. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481.
256. V. Laurent, *Schisme*, 251 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 171.
257. V. Laurent, *Schisme*, 251 – A. Laiou, *Latins*, 245 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.
258. Πρόκειται για το πρόσταγμα του Ανδρονίκου Β' που κατέστησε τους όρους των σχισματικών αποδεκτούς και το οποίο δημοσίευσε ο V. Laurent (εκδ.), Έγγραφο 2, "Τὸ ἴσον τοῦ περὶ τῆς συμβιβάσεως προστάγματος", 289–292 στο σχετικό με το σχίσμα των Αρσενιατών άρθρο του (συντ. *Schisme*). Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 255 – A. Laiou, *Latins*, 245 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

πανήλθε στο Συνοδικό της Κυριακής της Ορθοδοξίας και μάλιστα κατά σύμπτωση (;) εισήχθη μαζί με εκείνη του πατριάρχη Αρσενίου σε ένα εδάφιο[259].

2. Ο δεύτερος όρος της συμφωνίας ήταν η ομολογία της ορθόδοξης πίστης εκ μέρους του αυτοκράτορα. Αυτή θα περιλάμβανε την απόρριψη κάθε ξένου δόγματος από την παραδοσιακή πίστη, και την επιβεβαίωση των δογμάτων που είχαν παραληφθεί από τους πατέρες της Εκκλησίας[260]. Φαίνεται ότι οι Αρσενιάτες ήθελαν με τον όρο αυτό να αποσπάσουν από τον Ανδρόνικο Β' μια δημόσια ομολογία της πίστης του, με μια επίσημη δέσμευση ότι θα φρόντιζε για την αγνότητα της πίστεως. Ο Ανδρόνικος Β' δεν δίστασε να δεχτεί και αυτόν τον όρο. Εξέδωσε επιπλέον για το λόγο αυτό ένα πρόσταγμα, στο οποίο ακριβώς διαδήλωνε την ορθόδοξη πίστη του[261].

3. Το τρίτο που ζητούσαν οι Αρσενιάτες ήταν η λύση και συγχώρεση από μέρους του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως όλων των αφορισμών και επιορκιών που έγιναν από την αρχή του σχίσματος[262]. Η άφεση αυτή, που προφανώς θα αφορούσε τόσο τους λατινόφρονες όσο και τους κοινωνούς του Ιωσήφ Α', ήταν μάλλον, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί και ο V. Laurent, "ένα αφιλοκερδές μέτρο το οποίο οι αγνοί Αρσενιάτες ενέκριναν για χάρη του μαραζωμένου σώματος της Εκκλησίας"[263]. Έτσι ο πατριάρχης Νήφων Α' συνέταξε για τον σκοπό αυτόν ένα γράμμα που έλυνε τους αφορισμούς[264].

4. Το τέταρτο σημείο της συμφωνίας αφορούσε στους κληρικούς και επισκόπους που είχε χειροτονήσει ο ενωτικός πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος. Αυτοί έπρεπε σύμφωνα με τον όρο των Αρσενιατών να διωχτούν από τις θέσεις τους[265]. Οι Αρσενιάτες, όπως έχουμε άλλωστε αναφέρει, δεν αναγνώριζαν τις χειροτονίες που έγιναν μετά την δεύτερη καθαίρεση του πατριάρχη Αρσενίου (1265), είχαν φτάσει μάλιστα να υποστηρίζουν ότι το ιερατείο ήταν ανύπαρκτο. Καθώς όμως δεν διέθεταν πλέον ούτε οι ίδιοι στο κίνημά τους επίσκοπο, που να χειροτονήθηκε πριν από τη χρονολογία αυτή, περιόρισαν το αίτημά τους στην περίοδο της ένωσης με τη Ρώμη (1274–1282)[266]. Ο αυτοκράτορας δέχτηκε να ικανοποιήσει και αυτό τον όρο των σχισματικών και στον Χρυσόβουλλο Λόγο για την άρση του σχίσματος δήλωσε πως θα τιμωρούνταν αναλόγως όσοι ενωτικοί είχαν αποφύγει τα μέτρα που πάρθηκαν κατά καιρούς εναντίον τους[267].

259. Έγγραφο 2, 290.26–27 "Ἵνα παυθῇ τὸ μνημόσυνον τοῦ πατριαρχεύσαντος κῦρ Ἰωσὴφ ἀπὸ τῆς συναριθμήσεως τῶν πατριαρχῶν". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 257–260 – J. Guillard, "Le synodikon de l' Orthodoxie: édition et commentaire", *TM* 2 (1967), 1–316, σ. 261 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

260. Έγγραφο 2, 290.28–31 "Ἵνα γένηται ἀνακήρυξις πάλιν δι' ἡμῶν ὡς καὶ πρότερον τῶν τε πατρικῶν καὶ ὀρθῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων καὶ καταστροφὴ καὶ ἀποκήρυξις τῶν κακῶς εἰσαχθέντων καὶ λαληθέντων ἀλλοτρίων τοῦ ὀρθοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως δογμάτων". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 260 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

261. Έγγραφο 3, "Τὸ ἴσον τοῦ περὶ τῆς εὐσεβοῦς ὁμολογίας καὶ ὀρθοδόξου πίστεως προστάγματος", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 293–295. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 260–265 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

262. Έγγραφο 2, 290.32–36. "Ἵνα γένηται λύσις καὶ συγχώρησις παρὰ τοῦ παναγιωτάτου μου δεσπότου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τῶν γεγονότων πρὸ χρόνων ἀφορισμῶν τε καὶ ἐπιορκιῶν εἰς ἐκείνων δὴ πάντας τῶν τε ζώντων καὶ τῶν τεθνηκότων ἃ καὶ ἐνέχοντες ταῖς τοιαύταις ἐπιορκίαις καὶ τοῖς ἀφορισμοῖς". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 265 – Ο J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 δεν αναφέρει αυτό τον όρο της συμφωνίας.

263. V. Laurent, *Schisme*, 268.

264. Έγγραφο 5, "Τὸ ἴσον τοῦ ἐπ' ἄμβωνος ἀναγνωσθέντος παρὰ τοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῇ λύσει τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ συγχωρήσει πατριαρχικοῦ γράμματος", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 303–304. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 265–268.

5. Ο πέμπτος όρος της συμφωνίας δικαιολογούσε απόλυτα, σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του V. Laurent, την επονομασία των Αρσενιατών ως Ζηλωτών, "καθώς με αυτόν εμφανίζονταν ως πρόμαχοι της αυστηρής τήρησης της Γραφής: Zelus domus dei comedit me"[268]. Σύμφωνα με αυτό τον όρο θα καθίσταντο έκπτωτοι οι ιερωμένοι που κατόπιν εξετάσεως θα αποδεικνύονταν ότι είχαν λάβει το σχήμα τους με δωροδοκία. Επίσης εκείνοι που λόγω του φαύλου βίου τους ήταν ανάξιοι να τελούν οποιοδήποτε ιερό λειτούργημα[269].

Το δεύτερο σκέλος του όρου δεν επιζητούσε παρά την εφαρμογή της παραδοσιακής πειθαρχίας, ενώ το πρώτο που ήταν και το σημαντικότερο έπληττε ουσιαστικά τη σιμωνία που κυριαρχούσε στους κόλπους της Εκκλησίας. Η στάση των Αρσενιατών κατά της σιμωνίας πήγαζε από το κήρυγμα του πατριάρχη Αρσενίου. Σε κείμενό του δυστυχώς χωρίς χρονολογία ο πατριάρχης είχε απαγορεύσει την είσπραξη των "συνηθειών", του λεγόμενου τέλους ενθρόνισης, με οποιαδήποτε πρόφαση από τον χειροτονούντα αρχιερέα. Επιπλέ-

265. Έγγραφο 2, 290.37–39 "Ἵνα καταπαυθῶσι καὶ ἀργήσωσιν οἱ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει χειροτονηθέντες παρὰ τοῦ Βέκκου, εἰ τινές που λανθάνουσι τὰ τῆς ἱερωσύνης νῦν ἐργαζόμενοι καὶ ἀποπληροῦντες".

266. V. Laurent, *Schisme*, 269–270. Ο J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 & 39 ερμηνεύει αυτό τον όρο των Αρσενιατών ως προληπτικό κατά κάποιον τρόπο μέτρο κατά των ενωτικών, καθώς ο Ανδρόνικος Β' πιεζόταν τότε να ζητήσει τη βοήθεια των Δυτικών, για να βελτιώσει τη στρατιωτική θέση της Ανατολής που κατέρρεε.

267. Έγγραφο 4, "Λόγος Χρυσόβουλλος ἐπὶ τῇ ἑνώσει τῶν διαστάντων μοναχῶν, εἶτα συνιόντων εἰς ταὐτὸν τῷ τῆς Ἐκκλησίας πληρώματι, λῦσιν εἰληφότων τῶν προσισταμένων αὐτοῖς", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 297–303. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 & 39.

268. V. Laurent, *Schisme*, 280.

269. Έγγραφο 2, 290.40–43 "Ἔτι γε μὴν πέμπτον πρὸς τούτοις, ὡς ἂν γένηται ἐξέτασις, εἴ τινες ἀποδειχθῶσι δωροδοκίᾳ τὰ τῆς ἱερωσύνης κτησάμενοι ἢ καὶ ἄλλως διὰ φαῦλον βίον τοῦ ἱερατεύειν ἀνάξιοι καὶ καταβληθῶσιν οἱ τοιοῦτοι καὶ στερηθῶσι τῆς ἱερατικῆς ἀξίας". Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

ον είχε ορίσει το ποσό αυτό να δίνεται στους πιο φτωχούς κληρικούς ή σε υπηρεσίες της Εκκλησίας[270]. Καθώς μάλιστα αυτήν τη στάση των σχισματικών συμμεριζόταν και ο ίδιος ο Ανδρόνικος Β', που είχε εκδώσει νωρίτερα (το 1295) μια Νεαρά για τον ίδιο σκοπό, δεν είχε κανένα πρόβλημα να αποδεχτεί και αυτόν τον όρο τους[271].

6. Ο έκτος και τελευταίος όρος της συμφωνίας είναι ενδεικτικός της στάσης των Αρσενιατών καθόλη τη διάρκεια του σχίσματος απέναντι στην ιεραρχία της Εκκλησίας και κυρίως προς τον ανώτατο φορέα της, τον πατριάρχη. Έθεταν λοιπόν οι Αρσενιάτες ως όρο, για να συμφιλιωθούν με τον επίσημο κλήρο, να μην ξανακαθίσουν ποτέ στον πατριαρχικό θρόνο οι δύο τελευταίοι προ του Νήφωνος Α' πατριάρχες, ο Ιωάννης ΙΒ' και ο Αθανάσιος Α'[272].

Οι Αρσενιάτες στην δεύτερη φάση του σχίσματος που προκάλεσαν στην Εκκλησία πρόβαλλαν ως βασική διεκδίκηση το δικαίωμα να διορίζουν πατριάρχη κάθε φορά που χήρευε ο πατριαρχικός θρόνος, εφόσον ο Αρσένιος, τον οποίο επικαλούνταν, είχε καθαιρεθεί παράνομα. Κατά συνέπεια δεν αναγνώριζαν την εκκλησιαστική ιεραρχία, όπως είχε διαμορφωθεί από την καθαίρεση του Αρσενίου και εξής. Το δικαίωμά τους όμως αυτό δεν το αναγνώρισε ποτέ ο αυτοκράτορας. Την ώρα λοιπόν της συμφιλίωσης, όταν οι Αρσενιάτες υποχώρησαν και απέσυραν αυτή την βασική τους διεκδίκηση, θέλησαν μ' αυτό τον όρο για χάρη ίσως των πολυετών αγώνων τους να αποκλείσουν από την επάνοδο στην πατριαρχία τους μόνους εν ζωή και ιδιαίτερα εχθρικούς προς τη μερίδα τους πρωην πατριάρχες[273].

Ούτε την εκπλήρωση αυτού του όρου, που ιδιαίτερα στην περίπτωση του Αθανασίου Α' ανταναχλούσε την κοινή εκκλησιαστική γνώμη και όχι μόνο αυτή των Αρσενιατών, αρνήθηκε ο Ανδρόνικος Β'. Έσπευσε λοιπόν να επικυρώσει το ζητούμενο[274], ενώ οι Αρσενιάτες δέχτηκαν τον πατριάρχη Νήφωνα Α' ως τον νόμιμο διάδοχο του Αρσενίου[275].

270. Mosquens. S. Synod. gr. 336, ff. 87v–89r. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 281–283. Για τις "συνήθειες" γενικά βλ. G. Kolias, Ämter – und Wurdenkauf im fruh und mittelbyzantinischen Reich, Athen 1939 (σ. 31 κε, 86–87, 92) – A. Σταυρίδου –Ζαφράκα, "Ανέκδοτο "Υπόμνημα" του πατριάρχη Αντωνίου Γ' Στουδίτη (974–979)", *Βυζαντινά* 10 (1980), 181–191 (συγκεκριμένα σ. 186).

271. V. Laurent, *Schisme*, 281–283. Τραγική ίσως σύμπτωση αποτελεί το γεγονός ότι λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1314 θύμα αυτού του μέτρου έμελλε να πέσει ο ίδιος ο πρωτεργάτης της συμφιλίωσης των Αρσενιατών με την επίσημη Εκκλησία, ο πατριάρχης Νήφων Α' που κατηγορήθηκε ότι είχε πάρει μέρος σε πολλές σιμωνιακές επιχειρήσεις, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 283–284.

272. Έγγραφο 2, 290.45–47 ""Ινα μηδὲ αὐτοὶ οἱ πρὸ ὀλίγου πατριαρχεύσαντες, ὅ τε κῦρ 'Αθανάσιος καὶ ὁ κῦρ 'Ιωάννης, ἀναχθῶσί ποτε εἰς τοεξῆς εἰς τὴν πατριαρχικὴν αὖθις περιωπήν". Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 148.

273. V. Laurent, *Schisme*, 273–274 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 148.

Αφού λοιπόν καταγράφηκαν και επικυρώθηκαν τα συμφωνημένα, τον Σεπτέμβριο του 1310 έλαβε χώρα μια παράξενη τελετή, κατά την οποία ενώθηκαν οι σχισματικοί με την επίσημη Εκκλησία. Αρχικά κατόπιν διαταγής του Ανδρονίκου Β' μεταφέρθηκαν τα λείψανα του πατριάρχη Αρσενίου, νεκρού εδώ και τριάντα εφτά χρόνια, από το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα της Κρίσης στην Αγία Σοφία. Στις 14 Σεπτεμβρίου έβγαλαν το πτώμα του πατριάρχη από τη σαρκοφάγο και ντυμένο με πατριαρχικά κοσμήματα το τοποθέτησαν στον πατριαρχικό θρόνο. Στη συνέχεια έβαλαν στα σκελετωμένα χέρια του το πατριαρχικό γράμμα της συγχώρεσης και λύσης των αφορισμών[276] και ο αυτοκράτορας διάβασε δυνατά τον "τόμο" της ένωσης, με τον οποίο διεκήρυσσε ότι οι Αρσενιάτες σταματούσαν την αντίδραση και δέχονταν την ένωση με τον επίσημο κλήρο[277]. Στο τέλος αυτής της πρώτης φάσης της τελετής το ακροατήριο προσκύνησε με το μέτωπο στη γη και φάνηκε έτσι ότι ο Αρσένιος συγχώρησε τους αφορισμούς και τα αναθέματα που είχε άλλοτε καταφέρει εναντίον των παρευρισκομένων στην τελετή. Για τον λόγο αυτό μάλιστα ο πατριάρχης Νήφων Α' πήρε από τα χέρια του Αρσενίου το κείμενο της άφεσης και το εκφώνησε, προφανώς εκ μέρους του νεκρού πατριάρχη, από την κορυφή του άμβωνα στον λαό και στον κλήρο. Έπειτα τελέστηκε η λειτουργία της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού από πρώην Αρσενιάτες και Ορθοδόξους επισκόπους μαζί και το σχίσμα έληξε επίσημα πια[278].

Τα μετά την ένωση

Στην τελετή της ένωσης, που τοποθέτησε οπωσδήποτε τους Αρσενιάτες σε πλεονεκτική θέση, εμφανίστηκαν ένας αυτοκρατορικός Χρυσόβουλλος Λόγος,

274. Έγγραφο 2, 291.74–81. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 277.

275. V. Laurent, *Schisme*, 269. Αν παρατηρήσουμε τους όρους της τελικής αυτής συμφωνίας θα δούμε ότι με εξαίρεση τη διεκδίκηση του πατριαρχικού θρόνου από τους Αρσενιάτες μοιάζουν πολύ με τα αιτήματα που οι ίδιοι είχαν προβάλει το 1289 στο πρόγραμμά τους για τη συμφιλίωση με την επίσημη Εκκλησία. Και είναι χαρακτηριστικό της ωρίμανσης των συνθηκών για την τελική ένωση των σχισματικών με τον υπόλοιπο κλήρο το γεγονός ότι αυτά τα αιτήματα που είχαν φανεί τότε υπερβολικά στον Ανδρόνικο Β' ικανοποιήθηκαν από αυτόν το 1310, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 248–249.

276. Πρόκειται για το Έγγραφο 5 που είδαμε παραπάνω.

277. Πρόκειται για το Έγγραφο 4 που αναφέραμε παραπάνω.

278. J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, fasc. 5–6*, Paris 1977–1979 (στο εξής *Regestes*), no 2003. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 252–253 – A. Laiou, *Latins*, 245 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 – J. Hussey, *Church*, 253.

δύο αυτοκρατορικά προστάγματα και μια εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχη Νήφωνα Α', που διακήρυσσαν το τέλος του σχίσματος και την επαναφορά των Αρσενιατών κληρικών στην ορθόδοξη οικογένεια[279]. Λίγο αργότερα ο αυτοκράτορας εξέδωσε άλλο ένα χρυσόβουλλο, με το οποίο διαβεβαίωνε τους μητροπολίτες Χαλκηδόνος, Αδριανουπόλεως, Μονεμβασίας, Παλαιών Πατρών, Σερρών και Χριστουπόλεως, που φαίνεται ότι δεν είχαν πειστεί για τις ειλικρινείς διαθέσεις του αυτοκράτορα, ότι τα συμφωνημένα σημεία και οι όροι θα παρέμεναν απαραβίαστα[280].

Παρόλα αυτά η επίσημη διακήρυξη του τερματισμού του σχίσματος δεν έφερε αμέσως την ειρήνη και την ενότητα στην βυζαντινή Εκκλησία. Υπήρξαν αντιδράσεις τόσο από τη μεριά των Αρσενιατών όσο και από τη μεριά των ορθοδόξων επισκόπων.

Ο πατριάρχης Νήφων Α', για να επιτευχθεί η ένωση, είχε συν τοις άλλοις δελεάσει τους Αρσενιάτες με υποσχέσεις ότι θα τους προωθούσε σε ανώτατες εκκλησιαστικές θέσεις και θα τους παρείχε παχυλά εισοδήματα. Στην πραγματικότητα όμως δεν είχε αρκετές μητροπόλεις και μοναστήρια στη διάθεσή του ώστε να τους ικανοποιήσει όλους. Υπήρξαν έτσι πολλοί δυσαρεστημένοι Αρσενιάτες που επανήλθαν στις προηγούμενες θέσεις τους[281]. Οι πιο σκληροτράχηλοι και αδιάλλακτοι από αυτούς συνέχισαν μάλιστα να προκαλούν προβλήματα, όπως για παράδειγμα το 1315 σχετικά με τις χειροτονίες στη διοίκηση των Μύρων[282]. Σε κάθε περίπτωση όμως αυτοί που διαμαρτύρονταν δεν ήταν παρά "αρχηγοί χωρίς στράτευμα", καθώς το πλήθος των Αρσενιατών είχε δεχτεί τη συμφιλίωση, και η αντίδρασή τους δεν κράτησε πολύ και δεν επηρέασε τις μετέπειτα εξελίξεις στον χώρο της εκκλησίας[283].

Από την άλλη μεριά υπήρχαν κάποιοι άκαμπτοι επίσκοποι που δεν δέχονταν καμιά συμφιλίωση με τους σχισματικούς. Αντιτάχτηκαν στη χρήση της

279. Έγγραφα 2, 3, 4, 6 ("'Εγκύκλιος τοῦ πατριάρχου Νήφωνος", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 305–311) αντίστοιχα, εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 289–302, 306–311. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 253 – A. Laiou, *Latins*, 245.

280. Οι μητροπολίτες που αναφέρονται πρέπει να ανήκαν στους οψιμότερους οπαδούς των Αρσενιατών, γιατί ο αυτοκράτορας κατηγορούσε νωρίτερα, όπως είδαμε, τους σχισματικούς ότι δεν διέθεταν επίσκοπο στον οποίο να υπακούουν, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 254. Για το χρυσόβουλλο βλ. Έγγραφο 7, "'Ιερώτατοι μητροπολῖται καὶ ὑπέρτιμοι Χαλκηδόνος, 'Αδριανουπόλεως, Μονεμβασίας, Παλαιῶν Πατρῶν, Σεῤῥῶν καὶ Χριστουπόλεως, καὶ ὑμεῖς οἱ σὺν αὐτοῖς εὑρισκόμενοι τιμιώτατοι ἐν μοναχοῖς", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 312–313.

281. Νικηφ. Γρηγοράς, I, 262. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 255.

282. J. Darrouzès, *Regestes*, No 2036. Πρβ. J. Hussey, Church, 253 & 117. Για τα Μύρα (μητρόπολη της Λυκίας) βλ. C. Foss, Myra (Μύρα), *ODB*, v. 2, 1428.

283. V. Laurent, *Schisme*, 255.

"οικονομίας" που επικαλέστηκαν τόσο ο πατριάρχης όσο και ο αυτοκράτορας για τη λύση του σχίσματος και επέμεναν ότι οι Αρσενιάτες, τους οποίους θεωρούσαν σχισματικούς, δεν έπρεπε να ενταχθούν στο σώμα της Εκκλησίας, χωρίς να αποκηρύξουν πρώτα τα λάθη τους[284]. Το 1315 μάλιστα φαίνεται πως οι Αρσενιάτες εξακολουθούσαν να διώκονται από τους αδιάλλακτους επισκόπους, αν κρίνουμε για παράδειγμα από τη μαρτυρία ενός Αρσενιάτη κληρικού που προερχόταν από μια επαρχία του βυζαντινού κράτους. Αυτός παραπονέθηκε ενώπιον του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, ότι παρά τα διατάγματα της συμφιλίωσης ο επίσκοπός του του είχε απαγορεύσει την άσκηση των λειτουργικών καθηκόντων, επειδή υπήρξε Αρσενιάτης[285].

Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα μητροπολίτη που αρνήθηκε να αναγνωρίσει και πολέμησε την ένωση των Αρσενιατών με την επίσημη Εκκλησία υπήρξε εκείνο του Φιλαδελφείας Θεολήπτου. Όπως ο Ιωάννης Χειλάς Εφέσου έτσι και ο Θεόληπτος είχε συντάξει πραγματείες που στρέφονταν εναντίον του κινήματος των Αρσενιατών[286]. Υπέρμαχος της ακριβείας των ορθοδόξων δογμάτων της Εκκλησίας, κατηγορούσε μέσα από τα έργα του τους Αρσενιάτες ότι στις δύσκολες στιγμές που η ορθοδοξία διώκονταν αυτοί εμπόδιζαν τους χριστιανούς να εισέρχονται στις εκκλησίες, τους απέτρεπαν από το να μεταλαμβάνουν τα θεία μυστήρια, ενώ αντίθετα τους προέτρεπαν να αθετούν την ιερωσύνη. Τους θεωρούσε επιπλέον αιρετικούς και έμμεσα οπαδούς του Παύλου Σαμοσατέα, επειδή απέφευγαν τη μετάληψη της θείας κοινωνίας από μη Αρσενιάτες ιερείς[287]. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορούσε να δεχτεί την επίσημη συμφιλίωση μαζί τους από μέρους της διοικούσας Εκκλησίας και για έναν λόγο παραπάνω, εφόσον ο ίδιος δεν είχε κληθεί να πάρει μέρος στη σύνοδο που αποφάσισε υπέρ της ένωσης αυτής. Η αντίδρασή του στην αποδοχή των Αρσενιατών ήταν άμεση. Περιορίστηκε στην εκκλησιαστική του περιφέρεια και επί οκτώ χρόνια (1310–1317) δεν συλλειτούργησε τόσο με τον πατριάρχη Νήφωνα Α' όσο και με τον διάδοχό του Ιωάννη ΙΓ' Γλυκύ (1315–1319), έπαψε δε να μνημονεύει το όνομά τους στις ιεροτελεστίες[288].

284. A. Laiou, *Latins*, 245.

285. A. Laiou, *Latins*, 245–246. Πρβ. και J. Gouillard, "Après le schisme arsenite. La correspondance inédite du pseudo – Jean Chilas", *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, 25 (1944), 174–211.

286. Για τα έργα αυτά βλ. παραπάνω σημ. 239.

287. Περί του Παύλου Σαμοσατέα και της διδασκαλίας των μοναρχιανών βλ. Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, τ. Β', *Έκθεση της ορθόδοξης πίστης*, (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 3), Θεσσαλονίκη 1985, 83–85. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 116 και & 339.

288. A. Constantinides Hero, *Theoleptos*, 32 – Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Α', 117–118.

Για τη στάση αυτή ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας δεν υπέστη καμιά συνοδική καταδίκη. Αντίθετα, όταν είχε πια πειστεί ότι πάνω από όλα ήταν αναγκαία η επίτευξη και η διατήρηση της ενότητας του σώματος της Εκκλησίας και ήλθε στην Κωνσταντινούπολη το 1317 έγινε δεκτός με τιμές από τον πατριάρχη, πήρε μάλιστα μέρος και στην ενδημούσα σύνοδο. Έτσι το σχίσμα που προκάλεσε ο Θεόληπτος ήταν προσωρινό και καθαρά προσωπικό και δεν άφησε κανέναν απόηχο στον χώρο της Εκκλησίας. Υπήρξε απλώς μια αντίδραση και ήταν φυσικό να προκαλέσει αντιδράσεις η συμφιλίωση της επίσημης Εκκλησίας με τους για μισό περίπου αιώνα σχισματικούς Αρσενιάτες. Καμιά όμως δεν είχε διάρκεια, γι' αυτό και μπορούμε να πούμε κατόπιν όλων των παραπάνω ότι πράγματι η συμφωνία του 1310 πέτυχε να θέσει πρακτικά και οριστικά τέλος στο σχίσμα των Αρσενιατών. Ο Ανδρόνικος Β' ήταν πλέον ελεύθερος να αναδιοργανώσει το κράτος πάνω σε νέες βάσεις, καθώς το απάλλαξε από τις εκκλησιαστικές διαμάχες, τουλάχιστον μέχρι να ταράξει εκ νέου τα νερά της Εκκλησίας το κίνημα του ησυχασμού[289].

Συμπεράσματα

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν έληξε το σχίσμα, που τάραξε για μισό αιώνα τόσο την βυζαντινή Εκκλησία όσο και την βυζαντινή κοινωνία γενικότερα. Ανακεφαλαιώνοντας και συνοψίζοντας θα αποτολμήσουμε μια σύντομη σκιαγράφηση του σχίσματος των Αρσενιατών σε όλη του την πορεία, για να δούμε συνολικά αυτή τη φορά, ποια ήταν η φύση του και ποιό ρόλο διαδραμάτισε τελικά όλα αυτά τα χρόνια.

Ο όρος "σχίσμα", που χρησιμοποιούμε για να προσδιορίσουμε την ιδιαίτερη κατάσταση που προκάλεσε το κίνημα των Αρσενιατών στο βυζαντινό κράτος, παραπέμπει από μόνος του στο χώρο της Εκκλησίας. Και ήταν πράγματι εκκλησιαστική η φύση του κινήματος και σχίσματος των Αρσενιατών, εφόσον είχε από την αρχή ως το τέλος του βασικό στόχο την κάθαρση της Εκκλησίας από εκείνους που κατά τη γνώμη των σχισματικών την είχαν "μολύνει" μετά την καθαίρεση του πατριάρχη Αρσενίου, όπως και την αποδέσμευση της Εκκλησίας από τις συνεχείς επεμβάσεις των αυτοκρατόρων.

Κάτω βέβαια από τον μανδύα της προστασίας των ιερών κανόνων και της υπεράσπισης της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας κρύβονταν και πολιτικής φύσε-

289. V. Laurent, *Schisme*, 256 – A. Laiou, *Latins*, 246 – A. Constantinides Hero, *Theoleptos*, 32–33 – Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Α', 118 και 129.

ως διεκδικήσεις. Από την αρχή ήδη της εμφάνισής του το κίνημα προσέλκυσε στους κύκλους του τους υπερασπιστές των δικαιωμάτων των Λασκαριδών στον αυτοκρατορικό θρόνο, αλλά και τους κάθε είδους αντιπάλους των σφετεριστών Παλαιολόγων. Ενισχυτικό του πολιτικού χαρακτήρα του σχίσματος είναι μάλιστα το γεγονός ότι, ενώ η καθαίρεση του πατριάρχη δεν ήταν κάτι ξένο στην βυζαντινή Εκκλησία και είχε συμβεί αρκετές φορές στο παρελθόν χωρίς να προκαλέσει μεγάλες και μακροχρόνιες αναταραχές, στην περίπτωση του Αρσενίου κατέληξε στο σχίσμα, επειδή ακριβώς συνδέθηκε από την πρώτη κιόλας στιγμή με το δυναστικό ζήτημα[290].

Στην δεύτερη φάση (επί Ανδρονίκου Β') το κίνημα παρουσίασε βέβαια κάποιες διαφοροποιήσεις στους στόχους του, αλλά διατήρησε τόσο τον εκκλησιαστικό όσο και τον πολιτικό του χαρακτήρα. Ο δεύτερος μάλιστα έκανε τώρα πιο απροκάλυπτα την εμφάνισή του. Έτσι στις εκκλησιαστικού χαρακτήρα διεκδικήσεις το κίνημα των Αρσενιατών, που χωρίστηκε επιπλέον σε δύο παρατάξεις, τους μετριοπαθείς και τους αδιάλλακτους, προσέθεσε την απαίτηση να δοθεί στους ίδιους η πατριαρχική εξουσία. Όσο για τις δραστηριότητες των σχισματικών που υποδήλωναν τον πολιτικό χαρακτήρα του κινήματός τους, αυτές πολλαπλασιάστικαν σε αυτή την περίοδο. Οι Αρσενιάτες δηλαδή, καθώς έβλεπαν την υπόθεσή τους να πολυκαιρίζει και να μη δικαιώνεται, υποστήριξαν τις αντιδυναστικές συνωμοσίες που ξέσπασαν κατά καιρούς κυρίως στην Μικρά Ασία. Προσπάθησαν έτσι σε αυτή την φάση, εκτός από το να υπερασπιστούν τα δικαιώματα των Λασκαριδών, να σώσουν επιπλέον την μικρασιατική γη από τις τουρκικές επιδρομές. Γι' αυτό άλλωστε περιέβαλαν με αγάπη κάθε συνωμότη που τους έδινε την εντύπωση ότι είχε τις ικανότητες να πετύχει τη σωτηρία της πατρογονικής τους γης.

Μπορούμε λοιπόν ύστερα από τα παραπάνω να συμπεράνουμε ότι το σχίσμα των Αρσενιατών ήταν κατά κύριο λόγο εκκλησιαστικό–πολιτικό. Αναφέρουμε πρώτη την εκκλησιαστική του φύση γιατί, εκτός από το γεγονός ότι πρώτα προβλήθηκαν οι εκκλησιαστικές διεκδικήσεις, σε όλη τη διάρκεια του σχίσματος ο αγώνας των σχισματικών διεξαγόταν επίσημα σε αυτό ακριβώς το επίπεδο, το εκκλησιαστικό. Τα πλήθη των μοναχών τον κρατούσαν ζωντανό και τόσο οι πατριάρχες όσο και οι δύο πρώτοι Παλαιολόγοι προσπάθησαν ή δεν προσπάθησαν να ικανοποιήσουν τα θρησκευτικά αιτήματα των Αρσενιατών προκειμένου να τους ξαναφέρουν στην τάξη. Και η ίδια η ένωση άλλωστε του 1310 ήταν απότοκος της αποδοχής των εκκλησιαστικών αιτημάτων των σχι-

290. Για τις καθαιρέσεις παλαιοτέρων πατριαρχών βλ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 226–227. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 228.

σματικών από τους φορείς της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Πολιτική δε χειρονομία με σκοπό τον κατευνασμό των Αρσενιατών μπορεί ίσως να χαρακτηριστεί μόνο η επίδειξη γενναιοδωρίας εκ μέρους τόσο του Μιχαήλ Η' πρώτα, όσο και του Ανδρονίκου Β' αργότερα προς τον τυφλό Ιωάννη Δ' Λάσκαρη, όταν το κίνημα τους απειλούσε ιδιαίτερα[291].

Ενώ όμως το σχίσμα προκάλεσαν εκκλησιαστικά κυρίως αίτια, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο και για τον τερματισμό του. Οι Αρσενιάτες οδηγήθηκαν σε αυτόν επηρεασμένοι κατά πολύ και από τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Η αδιαφορία στην περίπτωση του Μιχαήλ Η' για την τύχη της Μικράς Ασίας και η αδυναμία στην περίπτωση του Ανδρονίκου Β' να την σώσει από τις τουρκικές επιδρομές έκαναν τους Αρσενιάτες να χάσουν έναν σημαντικό λόγο, για τον οποίο είχαν να αγωνιστούν, τα εδάφη δηλαδή όπου άκμαζε πριν μισό αιώνα η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η δική τους όπως τη θεωρούσαν αυτοκρατορία[292].

Εκτός από την εκκλησιαστική και την πολιτική θα μπορούσαμε να διακρίνουμε, σε μικρότερο βαθμό, και μια κοινωνική χροιά στο κίνημα και σχίσμα των Αρσενιατών. Το κίνημα αντιπροσώπευε κυρίως τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, αυτά που είχε ευνοήσει με την πολιτική του ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης και είχε προσπαθήσει να βοηθήσει λίγο αργότερα ο Αρσενιάτης Ιωάννης Ταρχανειώτης. Και στις δύο περιπτώσεις όμως (μετά το θάνατο του πρώτου και κατά την μεταρρυθμιστική προσπάθεια του δεύτερου) αυτή που υπερίσχυσε ήταν η αριστοκρατία και μάλιστα η αριστοκρατία της γης, που εκπροσωπούσαν οι Παλαιολόγοι. Η ένωση του 1310 συν τοις άλλοις σήμαινε και τούτο, την αναγνώριση δηλαδή από μέρους των σχισματικών μετά την πενηντάχρονη περίπου αντίστασή τους της νέας τάξης πραγμάτων.

Οι Αρσενιάτες λοιπόν, οι οπαδοί της τήρησης των κανόνων της Εκκλησίας και της συνέχισης της ευνοϊκής προς τα κατώτερα στρώματα πολιτικής των Λασκαριδών (κυρίως του Θεοδώρου Β'), παρά τους συνεχείς αγώνες τους, που επηρέασαν για μισό αιώνα τα εκκλησιαστικά αλλά και τα πολιτικά δρώμενα του βυζαντινού κράτους, τελικά, αλλά συμβιβάστηκαν αξιοπρεπώς με την νικήτρια επίσημη Εκκλησία και κατ' επέκταση με την βασιλεύουσα δυναστεία.

Είναι αξιοσημείωτο ωστόσο το γεγονός ότι ο μακροχρόνιος αγώνας των Αρσενιατών δεν είχε αντίκτυπο και δεν επηρέασε τις αμέσως επόμενες γενιές. Αυτές έβλεπαν πλέον στο πρόσωπο του Αρσενίου τον ισχυρό αντίπαλο της φι-

291. Για την επίδειξη γενναιοδωρίας από τους δύο πρώτους Παλαιολόγους προς τον Ιωάννη Δ' βλ. παραπάνω σημ. 103 και σημ. 206.
292. Βλ. και H. Ahrweiler, *Expérience*, 32 κε.

λενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η' παρά τον υπερασπιστή της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας και των δυναστικών δικαιωμάτων των Λασκαριδών. Για το λόγο αυτό οι υπεραπιστές των δικαιωμάτων του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου δεν δίστασαν λίγα χρόνια αργότερα να επικαλεστούν την ακίνδυνη πλέον υπόθεση του Αρσενίου κατά την έναρξη του εμφυλίου πολέμου με τον Ιωάννη Καντακουζηνό το 1341 για τη διαδοχή του Ανδρονίκου Γ' (1328–1341)[293].

Συγκεκριμένα ο τότε πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας (1334–1347) δικαιολόγησε την επέμβασή του στις κρατικές υποθέσεις προβάλλοντας ως επιχείρημα την επιθυμία του να μη επαναληφθεί το προηγούμενο του Αρσενίου, που είχε αποτύχει να προστατέψει τον ανυπεράσπιστο Ιωάννη Δ' από τις εγκληματικές προθέσεις του Μιχαήλ Η'. Με αυτό τον τρόπο λοιπόν επινοήθηκε ένα παράλληλο από την επίσημη προπαγάνδα: ο Ιωάννης Καντακουζηνός ήταν ο νέος Μιχαήλ Η', ο Καλέκας ένας άλλος πιο δραστήριος Αρσένιος και ο νεαρός Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, για χάρη του οποίου διεξαγόταν φαινομενικά ο πόλεμος, ήταν εκείνος που έπρεπε να ξεφύγει από την τύχη του ομώνυμού του Λάσκαρη. Ο Ιωάννης Ε', όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, φάνηκε πράγματι πιο τυχερός από τον Ιωάννη Δ' και κατάφερε να ανεβεί στον αυτοκρατορικό θρόνο. Όσο για τον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη, η ιστορία του φαίνεται πως είχε ήδη γίνει ένας μικρός θρύλος που διηγούνταν οι Βυζαντινοί στους περιηγητές, όπως π.χ. στον Στέφανο από το Novgorod τον 14ο αιώνα[294].

293. I. Ševčenko, "Notes on Stephen the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century", *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, VR (XV), London 1981 (στο εξής *Notes*), 174–175.
294. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 228 κε. – I. Ševčenko, *Notes*, 173–175.

Β. Ν. Τατάκης

῾Η κριτική τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη (1260-1332) στόν ᾿Αριστοτέλη

Μετάφραση καί προσθῆκες: Γιάννης ᾿Α. Δημητρακόπουλος

Ἔχει λεχθεῖ ὅτι ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης* δέν βρίσκεται στό ὕψος οὔτε τοῦ Φωτίου οὔτε τοῦ Ψελλοῦ. Ὅσο κι ἄν ἦταν μεγάλος λόγιος καί σοφός, ὅσο κι ἄν ἦταν ἕνα σημαντικό στοχαστικό πνεῦμα, ὁ Μετοχίτης – στόν βαθμό πού μπορεῖ νά κρίνει κανείς ἀπό τά ἐκδεδομένα ἔργα του[1] – δέν ἔχει τό βεληνεκές οὔτε ἑνός Φωτίου οὔτε, πολύ περισσότερο, ἑνός Ψελλοῦ. Εἶναι ἕνας ἔνθερμος συνεχιστής τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, τό ὁποῖο μετέδωσε μέ τή σειρά του στόν Γρηγορᾶ καί κυρίως στόν Πλήθωνα. Δημόσιος ἄνδρας καί μεγάλος σοφός, ἐπέδειξε ταυτόχρονα μία ἀξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἐξασφαλίσει «μιάν ὑστεροφημία ἄφθαρτη ὥς τή συντέλεια τοῦ κόσμου»[2] (α). Ὁ Μετοχίτης, ὅμως, δίνει καί πολλά δείγματα πού δέν προαναγγέλλουν ἁπλῶς τό πνεῦμα τῆς

---

* «Aristote critiqué par Théodoros Métochitès (Θεόδωρος Μετοχίτης) (1260-1332 après J.-C.)». Extrait des *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, tome II, Athènes 1953: 439-445 (καί ἀνή-ἀνάτυπο, Athènes 1953). Οἱ προσθῆκες ἐντός ἀγκυλῶν στίς σημειώσεις τοῦ συγγραφέα ἀνή-κουν στόν μεταφραστή. Σύμφωνα μέ τίς νεότερες ἀπόψεις, η γέννηση τοῦ Μετοχίτη πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό 1270 (βλ. Eva de Vries – Van der Velden, *Théodore Métochite. Une réevaluation*, Amsterdam 1987: 269· I. Ševčenko, «Théodore Métochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque», μελέτη VIII στό: *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, «Variorum Reprints», London 1982, 15).

Μέ τήν μετάφραση καί τῆς τελευταίας αὐτῆς ξενόγλωσσης μελέτης τοῦ πρωτοπόρου μελετητῆ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας Β. Ν. Τατάκη (1896-1986) ἔχουμε τώρα τό σύνολο τοῦ ἔργου του στά ἑλληνικά (στά *Χρονικά Αἰσθητικῆς* 33/1994: 181-9 ἔχει δημοσιευθεῖ σέ μετάφρασή μου ἀπό τά ἰταλικά τό ἄρθρο του [1963] "Τό αἰσθητικό στοιχεῖο στή σκέψη τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων"). Ἡ μελέτη γιά τόν Μετοχίτη διατηρεῖ πάντα τήν ἀξία της, ἰδιαίτερα τώρα πού συνειδητοποιοῦμε τήν ἀνάγκη εἰδικῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν γιά τό ἔργο τῶν βυζαντινῶν στοχαστῶν].

1. Τά περισσότερα ἀπό τά ἔργα του, μεταξύ τῶν ὁποίων καί αὐτά πού ὁ ἴδιος θεωροῦσε σημαντικότερα, παραμένουν ἀνέκδοτα [Βλ. τώρα τόν πλήρη κατάλογο τῶν ἔργων, ἐκδεδομένων καί ἀνεκδότων, πού ἔχει συντάξει ἡ Eva de Vries – Van der Velden στή μελέτη της: *Théodore Métochite. Une réevaluation*, Amsterdam 1987, 259-264].

2. Ch. Diehl, *Études Byzantines*, Paris 1905, 401.

Ἀναγέννησης, ἀλλά ἀνήκουν στά ἴδια τά συστατικά της στοιχεῖα.

Ἐξετάζοντας τή στάση πού τήρησε ἀπέναντι στόν Ἀριστοτέλη, σκοπεύουμε ἀκριβῶς νά ἀποκαλύψουμε στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν ὁρισμένα ἀπό αὐτά τά δείγματα[β].

Σέ γενικές γραμμές, οἱ ἐρευνητές ἐξακολουθοῦν ὥς καί σήμερα ἀκόμα νά ἀντιμετωπίζουν τή βυζαντινή σκέψη ὡς μία διελκυστίνδα μεταξύ πλατωνισμοῦ καί ἀριστοτελισμοῦ. Τό οὐσιαστικό εἶναι, ὅπως ἐπιχειρήσαμε νά δείξουμε ἀλλοῦ[3], σέ ποιά ἀνάγκη ἀνταποκρίνεται ὁ ἀριστοτελισμός ἤ ὁ πλατωνισμός τοῦ τάδε ἤ τοῦ δεῖνα Βυζαντινοῦ στοχαστῆ, ποιά φιλοσοφική στάση δηλώνει[γ]. Ὅμως, σέ γενικές γραμμές καί πάλι, πρέπει νά λάβουμε ὑπ' ὄψη τό γεγονός ὅτι ὁ βυζαντινός ἀριστοτελισμός καί πλατωνισμός ἔχουν κυρίως νεοπλατωνική προέλευση[δ]. Ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος καί ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς εἶχαν διακηρύξει ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν μαθητής τοῦ Μωϋσῆ. Αὐτή ἡ διδασκαλία σιγά-σιγά διευρύνθηκε ἔτσι ὥστε νά περιλάβει ὅλους σχεδόν τούς Ἕλληνες σοφούς καί φιλοσόφους καί διευκόλυνε τή διείσδυση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στόν χριστιανισμό. Σύμφωνα ὅμως μέ ὁρισμένους χριστιανούς, οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι δέν εἶχαν συλλάβει παρά μόνον ἀλήθειες μερικές, καί αὐτή ἡ ἀντίληψη τούς ἐξασφάλιζε ἕναν κάποιο βαθμό ἀνεξαρτησίας ἀπέναντι στήν ἑλληνική φιλοσοφία. Οἱ Βυζαντινοί, κατά τό μέτρο πού ἀγαποῦσαν τή συστηματοποίηση, υἱοθέτησαν μέ τή σειρά τους, μαζί μέ τήν ἀριστοτελική λογική, καί τήν ἀριστοτελική μεθοδολογία, πολύ συχνά δέ καί τή φυσική τοῦ Λυκείου. Σέ αὐτά ἔγκειται ὡς ἐπί τό πλεῖστον ὁ ἀριστοτελισμός τους. Σέ μίαν ἀνάγκη ἐντελῶς διαφορετική ἀνταποκρίνεται ὁ πλατωνισμός τους. Σέ αὐτόν καταφεύγουν ὅταν, ὑπερβαίνοντας τόν κόσμο τῶν αἰσθητῶν, ἐπιθυμοῦν νά συλλάβουν μέ τή σκέψη τόν Θεό, τήν ψυχή, τή δημιουργία τοῦ κόσμου, ὅταν θέλουν νά δώσουν λογική ἔκφραση στίς ἀποκεκαλυμμένες ἀλήθειες. Γνωρίζουμε καλά πόσο ἰσχυρό ἦταν τό πάθος τῶν Βυζαντινῶν γιά τά πράγματα τοῦ πνεύματος καθώς καί ἡ προτίμησή τους γιά τή μυστική οὐσία τῆς θρησκείας. Αὐτή τή μυστική οὐσία τήν ὑπεράσπισαν πάντοτε ἐνάντια σέ κάθε τάση ρασιοναλισμοῦ· δέν ὑπῆρξε ποτέ στό Βυζάντιο μία συστηματοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ διατεταγμένη ἀποκλειστικά ἀπό τόν ἀριστοτελισμό, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Θωμισμοῦ. Ἐδῶ ἔχουμε μία ἀπό τίς ριζικότερες ἀποκλίσεις μεταξύ ὀρθοδοξίας καί καθολικισμοῦ[ε]. Στά μάτια τῶν Βυζαντινῶν, γιά νά τό ποῦμε μέ σύγχρονη

3. *La Philosophie Byzantine*, Paris (Presses Univ. de France), 1949. [*Ἡ Βυζαντινή φιλοσοφία*. Μτφ. Ουα Καλπουρτζῆ, ἐποπτεία καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση Λ. Γ. Μπενάκης, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί γενικῆς Παιδείας, 1977, 378 σελ.]

γλῶσσα, ὁ ἀριστοτελισμός καί ὁ πλατωνισμός ἐξέφραζαν τίς δύο πρωταρχικές πηγές τῆς ἀλήθειας: τήν *discursion* καί τήν *intuition*, τόν ὀρθολογισμό καί τόν μυστικισμό. Αὐτό εἶναι πού ἐξηγεῖ τό γεγονός ὅτι, μέ τίς περιοχές τοῦ καθενός ξεκάθαρα ὁριοθετημένες, ὁ ἀριστοτελισμός τῶν Βυζαντινῶν ἔβαινε γιά ἕνα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα παράλληλα μέ τόν πλατωνισμό τους. Αὐτό εἶναι ἀρκετό γιά νά μᾶς κάνει νά δοῦμε πόσο σημαντικό εἶναι νά ἐξετάσει κανείς μέ ποιό πνεῦμα μιλοῦν οἱ Βυζαντινοί γιά Πλάτωνα καί Ἀριστοτέλη.

Μετά ἀπό αὐτά ἄς ἐπανέλθουμε στόν Μετοχίτη. Προτοῦ περάσουμε στήν κριτική πού ἀσκεῖ στόν Ἀριστοτέλη, ἄς δοῦμε πρῶτα ἐάν καί σέ τί τόν ἐπαινεῖ. Πάνω ἀπό ὅλα τά ἔργα του ὁ Μετοχίτης βάζει «τά ἀστρονομικά βιβλία καί τά βιβλία γιά τή φυσική τοῦ Ἀριστοτέλη»[4]. Πεπεισμένος ὅτι ἡ ἀριστοτελική φυσική προσφέρει ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες, προσπάθησε νά καταστήσει σαφέστερα τά σχετικά κείμενα τοῦ Σταγειρίτη. Στά χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀρ. 1933 ὡς 1936, βρίσκει κανείς μία δεκαπεντάδα ἀπό τά πολυάριθμα σχόλιά του στά φυσικά γραπτά τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὁποῖα ἔχαιραν ὑψηλῆς ἐκτίμησης ἤδη ἀπό πολύ παλαιά· τά συγκατέλεγαν στά καλύτερα γραπτά γιά τήν κατανόηση τῆς φυσικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη[στ]. Στό τέταρτο ποίημά του – *Εἰς τὸν σοφὸν Νικηφόρον τὸν Γρηγορᾶν ὑποθῆκαι καί περί τῶν οἰκείων αὐτοῦ συνταγμάτων*[ζ] – ὁ Μετοχίτης συνιστᾶ στόν μαθητή του νά διαβάζει κυρίως Ἀριστοτέλη, «τόν ἄνθρωπο ἐκεῖνο πού ἀξίζει μόνος του ὅσο πολλοί ἄλλοι, πού εἶναι τόσο ἀνώτερος ἀπό ὅλους τούς θνητούς, ἀπό ὅλους ὅσοι ἔζησαν πρίν καί μετά ἀπό αὐτόν»[5].

Σέ τί εἶναι ἀνώτερος ἀπό τούς ἄλλους; Ἡ ἀνωτερότητά του ἔγκειται, σχεδόν ἀποκλειστικά, στή φυσική του καί τή λογική του[6]. Ὅποιος, λέει[7], εἶναι ἀνίκανος νά θαυμάσει μέ ὅλη του τήν ψυχή τόν Ἀριστοτέλη κυρίως γιά τή φυσική του καί τή λογική του, στερεῖται ἐντελῶς νοῦ, εἶναι παράφρων, τρελός. Καί γιατί εἶναι ἀνώτερος ὁ Ἀριστοτέλης σέ αὐτούς τούς τομεῖς; Ὁ Ἀριστοτέλης, λέει ὁ Μετοχίτης, εἶναι ὁ «ἐταστής» καί ὁ «τεχνί-

4. R. Guilland, «Les poésies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1933), 296 [= μελέτη IX στό, *Études Byzantines*, Paris 1959, 183].

5. *Ibid.*, 269 (στίχοι 143-145).

6. Θεοδώρου Μετοχίτου, *Miscellanea* 10 & 11 (ed. G. Müller & Th. Kiessling, Leipzig 1821 [ἀνατύπωση Amsterdam, Hakkert, 1966, 73-85].

7. *Op. cit.* 5 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 42).

8. Loc. cit.

της» τῆς λογικῆς· εἶναι ὁ «γνώμων» καί «συνήγορος» τῆς φύσης καί κάθε πράγματος πού κάνει αὐτή. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ 'Αριστοτέλης ἐμβάθυνε στή λειτουργία τῆς λογικῆς καί προσδιόρισε τούς κανόνες γιά τή σωστή καθοδήγηση τῆς σκέψης του(η)· γι' αὐτό, προσθέτει ὁ Μετοχίτης[9], δέν ὑπῆρξε ἄνθρωπος πιό χρήσιμος ἀπό αὐτόν γιά τήν προώθηση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καί γιά κάθε τι πού ἀφορᾶ τήν ἐπιστήμη καί τά πράγματα τοῦ λόγου. Τά λογικά του ἔργα περιέχουν ὅλα τά ζητήματα λογικῆς κατά τρόπο ἀπολύτως τέλειο καί ἀκριβῆ. Οἱ ἀντίπαλοί του, ὁ Χρύσιππος καί ὁ Γαληνός, ἔπεσαν στή λήθη· μόνο αὐτός κυριάρχησε. 'Ακόμα καί οἱ Νεοπλατωνικοί, ὥς τόν Δαμάσκιο, μελετοῦσαν μέ πολλή προσοχή καί μεγάλο ἐνδιαφέρον τή λογική του[10]. Στή φυσική, ἐπίσης, ὁ 'Αριστοτέλης, σύμφωνα μέ τόν Μετοχίτη, προχωρεῖ μέ διαιρέσεις ἐξαντλητικές, γιά τίς ὁποῖες δίνει τούς λόγους καί τίς αἰτίες· ἐντάσσει κάθε ζήτημα στόν οἰκεῖο τομέα καί ὁρίζει τόν οἰκεῖο τρόπο διερεύνησής του – καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο ὁ 'Αριστοτέλης κατηγορεῖ τόν Πλάτωνα ὅτι κακῶς χρησιμοποίησε μαθηματικές ἀρχές γιά νά ἐξηγήσει τόν κόσμο τοῦ γίγνεσθαι, ὁ ὁποῖος ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του ἀπαιτεῖ ἄλλες ἐξηγητικές ἀρχές.

'Ο 'Αριστοτέλης, ἀντιθέτως, προχωρεῖ στήν ἐξέταση κάθε ζητήματος ἀκολουθώντας τήν ὀρθή μέθοδο, δηλαδή λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τήν ἰδιαίτερη φύση κάθε πράγματος, χωρίς νά παραγνωρίζει τίποτα καί δείχνοντας μίαν ἐταστική ἀκρίβεια, ἡ ὁποία φέρνει στό φῶς τόν ρόλο καί τήν ἰδιαιτερότητα κάθε ἀντικειμένου. Ὄντας ἕνας τέτοιος σύμβουλος («γνώμων», «βουλευτής») καί «πάρεδρος», «συνήγορος», τῆς φύσης, καταλήγει μέ τούς συλλογισμούς του σέ συμπεράσματα πού δέν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολίας σέ κανέναν ἀναγνώστη του[11].

'Από τά παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι αὐτό πού ἐξαίρει ὁ Μετοχίτης στόν 'Αριστοτέλη εἶναι ἡ σοφία του, τό ἐπιστημονικό πνεῦμα καί οἱ μεθοδικές διεργασίες πού ἐξηγοῦν διά τοῦ λόγου καί ἀποκαλύπτουν στόν ἄνθρωπο τίς ἐπιμέρους πτυχές τοῦ κόσμου πού τόν περιβάλλει. Αὐτό, λοιπόν, πού κατανοεῖ ὡς "φυσική" τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι τά γραπτά ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν ζητήματα φυσικῆς ἱστορίας, ζωολογίας κ.λπ., μέ μιά λέξη τά ἐπιστημονικά ἔργα, ὅλα *ἐκτός* ἀπό τά *Φυσικά* τοῦ 'Αριστοτέλη(θ).

Ὅμως ὁ θαυμασμός του γιά τόν σοφό, καί ἀκόμα περισσότερο γιά τόν

9. *Op. cit.* 5 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 43).

10. *Op. cit.* 12 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 85-96).

11. *Op. cit.* 7 & 11 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 59-61 & 81-83).

φιλόσοφο, ἔχει κι αὐτός τούς περιορισμούς του. Τό πιό σοβαρό καί τό πλέον συχνά ἐμφανιζόμενο ἐλάττωμα πού βρίσκει ὁ Μετοχίτης στόν 'Αριστοτέλη εἶναι ἡ σκοτεινότητά του καί ἡ ἀμφισημία του. 'Αλλά δέν ἀρκεῖται στή διαπίστωση τοῦ πράγματος· ἀναζητεῖ καί τούς λόγους. Γιά νά τούς βρεῖ, ὁ Μετοχίτης περνάει ἀπό τό ἔργο στόν ἄνθρωπο καί προχωρεῖ σέ αὐτό πού ἐμεῖς σήμερα θά λέγαμε "ψυχανάλυσή" του(ι). Ἡ αἰτία τῆς σκοτεινότητας καί τῆς ἀμφισημίας τῆς σκέψης τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι ὁ ἐγωϊσμός του καί ἡ φιλοδοξία του νά φαίνεται σέ κάθε ζήτημα μεγάλος δάσκαλος καί σοφός. Αὐτά τά πάθη τόν κάνουν νά θέλει νά περνιέται γιά κάτοχος θησαυρῶν πολύ μεγαλύτερων ἀπό ὅσους πράγματι κατέχει. 'Εδῶ, λοιπόν, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μία σκοτεινότητα σκόπιμη, ἠθελημένη.

'Ο 'Αριστοτέλης μᾶς ἐξαπατᾶ, χρησιμοποιῶντας *δόλους* καί *μηχανάς* καί μήν ἀφήνοντάς μας νά δοῦμε μέ ποιόν συμφωνεῖ· ἀπεναντίας, κάθε φορά πού εἶναι σίγουρος γιά τόν ἑαυτό του καί γιά ὅσα λέει, εἶναι «φιλάνθρωπος» καί μᾶς παρουσιάζει τή σκέψη του μέ σαφήνεια καί πληρότητα. 'Επίσης – μᾶς λέει ὁ Μετοχίτης – ὁ 'Αριστοτέλης προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά δείξει ὅτι εἶναι μαθηματικός, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν εἶναι[12]. Παρομοίως, δέν διστάζει καθόλου νά «νομοθετήσει» καί νά «συντάξει» καί «τάς ρητορικάς τέχνας», μέ τίς ὁποῖες δέν τόν συνέδεε τίποτα. Εἶναι φανερό, λέει, ὅτι ὅλη ἡ συγγραφική δραστηριότητα πού ἀφιέρωσε στούς διαφόρους τομεῖς τῆς ρητορικῆς δέν εἶχε ἄλλο σκοπό παρά «τήν διά πάντων ἀντιπολιτείαν πρός αὐτόν Πλάτωνα»[13].

Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τά κίνητρα πού ἀποδίδει ὁ Μετοχίτης στόν 'Αριστοτέλη, καθώς καί τήν ἐσφαλμένη κρίση πού διατυπώνει γιά τή σχέση τοῦ 'Αριστοτέλη μέ τή ρητορική – εἶναι φανερό ὅτι δέν γνωρίζει τίποτε γιά τά ἀριστοτελικά ἔργα τῆς πρώτης περιόδου(ια) –, δέν μποροῦμε νά μή σημειώσουμε ὅτι συνέλαβε τό πλέον σημαντικό σημεῖο γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ 'Αριστοτέλη: τή ριζική του ἀντίθεση πρός τόν Πλάτωνα. Ὑπ' αὐτό τό πρίσμα, ὅσο καλύτερα κατανοεῖ κανείς τήν κίνηση καί τήν πορεία τῆς σκέψης τοῦ 'Αριστοτέλη, τόσο αὐτός καθίσταται μία πολύτιμη πηγή γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνα.

12. *Op. cit.* 3, 5 & 7 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 23-27, 42-48 & 62).

13. *Op. cit.* 5 & 25 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 47 & 170-173). 'Ο Μετοχίτης μέμφεται αὐστηρά τόν 'Αριστοτέλη γιά τή συμπεριφορά του ἀπέναντι στόν δάσκαλό του. [Πβ. τόν δεύτερο *Ἔλεγχον κατά τῶν ἀπαιδεύτως χρωμένων τοῖς λόγοις* 12, 29-30, ed. I. Ševčenko, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, 243.]

Ὅμως, ποιά μέρη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη κρίνονται σκοτεινά καί γιατί; Ὁ Μετοχίτης δίνει ἐδῶ δείγματα μιᾶς συλλογιστικῆς ἐκπληκτικά σταθερῆς καί, θά τολμούσαμε νά ποῦμε, σύγχρονης. Σκοτεινά καί ἀμφίσημα εἶναι: ἡ «καθόλου» Φυσική, τά *Δεύτερα Ἀναλυτικά*, τά *Μετά τά φυσικά* καί οἱ πραγματεῖες *Περί ψυχῆς*. Σέ ὅλα αὐτά τά ἔργα, λέει ὁ Μετοχίτης, εἶναι πολύ δύσκολο νά συλλάβουμε μέ καθαρότητα καί βεβαιότητα αὐτό πού ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καί αὐτό πού τελικά ἐπιδοκιμάζει. Μία πυκνή ἀχλύς καλύπτει τίς ἑρμηνεῖες ἐκεῖνες μέσα στίς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης προσποιεῖται ὅτι κρύβει μυστικούς θησαυρούς[14]. Στά *Πρῶτα Ἀναλυτικά* ὅλα εἶναι σαφῆ καί τέλεια· ἡ ἐξαντλητική ἔρευνα δέν ἄφησε τίποτε πρός πραγμάτευση γιά τούς μετέπειτα. Δέν ἰσχύει ὅμως τό ἴδιο καί γιά τά *Δεύτερα Ἀναλυτικά*. Ἐνῶ ὅλες οἱ λογικές ἔρευνες τοῦ Ἀριστοτέλη σκοπό ἔχουν τή θεμελίωση τῆς ἀπόδειξης προκειμένου νά ἀποτελέσουν τή βάση τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία θά διέθετε ἔτσι μία μέθοδο ἀσφαλῆ καί ἀναγκαία, ὅταν αὐτός ἐπιχειρεῖ στά *Δεύτερα Ἀναλυτικά* νά ἐξετάσει καί νά λύσει τό πρόβλημα τῆς ἀπόδειξης, ἡ σαφήνεια καί ἡ τελειότητα τῶν *Πρώτων Ἀναλυτικῶν* ἐξαφανίζεται. Ὁ Ἀριστοτέλης ξανατυλίγεται στή συνήθη του σκοτεινότητα· ὑποκρίνεται ὅτι κρατᾶ δῆθεν μυστικά πράγματα «ἀπόρρητα καί θαυμάσια», πού ὑπερβαίνουν τή νοημοσύνη τῶν πολλῶν[15].

Τό ἴδιο συμβαίνει καί στό βιβλίο του *Περί ψυχῆς*. Σέ αὐτό κατάφερε νά διακρίνει τά προβλήματα μέ τρόπο τελειότερο ἀπό τούς προγενεστέρους του, καί μελέτησε ἔξοχα τό ζήτημα ποιά εἶναι τά πράγματα ἐκεῖνα ἀπό τήν ὕλη καί τό σῶμα, πού εἶναι ἀχώριστα ἀπό τήν ψυχή. Σέ ὅλα αὐτά τά σημεῖα, λέει ὁ Μετοχίτης, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι «τεχνίτης παντέλειος καί γνώμων τῆς φύσεως»[16]. Ὅταν, ὅμως, ἀρχίζει νά στοχάζεται καί νά διατυπώνει θεωρίες γιά τή λογική ψυχή καί τά σχετικά μέ αὐτήν, ἡ σκοτεινότητα ἐμφανίζεται καί πάλι καί δίνει στά λόγια του χαρακτῆρα χρησμῶν. Ἀπόδειξη αὐτοῦ εἶναι τό γεγονός ὅτι στό κείμενό του ἐρείδονται τόσο αὐτοί πού θεωροῦν τήν ψυχή ἀθάνατη ὅσο καί ἐκεῖνοι πού τή θεωροῦν θνητή, θεωρῶντας καί οἱ μέν καί οἱ δέ τόν Ἀριστοτέλη σύμμαχό τους[17].

Ἀλλά ἐκεῖ πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέτυχε περισσότερο ἀπό ὁπουδήποτε ἀλλοῦ εἶναι ἡ μεταφυσική του. Σέ αὐτήν δέν προσφέρει καμμία λύση σαφῆ καί ἀκριβῆ. Καλύτερα θά 'κανε ἄν δέν τήν ἔγραφε καθόλου. Ἡ μεταφυσική δέν συμβάλλει καθόλου στή δόξα του· ἀντιθέτως τοῦ τή μειώνει. Στή μελέ-

14. *Op. cit.* 3 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 28).
15. *Op. cit.* 3 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 29-31).
16. *Op. cit.* 3 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 32).
17. Loc. cit.

τη κάθε ἐπιμέρους ζητήματος ὁ Ἀριστοτέλης δημιουργεῖ στόν ἀναγνώστη τήν ἐλπίδα ὅτι, ἄν διεξέλθει αὐτό πού ὀνομάζει "πρώτη φιλοσοφία", θά βρεῖ πράγματα «ἀπόρρητα» καί μεγάλα. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει πάντοτε αὐτή τή φιλοσοφία πάνω ἀπό τίς φυσικές του ἔρευνες, ἀπό τίς ἔρευνες τῶν ἐπιμέρους καί τῆς ὕλης· ἡ θεωρία τῆς "πρώτης φιλοσοφίας" εἶναι ἀνώτερη ἀπό ὁ,τιδήποτε ἄλλο. Ὅταν ὅμως ὁ ἀναγνώστης φθάνει στήν "πρώτη φιλοσοφία", συνειδητοποιεῖ ὅτι ἐξαπατήθηκε· βρίσκει ἕναν Ἀριστοτέλη πού ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νά ἐκπληρώσει τίς ὑποσχέσεις πού εἶχε δώσει, καί πού ἐπιδιώκει νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση ὅτι διαθέτει θησαυρούς σοφίας, ἡ κατοχή τῶν ὁποίων εἶναι δύσκολη γιά τούς ἄλλους. Ὡστόσο, ἀκόμα καί στή μεταφυσική του ὁ Ἀριστοτέλης κατορθώνει νά δώσει πράγματα πού ἀξίζουν τόν θαυμασμό μας[18].

Καί γι' αὐτό ἀκριβῶς, ἐπειδή ἀπό τή μιά μεριά ὁ Ἀριστοτέλης συχνά συνέλαβε τό οὐσιῶδες σέ πολλούς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ καί ἀπό τήν ἄλλη εἶναι – συχνότερα, μάλιστα – σκοτεινός, ὁ Μετοχίτης ἀνέλαβε μέ τά ὑπομνήματά του νά διασαφήσει τή σκέψη τοῦ Σταγειρίτη, προκειμένου νά διευκολύνει καί ταυτόχρονα νά καταστήσει ἀποδοτικότερες τίς προσπάθειες ἐκείνων πού ἐπιθυμοῦν νά τή γνωρίσουν.

Ἡ κριτική τοῦ Μετοχίτη, μολονότι δέν εἶναι μικρῆς ἐμβέλειας, καθιστᾶ ἐντούτοις ἀκόμα πιό φανερό αὐτό πού ὁ Μετοχίτης ἐπιδοκιμάζει στόν Ἀριστοτέλη: εἶναι αὐτό πού μέ ἕναν σύγχρονο ὅρο θά τό λέγαμε "ἡ θετική πλευρά" τοῦ ἔργου του. Κάθε πορεία γενίκευσης μέ σκοπό τήν ἐξήγηση τῶν ἐσχάτων αἰτίων τῶν ὄντων, τό θεμέλιο τοῦ ὁρισμοῦ καί τῆς ἀπόδειξης, μαζί μέ τή θεωρία τῆς λογικῆς ψυχῆς, μέ μιά λέξη οἱ ἴδιες οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, καταδικάζονται ὡς σκοτεινές.

Νά συμπεράνουμε ἄραγε ὅτι ὁ Μετοχίτης εἶναι ἕνα "θετικό" πνεῦμα; Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψη τός προσωπικές του ἐκτιμήσεις γιά τούς Σκεπτικούς[ιβ], γιά τή φύση τῆς ἀνθρώπινης κρίσης, γιά τόν ρόλο τῶν αἰσθήσεων καί τοῦ λόγου στήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας· γιά τή διαφορά μεταξύ τῶν φυσικῶν καί τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ὅσον ἀφορᾶ τή συμβολή τους στήν ἀληθῆ καί βέβαιη γνώση καί γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τίς μαθηματικές ἐπιστῆμες ἐν γένει καί τήν καθεμιά τους χωριστά· γιά τή χρησιμότητα τῶν μαθηματικῶν ἐφαρμογῶν στόν χῶρο τῆς μηχανικῆς καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ἀναλύει αὐτή τήν τελευταία, ἰδέες πού ἐπιχειρήσαμε νά ἐκθέσουμε πολύ συνοπτικά ἀλλοῦ[19], μποροῦμε πράγ-

18. *Op. cit.* 3 & 21 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 27-28 & 155-159).
19. *La Philosophie Byzantine*, Paris 1949, 250-256 (ἑλλ. μτφ. 1977, 231-238).

ματι νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ Μετοχίτης εἶναι, μέ τόν δικό του τρόπο, ἕνα "θετικό" πνεῦμα. Θά φτάναμε, μάλιστα, ὥς τό σημεῖο νά ποῦμε ὅτι βρίσκεται στήν πρωταρχή αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ ρεύματος, τό ὁποῖο ἤξερε νά διατηρεῖ τήν ἀνεξαρτησία του ἀπέναντι στήν παράδοση. Ὅποιος δέν θαυμάζει τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη ὡς μεγάλα πνεύματα, ἔλεγε ὁ Μετοχίτης, δέν μοῦ φαίνεται ἄνθρωπος μέ νοῦ· ὅμως δέν πρόκειται νά δεχθῶ ὅσα εἶπαν αὐτοί οἱ φιλόσοφοι σάν "λόγια" τῆς Πυθίας[ιγ]. Ὁ Μετοχίτης ἤξερε νά διεισδύει στήν ἐσώτερη ἀξία τῆς μαθηματικῆς σκέψης καί νά τή συλλαμβάνει, καί συνέβαλε στήν ἀποκατάστασή της περισσότερο ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλον. Πίστευε ὅτι ἡ γνώση καί ἡ θεωρία τῆς φύσης ἑνός ὁποιουδήποτε ὄντος μέ τό ὁποῖο ἀσχολεῖται ὁ λόγος δέν ζημιώνει καθόλου τήν πίστη· διότι ἡ ἀνθρώπινη ἐπιστήμη δέν εἶναι παρά ἡ μεθοδική γνώση τοῦ κτιστοῦ. Αὐτή ἡ σκέψη, κατοχυρώνοντας ἀπό τή μιά τήν ἐλευθερία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης ἐπιστήμης, σημαίνει ἀπό τήν ἄλλη ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀκτίστου δέν εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἀλλά τῆς πίστης, ἡ ὁποία θέτει ὡς μοναδικό σταθερό καί αἰώνιο θεμέλιο τῆς ἀληθείας τόν Θεό. Καί ἐάν ὁ Ἀριστοτέλης κάθε, μά κάθε, φορά πού θέλει νά ἑρμηνεύσει τούς ἔσχατους λόγους τῶν ὄντων δέν καταφέρνει νά φθάσει σέ τίποτα σαφές, μήπως αὐτό δέν συμβαίνει ἀκριβῶς ἐπειδή ἐπιχειρεῖ νά παραβιάσει τά ὑπαρκτά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς; Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Μετοχίτης ἀποτελεῖ ἕνα παράδειγμα πού μᾶς βοηθάει νά καταλάβουμε καθαρά πῶς "θετικό" πνεῦμα καί μυστικισμός μποροῦν νά συνυπάρχουν καί νά ἀλληλοβοηθοῦνται μέσα σέ μία καί τήν αὐτή διάνοια.

Ὁ Α. Vasilief[20] ἔχει δίκιο ὅταν παρατηρεῖ ὅτι «χρειάζεται νά γίνει πολλή δουλειά ἀκόμα γιά νά γνωρίσουμε τό ἔργο τοῦ Μετοχίτη καί νά τό ἀποτιμήσουμε μέ πληρότητα». Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή θελήσαμε νά συμβάλουμε, ἀσχολούμενοι ἐδῶ μέ τή στάση του ἀπέναντι στόν Ἀριστοτέλη, πιστεύοντας ὅτι αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα κομβικό σημεῖο γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης του. Ἐξυπακούεται ὅτι μόνον ἡ δημοσίευση ὅλων τῶν ἔργων του θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἐκφραστοῦμε μέ περισσότερη βεβαιότητα καί ἀκρίβεια γιά τόν ρόλο καί τή σπουδαιότητά του στό πνευματικό κίνημα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα[ιδ].

20. A. Vasilief, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, Paris 1930, 411 [*Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, μτφ. Δ. Σαβράμης, ἐκδ. Μπεργκαδῆ, Ἀθήνα 1954, 886].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

α. Αὐτή τήν ἐλπίδα τήν ἐκφράζει στό 4° ποίημά του (*Εἰς τόν σοφόν Νικηφόρον τόν Γρηγορᾶν ὑποθῆκαι καί περί τῶν οἰκείων αὐτοῦ συνταγμάτων*, 206-232, 280-284 καί 298-306), ὅπου καθιστᾶ (μέ τρόπο σχεδόν φορτικό) τόν καλύτερο μαθητή του, τόν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, ὑπεύθυνο γιά τή διαφύλαξη τῶν καρπῶν τοῦ πνευματικοῦ του μόχθου (ed. I. Ševčenko & J. Featherstone, «Two Poems by Theodore Metochites», *Greek Orthodox Theological Review* 26, 1 & 2 (1981), 36-38).

β. Τό βασικότερο ἀπό αὐτά εἶναι ἐκεῖνο πού δηλώνει ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου: τό γεγονός ὅτι ὁ Μετοχίτης, ὅπως καί πολλοί Ἀναγεννησιακοί φιλόσοφοι, τοποθετήθηκαν κριτικά (καί μάλιστα συχνά μέ ὑψηλούς τόνους) ἀπέναντι στόν Ἀριστοτέλη. Γιά τήν ἀναγεννησιακή κριτική κατά τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. ἐνδεικτικά Π. Κονδύλη, *Ἡ κριτική τῆς μεταφυσικῆς στή νεότερη σκέψη. Ἀπό τόν ὄψιμο Μεσαίωνα ὥς τό τέλος τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1983, 82-84, 125-128 καί passim.

γ. Πβ. Β. Ν. Τατάκης, *Θέματα χριστιανικῆς καί βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1952, 147-194 («Πλατωνισμός καί ἀριστοτελισμός στό Βυζάντιο»).

δ. Βλ. μία ἀκριβέστερη διατύπωση τοῦ ἴδιου μελετητῆ ἀλλοῦ (*op.cit.*, 147), «Ἡ εἰσδοχή τους [sc. τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη] στή Βυζαντινή σκέψη ἔγινε μέ δυό τρόπους: ἄμεσα καί ἔμμεσα. Ἔμμεσα, μέσον τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, καί ἄμεσα, ἀπό τά κείμενα τῶν ἴδιων τῶν φιλοσόφων, πού ποτέ δέν ἔπαψαν, φαίνεται, οἱ Βυζαντινοί νά τά μελετοῦν».

ε. Ἡ διαστολή αὐτή εἶναι τόσο σχηματική ὥστε καταντᾶ ἄκρως ἐπισφαλής. Καταρχήν, τό ἕνα ἀπό τά δύο σκέλη της, ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Θωμισμοῦ ὡς «systématisation du christianisme commandée par le seul aristotelisme», πού ὁδηγεῖ στή θέση ὅτι σύμφωνα, ὑποτίθεται, μέ τόν Θωμᾶ, «ὅ,τι ἀληθεύει φιλοσοφικά ἀληθεύει καί χριστιανικά» καί ὅτι «ἀληθινή φιλοσοφία ... καί χριστιανισμός συμπίπτουν» (Β. Ν. Τατάκης, *op. cit.*, 157), εἶναι ἱστορικά ἀβάσιμο. Ὅπως γνωρίζουμε, ἡ θωμική χρήση τοῦ Ἀριστοτέλη στή θεολογία δέν ἦταν «διατεταγμένη» ὑπό καμμίαν ἔννοια. Ἀφορμή της ἦταν ὁ ἀριστοτελισμός τοῦ δασκάλου τοῦ Θωμᾶ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου, καί βάση της ἡ πεποίθηση τοῦ ἴδιου τοῦ Θωμᾶ ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα γνωστικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου. Σκοπός της ἦταν ἀπό τή μία ἡ συγκρότηση ἑνός κατά τό δυνατόν συνεκτικοῦ καί πλήρους θεολογικοῦ συστήματος, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀριστοτελικά θεμελιωμένης φιλοσοφικῆς θεολογίας τοῦ Ἀβερρόη (πού τότε εἰσέβαλλε στή Δύση) μέ τά ἴδια της τά ὅπλα. Ἀξίζει, μάλιστα, νά σημειωθεῖ ὅτι ὅλα αὐτά ἔγιναν καταρχήν σέ ἐπίπεδο καθαρά ἀτομικό καί συνάντησαν ἀντιδράσεις ἀπό ἀρκετούς θεολόγους καί ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι διέβλεπαν στή θωμική μίξη χριστιανισμοῦ καί ἀριστοτελισμοῦ ἕναν σοβαρό κίνδυνο φιλοσοφοποίησης τοῦ πρώτου καί συνεπῶς ἀπώλειας τῆς οὐσίας του, ἡ ὁποία πιστευόταν ὅτι συνίσταται στόν ὑπερβατικό χαρακτῆρα του ὡς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας (βλ. ἐνδεικτικά F. C.

Copleston, *History of Philosophy* [1950], Vol. 2, Part II, Image Books 1962, 144-155 passim· Π. Κονδύλης 1983, 32-33). 'Οπίσης ὁ Θωμᾶς διέκρινε τά ἐπίπεδα τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας πολύ πιό ξεκάθαρα ἀπ' ὅσο ἀφήνεται ἐδῶ νά ἐννοηθεῖ. 'Υποστήριζε ὅτι ὁρισμένες ἀπό τίς χριστιανικές διδασκαλίες (ὅπως π.χ. ἡ ὕπαρξη καί ἡ ἑνότητα τοῦ Θεοῦ) μποροῦν νά ἀποδειχθοῦν καί φιλοσοφικά, ἐνῶ κάποιες ἄλλες (π.χ. ἡ τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ ἢ ἡ μή ἐξ ἀϊδίου δημιουργία τοῦ κόσμου) ὄχι.

Σκοπός, πάντως, τῆς παραπάνω ἀντιδιαστολῆς τοῦ Β. Ν. Τατάκη μεταξύ ὀρθοδοξίας καί ρωμαιοκαθολικισμοῦ φαίνεται πώς στήν πραγματικότητα ἦταν λιγότερο νά περιγραφεῖ ἡ οὐσία τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων καί περισσότερο νά ἐξαρθεῖ τό μυστικό στοιχεῖο τῆς ὀρθόδοξης 'Ανατολῆς, προκειμένου αὐτή νά φανεῖ πλησιέστερη στήν οὐσία τῆς θρησκείας ἀπό τόν ρωμαιοκαθολικισμό. Ἄλλωστε, ἀκόμα καί ἡ πρακτική ἐξίσωση τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ μέ τόν θωμικό σχολιαστικισμό εἶναι ἄκρως ἐπισφαλής. 'Ως γνωστόν, μέσα στούς κόλπους τοῦ πρώτου ἀναπτύχθηκαν ποικίλα θεολογικά καί φιλοσοφικά ρεύματα, μερικά ἀπό τά ὁποῖα διέφεραν ριζικά ἀπό τόν Θωμισμό, καί μάλιστα ἀκριβῶς ὡς πρός τό σημεῖο ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τήν αἰχμή τῆς κριτικῆς τοῦ Τατάκη: τή θεολογική νομιμότητα τῆς χρήσης τοῦ 'Αριστοτέλη στή θεολογία καί τόν τρόπο αὐτῆς τῆς χρήσης. 'Η κριτική αὐτή ἀσκήθηκε σέ ὀξύτερους τόνους καί μέ διάθεση ὄχι νουθετική ἀλλά πολεμική καί ἀνατρεπτική ἀπό τή Μεταρρύθμιση καί τούς περισσότερους ἐκπροσώπους ἢ ὀπαδούς της ὥς σήμερα. Στήν κριτική αὐτή ἔχει ἀπαντήσει (ἀρκετά πειστικά, παρ' ὅλες τίς ὑπερβολές σέ ἐπιμέρους σημεῖα) ὁ É. Gilson (*Christianisme et Philosophie*, Paris 1949, 75-113 «Catholicisme et Philosophie»· *The Philosophy of Thomas Aquinas. Authorised Translation from the Third Revised & Enlarged Edition of "Le Thomisme". Translated by E. Bullough*, New York 1937, 128· *The Spirit of Thomism*, New York 1964, 61-83· *Introduction à la philosophie chrétienne*, Paris 1960, 59-77), ὁ ὁποῖος ὑπογράμμισε τή θωμική ἀποδοχή τῆς ὕπαρξης ὁρίων στήν προσπάθεια τοῦ λόγου νά κατανοήσει τό περιεχόμενο τῆς θεόθεν ἀποκεκαλυμμένης πίστης καί τόν Θεό τόν ἴδιον, δηλ. αὐτό ἀκριβῶς πού ἐδῶ θεωρεῖται διακριτικό γνώρισμα τῆς βυζαντινῆς θεολογίας (γνώρισμα, παρεμπιπτόντως, πού καταχρηστικά καί μόνο δηλώνεται μέ τόν ὅρο "μυστικισμός", τοῦ ὁποίου ἕνα μόνο συστατικό στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀποδοχή τοῦ Θείου ὡς ὄντος πού ὑπερβαίνει τίς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου λόγου).

'Επίσης, ο E. Von Ivánka ἐκτιμᾶ ὅτι «θά ἦταν σοβαρό σφάλμα καί ἀφελής ἀπλοποίηση ἄν ἀντιπαρατάσσαμε στήν ἀνατολική ἀποφατική θεολογία μία δυτική θεολογία ρασιοναλιστική καί καταφατική». Αὐτή ἡ (ψευδής) ἐντύπωση, συνεχίζει, δημιουργήθηκε ἐξαιτίας καθαρά ἱστορικῶν λόγων· λόγω δηλαδή τοῦ ὅτι οἱ δύο θεολογίες ἀναπτύχθηκαν μέσα σέ διαφορετικό φιλοσοφικό περιβάλλον (πβ. π.χ. ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω γιά τόν ἀβερροϊσμό), ἀντιμετώπισαν διαφορετικές προκλήσεις καί κατά συνέπεια ὑπογράμμισαν διαφορετικές πτυχές τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας (*Platonismo cristiano. Recezione e trasformazione del Platonismo nella Patristica [Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964]. Presentazione di G. Reale, introduzione di W. Beierwaltes, traduzione di E. Peroli,* Milano 1992, 346-349).

στ. Βλ. τούς χαρακτηρισμούς τοῦ Philippus Bechy, ὁ ὁποῖος προλόγισε τήν ἔκδοση τῆς λατινικῆς μετάφρασης τῶν σχολίων τοῦ Μετοχίτη ἀπό τόν G. Hervetus (Βασιλεία 1559), «...luculentas Theodori Metochitae in Aristotelis preclarissimos atque

utilissimos *Physicae Auscultationis ac Parvorum* insuper, ut vocant, *Naturalium* libros, *Paraphrases*, quae sine controversia prolixissimos tam Graecorum quam Latinorum commentarios multis parasangis excedunt...» («τίς πλούσιες παραφράσεις τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου στά διάσημα καί ἄκρως χρήσιμα βιβλία τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως* καθώς καί τῶν *Μικρῶν Φυσικῶν*, ὅπως λέγονται, τοῦ 'Αριστοτέλη, οἱ ὁποῖες ἀναμφήριστα ὑπερβαίνουν κατά παρασάγγας ἀκόμη καί τά πιό πολλά ὑποσχόμενα ὑπομνήματα τόσο τῶν 'Ελλήνων ὅσο καί τῶν Λατίνων...») (*Theodorus Metochites, Paraphrasis in Aristotelis universam naturalem philosophiam. Überzetzt von Gentianus Hervetus. Neudruck der ersten Ausgabe Basel 1559 mit einer Einleitung von Ch. Lohr* [Cagl, 3], Stuttgart-Bad Cannstatt 1992, praefatio, 9). Βλ. ἐπίσης τόν πρόλογο τοῦ Henricus Pantaleon στή $2^{η}$ ἔκδοση τῆς μετάφρασης στή Βασιλεία τό 1562: «Hic ergo Theodorus Metochita, magni judicii homo, regia via incedens, omnes libros Aristotelis, quos de naturali philosophia conscripsit, et quae in scholis optimae institutis publice praelegi solent, paraphrasticos doctissime exposuit, sensum Aristotelis breviter explicando, ut sine controversia multorum Graecorum et Latinorum commentarios praesenti studio superavit» («Αὐτός λοιπόν ὁ Μετοχίτης, ἄνθρωπος μέ ὑψηλή κρίση, ἀκολουθῶντας τή βασιλική ὁδό, παρουσίασε παραφραστικά μέ τρόπο ἄκρως παιδαγωγικό ὅλα τά βιβλία πού ἔχει γράψει ὁ 'Αριστοτέλης γιά τή φυσική φιλοσοφία καί τά ὁποῖα εἴθισται νά ἀναγινώσκονται καί νά ἑρμηνεύονται δημοσίως στίς καλύτερες τῶν Σχολῶν, ἐξηγῶντας συνοπτικά τό νόημα τοῦ κειμένου, ἔτσι ὥστε μέ τό ἔργο του αὐτό νά ἀποδεικνύεται ἀναμφήριστα ἀνώτερος ἀπό τά ὑπομνήματα πολλῶν 'Ολλήνων καί Λατίνων») (*apud* Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τόμος Α´, Βενετία 1872, οη´-οθ´). Διαφορετική, πάντως, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ Τατάκη εἶναι ἡ ἐκτίμηση τῆς Maria Cristina Vitali, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ παραφράσεις τοῦ Μετοχίτη «δέν εἶχαν ποτέ μεγάλη ἀπήχηση στή λατινική Δύση» («Théodore Métochite et sa "Paraphrasis in libros III *De anima Aristotelis*"», στό: *L'homme et son univers au moyen âge. 7e Congrès international de philosophie médiévale, Louvain–la–Neuve & Leuven*, 30 août – 4 septembre 1982, ed. J. Follon, Vol. I, Louvain–la–Neuve 1986, 273). Ὅσο γιά τά παραπάνω ἀναγεννησιακά ἐγκώμια, πέρα ἀπό τό αὐτονόητο ὅτι ἕνας λόγιος πού ἀναλαμβάνει νά προλογίσει ἕνα ἔργο, προφανῶς θά ἐκφραστεῖ θετικά γι' αὐτό, ἀπό τό περιεχόμενό τους γίνεται φανερό ὅτι τά ὑπομνήματα τοῦ Μετοχίτη τά ἐκτιμοῦσαν ὄχι γιά τήν ἑρμηνευτική πρωτοτυπία τους ἀλλά γιά τήν καταλληλότητά τους ὡς διδακτικῶν ἐγχειριδίων, προσόν πού προφανῶς ἕλκυε τούς ἀριστοτελιστές δασκάλους τῆς 'Αναγέννησης, οἱ ὁποῖοι, ὡς γνωστόν, συνήθως ἦσαν καί ἀριστοτελικοί. Εἶναι, μάλιστα, πολύ πιθανό ὅτι οἱ ἀναφερθέντες ἐγκωμιαστές δέν εἶχαν ὑπ' ὄψη τους τή δριμεῖα (σχεδόν προσβλητική) ἀντιαριστοτελική κριτική τῶν *Miscellanea*, τά ὁποῖα ἐκδόθηκαν γιά πρώτη φορά τό 1821. Ὅσον ἀφορᾶ τό θέμα τῆς πρωτοτυπίας (τό θέμα ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει ἴσως περισσότερο ἀπό ὅλα τόν ἱστορικό τῶν ἰδεῶν), ἡ ἐκτίμηση τῆς Eva de Vries – Van der Velden (*op. cit.*, 117, σημ. 17) εἶναι ἡ ἑξῆς: «Ὅταν ἀντιπαραβάλλει κανείς τίς παραφράσεις τῶν *Φυσικῶν* καί τοῦ *Περί ψυχῆς* [τοῦ Μετοχίτη] μέ τά ὑπομνήματα τῶν Θεμιστίου, Σιμπλικίου, Φιλοπόνου, Ψελλοῦ καί Σοφονία, βλέπει ὅτι ὁ Μετοχίτης ἔδωσε ἁπλῶς συνόψεις τῶν δικῶν τους ἀναλύσεων καί ὅτι ἁπλοποίησε τά προβλήματα». Παρόμοιες ἐκτιμήσεις ἐκφράζει καί ἡ Maria Cristina Vitali ἀναφορικά μέ τήν παράφραση τοῦ Μετοχίτη στό τρίτο βιβλίο τοῦ *Περί ψυχῆς* (*art. cit.*, 273-278), ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐν λόγω παράφραση, ὅπως καί ὅλη ἡ φιλοσοφική παραγω-

γή τοῦ Μετοχίτη, δέν παρουσιάζει καμμία πρωτοτυπία (*art. cit.*, 275 & 278).

Τό πρόβλημα πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἀνάγνωση τῆς (ὄχι πλήρους) λατινικῆς μετάφρασης τοῦ Hervetus ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ὡς καί σήμερα, δυστυχῶς, ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἀποτιμήσει κανείς τίς παραφράσεις τοῦ Μετοχίτη. 'Εξαίρεση ἀποτελοῦν μόνον ὁ πρόλογος, τόν ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Κ. Ν. Σάθας (*op. cit.*, οθ΄-πδ΄) καί ὁ ὁποῖος δέν εἶχε μεταφραστεῖ ἀπό τόν Hervetus, καί ἡ παράφραση τοῦ *Περί ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως*, πού ἐκδόθηκε ἀπό τόν H. J. Drossaart Lulofs (*Aristotelis «De somno et vigilia» liber, adjectis veteribus translationibus et Theodori Metochitae commentario*, Leiden 1943, 13-36, ὅπου περιλαμβάνεται καί ὁ πρόλογος: 11-12). Σέ αὐτά πρέπει νά προσθέσει κανείς τήν ἔκδοση ἑνός χωρίου τοῦ Μετοχίτη (βλ. Ch. Lohr, *op. cit.*, 110-111), πού ἀναφέρεται στό παράδοξο τοῦ 'Αχιλλέα καί τῆς χελώνας, ἀπό τόν C. E. Ruelle στό ἄρθρο του, «L'argument d'Achille (Aristote, *Physique*, VI, 9). Commentaire inédit de Théodore Métochite», *Revue de Philologie* 31, 1907, 105-110. Γιά τά καταλογογραφημένα χειρόγραφα τῶν παραφράσεων βλ. I. Ševčenko, *op. cit.*, 41, note 6.

Οἱ παραφράσεις τοῦ Μετοχίτη ἐκτιμᾶται ὅτι γράφτηκαν μεταξύ τῶν ἐτῶν 1320 καί 1325 (Eva de Vries – Van der Velden, *op. cit.*, 125).

ζ. Τό ποίημα τό ἔχουν ἐκδώσει, μαζί μέ ἀγγλική μετάφραση, οἱ I. Ševčenko & J. Featherstone (art. cit., 28-45). Γιά τή χρονολόγησή του (μεταξύ 1325 καί 1328) βλ. Eva de Vries – Van der Velden, *op. cit.*, 125 & 263.

η. Πβ. τόν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Descartes: *Regulae ad directionem ingenii* (*Κανόνες γιά τήν καθοδήγηση τοῦ πνεύματος*).

θ. Τό σκεπτικό τοῦ συγγραφέα εἶναι ὅτι ὁ Μετοχίτης ἐπιμένει ἰδιαίτερα στόν λεπτομερειακό χαρακτῆρα τῶν ἀναλύσεων τοῦ 'Αριστοτέλη, πρᾶγμα πού σημαίνει, ὑποτίθεται, ὅτι ἀναφέρεται (ἐγκωμιαστικά) μόνο στά *Περί ζώων μορίων*, *Περί ζώων γενέσεως*, *Περί ζώων κινήσεως* κ.τ.ὅ Πρόθεσή του δέ ἦταν ἐνδεχομένως νά ἀπαλλάξει τόν Μετοχίτη ἀπό τήν ἀντίφαση τῆς ταυτόχρονης ἐγκωμιαστικῆς καί ἐπικριτικῆς στάσης του ἔναντι τῶν *Φυσικῶν*. Ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ Μετοχίτης μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ θετική του ἀναφορά ἀφορᾶ *ὅλα* τά φυσικά ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη, «Οὕτω δή [sc. «ἐντελέστατα», «ἐπιτυχέστατα» κ.τ.ὅ.] πάντα *καθόλου* τε καί κατά μέρη τά τῆς φύσεως προτίθεται...» (*Miscellanea* 11· ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 83). Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω (σ. *Miscellanea* 3· ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 28), ὡς «καθόλου» φυσική ὁ Μετοχίτης *ἐννοεῖ τά Φυσικά. Τήν ἐκτίμησή του, μάλιστα, εἰδικά γιά τήν Φυσικήν ἀκρόασιν* ὁ Μετοχίτης τήν ἐκφράζει καί στό 4° ποίημά του (στίχ. 250, ed. I. Ševčenko & J. Featherstone, *art. cit.*, 38), ὅπου ἀναφέρεται στήν παράφραση τοῦ ἐν λόγῳ ἀριστοτελικοῦ ἔργου πού συνετάχθη ἀπό τόν ἴδιο. 'Εάν δέ ἀνατρέξουμε στήν παράφραση τήν ἴδια (βλ. Ch. Lohr, *op. cit.*, 1-182), μᾶλλον μάταια θά ἀναζητήσουμε ὑπαινιγμούς ἀρνητικούς γιά τό ἔργο. 'Ωστόσο ὁ Μετοχίτης προβαίνει καί σέ διάκριση τῶν φυσικῶν ἔργων τοῦ 'Αριστοτέλη στά *Φυσικά* ἀπό τή μιά καί σέ ὅλα τά ὑπόλοιπα ἀπό τήν ἄλλη, προκειμένου νά ἐγκωμιάσει τά δεύτερα γιά τήν ἀκρίβεια καί τή σαφήνειά τους καί νά μεμφθεῖ τό πρῶτο γιά τά ἀντίθετα (*Miscellanea* 3· ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 27-28). Πρόκειται γιά ἀντίφαση; 'Εκτιμῶ πώς ὄχι. Μία μέση, διόλουσ ἀντιφατική καί, τό σημαντικότερο,

σαφῆ στάση βλέπει κανείς στό προοίμιο τῶν ὑπομνημάτων (ed. K. N. Σάθας, loc. cit.). 'Εκεῖ ὁ Μετοχίτης ἀπό τή μιά διατυπώνει κατά τοῦ 'Αριστοτέλη τήν κατηγορία γιά σκόπιμη ἀσάφεια (ed. K. N. Σάθας, *op. cit.*, π΄) καί ἀπό τήν ἄλλη δηλώνει ὅτι τό περιεχόμενο τῶν φυσικῶν ἔργων τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι τόσο σημαντικό (*op. cit.*, πα΄), ὥστε ἄξιζε ὁ κόπος πού κατέβαλε γιά νά διασκευάσει τά ἔργα αὐτά «πρός τό σαφέστερον» (*op. cit.*, π΄), προκειμένου νά καταστοῦν βατά γιά κάθε ἐνδιαφερόμενο. 'Εν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ κριτική καί ὁ ἔπαινος τοῦ Μετοχίτη γιά τά φυσικά ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη δὲν ἔρχονται σέ ἀντίφαση, διότι ἀφοροῦν διαφορετικά πράγματα: τό ὕφος ἡ πρώτη καί τό περιεχόμενο ἡ δεύτερη. Πάντως, τό ζήτημα τῆς στάσης τοῦ Μετοχίτη ἀπέναντι στό πρόβλημα τῆς ἀξίας τῶν *Φυσικῶν* θά λυθεῖ μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα μόνο μετά τήν ἔκδοση ὅλων τῶν ἔργων τοῦ Μετοχίτη καί εἰδικότερα ὅσων ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό ἀριστοτελικό *corpus*. 'Από τήν στώρα ἔρευνα ἐπί τοῦ θέματος τῆς στάσης τοῦ Μετοχίτη ἀπέναντι στόν 'Αριστοτέλη ἐν γένει ἄς μνημονευθεῖ ἡ εργασία τῆς Eva de Vries – Van der Velden (*op. cit.*, 117-127), ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι πρόκειται γιά στάση ριζικά ἀντιφατική, ἡ ὁποία ξεκινᾶ ἀπό μία βαθύτερη ἀντιφατική στάση τοῦ Μετοχίτη ἀπέναντι στή φιλοσοφία ἐν γένει.

ι. 'Ο χαρακτηρισμός τῆς «ἔρευνας» τοῦ Μετοχίτη ἀναφορικά μέ τά αἴτια τῆς σκοτεινότητας καί τῆς ἀμφισημίας τοῦ 'Αριστοτέλη ὡς «ψυχαναλυτικῆς» δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιτυχής. Τό διακριτικό γνώρισμα τῆς ψυχανάλυσης ὡς ἔρευνας τῶν ψυχικῶν φαινομένων δέν εἶναι τό γεγονός ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτει στοιχεῖα ἀπό τόν ψυχικό κόσμο ἑνός ὑποκειμένου ἄγνωστα σέ ἐμᾶς (αὐτό εἶναι γνώρισμα ἤ, καλύτερα, στόχος, κάθε ψυχολογικῆς ἔρευνας), ἀλλ' ὅτι ἀποκαλύπτει στοιχεῖα ἄγνωστα στό ἴδιο τό ἀναλυόμενο ὑποκείμενο. Ὅπως ὅμως θά δοῦμε, ὁ Μετοχίτης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σκοτεινότητα καί ἡ ἀμφισημία τοῦ 'Αριστοτέλη ἦσαν σκόπιμες καί ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι τό κίνητρό του ἦταν ἡ κενοδοξία. 'Επ' αὐτοῦ ὁ Μετοχίτης εἶναι ξεκάθαρος: «Τό τῆς ἀσαφείας 'Αριστοτέλει δι' ἐπιμελείας περί τάς οἰκείας συντάξεις *ἐπίτηδες* ἐστι» (*Miscellanea* 3· ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 23· πβ. τό προοίμιο τῶν παραφράσεων, ed. K. N. Σάθας, *op. cit.*, π΄).

Σύμφωνα μέ τήν Eva de Vries – Van der Velden (*op. cit.*, 123, σημ. 23), ὁ Μετοχίτης δέν ἦταν ὁ πρῶτος πού ἄσκησε αὐτή τήν κριτική στόν 'Αριστοτέλη· πέντε προγενέστεροι καί δύο σύγχρονος τοῦ Μετοχίτη βυζαντινοί συγγραφεῖς, ὑποστηρίζει, θεωροῦν κι αὐτοί τήν ἀσάφεια τῶν ἔργων τοῦ Σταγειρίτη σκόπιμη: Φώτιος, Ψελλός, Μιχαήλ 'Οφέσιος, 'Ιωάννης Ζωναρᾶς, Γρηγόριος Κύπρου, Σοφονίας καί Νικηφόρος Χοῦμνος. Στήν πραγματικότητα, πάντως, οἱ ἐν λόγῳ βυζαντινοί συγγραφεῖς θεωροῦν τήν ἀριστοτελική ἀσάφεια ἁπλῶς συνειδητή καί ὄχι σκόπιμη· μέ ἄλλα λόγια, ἐκτιμοῦν ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης εἶχε ἐπίγνωση τῆς ἑρμηνευτικῆς δυσκολίας πού παρουσιάζουν τά ἔργα του ἐξ αἰτίας τοῦ γλωσσικοῦ τους ἐνδύματος, ἐνῶ ὁ Μετοχίτης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης ἐσκεμμένα ἐκφράστηκε ἀσαφῶς, προκειμένου νά συγκαλύψει πραγματικά κενά καί ἀδυναμίες τῆς σκέψης του. Στό 12° ποίημά του, πάντως (303-307· ed. M. Cunningham, J. Featherstone & S. Georgeopoulou, «Theodore Metochites's Poem to Nikephoros Kallistos Xanthopoulos», *Harvard Ukrainian Studies* 7, 1983 [*Okeanos. Essays Presented to I. Ševčenkoon his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Ed. by C. Mango & O. Pritsak with the Assistance of U. M. Pasicznik*], 110), ὁ Μετοχίτης ἀποδίδει στή σκοτεινότητα τῶν

ἔργων τοῦ 'Αριστοτέλη (καί συγκεκριμένα τῶν φυσικῶν) στόν «νόον» (τήν ὑψηλή σκέψη) καί στήν «φωνάν» (τό ὕφος) τοῦ Σταγειρίτη.

ια. 'Ο συγγραφέας ὑπαινίσσεται τούς ἀριστοτελικούς διαλόγους, ἀπό τούς ὁποίους σήμερα σώζονται μόνον ἀποσπάσματα. Πρόκειται γιά τόν λεγόμενο "Aristoteles deperditus" (βλ. τίς συνοπτικές ἀναφορές τοῦ W. D. Ross, *Aristotelis fragmenta selecta*, Oxonii 1958, Praefatio, v-vii, ἐνῶ γιά βιβλιογραφία ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀνατρέξει στόν I. Düring, *'Ο 'Αριστοτέλης. Παρουσίαση καί ἑρμηνεία τῆς σκέψης του* [1963], Α΄ μτφ. Π. Κοτζιά-Παντόλη, ἐκδ. Μ.Ι.Ο.Τ., 'Αθήνα 1991, 37-38).

ιβ. *Miscellanea* 61 (ed. C. G. Müller & Th. Kiessling, 370-377). Γιά τόν σκεπτικισμό τοῦ Μετοχίτη καί τοῦ μαθητῆ του Νικηφόρου Γρηγορᾶ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπόρροια τοῦ πλατωνισμοῦ τους ἀπό τή μιά καί τοῦ φιντεϊσμοῦ τους ἀπό τήν ἄλλη, βλ. Ι. Α. Δημητρακόπουλος, *Νικολάου Καβάσιλα, «Κατά Πύρρωνος»*. Κριτική ἔκδοση, νεοελληνική μετάφραση (ὑπό ἔκδοση).

ιγ. Πρόκειται γιά ἀπάντηση τοῦ Μετοχίτη σέ ἐπιστολή τοῦ Νικηφόρου Χούμνου, ὅπου ὁ δεύτερος ἐξέφρασε αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἄποψη (βλ. Eva de Vries – Van der Velden, *op. cit.*, 132).

ιδ. Μισόν αἰῶνα μετά, τό αἴτημα αὐτό παραμένει ἀκόμα σέ μεγάλο βαθμό ἀνεκπλήρωτο. Στήν παλαιότερη ἐκδοτική συμβολή τοῦ I. Ševčenko (*Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, 177-298) πρέπει νά προστεθεῖ βασικά ἡ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ *'Ηθικοῦ ἤ Περί παιδείας (Θεόδωρος Μετοχίτης, 'Ηθικός ἤ Περί παιδείας. Εἰσαγωγή, κριτική ἔκδοση, μετάφραση, σημειώσεις Ι. Δ. Πολέμης*, 'Αθήνα 1995). Γιά τά δύο μείζονα ἔργα, ὅμως, τοῦ Μετοχίτη, τήν παράφραση τῶν φυσικῶν ἔργων τοῦ 'Αριστοτέλη καί τά *Miscellanea*, μένει ἀκόμα ἀνικανοποίητο τό αἴτημα τό μέν πρῶτο νά γνωρίσει τήν *editio princeps* στό ἑλληνικό πρωτότυπο, τό δέ δεύτερο νά γνωρίσει μία ἔκδοση σημαντικά ἀρτιότερη ἀπό αὐτήν τοῦ 1821.

Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης

Η πρόοδος της έρευνας για τη μεσαιωνική βοιωτική ιστορία

Παρόλο* που η σημασία της βοιωτικής ιστορίας κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους (4ος-15ος αι.) θεωρείται ότι υστερεί συγκριτικά με το μεγάλο ειδικό βάρος που είχε κατά την αρχαιότητα, εντούτοις είναι λίαν αξιοσημείωτο το γεγονός ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες (κυρίως κατά την τελευταία τριακονταετία 1965-1995) παρουσιάζεται σημαντική ποσοτική και ποιοτική αύξηση της βοιωτολογικής μεσαιωνικής ιστορικής βιβλιογραφίας, ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης, ιδιαίτερα στα πλαίσια μιας εμφανούς ακμής του κλάδου της τοπικής ιστορίας στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Η ακμή αυτή έχει εκδηλωθεί είτε μέσω της σύγκλισης πολλών τοπικών ιστορικών συνεδρίων, διεθνών ή πανελληνίων (μεταξύ τους τα τρία μέχρι τώρα διεθνή βοιωτολογικά, με εκδεδομένα ήδη τα πρακτικά των δύο πρώτων), καθώς και μέσω της δημοσίευσης αρκετών μονογραφιών ή μικρότερων μελετών και άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά ή συμμείκτους τόμους.

Σκοπός της ανακοίνωσής μας είναι τα ιχνηλατήσει και να καταγράψει τις σχετικές βοιωτολογικές ιστορικές συμβολές ως προς τα δύο κύρια τμήματα της μεσαιωνικής ιστορίας του χώρου, δηλ. του βυζαντινού (4ος αι.-1204) και του λατινικού (1204-1458/60). Σημειώνουμε εδώ ότι η αναφορά μας θα γίνει σχεδόν αποκλειστικά σε δημοσιεύματα που άμεσα συνδέονται – δια των τίτλων τους – με βοιωτολογικά θέματα και όχι σε γενικότερου περιεχομένου έργα, αν και συχνά τα τελευταία πραγματεύονται λεπτομερώς ζητήματα της μεσαιωνικής βοιωτικής ιστορίας.

1. Γενικές μελέτες περί μεσαιωνικής Βοιωτίας: Ήδη πριν μια δεκαετία, στο Α΄ Διεθνές Βοιωτολογικό Συνέδριο στη Θήβα (1986), τα μέλη του προγράμματος "Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας" του Κέντρου (τώρα Ινστιτούτου) Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. είχαμε παρουσιάσει συλλογική ανακοίνωση με κάτοψη της έρευνας για όλη τη μεσαιωνική περίοδο μέσα από

* Ανακοίνωση στο Γ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Σπουδών (Θήβα, 4-8 Σεπτ. 1996).

τα χωρία των βυζαντινών κ.ά. μεσαιωνικών πηγών του προγράμματος, καθώς και με εκτυπώσεις των χωρίων αυτών από Η/Υ. Το κείμενο εκείνο εκδόθηκε στα Πρακτικά συνεδρίου και σ' αυτό έγινε, μεταξύ άλλων, μνεία σε διάφορα ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, όπως, λ.χ., αυτό στην αινιγματική μνεία του Βυζαντινού χρονογράφου του 11ου αι. Σκυλίτζη για κάθοδο του Βούλγαρου αντάρτη Πέτρου Δελεάνου το 1040/41 "εν Θήβαις", όπου *"ἀναιρεῖται πλῆθος τῶν Θηβαίων πολύ"*[1]. Επίσης στα ίδια Πρακτικά τυπώθηκε η ανακοίνωση της Geneviève Mitsou-Talon για την καταλανοκρατία στη Βοιωτία την περίοδο 1311-80[2]. Ατυχώς, όμως, μόνο περίληψη τυπώθηκε στα ίδια Πρακτικά της ανακοίνωσης του αείμνηστου Freddy Thiriet περί "της λατινικής κατάρρευσης" στην 7η δεκαετία του 14ου αι.[3], κάτι που επίσης ισχύει για την ενδιαφέρουσα ανακοίνωση (στα ισπανικά) του Luis A. García Moreno για τη γοτθική εισβολή στη Βοιωτία, που διαβάστηκε στο Β΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο της Λιβαδειάς[4]. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι προσεχώς συμπεριλαμβάνεται στην ύλη του περιοδικού "*Βυζαντινός Δόμος*" ειδικό άρθρο του νέου μελετητή της μεσαιωνικής βοιωτικής ιστορίας Φάνη Καλαϊτζάκη για την "τουρκική", δηλ. την ουγγρική, εισβολή στον κεντροελλαδικό χώρο το 943, που παραδίδεται στο Βίο του οσίου Λουκά (έκδ. Δ. Σοφιανός, παρ. 61, σσ. 119 νεοελλ. απόδ., 195 κείμενο)[5]. Τέλος, θα ήθελα να σημειώσω τη μικρή μονογραφία του Δημήτρη Πάνου για την καταλανοκρατία στο βοιωτικό χώρο, που δημοσιεύτηκε πρόσφατα (1994) ως έκδοση της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης της Λεβαδειάς[5α]. Η μικρή αυτή ιστορική σύνθεση, ατυχώς, αφενός μεν "πάσχει" από

1. Βασιλική Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα Γαλάκη – Σ. Λαμπάκης – Τ. Λουγγής – Α. Σαββίδης, "Boeotia mechanographica medioevalis", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988 (*ΠΔΣ* Α΄ Βοιωτ. Μελ.), 407-44 με 23 εκτυπώσεις από Η/Υ αποδελτιωμένων πηγών διαχρονικώς για το βοιωτικό χώρο. Επανεκδ. στην *ΕΕΣτΜ* 6, 1990, 485-96. Για τη μνεία του Σκυλίτζη βλ. *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, σ. 410 και *ΕΕΣτΜ* 6, 488. Για τον επικεφαλής των ηττημένων βυζαντινών στρατευμάτων Ιωάννη Αλακασ(σ)έα, βλ. Α. Σαββίδης, "Ο βυζαντινός οίκος των Αλακάδων-Αλακασέων, β΄ μισό 10ου – τέλος 11ου αι.", *Βυζαντιακά* 11, 1991, 235-6 (αρ. 2) (= του ιδ., *Μελετήματα*, εδώ στη σημ. 27, [217-18, αρ. 2]). Επίσης, πρόσφατα το λ. Αλακασσεύς ή Αλακάς του Α. Σαββίδη στο *ΕΠΛΒΙΠ* 1, 1996, 199 (αρ. 2).

2. G. Mitsou-Talon, "Les Catalans en Béotie au 14e s.", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 481-9.

3. F. Thiriet, "La guerre de succession et la déconfiture "Latine" dans les années soixante du 13e s.", στο ιδ., 709-11.

4. L. A. García Moreno, "Las invasiones de los Godos en Boeocia", Πρόγραμμα εργασιών (1992), σ. 57. Desideratum η έκδοσή της.

5. Φ. Καλαϊτζάκης, "Ούγγροι Τούρκοι στον ελλαδικό χώρο κατά το 10ο αι.", *ΒΔ* 8-9, 1995-7 (υπό έκδ.).

5α. Δ. Πάνου, *Οι Καταλάνοι στη Βοιωτία*, Λεβάδεια 1994. Πρβλ. βιβλιοκρισία του Α. Σαββίδη στον υπό έκδ. *ΒΔ* 8-9, 1995-7. Ο Πάνου τονίζει τη λέξη Καταλανοί στην παραλήγουσα.

βιβλιογραφική ανεπάρκεια, αφού, μεταξύ άλλων, δεν έχει λάβει υπόψη της το σπουδαιότερο διεθνώς σύγγραμμα για την ιστορία του καταλανικού δουκάτου των Αθηνών, γραμμένο από τον κορυφαίο Αμερικανό αρχαιολόγο και ιστορικό Kenneth Setton[5β], αφετέρου, δε, δεν παρακολουθεί τις επιστημονικές εξελίξεις ως προς ορισμένα νέα πορίσματα σχετικά με την τόσο σημαντική αυτή εποχή, όπως, λ.χ., την άποψη ότι η περιβόητη σύγκρουση του 1311 μεταξύ Καταλανών και Φράγκων του Αθηναϊκού Δουκάτου έλαβε χώρα κοντά στον Αλμυρό και όχι στον Κηφισσό ή την Κωπαΐδα, όπως έχει κατ' επανάληψη υποστηριχθεί[5γ].

2. Εγκυκλοπαιδικά έργα: Αξιοσημείωτη είναι και η πρόσφατη παραγωγή άρθρων-λημμάτων σε σοβαρά εγκυκλοπαιδικά-λεξικογραφικά ιστορικά έργα, όπως, λ.χ., την "*Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ*" (άρθρο του Machiel Kiel για τη Λιβαδειά)[6], την ελληνική έκδοση της "*Μεγάλης Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας*" (άρθρο του Ν. Φαράκλα περί Βοιωτίας)[7] το αγγλόφωνο "*Λεξικό του Βυζαντί-*

5β. K. Setton, *Catalan domination of Athens 1311-88*, Cambridge Mass 1948 και London, *VR*, 1975. Μια κίνηση προς τη σωστή κατεύθυνση στην ελληνική βιβλιογραφία για έγκυρη και τεκμηριωμένη γνώση της καταλανοκρατίας στον ελλαδικό χώρο θα ήταν η ανάληψη της μετάφρασης της σημαντικής αυτής μονογραφίας, με πλήθος στοιχείων για το βοιωτικό χώρο. Προϋπόθεση μιας επιτυχούς έκδοσης, όμως, θα ήταν η επιμέλεια/φροντίδα του έργου από ειδικό επιστήμονα και – ει δυνατόν – υπό την αιγίδα κάποιας επιστημονικής εταιρείας ή ενός παραπλήσιου σωματείου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα!

5γ. Βλ. σχετικά τη θεμελιακή συμβολή του David Jacoby, "Catalans, Turcs et Vénitiens en Romanie 1305-32: un nouveau témoignage de Marino Sanudo", *Studi Medievali Spoleto III*, τόμ. 15.1, 1974, 217-61, εδώ 223-30. Πρβλ. και Koder-Hild (παρακάτω στη σημ. 13), 171 (λήμμα Halmyros), 187 (λ. Kephissos), Peter Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, London-N. York 1995, ευρετήριο σ. 391α: λ. Halmyros, battle at, Ν. Νικολούδης, λ. "Αλμογάβαροι", *ΕΠΛΒΙΠ* 1, 1996, 268. Για την τοποθέτηση της μάχης σε βοιωτικό έδαφος (Κηφισσός/Κωπαΐδα) βλ., μεταξύ άλλων, Α. Σαββίδης, "Καταλανική Εταιρεία", *ΜΓΕ* 31, 1984, 414, (πρβλ., όμως, του ίδ., "Περί του βυζαντινού κρατιδίου της Θεσσαλίας", *ΠΣ Β΄ Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα 1994, 76, σημ. 3), K.-P. Todt, "Katalanische Kompagnie", *LM* 5.5, 1990, στήλ. 1055 και Alice Mary Talbot, "Catalan Grand Company", *ODB*, 389 (βλ. και τα χωρία στο Νικηφόρο Γρηγορά, έκδ. Βόννης, Α΄, 251-2 και Ramon Muntaner, έκδ. A. de Bofarul, Barcelona 1860, 456). Επίσης, βλ. τη συλλογική ανακοίνωση του προγράμματος *ΤΠΒΙ(ΒΧ)* (εδώ σημ. 1): *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 417 = *ΕΕΣτΜ* 6, 1990, 496. Για την φραγκική κατάκτηση του βοιωτικού χώρου το 1204 βλ. Locke (εδώ σημ. 5β) και Μιχ. Κορδώσης, "Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας (sic) από τους Φράγκους: ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα", *ΙστΓεω* 1, 1985-86 (και αυτοτελώς: Θεσσαλονίκη 1986), ευρετήριο σσ. 196-7 (λ. Θήβα), 197 (Λεβάδεια).

6. M. Kiel "Livadya", *EI²* 5, τεύχ. 79-80, 1979, 778-80 (βιβλιογραφία).

7. Ν. Φαράκλας, "Βοιωτία", *ΜΣΕ* 5, 1979, ιδ. 667. Βλ. επίσης Γ. Γάτος, "Λεβάδεια", *ΜΣΕ* 19,

ου της Οξφόρδης" (διάφορα λήμματα των Timothy Gregory, Anthony Cutler και Alexander Kazhdan)[8], το γερμανόφωνο "*Λεξικό του Μεσαίωνα*" (λήμμα του Johannes Koder περί Ελλάδος και Θηβών, και του Marcel Restle περί Οσ. Λουκά)[9], το επίσης γερμανόφωνο "*Προσωπογραφικό Λεξικό της Παλαιολόγειας Εποχής*" (λήμμα περί Σίμωνος Ατουμάνου)[10] καθώς και η παλαιότερη "*Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*" (λήμμα του Εμμ. Κωνσταντινίδη για τη μητρόπολη Θηβών και Λεβαδείας)[11].

3. Ιστορική γεωγραφία και τοπογραφία: Όπως είναι ήδη γνωστό, οι δύο αυτοί κλάδοι παρουσιάζουν ιδιαίτερη άνθηση τις τελευταίες δεκαετίες ως προς τις μεσαιωνολογικές σπουδές, σημαντικές είναι, μάλιστα, και οι σχετικές βοιωτολογικές συμβολές, κυρίως στα αγγλικά και στα γερμανικά (χρονικά, μάλιστα, προηγήθηκαν, στα πρώτα τους στάδια, της αντίστοιχης θεμελιακής συμβολής του John Fossey για την Βοιωτία των κλασικών χρόνων, τότε που η περιοχή αποτελείτο από ομοσπονδία πόλεων-κρατών)[12]. Και πρώτα, το γνωστό εγχειρίδιο περί Ελλάδος και Θεσσαλίας (ως διοικητικών ενοτήτων του Βυζαντίου) των γνωστών βυζαντινολόγων της σχολής της Βιέννης Johannes Koder και Friedrich Hild, το 1976, με αναλυτικά λήμματα και πλούσιες βιβλιογραφίες για τις κυριότερες βοιωτικές πόλεις/κώμες (Θήβα, Λεβάδεια, Ορχομενός, Θεσπιαί, Θίσβη, Κορώνεια, Χαιρώνεια, Υηττός, Στείρι), για τις μονές (Οσ. Λουκά, Σαγματά) ή για άλλες περιοχές (Κωπαΐς)[13]. Μακάρι να μεταφράζονταν στα ελληνικά και τα περί Ελλάδος λήμματα, όπως έχει γίνει με τα αντίστοιχα θεσσαλικά στο περιοδικό "*Θεσσαλικό Ημερολόγιο*" της Λάρισας.

Τα πρώτα πορίσματα του συστηματικού έργου της βοιωτικής αποστολής

1980, 318 και τα λήμματα του Περ. Ροδάκη στη *ΜΓΕ*: "Βοιωτία" (τ. 15, 1980, 188), "Θήβα", (τ. 27, 1983, 336).

8. *ODB*: "Boeotia" (σ. 300, του A. Kazhdan με χρήση των Bintliff-Snodgrass / βλ. εδώ αρ. 3), "Hellas" (σ. 911 του T. Gregory), "Hosios Loukas" (σ. 949-950 του A. Cutler), "Thebes in Boeotia" (σ. 2032, του T. Gregory), "Thebes, Cadastre of" (σσ. 2032-33, του A. Kazhdan).

9. J. Koder, "Hellas", *LM* 4. 10, 1989, στήλ. 2122 και "Theben", *LM* 8. 3, 1996, στήλ. 611-12. M. Restle, "Hosios Lukas", LM 5.1, 1990, στήλ. 132.

10. *PLP* 1, 1976, αρ. 1648. Σχετικό το λήμμα του Κ. Τσικνάκη, "Σίμων Ατουμάνος", *ΠΒΛ* 9Α, 1988, 263-4.

11. Εμ. Κωνσταντινίδης, "Θηβών και Λεβαδείας μητρόπολις", *ΘΗΕ* 6, 1995, στήλ. 515-6 (βιβλιογρ.).

12. J. Fossey, *Topography and population of ancient Boeotia*, Chicago 1988.

13. J. Koder-F. Hild, *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Wien 1976, τα λ. Chaeronia (σ. 138), Hyettos (227-8), Koroneia (192-3), Lebadeia (200-1), Lukas Hosios (205-6), Orchomenos (227-8), Sagmatas Kloster (252-3), Steiri (263), Thebae (269-71), Thespiae, Thisbae (275) κ.ά.

του Cambridge/Bradford, που ξεκίνησε το 1978/79 με την υποστήριξη της Βρεταννικής Ακαδημίας και τη συνδρομή της Βρεταννικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, δημοσιεύτηκαν το 1985 από τους αρχαιολόγους J. Bintliff και A. Snodgrass[14]. Η επιτόπια έρευνά τους έδειξε ότι, μετά από τους δυσχερείς για τη Βοιωτία "σκοτεινούς χρόνους" (6ος-9ος αι.), ακολούθησε μια εποχή σχετικής ανάκαμψης κατά τους αιώνες 10ο έως 12ο (πάντα στα πλαίσια του θέματος Ελλάδος), ενώ η λατινική περίοδος μετά το 1204 παρουσιάζει πληθυσμιακή αύξηση. Τα συμπεράσματα αυτά συμπληρώνονται πρόσφατα από την ανακοίνωση του J. Bintliff στο Β΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο σχετικά με τη Ν. Δ. Βοιωτία, στις περιοχές των Θεσπιών, της Αλιάρτου, καθώς και στην πολίχνη της Υηττού της Β. Βοιωτίας[15]. Συζητούνται εδώ οι δύο κύριες φάσεις της μετάβασης α) από την πόλη της ύστερης αρχαιότητας στο φεουδαρχικό σκηνικό του μεσαίωνα, και β) από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους, με τη διαμόρφωση των πρώτων πυρήνων των χωριών. Ιδιαίτερη έμφαση προσδίδεται στη λατινική και τουρκική παρουσία / κυριαρχία στο βοιωτικό χώρο, με αποτέλεσμα τις επελθούσες πληθυσμιακές μεταβολές.

Το 1986 κυκλοφόρησε μια σημαντική συμβολή, επίσης στα αγγλικά, των Cliff Slaughter και Χαράλαμπου Κασίμη, κυρίως ασχολούμενη με τη νεότερη εποχή, αλλά και ιδιαίτερα χρήσιμη για τους μελετητές που ασχολούνται με την υστερομεσαιωνική εποχή και την πρώιμη Τουρκοκρατία-εποχή που θα πρέπει να μελετηθεί περισσότερο και συστηματικότερα. Στη συμβολή αυτή με τίτλο "Κοινωνικο-ανθρωπολογικές πτυχές της βοιωτικής αγροτικής κοινωνίας" εξετάζονται θέματα με ιδιαίτερη έμφαση στην κατοχή γης και στη μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ αγροτικής και βιοτεχνικής απασχόλησης – με επικέντρωση στο μεγάλο θέμα των εποικισμών των Αλβανών στην περιοχή από το 1380 περίπου και εξής, δηλ. 30 χρόνια περίπου μετά την εγκατάσταση 8000 Αλβανών στο Δεσποτάτο του Μορέως (σημειώνουμε το συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός των χωριών της περιοχής της Θήβας ήταν, κατά το μέγιστο τμήμα του, αλβανικής προέλευσης, αν και κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ισχύει για την ίδια τη Θήβα)[16].

14. J. Bintliff-A. Snodgrass, "The Cambridge / Boeotian Expedition: the first four years", *JFA* 12, 1985, 147-49. Πρβλ. A. Kazhdan, "Boeotia", *ODB*, 300.

15. J. Bintliff, "The two transitions: current research of the origins of the traditional village in central Greece", *EEBoιM* Β΄1, 1995 (= *ΠΑΣ* Β΄ Βοιωτ. *Μελ.*), 605-14. Επίσης επανεκδόθηκε (με πλούσιο χαρτογραφικό υλικό, σχεδιαγράμματα κλπ.) στους J. Bintliff-Helena Hamerow (επιμ.), *Europe between Late Antiquity and the Middle Ages. Recent archaeological and historical research in Western and Southern Europe*, Oxford, BAR intern. Ser. αρ. 617, 1995, σσ. 111-30.

16. C. Slaughter-Ch. Kasimes, "Some social-anthropological aspects of Boeotian rural society: a field report", *BMGS* 10, 1986, 103-59, ιδ. 107-9 για την περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ. Πάντως,

Ακόμα, πολύ σημαντικές εδώ οι παρατηρήσεις για την παράδοση για το στρατοχώρι ("κατούντα") της περιοχής της Χάρμαινας, δυτικά της σημερινής θέσης, στο χωριό Μαυρομάτι, Ν-Α της Αλιάρτου και Β-Δ των Θεσπιών, που δείχνουν ότι το πρόβλημα των αλβανικών εγκαταστάσεων στην περιοχή πρέπει να μελετηθεί περισσότερο.

Κλείνοντας το τμήμα αυτό θα έπρεπε να αναφέρουμε ακόμα δυο πρόσφατες συμβολές, επίσης γραμμένες στα αγγλικά: την ανακοίνωση του Frank Trombley στο Β΄ Διεθνές Βοιωτολογικό Συμπόσιο περί επιγραφικών μαρτυριών για την κοινωνία, την οικονομία και τον εκχριστιανισμό της Βοιωτίας στην ύστερη αρχαιότητα[17], καθώς και την ανακοίνωση του Archibald Dunn στα πρακτικά του Β΄ Βοιωτολογικού Συνεδρίου σχετικά με τα προβλήματα των ιστορικών και αρχαιολογικών δεικτών της οικονομικής μεταβολής στη βυζαντινή Βοιωτία της μέσης βυζαντινής περιόδου (εξετάζεται η κρίσιμη εποχή από τις σλαβονικές επιδρομές του 600 περίπου ως τις απαρχές της λατινικής κατάκτησης περί το 1200)[18]. Και εδώ στο προσκήνιο βρίσκεται το ζήτημα της μεταβολής της πληθυσμιακής συγκρότησης, τονίζεται μάλιστα ότι η αρχαιολογική έρευνα και η επισταμένη μελέτη των μνημείων συμβάλλει σημαντικά στον εντοπισμό της συρρίκνωσης ή και εγκατάλειψης διαφόρων περιοχών. Τέλος, μνημονεύεται και εδώ η ανάκαμψη / αναβίωση των βοιωτικών αστικών κέντρων στους 11ο και 12ο αιώνες, αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι το αυτό ισχύει και για τη βοιωτική επαρχία.

4. Προσωπογραφία, κοινωνία και διοίκηση: Θα ήταν περιττό, νομίζω, να τονίσουμε εδώ τη σημασία της έκδοσης του "Κτηματολογίου των Θηβών" το 1959 από τον αείμνηστο Νίκο Σβορώνο για την κοινωνία, την οικονομία και την προσωπογραφία της Βοιωτίας των 11ου και 12ου αι. Ήδη έχουν γραφεί

στη σ. 108 το "Δεσποτάτο" του Μορέως αποκαλείται εσφαλμένα "Δουκάτο" ("Duchy"!). Στη Βοιωτία η πλειοψηφία των αρχικών Αλβανών εποίκων έφθασε στην ύστερη περίοδο της εκεί καταλανοκρατίας. Περί το 1380, ή λίγο αργότερα, ο βασιλιάς της Αραγώνος Πέτρος Δ΄ έδωσε παροχές γαιών σε δύο χιλιάδες περίπου Αλβανούς, προσπαθώντας να ενισχύσει τις θέσεις του κατά των Ναβαρραίων στην περιοχή, ενώ οι νέοι αυτοί έποικοι απαλλάχτηκαν από φορολογικές υποχρεώσεις για μία διετία και "συγκεντρώθηκαν στην περιοχή της εισόδου της κοιλάδας των Θηβών και στις προσπελάσιμες ακτές" (σ. 108).

17. Fr. Trombley, "Boeotia in Late Antiquity: epigraphic evidence on society, economy and christianisation", στον τόμο *Boiotika. Vorträge vom 5. Internationalen Böotien-Kolloquium*, München 1989, 215-28.

18. Arch. Dunn, "Historical and archaeological indicators of economic change in middle Byzantine Boeotia and their problems", *EEBoιM* Β΄2, 1995, 755-74.

πολλά για το σπουδαίο αυτό κείμενο, που διαφωτίζει σημαντικές πτυχές της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας και του αυτοκρατορικού φοροτεχνικού συστήματος, με τους πίνακες των ονομάτων των φορολήπτων, των ποσών των αναλογούντων φόρων αλλά και τις περιπτώσεις φοροαπαλλαγών[19]. Το "Κτηματολόγιο", μαζί με άλλες σημαντικές πηγές της εποχής, όπως οι Νικήτας Χωνιάτης, Ιωάννης Τζέτζης, το καταστατικό της Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης στη Θήβα και ο Βίος του οσ. Μελετίου του Νέου (γραμμένο στο β΄ μισό του 12ου αι. από τον λόγιο επίσκοπο Μεθώνης Νικόλαο) έχουν χρησιμοποιηθεί πρόσφατα εκτενώς από τον Αμερικανό βυζαντινολόγο Charles Brand σε μελέτη του που τιμά ιδιαίτερα, με σημαντικές παρατηρήσεις, την κοινωνική θέση της Θηβαίας γυναίκας κατά τους 11ο και 12ο αι., στα πλαίσια της έρευνας του για το status της γυναίκας στη βυζαντινή επαρχία κατά την ίδια περίοδο[20]. Ιδιαίτερα προβάλλονται εδώ οι συνθήκες εργασίας και η ιστουργική δεινότητα των Θηβαϊσών μεταξοτεχνητριών, που φαίνεται ότι διατηρήθηκαν και μετά την απαγωγή του μεγαλύτερου μέρους τους από τους Νορμανδούς το 1147/8, όπως επίσης και το εμπόριο μεταξοβιοτεχνίας στην πόλη τους. Και άλλα στοιχεία για το κοινωνικό status των Θηβαϊσών παρέχει το καταστατικό της Ναυπακτιωτίσσης, απ' όπου πληροφορούμαστε ότι στα τέλη του 11ου – αρχές 12ου αι. οι Θηβαίες μπορούσαν να κατέχουν αυτοτελώς γη, κάτι που επιβεβαιώνει το "Κτηματολόγιο" (κατά το οποίο οι χήρες μπορούσαν να διατηρήσουν την κτηματική περιουσία των θανόντων συζύγων τους), ενώ ο Βίος του οσ. Μελετίου του Νέου, που έδρασε στο β΄ μισό του 11ου αι., κάνει λόγο για μια Θηβαία υποψήφια νύφη που, τελικά, μετά από προφητική παραίνεση του οσίου προς τον πατέρα της να αναβάλλει το γάμο γιατί έμελλε σύντομα να γίνει δεκτή από

19. N. Svoronos, "Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux 11e et 12e s.: la cadastre de Thèbes", *BCH* 83, 1959, 1-145, 805-25 (και αυτελώς, Paris 1959) (= του ίδ., *Études sur l'* *organization intérieure, la société et l' économie byzantin*, London, *VR*, αρ. III). Ανάμεσα στα 40 περίπου ονόματα των οίκων της εύπορης τοπικής βυζαντινής nobilitas αναφέρονται οι: Καλλονάς, Καστελιάνος, Λαμπαδάριος, Λεοβάχος (στο καταστατικό της Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης το όνομα γράφεται με –ω: εδώ, παραπάνω, σημ. 91), Λογαράς, Μανιάκης, Μελιτηνός, Πανάρετος, Πάρδος, Πόθος, Πολιτιανός, Ρενδάκιος, Σαμωνάς, Σισίνιος, Τορνίκιος, Φιλάγρης και Χαγέ. Αυτοί ήσαν α) μεγαλογαιούχοι (μεγάλοι ιδιοκτήτες)· και β) μικρογαιούχοι (μικρομεσαίοι γαιοκτήμονες-καλλιεργητές) με τις μικρές τους επιχειρήσεις, που ονομάζονται "στάσεις". Πρβλ. A. Kazhdan, "Thebes cadastre of", *ODB*, 2032-3, που τονίζει ότι οι περισσότεροί τους ήσαν μεσαίοι οφφικιάλιοι (άρχοντες, πρωτοσπαθάριοι, σπανθαροκανδιδάτοι, κόμητες, δρουγγάριοι, πρωτοκαγκελλάριοι κλπ.), ενώ μόνο ένας από τους φοροκαταβλητές χαρακτηρίζεται "πτωχός".

20. Ch. Brand, "Some Byzantine women of Thebes-and elsewhere", *"Το Ελληνικόν": Studies in honor of Speros Vryonis*, Α΄, New Rochelle, New York 1993, 59-68.

τον δικό της νυμφίο, πράγματι σύντομα πέθανε (έγινε, δηλ., νύμφη του νυμφίου των παρθένων Ιησού, όπως χαρακτηριστικά γράφεται στο Βίο), ενώ ή ευμεγέθης προίκα της μοιράστηκε από τον πατέρα της στους φτωχούς της πόλης[21]. Τέλος, για μια πληρέστερη προσωπογραφική εικόνα της περιοχής κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, ελπίζεται ότι κάποτε θα δημοσιευθεί η μη πραγματοποιηθείσα στο Β΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο ανακοίνωση του αειθαλούς Κυπριολόγου Κώστα Χατζηψάλτη για τους Βυζαντινούς αξιωματούχους με θητεία στα θέματα Ελλάδος (ίδρ. 9ος αι. / ένωση με θέμα Πελοποννήσου 11ος αι.) και Κύπρου (ίδρ. επί Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα, 9ος αι.). Μεταξύ αυτών των αξιωματούχων και ο Νικηφόρος (Γ΄) Βοτανειάτης[28]. Αναλυτική προσωπογραφική μελέτη για τα πρόσωπα της βυζαντινής Βοιωτίας – με όσο το δυνατόν πληρέστερο κατάλογο των στρατηγών του θέματος Ελλάδος – αποτελεί desideratum της έρευνας.

5. Ιστορία και τοπογραφία της Θήβας: Μελετημένη παλαιότερα ως προς διάφορες πτυχές της λατινικής της κατοχής κυρίως από Αμερικανούς επιστήμονες (π.χ., μελέτες των Kenneth Setton και George Dennis για τα προβλήματα περί την άλωση της πόλης στους Ναβαρραίους το 1378 ή 1379)[23], η Θήβα έτυχε εκτενούς ενασχόλησης το 1985 από τον Σαράντη Συμεώνογλου, που παρουσίασε ογκώδη μονογραφία στα αγγλικά, καλύπτοντας διαχρονικά το θέμα "Η τοπογραφία της Θήβας από την Εποχή του Χαλκού ως τα νεότερα χρόνια", με ειδικό, μεταξύ άλλων, κεφάλαιο τιτλοφορούμενο "Η Θήβα στα χριστιανικά χρόνια"[24]. Το βιβλίο αυτό, παρά την εν γένει προσφορά του, άφησε αρκετά κενά

21. Στο ίδιο, 62, σημ. 9.

22. Κ. Χατζηψάλτης, "Αξιωματούχοι του βυζαντινού κράτους που υπηρέτησαν και στα δύο θέματα της Ελλάδος και της Κύπρου", *ΕΕΒοιΜ* Β΄ 1, 1995, 541 (περίληψη).

22a. Προσωπογραφικές πληροφορίες για τους αξιωματούχους του θέματος Ελλάδος υπάρχουν στην τεκμηριωμένη συλλογή σφραγίδων των J. Nesbitt και N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Β΄: *South of the Balkans, the south of Asia Minor*, Washington 1994, 22-49 (Hellas), 60-1 (Thebes), 72, αρ. 22.29 (Krinites [Arotras]).

23. K. Setton, "The archbishop Simon Atumano and the fall of Thebes to the Navarrese in 1379", *BNJ* 18, 1945-49 (έκδ. 1960) 112-3 (= του ιδ. *Europe in the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*, London, *VR*, 1974, αρ. VI), G. Dennis, "The capture of Thebes by the Navarrese: 6 March 1378 and other chronological notes in two Paris manuscripts", *OCP* 26, 1960, 42-50 (= του ιδ. *Byzantium and the Franks 1350-1420*, *VR*, 1982, αρ. XV).

24. S. Symeonogiou, *The topography of Thebes from the Bronze Age to modern times*, Princeton, N.J. 1985, ιδίως σσ. 156-170 ("Thebes in the Christian Era").

ως προς διάφορα ζητήματα της βυζαντινής Θήβας[25]. Το 1986 δεν πραγματοποιήθηκε η ανακοίνωση του γνωστού βυζαντινολόγου Jadran Ferluga περί της βυζαντινής Θήβας κατά τον 12ο αι. στο Α΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο. Εντούτοις, το κείμενό της εκδόθηκε το 1991 στο ιταλικό βυζαντινολογικό περιοδικό "*Rivista di Bizantinistica*", στην ιταλική γλώσσα[26]. Έτσι, το κενό μιας ευρύτερης σύνθεσης των διαθεσίμων στοιχείων περί της Θήβας από τα τέλη του 10ου ως τις αρχές του 13ου αι. επεχείρησε να καλύψει ο ομιλών πριν από 8 χρόνια στο νέο τότε ειδικό περιοδικό "*Ιστορικογεωγραφικά*"[27], τονίζοντας μεταξύ άλλων το status της πόλης ως πρωτεύουσας-έδρας του θέματος Ελλάδος από τον 9ο αιώνα, τη σημασία της ως κέντρου της βυζαντινής διοίκησης του κεντροελλαδικού χώρου, αλλά και ως κέντρου εμπορίου έως τη λατινική κατάκτηση του 1204, παρέχοντας παράλληλα διάφορα στοιχεία τοπογραφίας και προσωπογραφίας (λ.χ., κατάλογο αξιωματούχων του θέματος). Προεξαγγελτικά, όμως, θέλω εδώ να τονίσω ότι η αμέσως προγενέστερη περίοδος της θηβαϊκής ιστορίας (περίπου από το 580/82 ως το 872), μια περίοδος συνήθως λογιζόμενη ως σιωπηρή και σκοτεινή λόγω της αραιότητας πηγών ή αρχαιολογικών τεκμηρίων, έχει γίνει πρόσφατα αντικείμενο επισταμένης έρευνας από τον Φάνη Καλαϊτζάκη στα πλαίσια των μεταπτυχιακών εργασιών ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών και πρόκειται να δημοσιευθεί στον αναμενόμενο 7ο τόμο του περιοδικού "*Βυζαντιναί Μελέται*"[28].

6. Εμπόριο και οικονομία της Θήβας: Τα πολύτιμα αρχεία της βενετικής συλλογής των Morozzo della Rocca και Lombardo για την περίοδο 1072-1256 έχουν χρησιμοποιηθεί από την Μαρία Χαιρέτη στην ανακοίνωσή της στο Α΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο περί Βενετών εμπόρων στη Θήβα, όπου περιλαμβάνονται και χρήσιμα προσωπογραφικά στοιχεία περί Βενετών εμπόρων και

25. Βλ. σχετικά τη βιβλιοκρισία του J. Huxley, *CR* 31.7, 1987, 68-72, ιδίως 71-2.

26. J. Ferluga, "Tebe bizantine nel XII secolo", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 708 (περίληψη). Αναφορά στις κυριότερες πηγές του: "Νικήτας Χωνιάτης, Βενιαμίμ Τουδέλης, αλ-Ιντρίσι. Του ιδ. "Teba bizantina quale centro economico nel XII secolo", *RB* 1.4, 1991, 19-29.

27. Α. Σαββίδης, "Η βυζαντινή Θήβα, 996/7 - 1204", *ΙστΓεω.* 2, 1987-88, 33-51 (= του ιδ. *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 1992, [279-98]).

28. Φ. Καλαϊτζάκης, "Η Θήβα στη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων, τέλη 6ου-τέλη 9ου αι.", *ΒΜ* 7 (υπό έκδ.). Εξετάζεται το πρόβλημα της "εξαφάνισης" των 7ου και 8ου αιώνων, καθώς και της αναβίωσης του λόφου της Καδμείας (τέλη 8ου – πρώτες δεκαετίες 9ου αι.) εξαιτίας μιας νέας στρατιωτικο-οικονομικής ανάκαμψης λόγω της καίριας τοποθεσίας της πόλης σε κομβικό οδικό σημείο (η Θήβα ως στρατιωτικό κέντρο-βάση της τοπικής αριστοκρατίας). Ήδη η μελέτη κυκλοφόρησε: *ΒΜ* 7 (1996), 603-45.

αξιωματούχων[29], η προγενέστερη, όμως, πιθανή βενετική παρουσία στην πόλη ατυχώς δεν είναι δυνατόν ακόμη να μελετηθεί εκτενώς, αφού δεν πραγματοποιήθηκε και δεν δημοσιεύτηκε η σχετική ανακοίνωση του J. Ferluga στο Β΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο[30] για τους πρώτους Βενετούς στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τους 9ο-12ο αι. Από την άλλη πλευρά, περιορισμένη χρήση της βιβλιογραφίας γίνεται από την Geneviève Mitsou-Talon στην ανακοίνωσή της για το εμπόριο και τη βιοτεχνία του μεταξιού στη Θήβα από τον 8ο ως τον 14ο αιώνα, επίσης στο Β΄ Βοιωτολογικό, όπου επίσης εμφανίζονται ορισμένες προβληματικές χρονολογήσεις (όπως, λ.χ., του ταξιδιού του Βενιαμίν εκ Τουδέλης στον ελλαδικό χρόνο στο 1159, αντί του ορθού 1164/5-66)[31]. Κατ' εξαίρεσιν, πάντως, μνημονεύω εδώ την πρόσφατη γενικότερου περιεχομένου συμβολή του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ David Jacoby για την παραγωγή και εμπορία μεταξιού στο Δ. Βυζάντιο πριν από την 4η Σταυροφορία, με εκτενέστατη αναφορά στη Θήβα, παρά το γεγονός ότι δεν είναι αποκλειστικά βοιωτολογική συμβολή[31α].

7. Ιουδαίοι της Θήβας: Αυτό είναι κεφάλαιο ιδιαίτερα σημαντικό στη μεσαιωνική ιστορία της πόλης. Στις αρχές της 10ετίας του '80 ο γνωστός εβραιολόγος-μεσαιωνολόγος Steven Bowman εξέδωσε δύο σημαντικές μελέτες για τη συνέχιση της ιουδαϊκής παρουσίας στη Θήβα κατά τον 14ο αιώνα, μετά την καταλανική έλευση και εγκατάσταση εκεί, με σημειώσεις και σχόλια για την σχετική επιγραφική παράδοση[32]. Συνολική πάντως θεώρηση – διάγραμμα της παρουσίας αυτής από τα μέσα του 11ου αι., όταν οι Ιουδαίοι έφθασαν στην πόλη διωγμένοι από τους Φατιμίδες της Αιγύπτου, ως τον 15ο, όταν έλαβε χώρα η οθωμανική κατάκτηση της Βοιωτίας, έδωσε πρόσφατα σε μελέτη του στον

29. Μ. Χαιρέτη, "Βενετοί έμποροι στη Θήβα από τον 11ο αι.", *EEBoιM* Α΄ 1, 1988, 577-89.

30. J. Ferluga, "I primi Veneziani nell' impero bizantino, sec. IX-XIII", *EEBoιM* Β΄ 1, 1995, 539-540 (περίληψη). Βλ. παραπάνω, εδώ, σημ. 26.

31. G. Mitsou-Talon, "Le commerce et l' industrie de la soie à Thebes du 8e au 14e s.", *EEBoιM* Β΄ 2, 1995, 775-83, ιδίως 776. Για τη χρονολόγηση τής έλευσης του Βενιαμίν στο Βυζάντιο βλ. Τώρα *Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159-73*, μετ. Φωτεινή Βλαχοπούλου (από την αγγλική μετ. του M. Adler), εισαγ., σχόλ., βιβλιογρ. Κ. Μεγαλομμάτης – Α. Σαββίδης, Αθήνα 1994, 34 με τη σημ. 7 για τις διάφορες απόψεις / αποκλίσεις.

31a. D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade", *BZ* 84-85, 1991-92, 452-500, passim, με πλούσια βιβλιογραφία.

32. St. Bowman, "Jews in 14th-century Thebes", *Byzantion* 50, 1980, 403-9 και "Jewish epitaphs in Thebes", *REJ* 141, 1982, 317-330.

7ο τόμο του *"Βυζαντινού Δόμου"* ο Φ. Καλαϊτζάκης[33], επικεντρώνοντας κυρίως το ενδιαφέρον του στο β΄ μέρος του 12ου αιώνα με την επίσκεψη και τις σχετικές παρατηρήσεις του Βενιαμίν της Τουδέλης μεταξύ 1164/5-66, και στην περίοδο 1204-1460, μια περίοδο τριών αλλεπάλληλων λατινικών καταχών, κατά την οποία, όπως τονίζει, εξακολούθησε η ιουδαϊκή παρουσία στο χώρο.

8. Οθωμανική κατάκτηση Βοιωτίας και πρώιμη Τουρκοκρατία: Στο Α΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο του 1986 είχε προγραμματιστεί η ανακοίνωση για την πληθυσμιακή αύξηση και την οικονομική άνθηση των βοιωτικών χωριών της πρώιμης Τουρκοκρατίας (1466-1570) του Machiel Kiel, οθωμανολόγου του Πανεπιστημίου του Μονάχου και συντάκτη του περί Λιβαδειάς άρθρου στην διεθνούς κύρους *"Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ"*[34]. Πολλά έχασε η βοιωτολογία με την μη πραγματοποίηση της δημοσίευσης της εργασίας αυτής, που θα βασιζόταν στην μελέτη του φορολογικού καταστίχου (δεφτεριού) του καζά της Λιβαδειάς για το έτος 1466, δηλ. λίγα χρόνια μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης του βοιωτικού χώρου. Εδώ "τα πρώιμα φορολογικά κατάστιχα μας προσφέρουν, για πρώτη φορά, κάποιο μέσο για την αναπαράσταση της κατάστασης στη βοιωτική επαρχία μετά τις καταλανικές και ναβαρρικές καταστροφές, καθώς και για την έκταση της αλβανικής εποίκησης"[35]. Τις φάσεις και τον χαρακτήρα της οθωμανικής ενσωμάτωσης της Βοιωτίας – με διαδοχικές καταλήψεις και ανακαλήψεις, κυρίως της Θήβας και της Λιβαδειάς, από το 1435 και εξής, ιδίως κατά την κρίσιμη περίοδο 1456-8 και 1460 – εξέτασε στο Β΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο, καθώς και σε μεταγενέστερη ειδική μικρή μονο-

33. Φ. Καλαϊτζάκης, "Διάγραμμα της ιστορίας των Εβραίων της Θήβας κατά το μεσαίωνα", *ΒΔ* 7, 1993-94, 23-37.

34. M. Kiel, "Livadya", *EI^2* 5, τεύχη 79/80, 1979, 778-80. Δεν υπάρχει αντίστοιχο λήμμα για τη Θήβα ("Istifa" / "Istife"), που δεν συμπεριελήφθη στα πλαίσια του γράμματος "I" ούτε και στα συμπληρωματικά τεύχη (supplements) της *EI^2*.

35. M. Kiel, "Population growth and economic expansion in the villages of Boeotia and its effects on the spread of monasticism in the early Turkish period (1466-1570) according to the Ottoman administrative sources", *EEBoιM* Α΄ 1, 1988, 1146 (περίληψη). Διάφορα στοιχεία περί Θήβας και Λιβαδειάς υπάρχουν στις συμβολές του ιδ., "Remarks on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of the poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research", *EB* 26.4, 1990, 70-104, ιδίως 77, 78, 80 (πίν.), 90, 94, 96, 102, "Byzantine architecture and painting in central Greece, 1460-1570: its demographic and economic basis according to the Ottoman census and taxation registers for Central Greece preserved in Istanbul and Ankara", *BF* 16, 429-46, ιδίως 431-3, 440-1, 446, "Central Greece in the Suleymanic age: preliminary notes on population growth, economic expansion and its inçluence on the spread of Greek Christian culture", *ACI Soliman le Magnifique et son temps*, Paris 1992, 399-424, ιδίως 406, 416-17 σημ. 15-16.

γραφία, ο υποφαινόμενος[36], ενώ σημαντικά στοιχεία για την εμπορική κίνηση του χώρου από την πρώιμη Τουρκοκρατία και εξής έδωσε, επίσης στο Β΄ Βοιωτολογικό, η συνάδελφος ερευνήτρια του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Κύπρου Αικατερίνη Αριστείδου, παρουσιάζοντας το εντυπωσιακό πλέγμα των εμπορικών ανταλλαγών, κατά τους 15ο-18ο αι., μεταξύ Βοιωτίας και Ραγούζας (του σημ. Ντουμπρόβνικ της Κροατίας), που ήδη από το 1442 απολάμβανε ειδικών εμπορικών προνομίων στα πλαίσια του Οθωμανικού Σουλτανάτου. Η Θήβα και η Λιβαδειά (κέντρα σιτοπαραγωγής) άρχισαν πυκνές εμπορικές ανταλλαγές με τη Ραγούζα από τις αρχές του β΄ μισού του 15ου αι.[37].

9. Αρχαιολογία – μνημεία – επιγραφές – οχυρώσεις – νομίσματα: Από την πλούσια βιβλιογραφική παραγωγή της τελευταίας 30ετίας σχετικά με τις βυζαντινές βοιωτικές εκκλησίες και την τέχνη τους[38], ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τις συμβολές των Ευσταθίου Στίκα το 1975[39] και του Δημήτρη Πάλλα το 1990[40] για το σπουδαίο μνημείο της Παναγίας της Σκριπούς στον Ορχομε-

36. Α. Σαββίδης, "Η οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λεβάδειας", *ΕΕΒοιΜ* Β΄2, 1995, 783-94, και επηυξημένη αυτοτελής έκδοση με ίδιο τίτλο, Αθήνα 1993. Η α΄ οθωμανική παρουσία στην περιοχή χρονολογείται στο 1363 και έκτοτε έγιναν προσωρινές βραχύβιες και αινιγματικές καταλήψεις της Θήβας (1363) και Λεβάδειας (1393-4). Η κατάκτηση επιτεύχθηκε στην α΄ φάση από τον Τουραχάν μπέη από το 1435 και σε β΄ φάση από τους Ομέρ μπέη (1456/8) και τον ίδιο τον "πορθητή" σουλτάνο Μεχμέτ Β΄ (1460), όταν ο τελευταίος υπέταξε το Φλωρεντινό Δουκάτο της Αθήνας.

37. Αικ. Αριστείδου, "Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Ραγούζας και Βοιωτίας από το 15ο ως το 18ο αι.", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 625-38

38. Βλ. τα εξής: A. Megaw, "The Scripou screen", *ABSA* 61, 1966, 1-32, Χαρίκλεια Μπάλλα, "Ο βυζαντινός ναός της Σουβάλας (=Αγίας Ελεούσας)", *Χαριστήριον εις Αν. Ορλάνδον*, Δ΄, Αθήνα 1967-68 (6ου-7ου αι.), Μαρία Παναγιωτίδη, "Οι τοιχογραφίες της κρύπτης του Αγ. Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας", *ACIEB XVe*, II: *Art et archéologie, Communications*, Β΄ Athènes 1981, 597-622, Ι. Δημακόπουλος, "Η Παναγία της Λιβαδειάς: μια άγνωστη εκκλησία του 11ου αι.", *ΔΧΑΕ* 4. 12, 1984, 305-28, Βαρβάρα Παπαδοπούλου, "Παλαιοχροστιανική βασιλική στο Δίστομο Βοιωτίας", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 543-75 (μέσα 5ου αι.), Σταύρος Μαμαλούκος, "Ο ναός του Αγ. Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι της Βοιωτίας", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 491-542 (μάλλον β΄ μισό 12ου αι.), Ν. Γκιολές, "Το προστώο του ναού τς Παναγίας της Σκριπούς", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 712 (ατυχώς, μόνο περίληψη!); Αφροδίτη Πασαλή, "Ένας βυζαντινός ναός στη Βοιωτία" [= μονή Παναγίας Μακαριώτισσας στη νότια κλιτύ του Ελικώνα, κοντά στη Θήβα, 6 χιλιόμ. από Δομβραίνα], *ΕΕΒοιΜ* Β΄ 1, 591 (ατυχώς, μόνο περίληψη – πρόβλημα χρονολόγησης ναού / σημ. μορφή καθολικού: 1798, αλλά υπάρχουν εντοιχισμένα βυζαντινά ανάγλυφα του 12ου αι. στις όψεις του καθολικού).

39. E. Stikas, "L' église byzantine de Scripou (Orchomenos) en Béotie", *CARB* 22, 1975, 358-400.

40. Δ. Πάλλας, "Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονι-

νό. Ιδιαίτερα η συμβολή του αείμνηστου καθηγητή Πάλλα († 1995) που φέτος κλείνουν τρία χρόνια από το θάνατό του, εξετάζει τη Σκριπού υπό το πρίσμα της μετάπλασης της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής σε μεσαιωνική βυζαντινή και αποτελεί σπουδαία συγκριτική μελέτη με άλλα κορυφαία μνημεία του μεσαιωνικού ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου, αλλά και με μνημεία εκτός βυζαντινής αυτοκρατορίας (Σικελία, Ν. Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία), με κριτική παράθεση και θεώρηση της προγενέστερης βιβλιογραφίας και για άλλα βοιωτικά μνημεία, με αναφορές στις σχετικές συμβολές των παλαιοτέρων Γεωργίου και Μαρίας Σωτηρίου, Παύλου Λαζαρίδη, Αναστασίου Ορλάνδου και των συγχρόνων μας Χαράλαμπου Μπούρα και Παναγιώτη Βοκοτόπουλου. Ιδιαίτερα χρήσιμο για τον ιστορικό είναι το εισαγωγικό τμήμα της μελέτης του Πάλλα, με διάφορα στοιχεία για τη Σκριπού, χτισμένη στη θέση, πιθανότατα, παλαιοχριστιανικής βασιλικής και για την ίδρυσή της το έτος από κτίσεως κόσμου 6382 (= 873/4) από τον "πρωτοσπαθάριο" και "επί των οικειακών" Λέοντα[41].

Στον τομέα της επιγραφικής έχουμε την πολύ πρόσφατη θεμελιακή συμβολή του βυζαντινολόγου καθηγητή Νίκου Οικονομίδη στη γαλλική γλώσσα το 1994 για μια νέα ανάγνωση των επιγραφών της Σκριπούς[42]. Εδώ ο συγγραφέας, που σημειωτέον δεν πρόλαβε να χρησιμοποιήσει στο κείμενό του την προαναφερθείσα συμβολή του Πάλλα, παρέχει μια κατοπτική εικόνα της ιστορίας του μνημείου σε συνδυασμό με τα παράλληλα γεγονότα της εποχής στο βοιωτικό χώρο, με σχόλια για το πρόβλημα της ετυμολογίας της ονομασίας του χώρου, για τη σημασία του ως διοικητικού κέντρου της γύρω περιοχής καθώς και για την άποψη ότι η ίδρυση της Σκριπούς έγινε στα πλαίσια προγράμματος ίδρυσης διαφόρων ναών στην ευρύτερη περιοχή της Αττικοβοιωτίας. Οι εντόπιοι "δυνατοί" της Βοιωτίας προβάλλουν στη μελέτη αυτή ως "πάτρονες" των τεχνών και ιδρυτές της Σκριπούς αλλά και άλλων μονών (όπως του Αγ. Γρηγορίου των Θηβών περί το 872 – όχι "Saint Jean le Theologien", όπως στη σ. 480 –, λίγο πριν από τη Σκριπού, με μνεία της παλαιάς συμβολής του Γ. Σωτηρίου "Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου", *ΑΕ* 1924, 1-26), ενώ οι σημαντικοί γλυπτικοί διάκοσμοί τους υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να δημιουργήθηκαν από κάποιο τοπικό "ατελιέ", όχι, όμως, βάσει της εντόπιας

κής σε μεσαιωνική βυζαντινή", *ΕΕΣτΜ* 6, 1990, 1-80 (βασική συμβολή).

41. Πρβλ. τη χρονολόγηση στο 874 από το Ν. Οικονομίδη (επόμενη σημ.), 484-5.

42. N. Oikonomidès, "Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Scripou en Béotie", *TM* 12, 1994, 479-93.

τεχνοτροπίας, αλλά μάλλον πάνω σε κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα[43]. Τα προαναφερόμενα εμπλουτίζονται από τα σχόλια του Ν. Οικονομίδη για τις 3 αναθηματικές επιγραφές που υπενθυμίζουν την ίδρυση με τις διαφορετικές τους αφιερώσεις – που καταλήγουν σε μια τριπλή αφιέρωση του ναού στην Παναγία, στον Απόστολο Παύλο και στον Απόστολο Πέτρο, καθώς και για την τέταρτη πανηγυρικού χαρακτήρα επιγραφή που συνδέει την ίδρυση του ναού με τον αξιωματούχο Λέοντα[44], κάτι που πιθανόν να υπονοεί εξάρτηση του τελευταίου από τη Ρώμη. Χωρίς αμφιβολία θα συζητηθούν πολύ στο μέλλον όχι μόνο από τους βοιωτολόγους, αλλά και από τους βυζαντινολόγους εν γένει, αφού εδώ διαφαίνεται ίσως ανάμειξη του Λέοντα στην εκκλησιαστική διαμάχη Φωτίου-Ιγνατίου για τον θρόνο του οικουμενικού πατριαρχείου. Καθώς καταλήγει χαρακτηριστικά ο Οικονομίδης, δεν αποκλείεται ο Λέων να υιοθέτησε φιλο-ιγνατιακή, άν όχι και φιλορωμαϊκή, στάση στην προαναφερόμενη σύγκρουση[45]!

Οι μελέτες γύρω από τα προβλήματα της μεσαιωνικής βοιωτικής οχυρωματικής, για την οποία χρησιμότατο παραμένει το παλαιό έγκυρο σύγγραμμα του Καταλανού ιστορικού A. Rubió y Lluch με τις περιγραφές των φρουρίων της Θήβας και της Λιβαδειάς[46], έχουν πρόσφατα εμπλουτιστεί με τις ανακοινώσεις στα δύο πρώτα βοιωτολογικά συνέδρια της Geneviève Mitsou-Talon για

43. Βλ. τα συμπεράσματα στο ίδιο, 489-93, όπου, χαρακτηριστικά, γράφεται ότι “la civilisation constantinopolitaine arrivait à Scripou”.

44. Προσωπογραφικά στοιχεία γι' αυτόν και ανάλυση του τίτλου του στο ίδιο, 485-6, 486-9. Καθώς έδειξε παλαιότερα ο Megaw (βλ. εδώ σημ. 38), μάλλον θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να ήταν ο Λέων και στρατηγός του θέματος Ελλάδος, όπως έχει κατ' επανάληψη υποστηριχθεί. Τα κείμενα των 4 επιγραφών στο ίδιο, 481-2 (α: “...*ἐπὶ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος τῶν θειοτάτων βασιλέων τῶν Ῥωμαίων*”), 482 και 482-3 (β´ και γ´, με μνεία στη β´ του πατριάρχη Ιγνατίου κατά την επανενθρόνισή του: 867-77), 483-4 (δ´). Διάφορα ορθογραφικά σφάλματα διορθώνονται κατά την παράθεση των τεσσάρων κειμένων.

45. Στο ίδ., 493: “adoptait – il probablement une attitude pro-ignatienne – sinon pro-romaine”. Γενικά, με την ανάμειξη της Ρώμης στη σύγκρουση αυτή έχει ασχοληθεί η βυζαντινολόγος Vera von Falkenhausen (παραπομπή στον Oikonomidès, ό.π., 493 σημ. 49). Ας προστεθεί εδώ ότι και ο αρχηγέτης της μακεδονικής δυναστείας Βασίλειος Α´ (867-86) αμέσως απεμάκρυνε το Φώτιο, επανενθρονίζοντας τον Ιγνάτιο: βλ. τις συμβολές της Βασ. Βλυσίδου, “Ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός και η α´ εκθρόνιση του πατριάρχη Φωτίου”, *Σύμμεικτα* 7, 1987, 33-40. Πρβλ. της ίδιας, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α´...*, διδακτορ. διατριβή Παν/μίου Ιωαννίνων, Αθήνα 1991, 96 εξ.

46. A. Rubió y Lluch, *Περί των καταλανικών φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος*, Αθήνα 1912, ανατ. 1991 (με εισαγωγή του Κων/νου Κοτσίλη 12 σελίδων – χωρίς σελιδαρίθμηση).

το κάστρο της Θήβας στην πρώτη περίοδο, πριν από την καταλανική έλευση, της λατινικής κατοχής[47], και του Κων/νου Κορδώση για το κάστρο της Λιβαδειάς και τα προβλήματα χρονολόγησής του, με πιθανότερη ίσως την ανέγερσή του από τους Καταλανούς τον 14ο αι.[48].

Κλείνοντας το εκτενές αυτό τμήμα, μια σύντομη αναφορά στη νομισματική: ξεχωρίζουν εδώ οι συμβολές της Βάσως Πέννα για τον “θησαυρό” του 6ου αι. στην περιοχή της Θήβας[49] και της Μαντώς Οικονομίδου-Καραμεσίνη για τους τρεις “θησαυρούς” του 13ου αι. που βρίσκονται στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνα και ανακαλύφτηκαν το 1967, περιέχοντας, μεταξύ άλλων, νομίσματα από τη Θήβα, που, βάσει των πορισμάτων του γνωστού Βρετανού νομισματολόγου David Metcalf, πιθανότατα την εποχή αυτή αποτελούσε τόπο εργαστηρίου κοπής νομισμάτων[50]. Ας μην ξεχνάμε επίσης το γεγονός ότι στη Θήβα επίσης βρέθηκαν και ελάχιστα νομίσματα του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-42)[51]. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανακοίνωση του Δρόσου Κραβαρτόγιαννου για το θηβαϊκό εύρημα του 1970 περίπου με τα “τζιλιάτα” του βασιλιά της Νεάπολης Ροβέρτου (1309-43), του α´ μισού του 14ου αιώνα[52].

10. Δημοσιεύματα περί οσίου Λουκά: Η σχετική με το θέμα αυτό βιβλιογραφία, ελληνική και ξενόγλωσση, τείνει να εξελιχθεί σε αυτοτελή κλάδο της βοιωτικής μεσαιωνολογίας. Ιδιαίτερα το πρόβλημα χρονολόγησης του παρόντος συγκροτήματος των κτισμάτων της μονής του Οσ. Λουκά έχει γίνει αντικείμενο σοβαρών επιστημονικών θεωριών ή και αντεγκλίσεων ανάμεσα στους κυριότερους Έλληνες μελετητές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και τέχνης μέσα στις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Για το λόγο αυτό θα περιοριστούμε εδώ

47. G. Mitsou-Talon, “Το κάστρο της Θήβας και η Βοιωτία κατά την α´ περίοδο της Φραγκοκρατίας 1204-1311”, *ΕΕΒοιΜ* Α´ 1, 1988, 667-88.

48. Κ. Κορδώσης, “Το κάστρο της Λειβαδιάς”, *ΕΕΒοιΜ* Β´ 1, 1995, 595-603. Σχετικά με το μνημείο αυτό ανακοίνωση θα παρουσίαζε στο παρόν Γ´ Βοιωτολογικό Συνέδριο ο Σταύρος Μαμαλούκος, η οποία όμως τελικά δεν διαβάστηκε.

49. Β. Πέννα, “Θησαυρός νομισμάτων 6ου αι. μ.Χ. από την περιοχή Θηβών”, *ΑΕ* 1979, 200-13.

50. Μ. Οικονομίδου-Καραμεσίνη, “Τρεις θησαυροί του 13ου αιώνα του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών”, *Βυζαντινά* 13.2, 1985 (= *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*), 981-1002, ιδίως 987, 989-94 (κατάλογος-περιγραφή). Πρβλ. και της ιδ., *ΑΔ* 29, 1973-4, *Χρονικά*, 14, *ACIEB XVe 1976*, II: *Art et archéologie*, Β´, Athènes 1981, 126-7.

51. Oikonomides (εδώ, σημ. 74), 252α με την παρατήρηση: “which were never properly excavated”.

52. Δρ. Κραβαρτόγιαννος, “Με αφορμή διασκορπισμένο εύρημα Θηβών μεσαιωνικών νομισμάτων”, *Τετράμηνα* 31-33, Άμφισσα 1987, 2181-7 και *ΕΕΒοιΜ* Α´ 1, 1988, 591-7.

στα κυριότερα δημοσιεύματα των τελευταίων χρόνων, ιδιαίτερα μετά το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη που έδωσε η νέα κριτική έκδοση του Βίου του οσίου Λουκά του Στειριώτη († 953) από τον Δημήτριο Σοφιανό το 1989, 115 χρόνια μετά την α΄ έκδοση του Γ. Κρέμου το 1874[53]. Της νέας αυτής έκδοσης, που συνοδεύεται από νεοελληνική απόδοση, εκτενή ιστορικό σχολιασμό και τεκμηριωμένη βιβλιογραφία, είχε προηγηθεί σειρά δημοσιευμάτων μεταξύ 1969 και 1988, αυτής που συμβατικά θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε πρώτη φάση της νεότερης περιόδου δημοσιευμάτων περί οσ. Λουκά, με τις θεμελιακές συμβολές των Μανόλη Χατζηδάκη († 1998)[54], Ευσταθίου Στίκα[55], Ανδρέα Ξυγγόπουλου[56], André Grabar[57], της πρόωρα και αδόκητα χαμένης Λασκαρίνας Μπούρα († 1989)[58], της Θεανώς (Νανώς) Χατζηδάκη[59], του Δημήτρη Πάλλα

53. Δ. Σοφιανός (προλεγόμενα με εκτενή σχόλια – κριτική έκδοση – νεοελλ. μετάφραση [sic] – βιβλιογραφία), *Όσιος Λουκάς – ο Βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη*, Αθήνα 1989. Στα αναλυτικά προλεγόμενα (σσ. 15-68) στοιχεία περί του Βίου και της χειρόγραφης παράδοσής του / περί εκδόσεων και παραφράσεών του (για τις τελευταίες, σσ. 28-29) / περί του ανωνύμου συγγραφέως και του χρόνου συγγραφής / περί χρονολογικού διαγράμματος του βίου του οσίου με αναλυτικό σχολιασμό όλων των παραγράφων του κειμένου. Η απόδοση στις σσ. 69-155 και η κριτική έκδοση σσ. 157-223. Ιδιαίτερα χρήσιμα τα ιστορικά σχόλια για τη μελέτη του Βίου εν σχέσει προς τα ποικίλα προβλήματα περί της μονής.

54. M. Chatzidakis, "A propos de la date du fondateur de Saint-Luc", *CA* 19, 1969, 127-50 (= του ιδ., *Studies in Byzantine art and archaeology*, London, *VR*, 1972, αρ. XII). Του ιδ., "Précisions sur le fondateur de Saint-Luc", *CA* 22, 1972, 87-8. Επίσης, Μ. Χατζηδάκης, "Περί της μονής του Οσ. Λουκά νεώτερα", *Ελληνικά* 25, 1972, 298-313: απάντηση στις αντιρρήσεις του Ε. Στίκα, της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (βλ. επ. σημ.). Κατά τον Χατζηδάκη, η ίδρυση και διακόσμηση του καθολικού του Οσ. Λουκά είναι χρονολογητέα στο 1011, ενώ η ίδρυση της προγενέστερης εκκλησίας της Παναγίας (πρώην Αγ. Βαρβάρας) στο β΄ μισό – προς το τέλος του 10ου αι. Πρβλ. όμως, τη νέα θεωρία της C. Connor (εδώ παρακάτω, σημ. 66).

55. Ε. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήνα 1970. Του ιδ., *Ο κτίτωρ του καθολικού της μονής Οσ. Λουκά*, Αθήνα 1974-5 (διαφωνίες με τον Χατζηδάκη). Κατά τον Στίκα, το καθολικό ιδρύθηκε περί τα μέσα του 11ου αι. από τον Κων/νο Θ΄ Μονομάχο, σύμφωνα με πολύ μεταγενέστερη μαρτυρία (του 1436) του Κυριακού της Αγκώνος. Επίσης, ο Στίκας χρονολογεί την Παναγία μεταξύ 946-55, αποδίδοντας την κτίση της στον αρμενικής καταγωγής στρατηγό Ελλάδος Κρηνίτη Αροτρά, που κατοικούσε στη Θήβα. Ο Στίκας ολοκλήρωσε την ανακαίνιση της μονής το 1965. Πρβλ. A. Cutler, "Hosios Loukas", *ODB*, 949-50.

56. Α. Ξυγγόπουλος, "Η τοιχογραφία του Ιησού του Ναυή εν τη μονή του Οσ. Λουκά", *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. 7, 127-38.

57. A. Grabar, "La décoration architecturale de l' église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l' art byzantin de Grèce", *CRAIBL*, 1971 (διαβλέπει ισλαμικές επιρροές στη διακόσμηση).

58. Λ. Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσ. Λουκά*, Αθήνα 1980 (επίσης, χρονολογεί το καθολικό στις αρχές του 11ου αι.).

(†1995)[60], καθώς και τις επανεκδόσεις των εκλαϊκευτικοτέρων δημοσιεύσεων των Ευθυμίου Δάλκα[61] και αρχιμ. Χαράλαμπου Βασιλόπουλου[62].

Τη νέα έκδοση του Βίου από τον Σοφιανό ακολούθησε σειρά μελετημάτων μιας δεύτερης φάσης της προαναφερόμενης νεοτέρας περιόδου, που προφανώς βρίσκεται σε εξέλιξη με ιδιαίτερα πυκνή συχνότητα δημοσιευμάτων, κάτι που συχνά δυστυχώς αποβαίνει σε βάρος της ουσιαστικής προόδου της σχετικής έρευνας, αφού οι πλέον πρόσφατες συμβολές δεν έχουν την ευκαιρία να μελετήσουν συστηματικά και να "χωνέψουν" τα συμπεράσματα των αμέσως προγενεστέρων[63]. Έτσι, πρώτος, μετά την νέα έκδοση του Βίου, ο καθηγητής της Σχολής Καλών Τεχνών και νυν Ακαδημαϊκός Παύλος Μυλωνάς με σειρά σημαντικών άρθρων του μεταξύ 1990-92 στα ελληνικά και γαλλικά έθεσε το πρόβλημα της χρονολόγησης της προγενέστερης του Καθολικού εκκλησίας της Παναγίας Θεοτόκου (πρώην Αγ. Βαρβάρας) μεταξύ του 10ου και των αρχών του 11ου αι., θεωρώντας ότι τα εγκαίνιά της πρέπει να έλαβαν χώρα το 1011 – χρονολογία που, κατά τον πρόσφατα χαμένο Χατζηδάκη, έχουμε την ίδρυση του ίδιου του καθολικού της μονής[64].

59. Th. Chatzidaki(s)-Bachara(s), *Les peintures murales de Hosios Loukas: les chapelles occidentales*, Athènes 1982 (αποδίδει τη χρηματοδότηση της διακόσμησης του καθολικού στον ηγούμενο Λεωβάχο). Πρόσφατα, μόλις, κυκλοφόρησε η καλαίσθητη μονογραφία της ίδιας, *Όσιος Λουκάς – ψηφιδωτά, τοιχογραφίες*, Αθήνα 1996 (στη σειρά "Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα" των εκδ. Μέλισσα). Και εδώ η εκκλησία της Παναγίας χρονολογείται στα τέλη του 10ου αι., ενώ το καθολικό στις αρχές του 11ου (βλ. και παραπάνω σημ. 54).

60. D. Pallas, "Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas. Eine kritische Übersicht", *BZ* 78, 1985, 94-107 (βιβλιογραφία).

61. Ε. Δάλκας, *Ο όσ. Λουκάς και το μοναστήρι του: βίος-παραδόσεις-ιστορία-τέχνη*, Αθήνα 1972.

62. Χ. Βασιλόπουλος, *Ο όσ. Λουκάς Λεβαδείας*, Αθήνα 1988 (νεοελληνική παράφραση στη σειρά "Ορθόδοξος Τύπος / Βίοι Αγίων").

63. Η βιβλιογραφία του λήμματος "Hosios Loukas" (του A. Cutler) στο *ODB*, 949-50 φτάνει μόνο ως το 1984!

64. Π. Μυλωνάς, "Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος", *Αρχαιολογία* 36, 1990, 6-30, P. Mylonas, "Nouvelles remarques sur le complexe de Sain-Luc en Phocide", *CA* 30, 1992, 115-22. Πρβλ. τη μελέτη του ιδ., "Gavits arméniens et Litae byzantines: observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide", *CA* 38, 1990, 99-122 (βασική συμβολή περί των "λιτών", δηλ. των ευρέων προθαλάμων των βυζαντινών μοναστηριακών ναών [= καθολικών]). Πρβλ. του ιδ. "Παρατηρήσεις στη λιτή της Παναγίας του Οσ. Λουκά", *Περιλήψεις Ζ΄ Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1987, 52-4. Του ιδ., "Αρμενικά γκαβίτ και βυζαντινές λιτές", *Αρχαιολογία* 32, 1989, 50-68, ιδιαίτ. 62, σημ. 60-1. Ως γνωστόν, η αρχαιότερη σήμερα υπάρχουσα "λιτή" σε ελληνικό έδαφος είναι εκείνη του ναού της

Το 1987 η Αμερικανίδα ιστορικός της τέχνης Carolyn Connor είχε υποβάλει στο Ινστιτούτο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης τη διδακτορική της διατριβή με θέμα τις νωπογραφίες της κρύπτης του Οσ. Λουκά, η οποία παρουσιάστηκε το 1991 στο Princeton σε καλαίσθητη έκδοση[65]. Η δραστική αναχρονολόγηση εδώ, ιδιαίτερα της ίδρυσης και διακόσμησης του καθολικού της μονής μεταξύ 956-970 (ενώ εξακολουθεί να υιοθετείται η χρονολόγηση μεταξύ 946-956 για την Θεοτόκο Παναγία)[66], δεν έχει γίνει εν γένει αποδεκτή από τους μετά την Connor ασχοληθέντες με το πρόβλημα Ν. Οικονομίδη και Δ. Σοφιανό, οι οποίοι, όμως, εκτός από το ότι δεν μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν τα πορίσματα αλλήλων στα δημοσιεύματά τους του 1992 (βλ. εδώ παρακάτω), δεν είχαν την ευκαιρία να συμβουλευτούν τη νέα συμβολή της Connor, επίσης του 1992 (βασισμένη σε ανακοίνωσή της στο 18ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο της Μόσχας το 1991), που υιοθετεί την άποψη ότι το καθολικό κτίστηκε κατά πάσα πιθανότητα ως ναός νίκης λόγω της ανακατάληψης της Κρήτης και της εκδίωξης του εμιράτου των Μουσουλμάτων από τους Βυζαντινούς το 961, και μάλιστα με χρησιμοποίηση στην ανέγερση αυτή μέρους των λαφύρων της Κρήτης[67]. Τα επιχειρήματα που επικαλείται η Connor για εμπέδωση της θεωρίας της τα στηρίζει στην ερμηνεία πτυχών του εικονογραφικού προγράμματος του καθολικού του Οσ. Λουκά (παράσταση Ιησού του Ναυή και Αρχαγγέλου Μιχαήλ, που συμβολίζουν το "offertorium" ευχαριστιών για τη νίκη του 961[68] – ταύτιση άλλης νωπογραφίας με τον οσ. Νίκωνα "Μετανοείτε", που κι αυτός συνδέεται με το γεγονός της ίδρυσης του καθολικού μετά την άφιξή του από την ανακτημένη Κρήτη στον ελλαδικό χώρο και τη Θήβα, πριν καταλήξει στην Πελοπόννησο)[69]. Δίνεται δηλ. εδώ ταυτόσημη σημασία με την αντίστοιχη ίδρυση της αθωνιτικής μονής της Μεγίστης Λαύρας από τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη. Προβληματική, πάντως, είναι η απόδοση της χρηματοδότησης του προγράμματος διακόσμησης του καθολικού στον κύριο "πάτρονα" Θεόδωρο / Θεοδόσιο Λεωβάχο (η Connor, μάλιστα, τον θέλει συνεργάτη του ίδιου του οσ. Λουκά)[70], που, όμως, εξαιτίας κυρίως των τίτλων του, θα πρέπει να έδρασε μάλλον στον 11ο και όχι στο β΄ μισό του 10ου αι. κατά τον Οικονομίδη (βλ. παρακάτω στη σημ. 76). Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ούτε στη διατριβή της ούτε στην μετέπειτα συμβολή της χρησιμοποίησε τη νέα έκδοση του Βίου του οσ. Λουκά από τον Σοφιανό, βασιζόμενη σε ανέκδοτη ακόμα δική της αγγλική μετάφραση (μαζί με τον W. Connor)[71], που πάντως αναμένεται με εύλογο ενδιαφέρον, κυρίως για τα ιστορικά της σχόλια σε συνδυασμό με την περαιτέρω τεκμηρίωση της θεωρίας της και των αναχρονολογήσεών της.

Σε πολύτιμο υμνογραφικό υλικό τροπαρίων και άλλων κειμένων και σε σύγκριση με τα χωρία του Βίου βασίζεται η πιο πρόσφατη συμβολή του Δ. Σοφιανού περί του ελέγχου και της κριτικής της αξιοπιστίας και ερμηνείας των πηγών για τη μονή του Οσ. Λουκά, το 1992[72]. Η εκτενής αυτή μελέτη της λειτουργίας της ανακομιδής των λειψάνων του οσίου (το 1011 σύμφωνα με τον Σοφιανό, που υιοθετεί τη χρονολόγηση του Χατζηδάκη για το καθολικό, βλ. εδώ σημ. 54), παρέχει αναλυτική χρονολόγηση των διαφόρων πτυχών που συνδέονται με τη μονή και τον ιδρυτή της, με μερική αναφορά στην προαναφερόμενη διατριβή της Connor (της οποίας τη χρονολόγηση δεν αποδέχεται) και ε-

Παναγίας στη μονή του Οσ. Λουκά.

65. C. Connor, *Art and miracles in medieval Byzantium: the crypt at Hosios Loukas and its frescoes*, Princeton, N. J. 1991. Πρβλ. τις βιβλιοκρισίες των Annabel Wharton, *AHR* 97.4, 1992, σ. 1195 και Nancy Ševčenko, *Speculum* 68.4, 1993, 1086-90.

66. Connor, ό.π., 66-7, 82-3 (επισκόπηση παλαιοτέρων θεωριών και χρονολογιών), 122.

67. C. Connor, "Hosios Loukas as a victory church", *GRBS* 33.3, 1992, 293-308 (με αρκετές όμως βιβλιογραφικές ελλείψεις, ιδίως ως προς τα της ανακατάληψης της Κρήτης). Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι η ανακατάληψη της Κρήτης είχε "προβλεφθεί" στο Βίο του οσ. Λουκά.

68. Βλ. Connor, "Hosios Loukas...", 296 εξ., ιδίως 304-6.

69. Η αναφορά στα πορτραίτα των οσ. Νίκωνος (που πέθανε μάλλον το 997/8, ή, κατ' άλλους, γύρω στο 1005: βλ. σχετικά, Α. Σαββίδης, *BM* 6, 1995, 126, σημ. 4) και Λουκά του Γουρνιώτη (από τα Γουρνά της Κρήτης;), που βρίσκονται, μαζί με το πορτραίτο του οσ. Λουκά, στο Δ. τοίχο του καθολικού της μονής. Άρα, σύμφωνα με τα υποστηριζόμενα από την Connor (ό.π., 306-7), ο όσιος Νίκων ζωγραφίστηκε ενώ ζούσε ακόμα, κάτι μάλλον απίθανο κατά τον Οικονομίδη (εδώ σημ. 74), 249, σημ. 20· πρβλ. N. Ševčenko, *Speculum* 68.4, 1993, 1089β.

70. Connor, *Art and miracles*..., 51, 107, 120 (χαρακτηρίζεται "an imperial administrator from nearby Thebes"), της ιδ., "Hosios Loukas", 303. Ο Λεωβάχος, όμως, εμφανίζεται σε δύο σημαντικά κείμενα του 11ου-αρχών 12ου αι., το "Κτηματολόγιο" των Θηβών και το Καταστατικό της Παναγίας της Ναυπακτιωτίσσης. Εντούτοις η Connor τον εμφανίζει να συμμετέχει στην εκστρατεία της Κρήτης (960-1) και στο διαμοιρασμό των spolia! Για τους Λεωβάχους του "Κτηματολογίου" βλ. Nesbitt και Wiita (εδώ, παρακάτω, σημ. 88), 373-4, Σοφιανός (εδώ σημ. 72), 76, σημ. 217 και εδώ παραπάνω σημ. 19. Ούτε, πάντως, η άποψη της Connor ("Hosios Loukas", 304) ότι οι 5 στρατηλάτες Θεόδωροι του εικονογραφικού προγράμματος του καθολικού αναπέμπουν στο κοσμικό όνομα του Θεόδωρου / Θεοδόσιου Λεωβάχου είναι πειστική. Ίσως να έπρεπε να ερευνηθεί η πιθανότητα να πρόκειται περί διαφορετικού Λεωβάχου του β΄ μισού του 10ου αι., αν, πράγματι, μπορεί να υπήρξε και τότε Λεωβάχος!

71. C. L. και W. R. Connor (tr.), *Life and Miracles of Saint Luke of Steiris*, Brookline Mass. (υπό έκδ.). Την χρήση της ανέκδοτης αυτής μετ. σχολιάζει δυσμενώς η N. Ševčenko, *Speculum* 68.4, 1993, 1089, αφού, έτσι, δυσκολεύεται ο μελετητής να εντοπίσει και να ταυτίσει τα παρατιθέμενα χωρία (κυρίως στη διατριβή της Connor).

72. Δ. Σοφιανός, "Η μονή του Οσ. Λουκά: έλεγχος και κριτική της αξιοπιστίας και ερμηνείας των πηγών", *MNE* 4, 1992, 23-80 (με 23 πίν.).

ξαντλητική επισκόπηση των περιεχομένων του Βίου ως πηγής για την ιστορία της μονής, κτίτορας της οποίας υπήρξε ο δραστήριος ηγούμενός της Φιλόθεος στις αρχές του 11ου αι.[73].

Το 1992 κυκλοφόρησε στα αγγλικά η μελέτη του Ν. Οικονομίδη για τον πρώτο αιώνα ιστορίας της μονής, όπου, εκτός από την παράθεση των προγενεστέρων απόψεων, παρέχονται και διάφορες απόψεις που καθιστούν τη συμβολή αυτή την "τελευταία λέξη" της επιστήμης γύρω από τα ακανθώδη προβλήματα του προαναφέραμε[74]. Η συμβολή αυτή, λοιπόν, που δικαιολογημένα κάνει περιορισμένη χρήση της Connor, ενώ δεν μπορούσε να γνωρίζει την προαναφερόμενη σύγχρονή της συμβολή του Σοφιανού, αποτέλεσε απόρροια του μεταπτυχιακού σεμιναρίου βυζαντινής ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1989-90 με τίτλο "Η μονή του Οσ. Λουκά και η περιοχή της", και χωρίζεται σε πέντε κύρια τμήματα. Στο α΄ γίνεται μνεία στην επιτάφια μαρμάρινη επιγραφή που βρέθηκε εντειχισμένη στην εκκλησία της Παναγίας, που μνημονεύει κάποιο αξιωματούχο Θεόδωρο ως μοναχό Θεοδόσιο. Ο Οικονομίδης τον ταυτίζει με το Θεόδωρο/Θεοδόσιο Λεωβάχο και χρονολογεί την επιγραφή στην περίοδο μεταξύ 1020 και 1050, ανατρέποντας τις παλαιότερες γνώμες των Κρέμου και Στίκα περί 10ου ή του Σωτηρίου περί του 12ου αι.[75]. Στο β΄ μέρος ο Θεόδωρος/Θεοδόσιος Λεωβάχος (πρβλ. παραπάνω σημ. 70) χρονολογείται σαφώς στον 11ο αιώνα, ταυτίζεται με τον ομώνυμο της επιγραφής της Παναγίας (βλ. προηγ. σημ.) και καθιερώνεται ως ταυτόσημος με τον ηγούμενο της μονής του Οσ. Λουκά περί το 1048, εποχή κατά την οποία, εξάλλου, διεδραμάτισε, ως μέλος του γνωστού οίκου των Λεωβάχων αρχόντων με σχέσεις και διασυνδέσεις με την αυλή της Κων/πολης, σημαντικό ρόλο και στην ίδρυση της αδελφότητας της Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης στη Θήβα (τότε γράφτηκε και το πρώτο "τυπικό" της αδελφότητας, εξαρτημένης από τη μονή του Οσ. Λουκά). Άρα, σαφώς δεν ισχύει η άποψη της Connor που τον θεωρεί αξιωματούχο του β΄ μέρους του 10ου αι.[76]. Στο γ΄ μέρος ανασυντίθεται με προσοχή ο πίνακας των 4 ηγουμένων-διαδόχων του οσ. Λουκά, βάσει των πορ-

73. Στο ίδιο, ιδίως 55-70, 78-9.

74. N. Oikonomides, "The first century of the monastery of Hosios Loukas", *DOP* 46, 1992 (= *Homo Byzantinus: papers in honor of A. Kazhdan*), 245-55.

75. Στο ίδιο, 345-8 με τα σχόλια περί τιτλοφορίας. Η χρονολόγηση τοποθετείται σίγουρα μετά το 970 (άρα, δεν ισχύει η άποψη των Κρέμου και Στίκα ότι ο θεόδωρος αυτός ήταν μαθητής του οσ. Λουκά) και πριν το 1078-81 (βασιλεία Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη) ή, ακόμα, πριν το 1059-67 (βασιλεία Κων/νου Ι΄ Δούκα).

76. Στο ίδιο, 248-9.

τραίτων της κρύπτης του οσίου (σ' αυτούς αποδίδονται τα έργα της ίδρυσής
και διακόσμησής του): αυτοί ήσαν ο Λουκάς Β΄ (1005, αναφέρεται και σε επι-
γραφή του 1014 στο μετόχι της μονής στο Αλιβέρι της Εύβοιας, αφιερωμένο
στους αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό), ο Φιλόθεος, ιδρυτής περί το
1011 του καθολικού, ο Αθανάσιος ηγούμενος την περίοδο ca. 1011-48 (εσφαλ-
μένα η Connor πιστεύει ότι εδώ εικονίζεται ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης!) και, πε-
ρί το 1048, ο γνωστός μας Θεοδόσιος (πρώην Θεόδωρος Λεωβάχος)[77]. Στο
δ΄ μέρος σχολιάζεται το ζήτημα της χρηματοδότησης της διακόσμησης από τον
Λεωβάχο, που σχετιζόταν με κωνσταντινουπολίτικους κύκλους και είχε αρκε-
τά αξιώματα[78] (υπενθυμίζουμε εδώ ότι η θεωρία της Connor για δήθεν συμμε-
τοχή του Λεωβάχου στην εκστρατεία του 960-61 κατά της Κρήτης και για συμ-
μετοχή του στο διαμοίρασμα των λαφύρων υπάρχει στη μελέτη που κυκλοφό-
ρησε ταυτόχρονα με την παρούσα συμβολή του Οικονομίδη – βλ. παραπάνω
σημ. 67). Τέλος, στο ε΄ και καταληκτήριο μέρος της μελέτης ανασυντίθενται, με
βάση την έκδοση του Βίου από τον Σοφιανό, οι κύριες φάσεις του ιστορικού
σκηνικού της μονής, από την εποχή που οι προπάτορες του οσίου έφυγαν από
την Αίγινα, εξαιτίας μουσουλμανικών επιδρομών (β΄ μισό 9ου αι.), φθάνοντας
στις βόρειες ακτές του Κορινθιακού (Φωκίδα-Βοιωτία), ως τις εκεί βουλγαρι-
κές επιδρομές μεταξύ 918-28, που απείλησαν την ίδια τη Θήβα και ανάγκασαν
τον όσιο με τους οικείους του να μεταναστεύσουν προσωρινά στην Πελοπόν-
νησο[79]. Επίσης, ως τις εκεί επιδρομές των Ούγγρων το 943 (βλ. εδώ παραπάνω
σημ. 5), με αποτέλεσμα νέα φυγή. Με το τέλος της περιόδου αυτής των επιδρο-
μών ο όσιος επέστρεψε στον Κορινθιακό και μετακόμισε προς τα ενδότερα,
στο Στείρι, απ' όπου έμελλε να ξεκινήσει την ανέγερση της μονής δίπλα στην
εκκλησία της Αγ. Βαρβάρας ή Παναγίας Θεοτόκου, κτίσματος που κατασκευά-
στηκε με την ενίσχυση του στρατηγού του θέματος Ελλάδος Κρηνίτη Αροτρά,
ενόσω ζούσε ακόμα ο όσιος (βλ. εδώ σημ. 55)[80]. Σταδιακά το μοναστηριακό

77. Στο ίδιο, 249-52, με όλες τις σχετικές λεπτομέρειες. Πρβλ. τη χρονολογία 1035-55 για τον Λεοβάχο στους Pallas (εδώ σημ. 60), 103 και Παλιούρα (εδώ σημ. 90), 617.

78. Oikonomides, ό.π., 251.

79. Βλ. σχετικά τη συμβολή της Θεώνης Μπαζαίου-Barabas († 1997), "Σημείωμα για τις επιδρομές του τσάρου Συμεών κατά της κυρίως Ελλάδος (αρχές 10ου αι.)", *Σύμμεικτα* 8, 1989, 383-7, ιδίως 384 (περί Θήβας και πιθανολογούμενης καταστροφής της Καδμείας ακρόπολης, σύμφωνα με σχόλιο του Αρέθα Καισαρείας).

80. Oikonomides, ό.π., 252-5 (η Παναγία διακοσμήθηκε μετά το θάνατο του οσίου το 953). Για τον Κρηνίτη Αροτρά βλ. και Σοφιανός (εδώ σημ. 72), 56. Ήδη κυκλοφόρησε και η σχετική με τον όσ. Λουκά συμβολή του Φ. Καλαϊτζάκη, "Αυτοκράτορας ή άγιος; Το κοινωνικό και πολιτιστικό υπόβαθρο ενός διλήμματος και η περίπτωση του οσίου Λουκά, 896-7 Φεβρ. 953 μ.Χ.", *BM* 7, 1996,

αυτό κέντρο έμελλε να γίνει σπουδαίο κέντρο προσκυνήματος του μεσαιωνικού ελλαδικού κόσμου[81].

11. Εκκλησιαστική ιστορία και προσωπογραφία: Δύο εκκλησιαστικές προσωπικότητες δεσπόζουν στη μεσαιωνική εποχή: οι μητροπολίτες Ιωάννης Καλοκτένης, πολιούχος Θηβών, για τη βυζαντινή περίοδο (1166-1182/93) και Σίμων Ατουμάνος για τη λατινική περίοδο (β΄ μισό 14ου αι.). Ο ασφαλέστερος οδηγός μας εδώ είναι οι εργασίες του καθηγητή Αθανασίου Κομίνη για τους επισκοπικούς καταλόγους Θηβών, που δημοσιεύτηκαν το 1968[82], ενώ, ένα χρόνο πριν είχε κυκλοφορήσει η δυσεύρετη σήμερα εργασία του Αντωνίου Βασιλείου για τον μητροπολίτη Θηβών και έξαρχο πάσης Βοιωτίας, άγιο Ιωάννη Καλοκτένη τον νέο Ελεήμονα, με πλούσια και ενδιαφέροντα περιεχόμενα, κυρίως περί της εκκλησιαστικής κατάστασης, καθώς και περί των μονών και ναών της Θήβας στον 12ο αι., αλλά, ατυχώς, χωρίς μεθοδικά ενημερωμένη βιβλιογραφία πηγών – βοηθημάτων (σε νεοελληνική παράφραση εδώ υπάρχει το κείμενο με τον βίο και τους αγώνες του Καλοκτένους)[83]. Λίγο αργότερα, το 1970, κυκλοφόρησε νέα μονογραφία για τον Καλοκτένη από τον νομικό Βασίλειο Δελβενακιώτη, με απηχήσεις κάποιων σχέσεων της θηβαϊκής εκκλησίας με το ιουδαϊκό στοιχείο της πόλης κατά τον 12 αι.[84], ενώ ο ίδιος μελετητής πραγματοποίησε και το 1986 και σχετική διάλεξη, όπου, μεταξύ άλλων, παρέχονται και προσωπογραφικά στοιχεία για τους στρατηγούς του θέματος Ελλάδος με έδρα τη Θήβα[85]. Πρόσφατα δημοσιεύτηκε και μια νέα μικρή μονογραφία για τον Καλοκτένη από τον ιερέα και εκπαιδευτικό Γεώργιο Παπαγεωργίου με το

518-28.

81. Διάφορες μνείες της μονής σε λατινικά έγγραφα της περιόδου των αρχών του 13ου-αρχών 14ου αι. εξέτασε ο R. – J. Loenertz, "Hosios Loukas de Stiris dans quelques documents latins, 1210-1309", *Θησαυρίσματα* 11, 1974, 21-35.

82. Αθ. Κομίνης, *Επισκοπικοί κατάλογοι Θηβών*, Αθήνα 1968 και "Ανέκδοτος επισκοπικός κατάλογος Θηβών", *ΕΕΣτΜ* 1, 1968, 87-100. Πρβλ. Εμμ. Κωνσταντινίδης, "Θηβών και Λεβαδείας μητρόπολις", *ΘΗΕ* 6, 1965, στήλ. 515-16.

83. Α. Βασιλείου, *Αι Θήβαι του Μεσαίωνα: άγιος Ιωάννης ο Καλοκτένης και η εποχή του*, Θήβα 1967, με πολλά στοιχεία για τη μεσαιωνική ιστορία των Θηβών (α΄ μέρος), το εκκλησιαστικό status (β΄ μέρος), τους ναούς και τις μονές της (γ΄ μέρος), το κείμενο του βίου (δ΄ μέρος) και βιβλιογραφία στις σσ. 13-14.

84. Β. Δελβενακιώτης, *Ο μητροπολίτης Ιωάννης ο Καλοκτένης και αι Θήβαι, 12ος μ.Χ. αι.*, Αθήνα 1970, με βιβλιογρ. πηγών – βοηθημάτων (σσ. 5-8) και χρήσιμο ευρετήριο στο τέλος.

85. Του ίδ., "Η Θήβα κατά τον 12ο αι. και ο μητροπολίτης Ιωάννης ο Καλοκτένης", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 689-705 (χωρίς βιβλιογραφία), ιδίως 692 για τους αξιωματούχους.

κείμενο της ακολουθίας του αγίου[85α]. Αλλά και η ενδιαφέρουσα μορφή του Λατίνου αρχιεπισκόπου Θηβών στο β΄ μισό του 14ου αι. (1366-1380), Simone Atumano, γιου Ελληνίδας Ορθόδοξης και Οθωμανού ("Ατουμάνου") πατέρα, που ως προς διάφορες πτυχές του εξακολουθεί να παραμένει αινιγματικός, επανεξετάστηκε, εκτός από τις παλαιότερες συμβολές, από τον Giorgio Fedalto το 1968 σε ειδική μονογραφία στα ιταλικά[86], καθώς και από τον Ευάγγελο Κωνσταντίνου σε ανακοίνωσή του στο Α΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο, όπου επανέθεσε τα περί Ατουμάνου προβλήματα[87].

Το κυριότερο, πάντως, δημοσίευμα στην ενότητα αυτή είναι η σχολιασμένη έκδοση του "τυπικού" (καταστατικού) της αδελφότητας της Παναγίας της Ναυπακτιωτίσσης ή Επακτίτισσας από τους John Nesbitt και John Wiita, το 1975[88]. Η αδελφότητα ιδρύθηκε το 1048 ή λίγο πριν από ομάδα φυγάδων που είχαν πρωτοστατήσει σε ανταρσία στη Ναύπακτο το 1026, μετά τη βίαιη καταστολή της οποίας είχαν αναγκαστεί να καταφύγουν σε υποχρεωτική εξορία στα περίχωρα της Θήβας[89]. Το κείμενο του καταστατικού αυτού περιέχει σπουδαίες πληροφορίες κοινωνικο-οικονομικού περιεχομένου (υπενθυμίζω εδώ ότι αναφέρει επίσης τον Θεόδωρο Λεωβάχο, τον οποίο συναντήσαμε προηγούμενα ως Θεοδόσιο, ηγούμενο της μονής του Οσ. Λουκά – βλ. παραπάνω σημ. 70, 75). Ποικίλες διαδικασίες των εσωτερικών ρυθμών της αδελφότητας περιγράφονται γλαφυρά, όπως, λ.χ., η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στις τελετές, καθώς και το δικαίωμά τους στην κατοχή γης. Το κείμενο αυτό ξαναμελετήθηκε από τον βυζαντινολόγο καθηγητή του Παν/μίου Ιωαννίνων Αθανάσιο Παλιούρα στο Α΄ Βοιωτολογικό Συνέδριο, χωρίς όμως νέα πορίσματα[90], ενώ και η λίγο μεταγενέστερη φωτοστατική επανέκδοση της παλαιάς

85α. Γ. Παπαγεωργίου, *Ο άγιος Ιωάννης ο Καλοκτένης και η Θήβα την εποχή του*, Θήβα 1992 (η ακολουθία του στις σσ. 91-144 και βιβλιογρ. 171-3).

86. G. Fedalto, *Simone Atumano, monaco di Studio, Arcivescovo latino di Tebe, secolo XII*, Brescia 1968.

87. Ευάγ. Κωνσταντίνου, "Ο ρόλος του Λατίνου αρχιεπισκόπου της Θήβας Σίμωνα του Ατουμάνου στις εκκλησιαστικο-πολιτικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση κατά το β΄ μισό του 14ου αι.", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 457-79. Πρβλ. και το λήμμα του Κ. Τσικνάκη, "Σίμων Ατουμάνος", *ΠΒΛ* 9Α, 1988, 263-4.

88. J. Nesbitt-J. Wiita, "A confraternity of the Comnenian era", *BZ* 68, 1975, 360-84 (κείμ. σσ. 364-8 και αγγλ. μετάφρ. 368-73, έπονται ιστορικά σχόλια).

89. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, "Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499: ιστορικό διάγραμμα", *Ναυπακτιακά* 5, 1990-91, 51 (= του ιδ., *Μελετήματα* [εδώ σημ. 27], [431]. Πρβλ. του ιδ., "Η βυζαντινή Θήβα" (εδώ σημ. 27), 37 (= *Μελετήματα*, ό.π., [283]).

90. Αθ. Παλιούρας, "Η αδελφότητα της Θεοτόκου της Ναυπακτιωτίσσης και η σχέση της με

έκδοσης του κειμένου των C. Garufi και S. Cusa, από το λόγιο αρχιμ. Ειρηναίο Κουτσογιάννη περιέχει μεν νεοελληνική απόδοση του κειμένου, φαίνεται όμως να αγνοεί τις προαναφερόμενες συμβολές[91], άρα και την πληρέστερη έκδοση των Nesbitt και Wiita.

Κλείνοντας και την προτελευταία αυτή ενότητα, αναφέρουμε την πρόσφατη συμβολή του θεολόγου καθηγητή Π. Πάσχου για 4 αγνώστους αγίους του βυζαντινού ελλαδικού χώρου, ανάμεσα στους οποίους συμπεριλαμβάνεται ο όσιος Νικήτας ο εκ Θηβών (γεν. αρχές 11ου αι., † 23 Ιουνίου 1079 επί βασιλείας Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη), του οποίου δημοσιεύεται και ο βίος[92].

12. Φιλολογικά προβλήματα και λόγιοι: Στην τελευταία αυτή ενότητα αναφέρομαι σύντομα σε τρεις συμβολές στα πλαίσια των δύο πρώτων βοιωτολογικών συνεδρίων. Πρόκειται για την ανακοίνωση του Ιταλού καθηγητή Giuseppe Spadaro, στα ελληνικά, με τη θεωρία του περί αρχικής μεσαιωνογαλλικής προέλευσης του "Χρονικού του Μορέως"[93], την ανακοίνωση του βυζαντινολόγου του ΚΒΕ και συναδέλφου Στέλιου Λαμπάκη περί του τρόπου με τον οποίο ένας λαμπρός εκκλησιαστικός ιεράρχης του β΄ μισού του 12ου αι., ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκρινε την ποίηση του Πινδάρου[94], καθώς και την ανακοίνωση του γνωστού βυζαντινολόγου του Παν/μίου της Βόννης, καθηγητή Erich Trapp,

την περιοχή των Θηβών κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: απόψεις και προβλήματα", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 613-23.

91. Ειρηναίος Κουτσογιάννης, "Παναγία η Ναυπακτιώτισσα: μια θρησκευτική αδελφότητα των βυζαντινών χρόνων και το καταστατικό της", *Ναυπακτιακά* 4, 1988-89, 7-24 (κείμ. σσ. 15-22, απόδ. 22-4). Στο "τυπικό" της παλαιάς έκδοσης ο Λεωβάχος είχε διαβαστεί εσφαλμένα ως "Λεονάρδος" (σ. 18. 8-9), και έτσι έχει παραμείνει στην απόδοση (σ. 23)! Βλ. όμως ορθή ανάγνωση στους Nesbitt-Wiita (εδώ σημ. 88), 365. 41-2, και αγγλ. μετ. 369. 45-6 (το όνομα με -ω και όχι με -ο, όπως στο "Κτηματολόγιο" των Θηβών). Πρόσφατα ο αρχιμ. Ειρ. Κουτσογιάννης κυκλοφόρησε β΄ επηυξημένη έκδοση του πονήματός του: *Παναγία η Ναυπακτιώτισσα*, Ναύπακτος 1997, με ειδικό τμήμα για την ιερή εικόνα της Παναγίας Ναυπακτιώτισσας, τη θρησκευτική της αδελφότητα, περιγραφή της περγαμηνής της Capella Palatina του Παλέρμο και στοιχεία για το μητροπολιτικό ναό της Ναυπάκτου (σσ. 21-37)· για το κίνημα στη Ναύπακτο το 1026 βλ. στο ίδιο, σ. 33.

92. Π. Πάσχος, "Άγνωστοι άγιοι της Ορθοδόξου Εκκλησίας: ο όσ. Νικήτας ο εκ Θηβών, Θεόδωρος ο ευλαβής ιερεύς, όσ. Γρηγόριος ο Σπαρτιάτης και όσ. Δανιήλ ο από κάστρου των Πατρών", *ΕΕΣτΜ* 6, 1990, 251-84, ιδίως 253-61 και κείμ. 268-84.

93. G. Spadaro, "Το Χρονικόν του Μορέως στη Θήβα: το πρόβλημα της προέλευσης του", *ΕΕΒοιΜ* Α΄ 1, 1988, 445-55.

94. Στο έργο του "Πρόλογος των πινδαρικών παρεκβολών". Εδώ η βοιωτική περιοχή, μέσω του πινδαρικού έργου, βρίσκεται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του Ευσταθίου: Στ. Λαμπάκης, "Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο πρόλογος των σχολίων του στον Πίνδαρο", *ΕΕΒοιΜ* Β΄ 2, 1995, 1173-8.

για ενδιαφέροντα μεσαιωνικά γλωσσικά στοιχεία στο κείμενο του Βίου του οσ. Λουκά, γραμμένου σε απλή και σαφώς αρχαΐζουσα γλώσσα, τα οποία θα έπρεπε να προσεχτούν περισσότερο από τους μελετητές.[95]

Συμπερασματικά, από όσα παρουσιάστηκαν στην ανακοίνωση που προηγήθηκε, δημιουργείται η πεποίθηση ότι η βοιωτική μεσαιωνολογία "καλά κρατεί"!

Συμπλήρωμα: Στις εργασίες του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Σπουδών (Θήβα 4-8 Σεπτ. 1996) συμπεριλαμβάνονταν επίσης οι ακόλουθες βυζαντινολογικές – μεσαιωνολογικές ανακοινώσεις (βλ. πρόγραμμα εργασιών με τις περιλήψεις): John Bintliff-Joanita Vroom, "Ceramics, food and village life in medieval Boeotia" (δεν παραδόθηκε περίληψη), Frank Trombley, "Early medieval Boeotia c. 580-1050 A.D." (σ. 41), Margarita Valejio-Girvés, "La Beocia di Isidoro de Sevilla: entre et recuerdo mitico y la realidad tardoantigua" (σ. 42), Σεβ. μητρ. Θηβών και Λεβαδείας Ιερώνυμος, "Η Ζωοδόχος Πηγή στην Κωπαΐδα" (σσ. 45-6), Βασ. Βασιλείου, "Μια άγνωστη μορφή του θηβαϊκού μοναχισμού: όσ. Νικήτας ο εξ επταπύλων Θηβών" (σ. 55. Ευχαριστίες εκφράζονται στον συγγραφέα για την παραχώρηση του χειρογράφου κειμένου της ανακοίνωσής του, σσ. 22· πρβλ. εδώ τη σημ. 92 με την έκδ. του Βίου του Οσ. Νικήτα από τον Π. Πάσχο, καθώς και το φυλλάδιο με τίτλο "Ο οσ. Νικήτας ο εκ Θηβών: μια πρώτη προσέγγισις εις τον βίον και την πολιτείαν του", "Πυρί Θηβών, Ιούνιος 1995, με σύντομο πρόλογο του Βασ. Βασιλείου και αποσπάσματα από το "βιβλίο" [sic! πρόκειται για μελέτη σε επιστημονικό περιοδικό!] του Π. Πάσχου στις σσ. 8-13), Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, "Θήβα 6ος-15ος αι. μ.Χ. Η νομισματική μαρτυρία από την ανασκαφή στο Πολιτιστικό Κέντρο" (σ. 59), Φάνης Καλαϊτζάκης, "Η βοιωτική εκκλησία στη διάρκεια του 10ου αι." (σ. 89) (κυκλοφόρησε πρόσφατα στα *Βυζαντιακά* 17, 1997, 419-36), Χαρ. Κοιλάκου, "Βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική στη Θήβα" (σ. 78), Στέλιος Μουζάκης και Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, "Ακολουθία και Συναξάριο του οσ. Κλήμεντος του εν τω όρει Σαγματά αθλήσαντος: παρατηρήσεις σε ανέκδοτους κώδικες του Αγ. Όρους" (σ. 107, επιχειρείται αναχρονολόγηση της άθλησης του οσίου από το 1130/40 στο 1111 περίπου), Νίκος Νικολούδης, "Η περιοχή του Ωρωπού κατά τη βυζαντινή περίοδο και κατά τη Λατινοκρατία" (σ. 115) και Κώστας Οικονόμου, "Ένας δικιόνιος σταυροειδής ναός στο Μαυρομάτι Βοι-

95. E. Trapp, "Γλωσσικές και κριτικές παρατηρήσεις στο Βίο οσ. Λουκά του Στειριώτη", *ΕΕΒοιΜ* Β΄ 2, 1995, 1179-84.

ωτίας" (σ. 117). Αναμένεται με εύλογο ενδιαφέρον η έκδοση των Πρακτικών.

Επίσης, πολύ πρόσφατα κυκλοφόρησαν στα *Σύμμεικτα* του ΚΒΕ/ΕΙΕ, τόμος 11 (Αθήνα 1997), δύο νέες θηβαϊκού περιεχομένου συμβολές:

Μαρία Γερολυμάτου, "Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών το 12ο αιώνα" (σσ. 97-112) και Μίνα Γαλάνη-Κρίκου, "Θήβα, 10ος - 14ος αιώνας. Η νομισματική μαρτυρία από την Αγία Τριάδα" (σσ. 113-150). Για τον στρατηγό Κρηνίτη Αροτρά (10ου αι.) – μάλλον πρέπει να υπήρξαν δύο με το όνομα αυτό, ο πρώτος με έτη δράσης το 921-922 και ο δεύτερος μεταξύ 946/47 και 952/954/5 – βλ. τώρα F. Trombley – Α. Σαββίδης, λ. Αροτράς, *ΕΠΛΒΙΠ* 3, 1998, 195-7. Τέλος, θεμελιακό για την περίοδο της τουρκοκρατίας στη Βοιωτία είναι το πρόσφατο μελέτημα του M. Kiel, "The rise and decline of Turkish Boeotia, 15th-19th century. Remarks on the settlement pattern, demography and agricultural production according to unpublished Ottoman-Turkish census – and taxation records", στον J. Bintliff (επιμ), *Recent developments in the history and archaeology of Central Greece*, Οξφόρδη, BAR Intern. Series αρ. 666, 1997, σσ. 315-58. Πρβλ. και την πολύ πρόσφατη μεταπτυχιακή εργασία (Masters) του Φ. Καλαϊτζάκη, *Ο οθωμανικός καζάς των Θηβών στο α΄ τέταρτο του 16ου αι. Δημογραφία και οικονομία στην πόλη και στην ύπαιθρο*, Αθήνα 1997 (Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. Παν/μίου Αθηνών).

ΟΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ABSA:	*Annual / British School at Athens*
ACI:	*Actes du congrès / colloque international*
ACIEB:	*Actes du congrès international des études byzantines*
ΑΔ:	*Αρχαιολογικόν Δελτίον*
ΑΕ:	*Αρχαιολογική Εφημερίς*
AHR:	*American Historical Review*
BCH:	*Bulletin de correspondance hellénique*
ΒΔ:	*Βυζαντινός Δόμος*
BF:	*Byzantinische Forschungen*
BM:	*Βυζαντιναί Μελέται*
BMGS:	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ:	*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*
BZ:	*Byzantinische Zeitschrift*
CA:	*Cahiers Archéologiques*
CARB:	*Corsi sul Arte Ravennate e Bizantini*
CR:	*Classical Review*
CRAIBL:	*Comptes rendus de l' Académie des inscriptions et Belles Lettres*
DOP:	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ:	*Δελτίον Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*
EB:	*Études Balkaniques*
ΕΕΒοιΜ:	*Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
ΕΕΣτΜ:	*Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*
EI²:	*Encyclopaedia of Islam (β΄ έκδοση)*
ΕΠΛΒΙΠ:	*Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού*, επιμ. Α. Σαββίδης (Αθήνα 1996 εξ.)
GRBS:	*Greek Roman and Byzantine Studies*
ΘΗΕ:	*Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*
ΙστΓεω:	*Ιστορικογεωγραφικά*
JFA:	*Journal of Field Archaeology*
ΚΒΕ/ΕΙΕ:	*Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*
LM:	*Lexikon des Mittelalters*
ΜΓΕ:	*Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια "ΥΔΡΙΑ"*
ΜΝΕ:	*Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*
ΜΣΕ:	*Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*

OCP:	*Orientalia Christiana Periodica*
ODB:	*Oxford Dictionary of Byzantium*, επιμ. A. Kazhdan (Ν. Υόρκη– Οξφόρδη 1991)
ΠΒΛ:	*Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* (Εκδοτικής Αθηνών)
Π(Δ)Σ:	*Πρακτικά (Διεθνούς) Συνεδρίου/Συμποσίου*
PLP:	*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*
RB:	*Rivista di Bizantinistica*
REJ:	*Revue des Études Juives*
TIB:	*Tabula Imperii Byzantini*
TM:	*Travaux et Mémoires*
ΤΠΒΙ(ΒΧ):	*Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία)*, ΚΒΕ/ΕΙΕ
VR:	*Variorum Reprints*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Γ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών
Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996

Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης

"Η πρόοδος της έρευνας για τη μεσαιωνική βοιωτική ιστορία"

Στην ανακοίνωση επιχειρείται κατοπτική θεώρηση των δημοσιευμάτων (ελληνογλώσσων και ξενογλώσσων) της τελευταίας τριακονταετίας περίπου, με κατ' εξαίρεσιν αναφορές σε προγενέστερα δημοσιεύματα καταλυτικής σημασίας και προσφοράς στον κλάδο. Εξετάζεται, ακόμα, η προσφορά των δημοσιευμάτων αυτών στην ανάπτυξη της έρευνας για τη μεσαιωνική βοιωτική ιστορία από τα τέλη του 4ου αι., με την εισβολή των Βησιγότθων, έως την οθωμανική κατάκτηση και σταδιακή ενσωμάτωση του βοιωτικού χώρου μέσα στην περίοδο 1435-1458/60. Τα σχετικά δημοσιεύματα (πλην έργων γενικοτέρου περιεχομένου, έστω και αν αναφέρονται εκτενώς σε ιστορικά ζητήματα της μεσαιωνικής Βοιωτίας) συζητούνται με την ακόλουθη σειρά: 1) Γενικές μελέτες περί μεσαιωνικής Βοιωτίας, 2) Εγκυκλοπαιδικά έργα, 3) Ιστορική γεωγραφία και τοπογραφία, 4) Προσωπογραφία, κοινωνία και διοίκηση, 5) Ιστορία και τοπογραφία Θήβας, 6) Εμπόριο και οικονομία Θήβας, 7) Ιουδαίοι Θήβας, 8) Οθωμανική κατάκτηση Βοιωτίας, 9) Αρχαιολογία, μνημεία, οχυρώσεις και νομίσματα, 10) Δημοσιεύματα περί Οσίου Λουκά, 11) Εκκλησιαστική ιστορία και προσωπογραφία, και 12) Φιλολογικά προβλήματα και λόγιοι.

SUMMARY

3rd International Congress of Boeotian Studies
Thebes, 4-8 September 1996

Alexis G. C. Savvides

"Research advances regarding medieval Boeotian history"

This paper attempts to present an overview of publications (in Greek and other languages) of the last thirty years or so, with exceptional references to earlier publications of definitive importance on the subject. Examination of their

contribution to the development of research on medieval Boeotian history from the late 4th century, with the Visigoth invasions, until the Ottoman conquest and gradual annexation of the Boeotian area within the period 1435-1458/60. Pertinent publications (exclusive of works of general interest, albeit with extensive referehces on historical issues of medieval Boeotia) are discussed as follows: 1) General studies on medieval Boeotia, 2) Encyclopaedic works, 3) Historical geography and topography, 4) Prosopography, society and administration, 5) History and topograpy of Thebes, 6) Theban commerce and economy, 7) Theban Jews, 8) Boeotia's Ottoman conquest and early Turkish domination, 9) Archaeology, monuments, fortifications and coinage, 10) Publications on Hosios Loukas, 11) Ecclesiastical history and prosopography, and 12) Philological problems and scholars.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χρονολογικοί σταθμοί στη βοιωτική ιστορία κατά τη βυζαντινή περίοδο

(4ος – αρχές 13ου αι.)

396/7: Αλάριχος Α΄ και Βησιγότθοι εισβάλλουν στη Βοιωτία. Καταστροφή πόλεων – ανάμεσά τους πιθανόν και της Θήβας, αν και ορισμένοι μελετητές εκφράζουν σχετικές αμφιβολίες.

420 περ.: Μαρτυρίες των πηγών για την ύπαρξη των Χαιρωνείας, Λεβαδείας, Κορωνείας, Ανθηδώνος (αναικοδομημένης), Υηττού (διαδόχου του Ορχομενού λόγω ανόδου στάθμης νερού της Κωπαΐδος), Θήβας, Θεσπιών, Θίσβης, Πλαταιών, Τανάγρας, Αράχωβας (;), Λεύκτρων, Αλιάρτου.

περ. μέσα 5ου αι.: Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Δίστομο Βοιωτίας.

527-30 και 551: Τμήμα της Βοιωτίας (8 πόλεις και κώμες) ισοπεδώνεται από καταστροφικούς σεισμούς (ιδιαίτερα Κορώνεια, Χαιρώνεια). Ο Ιουστινιανός Α΄ προβαίνει σε ανοικοδομήσεις και νέες οχυρώσεις.

μέσα 6ου αι. και εξής: Η Θήβα και οι γύρω περιοχές γίνονται σταδιακά κέντρα εκτροφής μεταξιού-καλλιέργεια μουριών, απαρχές άνθησης μεταξοβιοτεχνίας.

τέλη 6ου-αρχές 7ου αι.: Αύξηση επαρχιακού πληθυσμού Βοιωτίας με σταδιακές διεισδύσεις σλαβοφώνων κτηνοτρόφων στον Ελικώνα, το Σορό, το Πτώο και την περιοχή του Ορχομενού. Εποχή ίδρυσης βυζαντινού ναού της Αγ. Ελεούσας της Σουβάλας (αρχ. Λιλαίας), Β. του Ορχομενού.

7ος-8ος αι.: Απαρχές εμπορικής ανάπτυξης Θήβας. Έλληνες και – αργότερα – Ιουδαίοι, Αρμένιοι, Βλάχοι και Σλάβοι (καθώς μαρτυρούν αρκετά σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια: Χλεμποτσάρι, Τσάτσατη, Ροδοσλάβι, Τζέφκα κ.ά.).

9ος αι.: Η Θήβα γίνεται πρωτεύουσα του θέματος Ελλάδος (μερικές φορές αναφέρεται και η Λάρισα της Θεσσαλίας) ως το 1204.

περ. 872: Ίδρυση ναού Αγ. Γρηγορίου Θεολόγου στη Θήβα από τον "βασιλικό κανδιδάτο" Βασίλειο.

873-4: Ίδρυση ναού Παναγίας της Σκριπούς στον Ορχομενό, Β-Α της Λιβαδειάς, από τον "βασιλικό πρωτοσπαθάριο" και "επί των οικειακών" Λέοντα.

918-928: Βουλγαρικές επιδρομές (τσάρου Συμεών) απειλούν Θήβα. Πιθανή καταστροφή Καδμείας ακρόπολης (Αρέθας Καισαρείας).

943: Επιδρομές τουρκοφώνων Ούγγρων (Μαγυάρων) στον κεντροελλαδικό χώρο.

946-953/6: Ίδρυση ναού Παναγίας Θεοτόκου (πρώην Αγ. Βαρβάρας) στο συγκρότημα της μονής του Οσ. Λουκά από το στρατηγό του Θέματος Ελλάδος Κρηνίτη Αροτρά (με έδρα του τη Θήβα) (Ε. Στίκας).

953: Θάνατος οσ. Λουκά του Στειριώτη.

956-70 (;): Πιθανή ίδρυση καθολικού μονής οσ. Λουκά ως εκκλησίας νίκης (για ανακατάληψη Κρήτης το 961) (θεωρία Carolyn Connor), βλ. όμως εδώ: 1011.

β΄ μισό 10ου αι. (μετά το 961): Ίδρυση ναού Αγ. Φωτεινής έξω από τη Θήβα (αποδίδεται στον όσιο Νίκωνα "Μετανοείτε" μετά την επιστροφή του τελευταίου από την ανακατακτημένη Κρήτη).

996-7: Σαμουήλ και Βούλγαροι εισβάλλουν και λεηλατούν τη βοιωτική ύπαιθρο. Δήωση Λιβαδειάς και περιοχής.

περ. 1005: Θάνατος Λουκά (του Β΄), πρώτου μετά τον οσ. Λουκά ηγουμένου της μονής.

περ. 1011: Πιθανή ίδρυση καθολικού μονής Οσ. Λουκά (θεωρία Μανόλη Χατζηδάκη) από τον ηγούμενο Φιλόθεο (Νίκος Οικονομίδης).

περ. 1011/12 – περ. 1048: Έτη ηγουμενίας Αθανασίου στη μονή Οσίου Λουκά (Ν. Οικονομίδης).

1040-41: Εισβολή Πέτρου Δελεάνου και Βουλγάρων παρτιζάνων στη Βοιωτία – ήττα του βυζαντινού θεματικού στρατού υπό τον στρατηγό Αλακασσέα στις (Φθιώτιδες;) Θήβες.

περ. 1048: Ίδρυση αδελφότητας Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης στη Θήβα και σύνταξη του "τυπικού" (καταστατικού) της. Στην ίδρυση σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο τότε ηγούμενος της μονής Οσ. Λουκά Θεόδωρος / Θεοδόσιος Λεωβάχος (Ν. Οικονομίδης), πρώην αξιωματούχος, ο οποίος εσφαλμένα συνδέθηκε (C. Connor) με την αναχρονολόγηση του καθολικού της μονής στο β΄ μισό του 10ου αι. – βλ. εδώ παραπάνω: 956-970.

11ος αι.: Πιθανή ίδρυση του αγνώστου, μέχρι πρόσφατα, ναού της Παναγίας Λεβαδείας.

β΄ μισό 11ου αι.: Αναφορά περί της πρόωρα χαμένης Θηβαίας αρχόντισσας και του διαμοιρασμού της προίκας της στου φτωχούς Θηβαίους, στο Βίο του οσ. Μελετίου του Νέου (floruit β΄ μισό 11ου αι.), γραμμένο από τον επίσκοπο Μεθώνης Νικόλαο (12ος αι.).

1079: Θάνατος οσ. Νικήτα του "εξ επταπύλων Θηβών".

τέλη 11ου-αρχές 12ου αι.: Εποχή σύνταξης του ονομαστού "Κτηματολογίου" Θη-

βών με αναλυτικά στοιχεία για τους μεγαλογαιούχους, τους μικρούς καλλιεργητές και τις φορολογικές τους υποχρεώσεις (Ν. Σβορώνος). Επίσης, εποχή σύνταξης του β΄ (οριστικού) τυπικού της Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης Θηβών (βλ. και 1048)· το πρωτότυπο σώζεται στην Capella Palatina στο Παλέρμο της Σικελίας (όπου μεταφέρθηκε από τους Νορμανδούς – βλ. εδώ παρακάτω: 1147/8 [John Nesbitt-J. Wiita]).

11ος-12ος αι.: Μεγάλη άνθηση εμπορίου και μεταξοβιοτεχνίας στη Θήβα. Αναφορά της πόλης σε αρκετές συνθήκες παραχώρησης προνομίων στους Βενετούς εκ μέρους των Κομνηνών και Αγγέλων αυτοκρατόρων. Εποχή πιθανής ίδρυσης ναού Αγ. Νικολάου των Καμπιών και μονής του Σαγματά.

α΄ μισό 12ου αι.: Κατά τον λόγιο Ιωάννη Τζέτζη οι Θήβες μεταξοτεχνήτριες φημίζονται για την ιστουργική τους δεινότητα.

1147/8: Εισβολή Νορμανδών Σικελίας και λεηλασία Θήβας. Μεταφορά μεταξοβιοτεχνίας από τον ελλαδικό χώρο (Πάτρα, Κόρινθος, Θήβα) στη Σικελία (χωρίς αυτό να συνεπάγεται και εξαφάνιση της άνθησής της στο Βυζάντιο).

περ. 12ος αι.: Πιθανή ίδρυση μονής Παναγίας Μακαριωτίσσης στη Ν. κλιτύ του Ελικώνα, κοντά στη Θήβα.

περ. 1164/5-66: Επίσκεψη και παρατηρήσεις του Βενιαμίν εκ Τουδέλης στη Θήβα, όπου συναντά ακμάζουσα ιουδαϊκή παροικία δύο χιλιάδων.

β΄ μισό 12ου αι.: Ίδρυση ναού Αγ. Νικολάου του Νέου στο Παρόρι Βοιωτίας.

1166-82/83: Ο Ιωάννης Καλοκτένης μητροπολίτης Θηβών και "έξαρχος πάσης Βοιωτίας".

1185 και 1196: Κατά μαρτυρίες και Νικήτα Χωνιάτη οι Θηβαίες εξακολουθούν να διακρίνονται στην υφαντουργία μεταξωτών.

1204: Διαδοχικές καταλήψεις Θήβας από Λέοντα Σγουρό, δυνάστη της Αργολιδοκορινθίας, και από σταυροφόρο αρχηγό Βονιφάτιο Μομφερρατικό. Σταδιακή κατάληψη υπολοίπου βοιωτικού χώρου. Η μητρόπολη Θήβας περιέρχεται στη δικαιοδοσία Λατίνου αρχιεπισκόπου.

Κύριες πηγές: Claudianus, Ζώσιμος, Ευνάπιος, Συνέκδημος Ιεροκλέους, Προκόπιος ("Περί κτισμάτων"), Ευάγριος, Θεοφάνης Ομολογητής, Βίος οσ. Λουκά Στειριώτη, Βίος οσ. Μελετίου του Νέου, Σκυλίτζης, Κεδρηνός, Ζωναράς, Συνθήκες Βυζαντίου-Βενετίας (έγγραφα συλλογών των Tafel και Thomas και των Rozza και Ravegnani), Κτηματολόγιο Θηβών, Τυπικό Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης, Βενιαμίν Τουδέλης, Κίνναμος, Μιχαήλ και Νικήτας Χωνιάτης, Ιωάννης Τζέτζης, Θεόδωρος Σκουταριώτης, Εφραίμ ο Αίνιος.

Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Ε.Ι.Ε.
Αύγουστος 1996 – Σεπτέμβριος 1997

Σταύρος Γ. Γουλούλης

Οι ψυχές των προγόνων και η οικοδομή της πόλης
Το πλατωνικό υπόβαθρο των εγκαινίων της Κωνσταντινουπόλεως

"... διττῆς γάρ οὔσης τῆς ἀθηναϊκῆς Ποιήσεως, ὁλικῆς τε καί μερικῆς, ὑπερκοσμίας τε καί ἐγκοσμίας, νοητῆς τε καί αἰσθητῆς..."
(Πρόκλος, *Εἰς Τίμαιον* Α΄, 26e).

Τα εγκαίνια* είναι η πρώτη ημέρα της επίσημης λειτουργίας ενός κατοικημένου χώρου, έτσι που παρομοιάζονται με τα γενέθλια. Μια τέτοια ημέρα υπήρξε και για την Κωνσταντινούπολη η 11η Μαΐου 330.

1. Το ζητούμενο: η φιλοσοφική διάσταση των εγκαινίων

Σύντομες αναφορές απαντούν σε μεταγενέστερους συγγραφείς, οι οποίοι στο σύνολό τους σχεδόν διαπνέονται από "χριστιανική" θεώρηση των εγκαινίων, εκτός από μερικούς οι οποίοι δίνουν κοσμική διάσταση[1]. Πάντως μέχρι τώρα η έρευνα έχει αναλωθεί χωρίς ουσιαστική κριτική των πηγών και χωρίς να ερμηνευθεί η αντινομία ανάμεσα σε κάποια παγανιστικά στοιχεία των τελετών και την φιλοχριστιανική πολιτική του Κωνσταντίνου[2].

Αφιερώνεται στον καθηγητή κ. Ιω. Καραγιαννόπουλο

*Η παρούσα μελέτη αποτελεί συνέχεια μιας άλλης με τον τίτλο: "Τα εγκαίνια της Κων/πόλεως: η χρονολογία (11 Μαΐου 330) και η σημασία της για την ανανέωση του ρωμαϊκού κράτους (Συμβολή της εθνολογίας στην ιστορία)". *Βυζαντινός Δόμος* 8/9 (1995/97).

1. Παράθεση και αξιοποίηση των πηγών στον G. Dagron, *La naissance d' une capitale.*
Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris 1974, 29 κ.ε. Τον όρο "γενέθλιον" αναφέρουν ο Μαλάλας, Πασχάλιο Χρονικό, Παραστάσεις, Ζωναράς, κ.ο.κ.

2. Οι συγγραφείς που δίνουν μη χριστιανική εκδοχή είναι: Ζώσιμος (*Historia Nova*, ed. L. Mendelssohn, Lipsiae 1887, 87-89), Φιλοστόργιος (II, 17, ed. J. Bidez - F. Winkelmann, II, 17, σ. 28), Ιωάννης Λυδός (*De Mensibus*. Bonn 1837, 52). Στην νεότερη κριτική αξιοποιούν τα παγανιστικά στοιχεία με διάφορο τρόπο οι: Th. Preger, "Konstantinos-Helios". *Hermes* 36 (1901) 469. Στ. Κυριακίδης, "Ιστορικά σημειώματα", *Ελληνικά* 17 (1922) 219-246. D. Lathoud, "La consécration et la dédicace de Constantinople". *'Echos d' Orient*, 23 (1924) 289-314. 24 (1925) 180-220, ειδικά 191-195. Βλ. G. Dagron, Naissance, 32 κ.ε.

Συνοπτικά οι τελετές ήταν οι εξής: 1) ευφημίσθηκε ο πορφυρός κίονας του Φόρου, όπου παριστανόταν ο Κωνσταντίνος ως ακτινοφόρος Απόλλων - Ήλιος, 2) τελέσθηκε πομπή στον ιππόδρομο με ευφημισμό άλλου αγάλματος του Κωνσταντίνου, όπως και ιππικοί αγώνες[3]. Σ' αυτές πρέπει να προστεθεί άλλη μία: το άνοιγμα του δημόσιου λουτρού του Ζεύξιππου (Μαλάλας, Πασχάλιο Χρονικό). Όσα ξέρουμε κατά ένα μέρος μπορεί να είναι εφαρμογή της αρχής "Μύθος και τελετουργία", δηλαδή μια απομύθευση του Κωνσταντίνου και όσων ετέλεσε την 11η Μαΐου. Απ'αυτό το σημείο η έρευνα πρέπει να προχωρήσει στη διασάφηση της ιστορικής πραγματικότητας.

Η σκιαγράφηση μιας ιδεατής μορφής των εγκαινίων στα κείμενα, ασφαλώς οφείλεται στις τελετές της επετείου, με τις οποίες επαναλαμβανόταν η "γενέθλιος ημέρα". Τελούνταν πομπή με τους επίσημους να φορούν λευκές στολές και να κρατούν αναμμένα κεριά (Φιλοστόργιος, Μαλάλας, Πασχάλιο Χρονικό, Παραστάσεις κεφ. 5, Συναξάριο Κων/πόλεως). Η τελετή αντιστοιχεί με τη ρωμαϊκή εορτή της Περιβολής των πόλεων (Amburbalia) ή των Ορίων της Πόλεως (Ambarvalia). Η πομπή των πολιτών που ήταν στεφανωμένοι με φυλλώματα και φορούσαν λευκές εσθήτες μετά την περιφορά της πόλης, κατέληγε σε θυσία. Τα ίδια περίπου συνέβαιναν σε τελετές εγκαινίων ρωμαϊκών πόλεων ή ναών: λιτανείες, καθαρτικές τελετές με ραντισμό ύδατος, προσευχές, θυσίες[4].

Μια σημαντική απόκλιση προσφέρει ο Ιωάννης Λυδός, σύμφωνα με τον οποίο συμμετείχαν στις επίσημες πράξεις μαζί με τον οικιστή Κωνσταντίνο, ο ιεροφάντης Πραιτέξτατος και ο νεοπλατωνικός "τελεστής" Σώπατρος[5]. Αυτό ση-

Ο I. Karayannopulos, "Konstantin der Grosse und der Kaiserkult". *Historia*, 5, 1956, 341-357, αποκρούει την ύπαρξη αυτοκρατορικής λατρείας σ' ό,τι αφορά το πρόσωπο του Κων/νου, που πρότεινε ο Th. Preger, επειδή δεν δεσμεύεται από τον συμβολισμό των τελετών και επιμένει στην ουσία των γεγονότων, δηλαδή στην φιλοχριστιανική πολιτική του Κωνσταντίνου. Πάντως η πιο πρόσφατη έρευνα τείνει να δεχθεί την ύπαρξη ενός ιστορικού συμβιβασμού σ' ό,τι αφορά συμβολικές διατυπώσεις, κοινές σε Χριστιανούς και μη. Βλ. O. Nicholson, "The Great Statue at Constantinople". *Bulletin of British Byzantine Studies,* 20 (1994) 70-72, όπου και βιβλιογραφία.

3. G. Dagron, *Naissance*, 39-41.

4. F. de Coulanges, *Το αρχαίον 'Αστυ. Μελέτη περί της λατρείας, του δικαίου, των θεσμών της Ελλάδος και της Ρώμης*. Εν Αθήναις 1898, 191-192. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d' après les textes et les monuments*, I, 2, 1448-1451 (consecratio). II, 1, 41-45 (dedicatio). Για τις τελετές ιεροποίησης πόλεων βλ. M. Eliade, *Πραγματεία πάνω στην ιστορία των Θρησκειών*. (Αθήνα 1981), Paris 1964 , 345-349.

5. "*Ὁ δὲ Πραιτέξτατος ὁ ἱεροφάντης, ὁ Σωπάτρῳ τε τῷ τελεστῇ καὶ Κωνσταντίνῳ τῷ αὐτοκράτορι συλλαβὼν ἐπὶ τῷ πολισμῷ τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως"*: Ιωάννης Λυδός, De mensibus, Bonn, IV 52. D. Lathoud, *Consécration et dédicace*, 192-195. G. Dagron, *Naissance*, 32, σημ. 3. Η συμμετοχή του Πραιτέξτατου θεωρείται αμφίβολη. Βλ. R. Penella, *Greek philosophers and Sophists in*

μαίνει ότι τα εγκαίνια προσέλαβαν το χαρακτήρα "μυστηρίου". Ο Σώπατρος ανήκει στην τρίτη γενιά των μαθητών του Πλωτίνου, ιδρυτή του νεοπλατωνισμού (η σειρά είναι: Πλωτίνος, Πορφύριος, Ιάμβλιχος, Σώπατρος). Σε μια εποχή πια, που η Σχολή του είχε εγκαταλείψει τον αυστηρό επιστημονισμό του ιδρυτή της, γίνεται αυτός το πρόσωπο, το οποίο συνδέει το νέο κράτος με την παράδοση της σχολής του Πλάτωνα. Απ' αυτό το γεγονός ο A. Piganiol σκέφθηκε μήπως τελικά ο Κωνσταντίνος ήθελε να μιμηθεί τον Πλωτίνο, ιδρύοντας μια νέα Πλατωνόπολη[6]. Εκ πρώτης όψεως υπάρχουν σοβαροί λόγοι να ερευνηθεί αυτό το θέμα: 1) Ο Πλάτων είναι ο πρώτος ουσιαστικά συγγραφέας που ασχολήθηκε συστηματικά με την ίδρυση και οργάνωση μιας πολιτείας. 2) Μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία των εγκαινίων συγκρίνονται με πλατωνικές διατυπώσεις, κυρίως το μείζον θέμα της οργάνωσης της πολιτείας σε συνάρτηση με μεταφυσικά δεδομένα. Ο πλατωνισμός μέσω της σχολής του Πλωτίνου, παρέμενε πάντα η πιο αξιόλογη σχολή στον 3ο-4ο αι. 3) Ο Κωνσταντίνος παρά την υποστήριξή του στους Χριστιανούς, τηρούσε ουδέτερη στάση απέναντι στη θρησκεία. Πλατωνικές καταβολές, κυρίως από τον Τίμαιο, εντοπίζονται στην αποδιδόμενη στον Κωνσταντίνο ομιλία "προς τον Σύλλογο των Ιεραρχών"[7].

2. Η μεταφυσική διάσταση: το Κάλεσμα των Ψυχών-Κριτών

Η τελετουργία, επίσημη θρησκευτική ή λαϊκά δρώμενα, πάντα αναπαριστά έναν πνευματικό κόσμο. Αυτό το δεδομένο προκύπτει στα εγκαίνια της Κων/πόλεως. Η 11η Μαΐου, ημέρα της ταφικής γιορτής των Ρωμαίων Λεμούρια (επίσης η 9η και 13η), περιελάμβανε θυσία προς τη Mania, τη ρωμαϊκή αφέ-

the fourth Century A.D. Studies in Eunapius of Sardis. Leeds 1990, 51. Παρόμοια η συμμετοχή του αστρολόγου Ουάλη που αναφέρουν μερικοί συγγραφείς είναι αναχρονισμός (Βλ. E. Dagron, *Naissance*, 32, σημ. 3).

Ένας άλλος πλατωνιστής φιλόσοφος (ανεπίσημος) συνεργάτης του Κωνσταντίνου υπήρξε ο δαδούχος των Ελευσινίων Νικαγόρας ο Αθηναίος, όπως αναφέρεται σε επιγραφή του 326 από τις Θήβες της Αιγύπτου. P. Graindor, "Constantin et le dadouque Nicagoras". *Byzantion* 3, 1926, 209-214.

6. A. Piganiol, *L' empereur Constantin*, Paris 1932, 159-163. Ο Πλωτίνος σκεφτόταν να ιδρύσει μια πόλη φιλοσόφων στους πρόποδες του Βεζουβίου με το το όνομα Πλατωνόπολις: Πορφύριος, Βίος Πλωτίνου, 12. Σχόλια και βιβλιογραφία επί του θέματος βλ. Π. Καλλιγάς, *Πορφυρίου, Περί του Πλωτίνου βίου και της τάξεως των βιβλίων αυτού.* Αθήνα 1991, 134-135. Ο G. Dagron, *Naissance*, 32, σημ. 2, δεν συμφωνεί με την πρόταση του A. Piganiol.

7. A. Piganiol, *L' empereur Constantin,* 79 κ.ε. N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church.* London 1972, 55-56, όπου σχολιάζεται το θέμα των πλατωνικών επιδράσεων που διαπιστώνονται στο μοναδικό λόγο του Κωνσταντίνου "τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ".

ντρα των Νεκρών και εθεωρείτο αποφράδα ημέρα. Οι Lemures (= είδωλα) ήταν οι ανικανοποίητες ψυχές, τις οποίες φρόντιζαν να κατευνάσουν με προσφορές. Αυτό σημαίνει ότι ο οικιστής κάλεσε μαζί με το λαό τα πνεύματα των προγόνων. Σε σχέση με τα Parentalia (12 Φεβρ.), την άλλη ταφική γιορτή που ήταν δημόσια και πανηγυρική, ετούτη ήταν ένα οικογενειακό μνημόσυνο[8]. Η λατρεία των Νεκρών ήταν η πιο αρχαία και πιο σημαντική στη Ρώμη. Επομένως το φαινομενικά αντιφατικό γεγονός της δημόσιας ανάδειξης μιας οικουμενικής πρωτεύουσας σε μια ημέρα οικογενειακής περισυλλογής δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κάτι ασυμβίβαστο. Το ερώτημα όμως πώς και γιατί προέκυψε αυτή η επιλογή, ούτε τέθηκε ουσιαστικώς, ούτε απαντήθηκε επαρκώς, δηλαδή με σύγκριση παραδειγμάτων πάνω στο πρότυπο "εγκαίνια πόλης και ψυχογιορτή"[9]. Αντίθετα στη Ρώμη τα εγκαίνια τελούνταν στις 21 Απριλίου, ταυτόχρονα με τα Parilia, γιορτή της θεότητας Pales που εξέφραζε την γονιμότητα των κοπαδιών[10].

Ο Κωνσταντίνος γύρευε στην Ανατολή τόπο και τρόπο για να φυτεύσει τις προγονικές ρίζες του λαού του. Γι' αυτό το λόγο άρχισε να χτίζει τη νέα πρωτεύουσα στην Τροία, την προγονική πόλη της Ρώμης. Στράφηκε στο Βυζάντιο μόνο κατόπιν χρησμού - θείας εντολής[11]. Μια χαρακτηριστική πληροφορία που δίνουν οι "Παραστάσεις" προφανώς παραπέμπει στα Λεμούρια: ένας φιλόσοφος ονόματι "Κανονάρις", την ημέρα των εγκαινίων ανέβηκε σε ψηλό σημείο στο χώρο της συγκέντρωσης και προκάλεσε τον Κωνσταντίνο, λέγοντας: *"ὑπέρ τῶν προγόνων μὴ φρόνει, ὁ τῶν προγόνων καθαιρέτης"*[12]. Ακόμη η πληροφορία του Ευσεβίου ότι ο Κων/νος αφιέρωσε την πόλη στο Θεό των Μαρτύρων[13] αποδεικνύεται τελικά βάσιμη, αλλά είναι μέρος μιας πιο ευρύτερης παράδοσης. Τα Λεμούρια αφορούσαν όλους τους πολίτες, άρα και τους Χριστιανούς. Προπάντων όμως αφορούσαν τον ίδιο, γιατί θα τιμούσε τους νεκρούς της οικογένειάς του.

8. H. H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*. London 1981, 118-119. Οβίδιος, Fasti, V, 419-602.

9. O G. Dagron, *Naissance*, 337, no 3 σημειώνει "La date 11 mai s' y integrerait assez bien pour un **fête de la floraison**". Για την σχέση των νεκρών με τα άνθη στο Βυζάντιο (Ροζάλια) βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Β', 1, 29-31.

10. H. Scullard, *Festival et Ceremonies*, 103-105.

11. Ζώσιμος, Β', 30 (Mendelssohn, σ. 87). Σωζομενός, PG, 67, 956-957. Θεοφάνης, Χρονογραφία, Bonn, I,34. Ζωναράς, XIII, 3, 1 (Bonn, III, 13). Για τον ίδιο λόγο μετέφερε το ιερό κειμήλιο των Ρωμαίων, το Παλλάδιο της Τροίας, και το τοποθέτησε κάτω από τον πορφυρό κίονα του φόρου. Επ' αυτού ο A. Alfoeldi ["On the Foundation of Constantinople: a few notes". *Journal of Roman Studies*, 37 (1947) 11] σημειώνει: "These legendary connections with Troy illustrate the effort made by leading circles in Constantinople to appropriate the ancestor of Rome - Ilium - so that their city should seem more ancient, more noble, and more eternal than the original Rome".

12. Παραστάσεις, Th. Preger, 55-56. A. Cameron, J. Herrin, *Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai*. Leiden, 1984, 129-130.

Η επιλογή του Κωνσταντίνου ερμηνεύεται σε συνάρτηση με τον τρόπο σκέψεως των ανθρώπων της τότε εποχής. Η ύπαρξη μιας πολιτείας δεν μπορούσε να νοηθεί χωρίς την παρουσία των τάφων ή την ενεργή παρουσία των πνευμάτων των προγόνων. Ήταν ένα όπλο να εξασφαλίσει τα ιδιοκτησιακά δικαιώματά της πάνω στη γη που κατείχε[14]. Η χώρα ανήκει στους προγόνους ήρωες που έμεναν σ' αυτή. *"Ἡ γὰρ Ἀττικὴ τῶν προγόνων ἡρώων ἐστὶ κτῆμα"*, λέγει ο Στράβων (Γεωγραφικά, Θ', I, 16). Έτσι όταν οι φυγάδες Μεσσήνιοι άρχιζαν να χτίζουν το 368 π.Χ. την εγκαταλειμμένη πόλη τους, καλούσαν στις τελετές των εγκαινίων τα πνεύματα των τοπικών ηρώων να ξαναέλθουν κοντά τους (Παυσανίας IV, 26,6).

Κατάλοιπο παγανιστικών δοξασιών αποτελεί η αντίληψη ότι η γονιμότητα και η καρποφορία της γης προέρχονται από τους νεκρούς[15]. Τα εγκαίνια της Κων/πόλεως έγιναν σε εποχή που πλησίαζε ο θερισμός των δημητριακών. Οι νεκροί κρίνουν τις πράξεις των ζωντανών, ιδίως τις πολιτικές. Οι Μεγαρείς έχτισαν το Βουλευτήριό τους, το Αισύμνιο, πάνω στους τάφους των τοπικών ηρώων, ύστερα από ένα χρησμό του μαντείου των *Δελφών "εὖ πράξειν, ἢν μετὰ τῶν πλειόνων βουλεύσωνται. Τοῦτο τὸ ἔπος ἐς τοὺς τεθνεῶτας ἔχειν νομίζοντες"* (Παυσανίας Γ', 43,3)[16]. Γι' αυτό ακριβώς οι Νεκροί Ήρωες έρχονται στον παρόντα κόσμο για να κρίνουν τους ανθρώπους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα δίνουν ο Αριστοφάνης και ο Λουκιανός[17]. Ο Πορφύριος στο βίο του Πλωτίνου (κεφ. 23) αναφέρει ότι η ψυχή του βρίσκεται κοντά στους τρεις κριτές των Ψυχών Μίνωα, Ραδάμανθυ και Αιακό, όπου *"καί οἱ ἄλλοι ὅσοι ἄριστοι. Σύνεισι δὲ τοιοῦτοι Πλάτων, Πυθαγόρας, ὁπόσοι τε ἄλλοι χορὸν στήριξαν ἔρωτος ἀθανάτου"*. Γενικά ενδιαφέρονται για τα ζητήματα που α-

13. Vita Constantini, III, 48,1: *"τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ"*. G. Dagron, *Naissance*, 42.

14. F. De Coulanges, *Το αρχαίον άστυ*, 177-179. M. Nilsson, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας*. Αθήνα 1971, 246-251.

15. Ιπποκράτης, Περί διαίτης, 92. Π. Λεκατσάς, *Ψυχή. Η ιδέα της Ψυχής και της αθανασίας και τα έθιμα του θανάτου*. Αθήνα 1957, 328-332. J. H. Harrison, *Themis, A Study of the Social Origins of Greek Religion*. London 1963, 277 κ.ε.. W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*. Αθήνα 1993, 418-419. Μ. Δαράκη, *Ο Διόνυσος και η θεά Γη*. Paris 1985 (Αθήνα 1997), 76 κ.ε. M. ELIADE, Πραγματεία, 326-328.

16. Ο ίδιος χρησμός δόθηκε και στους κατοίκους του Τάραντα (Πολύβιος, 8, 30, 6).

17. Αριστοφάνης, Ήρωες, απ. 322. Βλ. *Poetae Comici Graeci*, vol. III, 2. Berolini et Novi Eboraci, 1984, 178-179. Λουκιανός, *Αναβιούντες ή Αλιεύς*.

πασχολούν τους ζωντανούς: "..*αἱ τῶν τελευτησάντων ψυχαὶ δύναμιν ἔχουσίν τινα τελευτήσασαι, ᾗ τῶν κατ' ἀνθρώπους πραγμάτων ἐπιμελοῦνται*", αναφέρει ο Πλάτων (Νόμοι, ΙΑ, 927a). Γι' αυτό και τους κρίνουν.

Η σύμπτωση εγκαινίων και ταφικής γιορτής στην Κων/πολη αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή και η τελετή της θεμελίωσης σχετίζεται με τους νεκρούς. Με βάση μια πληροφορία του Θεμιστίου επικράτησε να θεωρείται η 8η Νοεμβρίου 324 ως η ημέρα της θεμελίωσης με ταυτόχρονη την ανάδειξη σε καίσαρα του Κωνσταντίου[18]. Αλλά η 8η Νοεμβρίου στη ρωμαϊκή παράδοση είναι η μόνη ημέρα του μήνα οπότε γίνεται τελετή και μάλιστα νεκρική: αυτή του ανοίγματος του mundus, της ταφικής τάφρου. Στο επίσημο ρωμαϊκό εορτολόγιο αναγράφεται "mundus patet" [=ο (Κάτω) Κόσμος ανοίγει] [19]. Ο mundus αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της τελετής θεμελίωσης των ετρουσκικών και ρωμαϊκών πόλεων. Λογιζόταν ως ιδεατός χώρος από όπου εξέρχονταν οι ψυχές ή οι χθόνιες θεότητες (manes) και ως εικόνα του κόσμου ή ως χώρος από όπου διήρχετο ο άξονας του Κόσμου[20]. 'Ανοιγαν ένα χάσμα της γης, όπου προσέρχονταν οι ψυχές να γευθούν τις ριπτόμενες προσφορές, δηλαδή αίμα ή καμμένο σώμα θυμάτων, καρπούς συγκομιδής ή μη χαρακτηριζόμενα "καλά πράγματα". Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο mundus που άνοιξε ο Ρωμύλος στη θεμελίωση της Ρώμης[21]. Είναι φανερό ότι το άνοιγμα του λάκκου, απαραίτητου για τη θεμελίωση μιας ρωμαϊκής πόλης, έγινε στην πόλη του Κων/νου την κατάλληλη ημερομηνία. 'Εκλεινε μέσα του τους Ρωμαίους προγόνους. Στην Κων/πολη είναι γνωστό το μέρος, όπου αποτελώντας το κεντρικό σημείο ανα-

18. Θεμίστιος, Λόγος IV, 58b, αναφέρει: "*Πυνθάνομαι γὰρ ὡς καὶ ἠμφίασεν ὁμοῦ ὁ γεννήτωρ τό τε ἄστυ τῷ κύκλῳ καὶ τὸν υἱέα τῇ ἁλουργίδι*" (Βλ. H. Schenkel, G. Downey, Leipzig 1964, σ. 83). Ο O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Paepste.* Stuttgart 1919, 174, χρονολογεί στις 8 Νοε. την προαγωγή σε καίσαρα του Κωνσταντίου βασιζόμενος στο Πασχάλιο Χρονικό (Bonn, 525) (= *Κωνσταντῖνος Κώνσταντα τὸν ἑαυτοῦ υἱόν ...ἀνηγόρευσεν αὔγουστον πρὸ ς' ἰδῶν Νοεμβρίων*) και στην επιγραφή CIL, I, 2, p. 276. 'Ομως σύμφωνα με μία νέα επιγραφή από το Amiternum διαπιστώνεται ότι ο Κωνστάντιος (αναφέρεται λανθασμένα τον Κωνσταντίνο Β') έγινε καίσαρ στις 13 Νοε. (=Ειδοί). Βλ. A. Alfoeldi, "Foundation of Constantinople", 10 κ.ε., no 9 (Βλ. σημ. 11). G. Dagron, *Naissance*, 32, σημ. 5). Ο D. Lathoud, Consıcration, 292-293 χρονολογεί τη θεμελίωση στις 8 Νοε. βασιζόμενος στον Θεμίστιο και τον Seeck. Ο G. Dagron, Naissance, 32-33, εντάσσει τη θεμελίωση αόριστα στο Νοέμβριο του 324.

19. E. Scullard, *Festivals and Ceremonies*, 274.

20. Ι. Φ. Λαγόπουλος, *Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων επί της παραδοσιακής Μεσογειακής και Ινδοευρωπαϊκής Πολεοδομίας.* Αθήναι 1970, 237-238.

21. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Ρωμύλος*, 9-11. Ι. Φ. Λαγόπουλος, *Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων*, 248. Γενικά τα εγκαίνια της Κων/πόλεως θεωρούνται ως επανάληψη της τελετής ιδρύσεως της Ρώμης από τον Ρωμύλο. Ι. Φ. Λαγόπουλος, *ό.π.* 192-193.

φοράς των εγκαινίων πιστευόταν ότι είχαν πακτωθεί παρόμοια σύμβολα της ρωμαϊκής ή χριστιανικής παράδοσης (οι Κόφινοι του πολλαπλασιασμού των 'Αρτων κτλ): η βάση του πορφυρού κίονα του Φόρου. Ο D. Lathoud από το γεγονός αυτό χαρακτηρίζει τη βάση του κίονα ως "mundus mıtaphorique ou region idıale des βmes des ancıstres"[22]. Τώρα η άποψη αυτή ενισχύεται, αν δεχθούμε την άμεση ή έμμεση σχέση του υποθετικού mundus της θεμελιώσεως - consecratio της Κων/πόλεως με τον κίονα και τα εγκαίνια της ημέρας των Λεμουρίων. Οι δύο ημερομηνίες (8 Νοε., 11 Μαΐ.) "δένουν" για έναν κυρίως λόγο: σχετίζονται με τη βλάστηση. Ο Νοέμβριος είναι ο μήνας της σποράς και ο Μάιος των αρχών του θερισμού. Αυτό σημαίνει ότι η πόλη σπάρθηκε αλληγορικά την ημέρα της εξόδου των Ψυχών, οπότε στην εποχή του θερισμού καλούνται εκ νέου για να δουν τον καρπό, δηλ. το δικό τους έργο. Τόσο η σπορά, όσο και ο θερισμός, απαιτούν ανάλογες προσφορές προς τους νεκρούς δότες της συγκομιδής[23]. Γι' αυτό το λόγο η 8η Νοε. προτιμήθηκε από τις δύο άλλες ημέρες του έτους, όταν άνοιγε ο mundus (24 Αυγ., 6 Οκ τ.)[24]. Οι δύο φάσεις οικοδομής της νέας πόλης, θεμελίωση / consecratio και εγκαίνια / dedicatio στις 11 Μαΐου, προσδιορίζουν το νέο κέντρο του Κόσμου ως χώρο όπου έγινε ένα νοητό προσκλητήριο ζωντανών και νεκρών· Ψυχές Μεγάλων της Ιστορίας, όπως αυτοί των οποίων τα αγάλματα σύμφωνα με το 2ο βιβλίο της Παλατινής Ανθολογίας υπήρχαν στο δημόσιο λουτρό του Ζεύξιπου: Τρώες και 'Ελληνες του Τρωϊκού πολέμου, ήρωες της ελληνικής μυθολογίας, 'Ελληνες και Ρωμαίοι πολιτικοί· προπάντων όμως ο χορός των φιλοσόφων και ανθρώπων των τεχνών και των γραμμάτων της Αρχαίας Ελλάδος[25]. Παρόντες ήταν και θεοί με ειδική σχέση προς τη Ρώμη: η Αφροδίτη (γενάρχης των Ρωμαίων), ο Απόλλων (όπως και η 'Αρτεμις), ο Ηρακλής και ο Ερμής. Το νερό του Ζεύξιππου (όπως θα δούμε πιο κάτω λειτουργεί

22. Η χριστιανική παράδοση ήθελε να έχουν πακτωθεί ένα τμήμα του Τιμίου Σταυρού, οι Κάλαθοι του Πολλαπλασιασμού των 'Αρτων, το Μυροδοχείο, το Παλλάδιο της Τροίας, κ.λπ. G. Dagron, *Naissance*, 40, όπου πηγές και βιβλιογραφία. A. Cameron, J. Herrin, *Parastaseis*, 219. D. Lathoud, "Consécration et dédicace", 310-313. G. Dagron, *Naissance*, 39.

Στις ανασκαφές που έγιναν στον κίονα δεν βρέθηκε κάποιο από τα αναφερόμενα ιερά κειμήλια. Βλ. G. Dagron, *Naissance*, 39, σημ. 3.

23. M. Eliade, *Πραγματεία*, 284-286, 320. Για τις απαρχές προς τους νεκρούς π.χ. των Πλαταιών βλ. Θουκυδίδης Γ', 58, 4. F. DE Coulanges, *Το Αρχαίον 'Αστυ*, 15 κ.ε. W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, 165-167.

24. H.H. Scullard, *Festivals and Ceremonies*, 273, 274. Ι. Φ. Λαγόπουλος, *Επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων*, 237-238.

25.R. Stupperich, "Das Statuenprogramm in der Zeuxippos-Thermen". *Istanbuler Mitteilungen* 32 (1982) 210-235.

ως Πηγή της Ζωής), τους επανέφερε στη ζωή. Είναι ακριβώς το ίδιο μοντέλο που χρησιμοποιεί ο Θεμίστιος στα εγκαίνια της Βιβλιοθήκης του Κωνσταντίου (357), ο οποίος χάρη σ' αυτή ανέστησε από τους τάφους τους Έλληνες σοφούς και ήρωες[26].

3. Οι Ψυχές των Προγόνων και ο αρχέτυπος Κόσμος

α. Το Πλατωνικό-Ορφικό πρότυπο: η πολιτική ως Μυστήριο

Την αρχαιότερη θεωρητική αναζήτηση της σχέσης Πολιτείας και Προγόνων - Ηρώων, αποτελεί ο γνωστός επιτάφιος του Περικλή (Θουκυδίδης ΙΙ, 34-46). Οι ρίζες πάλι του θέματος τίθενται στη Νέκυια (Οδύσσεια, ραψωδία Λ): ο Οδυσσέας κατεβαίνει στον 'Αδη και συγκεντρώνει στο λάκκο των προσφορών τις ψυχές εκείνων που θα τον συμβούλευαν για την ανάκτηση της Ιθάκης. Τέλος σε μια παρωδία οικοδομής πόλεως, στους 'Ορνιθες του Αριστοφάνη (στ. 120 κ.ε.), χτίζεται στον αέρα από τα πουλιά η Νεφελοκοκκυγία. 'Ομως το πουλί είναι πανάρχαιος συμβολισμός της ψυχής[27].

Το πρότυπο της πόλης που εγκαινιάζεται σε Ψυχογιορτή στο χώρο της φιλοσοφίας κι όχι απλώς των λαϊκών δοξασιών, είναι πλατωνικό. Θα το δούμε για πρώτη φορά στην Πολιτεία, έναν διάλογο που διεξάγεται το βράδυ μιας σημαδιακής ημέρας, όπως διαπιστώνεται, για την υφή του έργου. Ήταν η 19η προς 20η του μήνα Θαργηλιώνος (Μάιος - Ιούνιος), όταν οι συζητητές είχαν παραστεί στα εγκαίνια του ναού της Βενδίδος στον Πειραιά. Η λατρεία της θεάς είχε εισαχθεί στην Αθήνα τότε για πρώτη φορά. Ο Σωκράτης λέγει ακριβώς: *"ἑορτὴν βουλόμενος θεάσασθαι τίνα τρόπον ποιήσουσι ἅτε νῦν πρῶτον ἄγοντες"*. Το απόγευμα είχαν παρακολουθήσει τη μεταφορά του αγάλματος σε πομπή και την ιππική λαμπαδηδρομία (ιππολαμπάς) (Πολιτεία, 327a-328a). Οι συζητητές αντί της παννυχίδας που τελούνταν στο νέο ναό, έκαναν την δική τους αγρυπνία, ένα όραμα πόλεως εγκαινιαζόμενης δια του λόγου. Η Βένδις, φεγγαροθεά των Θρακών, ταυτίζεται με την 'Αρτεμη, την Εκάτη ή την Περσεφόνη. Ως εκ τούτου σχετίζεται με την βλάστηση και την γονιμότητα[28]. Ο Πρό-

26. Θεμίστιος, Orationes, IV, 82-86, ed. I. G. Downey, Lipsiae 1965, 68-69. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*. Αθήνα 1981, 54-58.

27. Γ. Δημητροκάλλης, *Η ψυχή-πουλί*. Αθήνα 1992.

28. Ν. Παπαδάκης, "Ιερός νόμος Βενδιδείων". *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1937, Γ', 816-818. Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Zurich - München, III, 1, 1986, 95-96, όπου πηγές και βιβλιογραφία. Daremberg-Saglio, I,1, 686-687. Λατρεία της Βενδίδος υπήρχε στο Βυζάντιο (C.I.G. no 2034).

κλος (Εις Πολιτείαν) σχολιάζοντας το σχετικό χωρίο συγκρίνει την Βενδίδα με την Αθηνά: *"ἄμφω φωσφόροι, εἰ καὶ ἡ μὲν ὡς εἰς φῶς ἄγουσα τοὺς ἀφανεῖς λόγους τῆς φύσεως ... ἡ δὲ ὡς τὸ νοερὸν ἀνάπτουσα ταῖς ψυχαῖς"* (ἐκδ. Teubner, I, σ. 18-19). Τα Βενδίδεια αποτελούν εισαγωγή στην εορτή των Παναθηναίων: *"τὸ δὲ τῆς ἀθηναϊκῆς πανηγύρεως... τῶν δημιουργικῶν ἔργων.... αὕτη γὰρ ἡ θεὸς πᾶσαν συνέχει τὴν κοσμοποιΐαν... καὶ ἔοικεν ἡ μὲν τῶν Βενδιδείων ἑορτὴ τὴν ἐπιοῦσαν ἔξωθεν ἐναντίωσιν τῷ παντί.... ἡ δὲ τῶν Παναθηναίων τὴν ἀπὸ νοῦ καθήκουσαν εὐταξίαν εἰς τὸν κόσμον... ὅτι γε μὴν τὰ Παναθήναια τοῖς Βενδιδείοις εἵποντο"*"(Εις Τίμαιον Α', 26d-27a). Τα μυστήρια της Βενδίδας ήταν ανάλογα προς τα Ορφικά: *"Βενδίδεια, παρ' οἷς καὶ τὰ 'Ορφικὰ τὴν καταρχὴν ἔσχε"* (Στράβων, Γεωγραφικά, I, 16). Η σύνδεση των Βενδιδείων με τη Πολιτεία οφείλεται στη σχέση του Πλάτωνα με τον Ορφισμό και τα συναφή δόγματα της εσχατολογίας, της μετά θάνατον ζωής και των κύκλων της μετενσάρκωσης[29]. Η Βένδις ως θεά του Φωτός μέσω των Ορφικών Μυστηρίων ανήκει στο Μεταφυσικό κόσμο των Νεκρών και σχετίζεται με την καρποφορία της γης. Οι Θρακιώτισσες γυναίκες *"θύωσι τῇ 'Αρτέμιδι τῇ βασιλείῃ* (= Βένδις) *οὐκ ἄνευ πυρῶν καλάμους ἐχούσας"* (Ηρόδοτος, Δ', 33). 'Οχι τυχαία τα αθηναϊκά Βενδίδεια τελούνταν όταν άρχιζε ο θερισμός κατά το μήνα Θαργηλιώνα (Μάϊος - Ιούνιος), αφιερωμένο στον 'Ηλιο ή τον Απόλλωνα[30]. Ως εκ τούτου η Πολιτεία σχετίζεται και με τη λατρεία του Απόλλωνα - Ηλίου, επειδή ο 'Ηλιος δίνει φως παντού, ακόμη και στις ψυχές των Νεκρών[31]. Μ' αυτή την έννοια ο διάλογος γίνεται ένα πολιτικό Μυστήριο.

Για την σχέση της Σελήνης με την βλάστηση βλ. M. Eliade, *Πραγματεία*, 162-172. Π. Λεκατσάς, *'Ερως. Ερμηνεία μιας μορφής της προϊστορικής και ορφικοδιονυσιακής θρησκείας*. Αθήνα 1993, 115-122.

29. Π. Λεκατσάς, *Η Ψυχή*, 425 κ.ε.

30. J. Mikalson, *The sacred and civil Calendar of the Athenian Year*. Princeton 1975, 158-159. J. Harrison, Prolegomena to the Study of the Greek Religion. Cambridge 1903, 75 κ.ε. Η 19η Θαργηλιώνος συνέπιπτε και με μία άλλη αθηναϊκή γιορτή: τα Καλλυντήρια (ο καλλωπισμός του αγάλματος της Αθηνάς). Βλ. J. Harrison, *Prolegomena*, ό.π. 75 κ.ε. Ο κύκλος των εορτών, "οι οποίες σημείωναν το τέλος πριν από τη νέα αρχή (νέο έτος), άρχιζαν δύο μήνες πριν από τα Παναθήναια". W. Burkert, *Ελληνική θρησκεία*, 472. Πιθανόν γι' αυτό τον λόγο ο Πρόκλος σχετίζει τα Βενδίδεια με τα Παναθήναια. 'Ισως ο Πλάτων έβλεπε με το νέο πρόγραμμα περί Πολιτείας την κάθαρση - lustratio της παλαιάς Αθήνας.

31. Λουκιανός, Αληθών διηγημάτων, Β', 12. W. Burkert, *Ελληνική θρησκεία*, 411-412. LIMC, IV, 1, 622-623. M. Eliade, *Πραγματεία*, 138-145. Η σχέση του Ηλίου με τους Νεκρούς εξαρτάται και από την αντίληψη ότι ο Παράδεισος βρίσκεται στον ουρανό. I. Couliano, *Εμπειρίες έκστασης*. Αθήνα 1986 (Paris 1984), 46-55.

Το έργο αρχίζει με τις παρατηρήσεις ενός γέροντα για τη μετά θάνατο ζωή και τελειώνει μ' ένα μύθο για την ύστατη κρίση[32]. Στην κατακλείδα του έργου (10ο βιβλίο) σχολιάζεται: 1) η καλλιέργεια της ψυχής του πολίτη ως ύψιστος σκοπός της ύπαρξης μιας πόλης (I-VIII). 2) Η αθανασία της Ψυχής αποδεικνύεται με το μύθο του Αρμενίου Ηρός (IX-XVI), ο οποίος ζώντας 12 ημέρες στον ουράνιο κόσμο, είδε και περιέγραψε την κατάσταση των Ψυχών μετά θάνατον. Οι ψυχές ζουν στη μακαριότητα ατενίζοντας το σύμπαν των Απλανών και Πλανητών συντονιζόμενοι με τη μουσική αρμονία του (XIV, 616b-617c). Για τον Πλάτωνα λόγω του μεταφυσικού χαρακτήρα της φιλοσοφίας του, η ιδανική πόλη προδιαγράφεται μόνο χάρη στην "ανάμνηση" όσων οι ψυχές έζησαν στο Υπερπέραν (Φαίδρος, 249c), στο ουράνιο πρότυπο της Πολιτείας. Αυτό οδηγεί τη συμπεριφορά του ανθρώπου: *"ἐν οὐρανῷ ἴσως παράδειγμα ἀνάκειται τῷ βουλομένῳ ὁρᾶν καὶ ὁρῶντι ἑαυτὸν κατοικίζειν"* (Πολιτεία, 592a-592b). Η πίστη στην ουράνια αθανασία των ψυχών (της κάθαρσης που υφίσταται στον 'Αδη και της υπέροχης διαμονής στους ουράνιους λειμώνες) επιβάλλεται μονάχα με τους μύθους του Πλάτωνα (Πολιτεία 613d-621d, Φαίδων 107c-114c, Γοργίας 523a-527c)[33]. Ο Πλάτων, ο πρώτος στην ελληνική κλασική γραμματεία που καθιέρωσε την ουράνια εσχατολογία, δίνει μεταφυσική υπόσταση στην Πολιτεία του. 'Οταν η ανθρώπινη ψυχή μετενσαρκωθεί (621a-621b), θα έχει προορισμό να διαμορφώσει την ανθρώπινη κοινωνία σαν μικρόκοσμο κατ' εικόνα του μεγάλου κόσμου, δηλαδή διεπόμενη από τις αρχές του εναρμόνιου συστήματος του Σύμπαντος.

Το ίδιο θέμα σχολιάζει ο Πλάτων πληρέστερα στον Τίμαιο (90cd): εδώ οι περιφορές του ανθρώπινου νου εξομοιώνονται μ' αυτές του κόσμου, όταν δηλαδή η ψυχή εξομοιώνεται με την ψυχή του Κόσμου, τότε εκπληρώνεται ο σκοπός της ύπαρξης του ανθρώπου: *"τῷ ἐν ἡμῖν θείῳ συγγενεῖς εἰσὶν κινήσεις αἱ τοῦ παντός διανοήσεις καὶ περιφοραί. ταύταις δὴ συνεπόμενον ἕκαστον δεῖ... κα-*

32. A.E. Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του.* Αθήνα 1990, 312-313.

33. Για το θέμα βλ. I. Couliano, *Εμπειρίες της έκστασης*, 38, 40-41. Ο Πλάτων δέχεται την κάθοδο της ψυχής στον 'Αδη, όπου υφίσταται κάθαρση (για την κάθαρση στη λίμνη Αχερουσία βλ. Φαίδων 112d-113e) και μετά την άνοδο στον ουρανό: *"εἰς τόπον τινα δαιμόνιόν, ἐν ᾧ τῆς τε γῆς δύ' εἶναι χάσματα ἐχομένω ἀλλήλοιν καὶ τοῦ οὐρανοῦ αὖ ἐν τῷ ἄνω ἄλλα καταντικρὺ"* (Πολιτεία 614c), όπου κατασκηνώνει στο ουράνιο λιβάδι *(ἀσμένας εἰς τὸν λειμῶνα ἀπιούσας)* (614e-615a, και Φαίδρος 247b) και μετά *"εἰς οἰκήσεις ἔτι τούτων καλλίους"* (113e-114c). Η άνοδος στον ουρανό γίνεται μέσω μιας δέσμης Φωτός που συνέδεε τον ουρανό και τη γη σαν κολώνα (*ἄνωθεν διὰ παντὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς τεταμένον φῶς εὐθύ, οἷον κίονα... εἶναι γὰρ τοῦτο τὸ φῶς* ***σύνδεσμον*** *τοῦ οὐρανοῦ..*) 616a-616c). Η στήλη του ουρανού ήταν ταυτόχρονα ο άξονας περιστροφής του μεγάλου αδραχτιού των απλανών και πλανητών.

ταμανθάνειν τὰς τοῦ παντὸς ἁρμονίας τε καὶ περιφοράς, τῷ κατανοουμένῳ
τὸ κατανοοῦν ἐξομοιῶσαι κατά τὴν ἀρχαίαν φύσιν..."[34]. Ο συσχετισμός της
αρμονίας Σύμπαντος και Ανθρώπου-Πόλης έχει πυθαγόρεια προέλευση[35].

Ο αρχέτυπος κόσμος περιγράφεται στον Αξίοχο με βάση μια διήγηση που έ-
γινε γνωστή από το ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο! Η ψυχή κατεβαίνει στα *"βα-*
σίλεια Πλούτωνος, οὐχ ἧττω τῆς τοῦ Διὸς αὐλῆς, ἅτε τῆς μὲν γῆς ἐχούσης
τὰ μέσα τοῦ κόσμου" (371a-371b). Μετά την κρίση μεταφέρονται σε ανθισμέ-
νο λειμώνα όπου ζουν σε διαρκή άνοιξη, ηλιακό φως, άριστη διατροφή, μουσι-
κή. Την ανώτερη θέση έχουν οι μυημένοι στα Μυστήρια που κατανοούν τις "ό-
σιες αγιστείες"[36]. Το πέρασμα (ψυχανωδία) στους ουράνιους λειμώνες νοείται
στα Ορφικά Μυστήρια, με τα οποία για πρώτη φορά εγκαινιάσθηκε η ιδέα της
πνευματικής ψυχής[37]. Η άνοδος στον ουρανό συμβαίνει εν ζωή μόνο σε λίγους
εκλεκτούς μέσω της ανάμνησης των Ιδεών (Φαίδρος 249d-250c) και συγκρίνε-
ται με ανάλογη κατάσταση που βιώνουν οι μυούμενοι στα Μυστήρια. Τότε ξε-
φεύγουν από το *"ὄστρεον" - σώμα "εὐδαίμονα φάσματα μυούμενοί τε καὶ ἐ-*
ποπτεύοντες ἐν αὐγῇ καθαρᾷ" (δηλ. μέσα στο φως) (Φαίδρος, 249d-250e). Η
οντολογική ανάβαση στο φως του Ουρανού είναι θέμα του μύθου του Σπηλαί-
ου (Πολιτεία, VII, 514 κ.ε.), όπου οι δεσμώτες ατενίζουν προς το φως το σύ-
μπαν με τα ουράνια σώματα (516).

Παρόμοια ένταξη διαλόγου σε ειδική γιορτή έγινε στον Τίμαιο, αφιερωμένο
στην κοσμολογία και τις φυσικές επιστήμες. Εδώ η συζήτηση αρχίζει με μια
ιστορία του Κριτία που έμαθε όταν ήταν 10 χρονών από τον παππού του, την
3η ημέρα των Απατουρίων (Κουρεώτις, μήνας Πυανεψιών, Οκτώβριος-Νοέμ-
βριος). Η γιορτή αυτή των Ιώνων ήταν αφιερωμένη στο Διόνυσο και είχε σχέση
με τη μύηση στην πολιτική ζωή, πρώτο βήμα της οποίας ήταν η αποδοχή των
παιδιών στις φρατρίες, δηλαδή αυτών που είχαν τους ίδιους πατέρες[38]. Τα Α-

34. Για ερμηνευτικά σχόλια βλ. Κ.Δ. Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, Αθήναι 1963, 573. Πλά-
των, Τίμαιος (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Β. ΚΑΛΦΑΣ). Αθήνα² 1997, 494

35. E. Bréguet, *La pensée politique grecque jusqu' au 1er siècle* A.C. στο Cicéron, La Republique.
Belles Lettres, τ. I, 1, Paris 1980, 90-91.

36. *"ὅσοις μὲν οὖν ἐν τῷ ζῆν δαίμων ἀγαθὸς ἐπέπνευσεν εἰς τὸν τῶν εὐσεβῶν χῶρον οἰκίζονται,*
ἔνθα ἄφθονοι μὲν ὧραι παγκάρπου γονῆς βρύουσιν πηγαὶ δὲ ὑδάτων καθαρῶν ῥέουσιν, παντοῖοι δὲ
λειμῶνες ἄνθεσι ποικίλοις ἐαριζόμενοι, ***διατριβαὶ δὲ φιλοσόφων*** *καὶ θέατρα ποιητῶν καὶ κύκλιοι χο-*
ροὶ καὶ μουσικὰ ἀκούσματα καὶ εἰλαπῖναι αὐτοχορήγητοι καὶ ἀκήρατος ἀλυπία καὶ ἡδεῖα δίαιτα...
εὔκρατος ἀὴρ χεῖται ἁπαλαῖς ἡλίου ἀκτῖσιν ἀνακιρνάμενος. 'Ενταῦθα τοῖς μεμυημένοις ἐστίν τις προ-
εδρία. Καὶ ὁσίους ***ἁγιστείας*** *κἀκεῖσε συντελοῦσιν.."*. Αξίοχος, 371c-371d.

37. Για τα πλατωνικά - ορφικά Ηλύσια βλ. Π. Λεκατσάς, *Ψυχή*, 427 κ.ε. E.O. James, *The Tree*
of Life. An archaeological Study. Leiden 1966, 84-85.

38. J.H. Harrison, *Themis*. London 1963, 498-501. P. Bianchi-Bandinelli, *Origini e sviluppo della*

πατούρια μαζί με τα Αγριώνια και τα Ανθεστήρια ήταν οι πιο παλιές γιορτές της Αθήνας, που ταυτόχρονα ήταν γιορτές των νεκρών και σχετίζονταν με το χθόνιο βασίλειο των πνευμάτων. Η αρχέτυπη αθηναϊκή πολιτεία ορίζεται από το Διόνυσο (θεό του υγρού στοιχείου που εισχωρεί σε 'Αδη, Γη και Ουρανό), αφού αυτός την τροφοδοτεί[39]. Η πόλη αυτή *"ἡ νῦν 'Αθηναίων οὖσα πόλις ἀρίστη πρός τε τὸν πόλεμον καὶ κατὰ πάντα εὐνομωτάτη διαφερόντως"*, υπήρξε 9.000 χρόνια πριν από το μεγάλο Κατακλυσμό (23c). Τότε ήταν που είχε γνωρίσει θεσμούς όμοιους με αυτούς της Πολιτείας. Γι' αυτό ο συγγραφέας ανακεφαλαιώνει ένα μέρος της, τα κεφ. Α-Ε, 17a-20c]. Ο "Τίμαιος" τελικά περιέχει τη διήγηση για την αρχέγονη Αθηναϊκή Πολιτεία σε συνάρτηση προς την ιδανική. Καταλήγει στη δημιουργία του Κόσμου και του Ανθρώπου και προτείνει βασικούς κανόνες που πρέπει να διέπουν τη ζωή του, για να είναι εναρμονισμένος με την τάξη του Σύμπαντος[40].

β. Ρωμαϊκά αντίγραφα

Τη σχέση Πολιτείας - Κόσμου, όπως τη μυείται ένας πολιτικός άνδρας από το νεκρό πρόγονό του, προβάλλει ο Κικέρων στο Somnium Scipionis, στο τελευταίο (6ο) βιβλίο του De Re Publica. Πρότυπο υπήρξε ο μύθος του Ηρός της πλατωνικής Πολιτείας[41]. Αφορμή στάθηκαν η επίσκεψη του Σκιπίωνα στο βασιλέα Μασανάσση και οι ολοήμερες συζητήσεις για τις πολιτείες των δύο ανδρών (: *ego illum de suo regno, ille me nostra re publica percontatus est*) (I, 1). Στην εισαγωγή, η αναφορά στη θεότητα του Κόσμου των Νεκρών, που φέρνει σε επαφή τις Ψυχές με τους ζωντανούς, έχει εκπέσει σε προσευχή του Μασανάσση στον 'Ηλιο και τα άλλα ουράνια σώματα: *"tibi ago, Summe Sol, vobisque reliqui Caelites..."*" (I, 1). Η ψυχή του Σκιπίωνα του Πρεσβυτέρου (πέθανε το 183 π.Χ.) εξηγεί σε όνειρο στον εγγονό του Σκιπίωνα το Νεότερο (185-129 π.Χ.) τις θελήσεις της Ειμαρμένης και τα μυστήρια πέραν της ζωής. Στα κεφ. III, 7-8, του παρέχεται η εικόνα της διαρθρώσεως του Σύμπαντος ως τόπου των δικαίων και ευσεβών, η τάξη και αρμονία των 9 σφαιρών (Απλανείς, Πλανήτες και η Γη) (IV, 9). Ο αρμονικός ήχος του Σύμπαντος συλλαμβάνεται μόνο από τις ψυχές (κεφ. V,11). Αφού η παρούσα ζωή είναι ασήμαντη, μόνο η ουράνια ζωή είναι σκοπός του ενάρετου ανθρώπου (VII, 17). Στον επίλογο ο παππούς συνιστά στον εγγονό του στην επίγειο ζωή του να ασχολείται με υψηλά έργα και να

citta'. Milano 1919, 515.

39. M. Δαράκη, *Διόνυσος*, 23 κ.ε., 28 κ.ε.

40. A.E. Taylor, *Πλάτων*, 521.

41. Cicéron, La Republique, τ. I, 1, (textes établi et traduit par Esther Bréguet), *ό.π.* 85.

φροντίζει να σώζει την πατρίδα του: *"curae de salutae patriae"* (IX, 21). Η αντήχηση των πλατωνικών απόψεων είναι δεδομένη.

Μία ακόμη πιστή μεταφορά των πλατωνικών απόψεων για τη σχέση νεκρών και πολιτείας αποτυπώνει ο Βεργίλιος στην Αινειάδα. Ο Αινείας, μυθικός γενάρχης του Ρωμαϊκού λαού, κατεβαίνει στον Κάτω Κόσμο χάρη στην επίκληση της θεάς των Ορφικών, Εκάτης (συνδέει τους 3 Κόσμους: 'Αδη, Γη, Ουρανό) και τη μεσολάβηση της Σίβυλλας, ιέρειας στο μαντείο του Απόλλωνα και της Εκάτης (Αινειάς, VI, 10-13, 245-251). Η κάθοδος στον 'Αδη αντανακλά το μυητικό υπόβαθρο της Αινειάδας[42]. Στα Ηλύσια συναντά τον πατέρα του Αγχίση, ο οποίος προφητεύει την εγκατάστασή τους στο Λάτιο. Ακόμη του δείχνει μαζί με όλους τους νεκρούς ήρωες τις ψυχές αυτών που έμελλαν να γεννηθούν και να δοξάσουν την πόλη που θα ίδρυαν στο μέλλον οι Τρώες, δηλ. τη Ρώμη του Ρωμύλου, όπως και τη Ρώμη του Αυγούστου (αυτοκρατορική):

"Καὶ τώρα τὴ Δαρδάνια τη γενιὰ ποιὰ δόξα θ' ἀκλουθήσει
μετά, ποιοὺς ἐγγονοὺς θὰ καρτερῂς τοῦ ἰταλικοῦ τοῦ γόνου·
περίζηλες ψυχές, ποὺ θὰ φανοῦν στὸ ὄνομα τὸ δικό μας...

[Αναφέρει μεταξύ άλλων τις ψυχές των Σιλβίου, Ρωμύλου, Ιουλίου Καίσαρα και Αυγούστου].

'Ο ἄντρας εἶναι τοῦτος ποὺ συχνὰ μ' ἀκούεις νὰ σοῦ τάζω,
ὁ Αὔγουστος ὁ Καίσαρας, θεῶν γενιά. Στό Λάτιο πάλι
θά φέρει τούς 'Ολόχρυσους Καιρούς, στὴ γῆ ποὺ ὁ γιός τοῦ Κρόνου
βασίλευε παλιά...." (VI, 755-795)[43].

Η περιγραφή του Κάτω Κόσμου προέρχεται από τον Πλάτωνα: τα Ηλύσια με τις απολαύσεις των δικαίων, ο Ληθαίος ποταμός, οι ψυχές που περιμένουν να μετενσαρκωθούν. Ο Αγχίσης εξηγεί στον Αινεία (VI,721-751) τα σχετικά με το ζωντανό πνεύμα που τρέφει τα ουράνια, τους πλανήτες και τ' αστέρια αλλά και τις ψυχές των ανθρώπων, που γεμάτες ζωτική ορμή περιμένουν την ώρα τους να φτάσουν στη γη.

Τις ίδιες ιδέες εκφράζει ο Βιργίλιος στην περίφημη 4η Εκλογή του, η οποία

42. J. Thomas, L' Enéide, recit iniatique. Στο *L' Initiation. Actes du colloque international de Montpellier (11-14 avril 1991)*. τ. I. *Les Rites d' Adolescence et les mystères*. Montpellier 1992, 251 κ.ε. Για τη σύνδεση των 3 κόσμων βλ. Ι.Φ. Λαγόπουλος, *Επιρροή Κοσμικών Αντιλήψεων*, 180-181.

43. Ποπλίου Βεργιλίου Μάρωνος, Αινειάς. 'Εμμετρη μετάφραση Αγγ. Πανωφοροπούλου - Σιγάλα. Αθήναι 1971.

αναφέρεται στην εποχή του Αυγούστου. Εδώ φαντάζεται τις αγέννητες ψυχές της νέας γενιάς των ανθρώπων να κατεβαίνουν από τον ουρανό.

> *"Έφτασε πιά ὁ ἔσχατος καιρός, 'ὅπως ὁρίζει ἡ προφητεία*
> *τῆς Κύμης.*
> *Ξαναγεννιέται [απ' τὴν ἀρχή ὁ μέγας τῶν αἰώνων κύκλος.*
> *'Ιδού ἡ παρθένος ἔρχεται, ἔρχεται πάλι ἡ βασιλεία τοῦ Κρόνου,*
> *ἰδού ἐξ οὐρανῶν* ***γενιά*** *καινούρια* ***κατεβαίνει****"*
> *(= nova* ***progenies*** *caelo* ***demittitur*** *alto)*
> *'Εσύ, ὦ Εἰλείθεια ἁγνή, εὐλόγησε τό βρέφος ποὺ θὰ φέρει τέλος*
> *στοῦ Σίδερου τή φύτρα, καὶ στὴν Ο[ικουμένη*
> *θ' ἁπλώσει τὴν Χρυσή γενιά: ὁ 'Απόλλωνάς σου κιόλας βασιλεύει...*
> *θὰ λάβει ἐκεῖνος τὴν οὐράνια ζωὴ καὶ ἥρωες θὰ δεῖ*
> *ἀνάμεσα στὶς τάξεις τῶν θεῶν, ἀνάμεσά τους ὁρατὸς κι ἐκεῖνος.*
> *ἄρχοντας θάναι σ' ἕναν κόσμο γαληνεμένο ἀπό τὸν μεγάλο του*
> *πατέρα*[44].

Κανονικά οι αγέννητες ψυχές σύμφωνα με το πλατωνικό πρότυπο θέλουν και έναν πνευματικό χώρο, ανάλογο της Πολιτείας. Αφήνοντας κατά μέρος τις συζητήσεις πάνω στην ιστορική ερμηνεία της 4ης Εκλογής πιστεύω ότι αυτός μπορεί να προσδιορισθεί. Ο ύπατος Πολλίων, στον οποίο ο Βεργίλιος δίνει την τιμή να ηγηθεί της προσπάθειας στην αρχή του νέου σιβυλλικού αιώνα διάρκειας 110 χρόνων που άρχιζε το 39 π.Χ., είχε θεμελιώσει τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς ένα πολύ σημαντικό κτίσμα, το Atrium Libertatis. Σύμφωνα με Ρωμαίους ιστορικούς σ' αυτό θα οργανωνόταν η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη της Ρώμης[45]. Εδώ λοιπόν εντοπίζεται ο χώρος, όπου η νέα γενιά (σύμφωνα με την ορφική-πλατωνική παράδοση οι Ψυχές που θα κατέβαιναν από τον ουρανό) θα δημιουργούσε τη δική της Χρυσή Εποχή. Άλλωστε μια Βιβλιοθήκη είναι τόπος όπου ξαναζούν οι παλαιοί συγγραφείς (βλ. σημ. 26).

Το όραμα του νέου κόσμου, της νέας εποχής, πραγματοποιείται με τη βοήθεια των Ψυχών. Ο ενσαρκωτής της αναγέννησης είναι γνώστης των μυστηρίων του Ουρανού και των παραδειγμάτων των ψυχών των Ηρώων. Αυτό το μοντέλο διατυπώνει στο χώρο της φιλοσοφίας πληρέστερα ο Πλάτων, ενώ ο Κι-

44. Θ. Παπαγγελής, *Από τη βουκολική ευτοπία στην πολιτική ουτοπία*. Αθήνα (ΜΙΕΤ) 1995, 257 κ.ε., 261, όπου βιβλιογραφία και ιστορικά σχόλια.

45. W. Shipley, "Chronology of the Building Operation in Rome from the Death of Caesar to the Death of Augustus". *Memoirs of the American Academy in Rome*, IX, 1931, 19-21.

κέρων και ο Βεργίλιος τον μιμούνται. Το μέλλον της πόλης που οραματίζονται - Αθήνα και Ρώμη - προδιαγράφεται από τον κόσμο των νεκρών. Η αρχέγονη αντίληψη ότι οι νεκροί δίνουν τη βλάστηση και την αφθονία των καρπών της γης εξελίχθηκε με την επίδραση των Μυστηρίων (με τα οποία οι μυούμενοι μεταφέρονταν στον κόσμο τους) σε θρησκευτικό βίωμα. Τώρα το κτίσιμο της πόλης γίνεται μέρος των Μυστηρίων. Αυτό το κατέγραψε ο Πλάτων μέσω του Ορφισμού. Η λατρεία της θεότητας που ενσαρκώνει την βλάστηση επιφέρει σε μια οργανωμένη κοινωνία την ανανέωση της πολιτικής ζωής. Παράδειγμα αποτελεί η κλασική Αθήνα ευρισκόμενη υπό τη σκέπη του Διονύσου[46]. Η Βένδις στην Πολιτεία, ο Διόνυσος στον Τίμαιο, η Εκάτη στην Αινειάδα, ο Ήλιος (έμμεσα) στο De Re Publica ή ο Απόλλων στην 4η Εκλογή, έχουν ως θεότητες το κοινό γνώρισμα ότι συνδέουν τον κόσμο των νεκρών με τους ζωντανούς. Στη Μεσσήνη ήταν οι Μεγάλες Θεές (Παυσανίας IV, 26, 6). Κάθε μία από τις παραπάνω περιπτώσεις έχει το δικό της σκηνικό, που όμως ανάγεται πάντοτε στη σχέση: ψυχές προγόνων και ίδρυση πόλης. Το πλατωνικό πρότυπο στηριζόμενο στην αιώνια ύπαρξη της ψυχής δίνει μόνο σ' αυτή τη δυνατότητα να εμπνευσθεί την ιδανική πολιτεία, που αποτελεί μέρος του ουράνιου αρχέτυπου κόσμου. Οι Ψυχές των εκλεκτών ανθρώπων, όπως οι ηγεμόνες, αφού έχουν γνωρίσει τον ουράνιο κόσμο και έχουν βιώσει την αρμονία του, είναι σε θέση να δημιουργήσουν μια κοινωνία που θα είναι ανάλογη μ' αυτόν.

4. Ο Φόρος της Κωνσταντινουπόλεως: το κοσμικό πρότυπο

Ο πορφυρός κίονας ήταν το νοητό κέντρο της νέας πρωτεύουσας, αλλά επί πλέον λόγω της ύπαρξης του mundus, τον οποίο έκρυπτε, πρέπει να νοηθεί ως ο χώρος από όπου διερχόταν ο κοσμικός άξονας, το κέντρο της Οικουμένης - Κράτους. Το "Πλακωτόν", η πλατεία όπου στο μέσον είχε στηθεί ο πορφυρός κίονας με τον Κωνσταντίνο - Ήλιο στην κορυφή, είχε σχήμα περίπου κυκλικό, που είναι σε οριζόντια διεύθυνση το συμβολικό σχήμα του κόσμου[47]. Σε κάθε-

46. Μ. Δαράκη, *Διόνυσος*, 13 κ.ε., 67 κ.ε.

47. D. Lathoud, "Concécration et dédicace", 309-313. Σχετικά σημειώνεται στα Πάτρια (ΙΙΙ, 28: "ὁ *δὲ Φόρος κατὰ μίμησιν τοῦ 'Ωκεανοῦ ἐκτίσθη κυκλοειδῶς*". Ο κοσμικός άξονάς διέρχεται από το κέντρο μιας πόλης. Βλ. Preger, *Scriptores* II, 218. Για το αρχέτυπο γη και ωκεανός στην παλαιοχριστιανική τέχνη βλ. H. Maguire, *Earth and Ocean*. Pennsylvannia 1987. Για τον κοσμικό κύκλο βλ. Ι.Φ. Λαγόπουλος, *Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων*, 171 κ.ε. Στην Κων/πολη ο λόφος όπου βρισκόταν ο τάφος του Κων/νου στους Αγίους Αποστόλους λεγόταν Μεσόμφαλον. Ι.Φ. Λαγόπουλος, *ό.π.* 192. Για τη σχέση της βυζαντινής πολεοδομίας με τον κοσμικό συμβολισμό βλ. Ι.Φ. Λαγόπουλος, *ό.π.* 192-193, σημ. 305.

τη διεύθυνση εικονίζονται τα τρία επίπεδα του κόσμου, τα υποχθόνια (mundus), το γήινο επίπεδο και ο ουρανός με τον ηλιακό Κωνσταντίνο[48]. Στην τελειότητα του κυκλικού σχήματος,την κοσμική αναλογία και τον κοσμικό αριθμό (που εδώ δεν ελέγχεται), στηρίζονται οι πολεοδομικές αντιλήψεις του Πλάτωνα. Ο κεντρικός οικισμός της Ατλαντίδος είναι κυκλικός (Κριτίας 116a) και γι' αυτό είναι μία εικόνα του κόσμου. Η πόλη των Νόμων έχει κυκλική ακρόπολη με τα ιερά των θεών: "*'Εστίας πρῶτον καὶ Διὸς καὶ 'Αθηνᾶς ἱερὸν ἀκρόπολιν ὀνομάζοντα, κύκλον περιβάλλοντα*" (745b-745c). Χωρίζεται σε 12 μέρη, πράγμα που έχει σκοπό την "ταύτιση της πόλεως με τα 12 Ζώδια και με την εικόνα του κόσμου", δηλαδή τον κύκλο του ουρανού και του κόσμου[49]. Ο Πλάτων στο κοσμολογικό όραμα της Πολιτείας (617b) τοποθετεί στους 8 αστρικούς κύκλους (Απλανείς και 7 Πλανήτες) αντίστοιχα 8 Σειρήνες, για να τονίσει τη μουσική αρμονία που εκπηγάζει η κίνηση των Πλανητών και Απλανών. Στο Φόρο υπήρχαν 7 ή 12 Σειρήνες (δεν είναι σίγουρο) και συντονίζονταν με τον Κωνσταντίνο - Απόλλωνα/ 'Ηλιο, που σκορπά το φως και τη μουσική του. Οι Σειρήνες, που οι πηγές σχετίζουν με τον 'Αδη, είναι Μούσες του Κάτω Κόσμου, "ενσάρκωση της νοσταλγίας για έναν παράδεισο, όπου αποκαλύπτεται στον άνθρωπο η βαθύτερη ουσία της ύπαρξης και της ζωής"[50]. Η εφαρμογή κοσμολογικών αρχών στο Φόρο, δηλαδή το κέντρο της Κων/πολης, δεν ήταν μοναδική στη νέα πόλη. Ο Ιππόδρομος με τον Οβελίσκο στο κέντρο αποτελεί χώρο νοούμενο ως μικρογραφία του Σύμπαντος[51]. Η ίδια η πόλη με τους επτά λόφους και το Μεσόμφαλον αναπαριστά τον κόσμο[52].Ο Κωνσταντίνος γίνεται ήλιος και ρυθμίζει μ' αυτό τον τρόπο τη ζωή των κατοίκων του κράτους του, σαν τους ηλιακούς ηγεμόνες της Ανατολής[53] ή τον προστάτη των Ρωμαϊκών πεπρωμένων

48. Ι.Φ. Λαγόπουλος, Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων, 172 κ.ε. Η πόλη Αίτνα (Κατάνη) της Σικελίας χτίσθηκε επάνω στον άξονα στην κορυφή του οποίου βρίσκεται ο Δίας και στη βάση ο Τάρταρος. Ι.Φ. Λαγόπουλος,*ό.π.* 180-181.

49. Ι.Φ. Λαγόπουλος, *Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων*, 184-187, 190-191, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

50. "*'Εν δὲ τῷ Φόρῳ τῷ δεξιῷ τῆς ἀνατολῆς μέρει ἐδέξατο στήλας πορφυρὰς διὰ μαρμάρων ιβ' καὶ σειρῆνας ιβ'*". (Παραστάσεις, 15, Th Preger, *Scriptores*, 30). Πρβλ. Ι. Κακριδής, *Ελληνική μυθολογία*, τ. 2, Οι Θεοί, Αθήνα 1986, 268-269. Για την χρήση των Σειρήνων στη ρωμαϊκή επιτύμβια τέχνη βλ. A. Strong, *Apotheosis and After Life*. London 1915, 154, 282, όπου θεωρούνται ως "token of Souls survival" και "... placed on the tomb to ensure the dead participation in the 'minstrelsy'".

51. G. Dagron, *Naissance*, 330-338.

52. Χρ. Αγγελίδη, "Η περιγραφή των Αγίων Αποστόλων από τον Κωνσταντίνο Ρόδιο. Αρχιτεκτονική και συμβολισμός". *Σύμμεικτα* 5, 1983, 95 κ.ε.

53. H.P. L' Orange, *Studies on the Iconography of the Cosmic Kingship in the Ancient World*. Oslo 1953, 17 κ.ε

Απόλλωνα, ο οποίος από τον 3ο αι. μεταμορφώνεται σε Sol Invictus[54]. Η πόλη του γίνεται μια Πολιτεία του 'Ηλιου, που ενσαρκώνει τη δικαιοσύνη των ισχυρών της Γης[55]. Το κέντρο της πολιτικής ζωής στην πόλη των Νόμων (ΙΒ', 946-947) είναι ο ναός του Απόλλωνα - Ηλίου, όπου διαμένουν θεωρούμενοι ως ιερείς του Θεού οι τρεις ελεγκτές της πόλης.

Τα εγκαίνια της Κων/πόλεως συγκροτούν δύο δομικά στοιχεία: α) οι ψυχές των Νεκρών που γνωρίζουν την αρχέτυπη ουράνια πολιτεία και β) ο συγχρονισμός του μικρόκοσμου της πόλης με την αρμονία του Κόσμου, που ως αρχή είναι συστατικό στοιχείο της πολιτικής ζωής. Από όλα τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν πιο κοντά είναι το πλατωνικό αρχέτυπο της Πολιτείας, το μόνο που συνδυάζει πραγματικά εγκαίνια με ορφική λατρεία που μετουσιώνεται σε πολιτικό λόγο. Μήπως όμως ο Ορφισμός δεν ήταν παρά μία θρησκεία φιλοσόφων;

Το νυχτερινό έθιμο των Λεμουρίων περιγράφει ο Οβίδιος (Fasti, V, 419 κ.ε.). Ο αρχηγός της οικογένειας έρριχνε 9 φορές κουκιά προς τα πνεύματα, χωρίς να βλέπει. Μετά αφού έπλενε τα χέρια του, έλεγε πάλι 9 φορές: *"Manes exite paterni"* (V, 443). Ο Κωνσταντίνος θα εξευμένισε κατ' αρχήν τους νεκρούς της οικογένειάς του, αλλά και όλους τους άλλους. Ανάλογη πράξη με θυσίες είχαν τελέσει οι πρώτοι Αργείοι οικιστές *(τοὺς ἐγχωρίους ἱλάσκοντο δαίμονας)* και αργότερα ο Βύζας *(ταῦρον τῇ ἱερουργίᾳ προσφέρων καὶ τοὺς πατρώους ἐξιλασκόμενος δαίμονας)* (Ησύχιος, Πάτρια, κεφ. 4, 11).

Η πλατωνική παράδοση των Ψυχών που βοηθούν στη δημιουργία της Πολιτείας εφαρμόσθηκε και στα εγκαίνια της Κων/πόλεως. Η νέα πόλη για μια μέρα μετατράπηκε σε άλλα Ηλύσια, όπου με τον ιδρυτή της να βρίσκεται ενώπιος ενωπίω με τους Μεγάλους του ιστορικού παρελθόντος δίνοντας εξετάσεις μαζί τους, από τις οποίες εξήλθε νικητής: έλαβε την έγκριση τους για την κοσμοϊστορική πράξη του μυούμενος στις κινήσεις και περιφορές του Κόσμου, των οποίων εκείνοι είχαν άμεση γνώση, όπως και όσων έζησαν in illo tempore. Το νερό του Ζεύξιππου, όπου υπήρχαν τα αγάλματα των ιερών τεράτων του παρελθόντος, έδινε ζωή σ' έναν μυστικό (πλατωνικό) Κήπο Φιλοσόφων, από

54. J. Gagé, "Apollon imperial, garant de Fata Romana". *ANRW*, II, 1981, 562 κ.ε. J. Godwin, *Μυστηριακές θρησκείες του αρχαίου κόσμου*. London 1981 Αθήνα 1984, 58 κ.ε. Για τον Sol Invictus βλ. G. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*. Leiden (E. J. Brill), 1972, 45 κ.ε. Γενικά για την θεολογία του Ηλίου στον υστερορωμαϊκό κόσμο βλ. W. Fauth, *Helios Megistos: zur synkretischen Theologie der Spaetantike*. Leiden (E. J. Brill), 1995.

55. Π. Λεκατσάς, *Η Πολιτεία του 'Ηλιου*. Αθήνα 1977, 11-21, 36-41. Για τον ήλιο ως σύμβολο των ηγεμόνων βλ. M. Eliade, *Πραγματεία*, 128.

όπου θα αντλούσαν οι επόμενες γενιές. Μ' αυτή την έννοια η 11η Μαΐου είναι η αρχέτυπη ημέρα της νέας πόλεως, η μήτρα του νέου Κράτους που οραματιζόταν ο Κωνσταντίνος.

Η συνάντηση με τους Κριτές Ήρωες προσδίδει στα εγκαίνια τον χαρακτήρα ενός πολιτικού μυστηρίου τελούμενου υπό το πρίσμα του απολλώνιου φωτός.

Τα εγκαίνια της Κωνσταντινουπόλεως αποτελούν ένα ακόμη βήμα στις προσπάθειες του Κωνσταντίνου να προβληθεί μια ιδεολογία ενότητας του απέραντου κράτους του, με τρόπο που να συνδέονται η ρωμαϊκή πολιτική και η ελληνική πνευματική παράδοση. Το πλατωνικό αρχέτυπο είχε ήδη αξιοποιηθεί στη ρωμαϊκή παράδοση δίνοντας στη μονοκρατορία της μεταφυσική διάσταση, ένα είδος εντολής διακυβερνήσεως του κόσμου από το Υπερπέραν. Οι πρόγονοι – Lemures ανέδειξαν τον Κωνσταντίνο "δίκην ἡλίου λάμποντα τοῖς πολίταις" (Ησύχιος 41) και ενέκριναν τη μεταφορά της νέας πρωτεύουσας.

The Souls of the Ancestors and the Building of the City : The Platonic background of the inauguration of Constantinople

SUMMARY

The inauguration ceremony of Constantinople (11 May 330) on the day of the Roman burial festival *Lemuria*, as well as the foundation of the city (8 November 324) on the day of the funeral ceremony "*Mundus Patet*" (=the Underworld opens) had a special role and importance, moreover, they conceal an entire tradition. According to a primeval notion the Dead give the growth and bear the fruit. In another subsequent phase under the influence of ancient Mysteries - especially those of Orphism - that relate to the Dead, the foundation and organisation of a city is a matter of Initiation. On this basis (Dead and City Building) Plato wrote the "*Republic*" and "*Timeo*". The Souls exist before the material body, therefore they know the archetypal heavenly city, the harmony of the cosmos, which man and the city imitate. The same views are shared by Cicero in *Somnium Scipionis* of *De Re Publica* and Virgil in the *Aeniad* (6th book), as well as in the *4th Eclogue*, in which the Souls shape the Fortune of the Roman State. The cluster of the pillar of Constantine, was built on a *mundus*, in the circular Impost of Constantinople comprising a microcosm resembling the Cosmos and imitating its harmony.

Β΄ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*. Thessaloniki History Center, Thessaloniki 1996, σσ. 292 + 2 χάρτες.

Στο πλαίσιο των ιστορικών εκδόσεών του το Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης εξέδωσε το βιβλίο του F. Bredenkamp, που είχε υποβληθεί και εγκριθεί ως διδακτορική διατριβή το 1983 στο Rand Afrikaans University του Γιοχάννεσμπουργκ. Η μονογραφία αυτή αναφέρεται σε μία σημαντική και ενδιαφέρουσα περίοδο της ιστορίας της Θεσσαλονίκης που σε πολλούς είναι άγνωστη. Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους τον Απρίλιο του 1204 και τη διάλυση του βυζαντινού κράτους, η Θεσσαλονίκη γίνεται πρωτεύουσα του Λομβαρδικού βασιλείου υπό τον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό. Στα τέλη του 1224 η πόλη ανακαταλαμβάνεται από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο Δούκα, ο οποίος αναγορεύεται και στέφεται εκεί "βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων". Η Θεσσαλονίκη αναδεικνύεται σε "βασιλεύουσα".

Το βιβλίο περιλαμβάνει Βιβλιογραφία (σ. 13–37), μία Εισαγωγή (σ. 38–64), όπου διερευνώνται (1) οι πηγές και (2) δίδεται μία συνοπτική εικόνα της πολιτικής κατάστασης μετά το 1204 και της ίδρυσης του κράτους της Ηπείρου από τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα. Η μελέτη διαιρείται σε τρία μέρη. Ακολουθούν Συμπεράσματα, Κατάλογοι Ηγεμόνων, Πατριαρχών και Παπών και 1 παράρτημα, στο οποίο εξετάζεται η στάση του ιστορικού Γεωργίου Ακροπολίτη έναντι της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης στα χρόνια του Θεόδωρου Δούκα (1224–1230).

Το Α΄ Μέρος (σ. 65–190) αναφέρεται στην αυτοκρατορική εξουσία του Θεόδωρου Δούκα. Εξετάζονται (1) οι πολεμικές του επιχειρήσεις που κατέτειναν στην ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης, αλλά και οι προσπάθειες του Πάπα να συγκαλέσει σταυροφορία για τη διάσωσή της. Δίνονται επίσης (2) η πολιτική κατάσταση στη Βαλκανική από το 1215, οπότε αναλαμβάνει την εξουσία της Ηπείρου ο Θεόδωρος Δούκας, ως το 1224, (3) τα γεγονότα μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης (τέλη 1224), η αναγόρευση και στέψη του Θεόδωρου Δούκα, οι αντιδράσεις του Πατριαρχείου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, η ήττα και η αιχμαλωσία του Θεόδωρου Δούκα στη μάχη της Κολοκότινίτσας από τον Ιβάν Β΄ Ασέν το 1230. Στο κεφάλαιο 4 διερευνώνται οι πολιτικές δυνάμεις, η πολιτική ιδεολογία της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης, η σχέση του αυτοκράτορά της με τον ορθόδοξο κλήρο και τους αξιωματούχους του κράτους του.

Το Β΄ Μέρος (σ. 191–243) αφορά στην αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης υπό τον "δεσπότη" Μανουήλ Δούκα (1230–1237), αδελφό του Θεόδωρου, ο οποίος

ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους μετά την αιχμαλωσία του αδελφού του. Μελετώνται η πολιτική και εκκλησιαστική κατάσταση της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης μετά τη μάχη της Κολοκοτινίτσας, η πολιτική ιδεολογία του Μανουήλ, όπως αποτυπώνεται στα νομίσματα και στην τιτλοφορία του.

Το Γ΄ Μέρος (σ. 244–271) αφορά στην περίοδο κατά την οποία κυβερνά ο υιός του Θεόδωρου Δούκα Ιωάννης Δούκας (1237–1242) ως το 1242, όταν αναγκάστηκε από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη να αποθέσει τα διάσημα της αυτοκρατορικής εξουσίας και να αρκεστεί στον τίτλο του "δεσπότη". Η πρωτοβουλία να εκδοθεί η διδακτορική διατριβή του F. Bredenkamp είναι ιδιαίτερα επαινετή και ευπρόσδεκτη, γιατί έτσι καθιστά την μελέτη προσιτή στο επιστημονικό κοινό. Έχουν γίνει ελάχιστες διορθώσεις, δυστυχώς όμως, αν και ο συγγραφέας δηλώνει στον Πρόλογο ότι έγιναν και κάποιες προσθήκες αναγκαίες από την πρόσφατη έρευνα, δεν έχουν καν αναφερθεί εργασίες που δημοσιεύθηκαν στο μεταξύ μεγάλο χρονικό διάστημα από το 1983 ως το 1996. Ας μου επιτραπεί να κάνω ορισμένες παρατηρήσεις και διορθώσεις.

Στη σ. 49: "the accurate date of the conquest of Thessaloniki, late in 1224 (as fixed by Stiernon) να διορθωθεί: by J. Longnon and B. Sinogowitz. Στη σ. 50: ο θάνατος του Δ. Χωματηνού δεν συνέβη "circa 1234/5" αλλά μετά το 1234/5, εφόσον τότε χρονολογείται η συνοδική του απόφαση για την υπόθεση της Σαχλίκινας. Του εγγράφου αυτού διαθέτουμε νέα έκδοση από τον D. Simon[1]. Στις σ. 53, 161–162 ο συγγραφέας ακολουθεί την άποψη του R. Janin ότι η στέψη του Θεόδωρου Δούκα πιθανόν έλαβε χώραν στο ναό του Αγ. Δημητρίου. Το πιο πιθανό όμως είναι να πραγματοποιήθηκε στον μητροπολιτικό ναό της Αγ. Σοφίας, που και για λόγους ιδεολογικούς θα τον συνέδεε με την Μεγάλη Εκκλησία και την ίδια την Κωνσταντινούπολη[2]. Στη σ. 62: η ανακατάληψη της Λάρισας πρέπει να πραγματοποιήθηκε όχι το 1212 αλλά μάλλον το 1211[3]. Η Βαγενιτία (σ. 63) είναι περιοχή και όχι πόλη. Στη σ. 85 ο συγγραφέας δέχεται ότι ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις αναγορεύτηκε το 1206 και στέφθηκε το 1208. Τελευταία ο Π. Γουναρίδης υποστήριξε ότι η στέψη έγινε το 1207[4]. Ο συγγραφέας στη σ. 107 κ.α.

1. D. Simon, "Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia". Fontes Minores VI. Frankfurt/Main 1984, 325–347.

2. Ότι η Αγ. Σοφία ήταν ο μητροπολιτικός ναός και πριν από το 1204 και όχι η Ροτόντα βλ. τελευταία Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, "Η Αγία Σοφία και η μητρόπολη Θεσσαλονίκης τον 13° αι." (υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά του Ι΄ Συμποσίου "Χριστιανική Θεσσαλονίκη", Μονή Βλατάδων 10–12 Οκτωβρίου 1996*.

3. Βλ. Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13° αι. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 62 σημ. 50.

4. Π. Γουναρίδης, "Η χρονολογία της αναγόρευσης και της στέψης του Θεόδωρου Α΄ Λασκάρεως", *Σύμμεικτα* 6 (1985) 59–71.

ορθά αποσυνδέει το γεγονός της ανακατάληψης της Θεσσαλονίκης από την στέψη του Θεόδωρου Δούκα και ελέγχει τον συνοπτικό τρόπο που παρουσιάζει τα γεγονότα ο Γεώργιος Ακροπολίτης. Δεν έχει όμως δίκιο, όταν λέγει ότι ο Θεόδωρος Δούκας έλαβε την αυτοκρατορική εξουσία με τη στέψη (μεταξύ Απριλίου – Αυγούστου 1227) και ότι μετά την ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης αυθαίρετα ονομαζόταν αυτοκράτορας (σ. 165: The conquest of Thessalonike was the signal for the address of Theodoros as ο κραταιός βασιλεύς) ή για εσωτερική κατανάλωση (σ. 112: for internal consumption). Όπως είναι γνωστό και έδειξα και σε σχετική μελέτη μου, η αυτοκρατορική εξουσία μεταβιβαζόταν με την αναγόρευση[5]. Από την τιτλοφορία του Θεόδωρου Δούκα και τη συγχαρητήρια επιστολή που του απηύθυνε ο Ιωάννης Απόκαυκος (σ. 158)[6] αποδεικνύεται ότι αυτός περιβλήθηκε την αυτοκρατορική εξουσία με την αναγόρευσή του πριν από τη Σύνοδο της Άρτας, στο διάστημα από τα τέλη του 1225 – πριν από τον Φεβρουάριο 1227. Έτσι δικαιολογούνται και οι διαφορές στις επιγραφές των νομισμάτων που έκοψε ο Θεόδωρος Δούκας μετά το 1224 στη Θεσσαλονίκη[7], αλλά και η απαίτησή του να τον προσκυνούν ως αυτοκράτορα, όπως στην περίπτωση του Καμμύτζη έξω από την Αδριανούπολη. Το περιστατικό αυτό επομένως (the Adrianopolis affair σ. 109, 130–131) μπορεί να χρονολογηθεί και πριν από τη στέψη.

Η παραπάνω θέση του Bredenkamp εξάλλου έρχεται σε αντίφαση με την άποψή του ότι η επιστολή που αναφέρει ο Νικηφόρος Βλεμμύδης ότι εστάλη από τη Νίκαια χρονολογείται πριν από τη στέψη (σ. 116 σημ. 319). Η φρασεολογία που χρησιμοποιεί ο Νικηφόρος Βλεμμύδης "τῷ τὴν βασιλείαν ἐν τῇ Θετταλῶν σφετερισαμένῳ τὴν τῆς ἁλουργίδος ἀπόθεσιν δι' ἐπιστολῆς ἐπισκήψοντες τῷ μὴ συνοίσειν τοῖς ὁμογενέσι μηδ' ἐπιπρεπῶς ἔχειν αὐτοκράτορας εἶναι δύο καὶ πατριάρχας δύο" μας οδηγεί να χρονολογήσουμε τη συγκεκριμένη αντίδραση της Νίκαιας μετά τη στέψη, όταν έγινε εμφανής ο κίνδυνος δημιουργίας και πατριαρχείου στο κράτος του Θεόδωρου Δούκα με την εμπλοκή του Δημητρίου Χωματηνού στην τελετή της στέψης. Για τον ίδιο λόγο και η επι-

5. Βλ. Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, "Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα", *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 1988, 37–62. – Της ίδιας, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 69 κε. – Βλ. και G. Prinzing, "Das Kaisertum im Staat von Epeiros: Propagierung, Stabilisierung und Verfall", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27–31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα 1992, σ. 17–30, κυρίως σ. 22.

6. Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, "Η χρονολόγηση επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Απόκαυκου", *Εγνατία* 4 (1993–94) 143–168 κυρίως σ. 149.

7. Βλ. εργασίες σημ. 5.

στολή του Δημητρίου Χωματηνού προς τον Πατριάρχη (σ. 117–118) πρέπει να χρονολογηθεί μετά τη στέψη[8], εφόσον μάλιστα ο Bredenkamp αποδέχεται την άποψη του Α. Καρπόζηλου ότι ο Δημήτριος Χωματηνός μιλάει στον Πατριάρχη σαν ίσος προς ίσον (σ. 118).

Στη σ. 143 αναφέρεται η παλαιά άποψη ότι ο Δημήτριος ο Μομφερρατικός πέθανε στην Ιταλία το 1227. Ο R.–J. Loenertz επισήμανε την παρουσία του Δημητρίου ως μάρτυρα το 1230 και προσδιόρισε τον θάνατό του μετά το 1230[9].

Ένα ζήτημα που απασχόλησε την έρευνα είναι ο ρόλος που διαδραμάτισε ο Βούλγαρος τσάρος Ιβάν Β΄ Ασέν στα χρόνια 1227–1235. Ο Bredenkamp ακολουθώντας τον Ι. Ταρνανίδη υποστηρίζει ότι ο Βούλγαρος τσάρος ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με τη Νίκαια αμέσως μετά τη στέψη του Θεόδωρου Δούκα και μάλιστα στα τέλη του 1227 – αρχές του 1228 με σκοπό να αποκαταστήσει τις σχέσεις της Αρχιεπισκοπής Τερνόβου με το Πατριαρχείο της Νίκαιας (σ. 196–7). Ύστερα μάλιστα από την ήττα του Θεόδωρου Δούκα στην Κολοκοτινίτσα δέχεται ότι τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης κατέλαβε ο Βούλγαρος Μιχαήλ Πράτανος (σ. 202–203). Όπως έδειξα σε σχετικές μελέτες, η πολιτική κατάσταση και ιδιαίτερα εκείνη της λατινικής αυτοκρατορίας δεν συνηγορεί για μια πρώιμη μεταστροφή του Ασέν στην Ορθοδοξία. Αρχές του 1228 πεθαίνει ο Λατίνος αυτοκράτορας Ροβέρτος και ο Ασέν προσπαθεί να διεισδύσει στην αντιβασιλεία. Οι προσδοκίες του για άμεση κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης διαψεύστηκαν μετά την εκλογή του Ιωάννη de Brienne (1229) και την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη το 1231. Τότε πιθανότατα στρέφεται προς το Ορθόδοξο Πατριαρχείο της Νίκαιας[10]. Όσον αφορά την εκκλησιαστική κατάσταση της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, η άποψη για Βούλγαρο μητροπολίτη που διαδέχθηκε τον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη δεν ευσταθεί, καθώς στηρίζεται σε πλαστά αγιορείτικα έγγραφα πιθανότατα του 14ου αι.[11].

Επισημαίνουμε ορισμένες αβλεψίες και ανακρίβειες. Στη σ. 72 σημ. 129

8. Βλ. Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος* σ. 72, 165.

9. R.–J. Loenertz, "Les seigneurs Tierciers de Négrepont de 1205 à 1280", *Byzantion* 35 (1965) 245 αρ. 27. – Βλ. και Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος* σ. 67.

10. Βλ. Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, "Η αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα (1230–1237). Η εξωτερική πολιτική". *Πρακτικά του ΙΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 29–31 Μαΐου 1992*, Θεσσαλονίκη 1993, κυρίως σ. 164–168.

11. Βλ. Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, "Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης 1227–1235. Ένα ζήτημα πολιτικοεκκλησιαστικό". *Πρακτικά του Ι΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, 41–58, όπου και η σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία.

έχουν παραλειφθεί λέξεις και φράσεις, στη σ. 217: ο Ραδοσλάβος νυμφεύθηκε την κόρη και όχι την αδελφή του Θεόδωρου Δούκα (πβλ. το ορθό στη σ. 194), η Καλλίπολη (σ. 220) βρίσκεται στην ευρωπαϊκή ακτή και όχι στην Τρωάδα, στη σ. 228 σημ. 796 ο Χωνιάτης, αποδέκτης επιστολής του Γεωργίου Βαρδάνη, δεν είναι κληρικός από την Κωνσταντινούπολη, αλλά πιθανόν ο Γεώργιος Χωνιάτης, αξιωματούχος της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης. Το βιβλίο δυστυχώς δεν συνοδεύεται από πίνακες προσώπων και πραγμάτων.

Συμπερασματικά: Το βιβλίο αυτό του Bredenkamp που αξιοποιεί βυζαντινές και δυτικές πηγές, και την ως το 1983 βιβλιογραφία, διαφωτίζει μία περίοδο περίπλοκων πολιτικών και εκκλησιαστικών εξελίξεων με κέντρο τη Θεσσαλονίκη.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Αλκμήνη Σταυρίδου–Ζαφράκα

Ιερά Μονή Ιβήρων, Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων. Τόμος Α΄ (1-100). Περιγραφή Π. Σωτηρούδης. Άγιον Όρος 1998, σσ. 263 + 24 πίν.

Το 1991 η Μονή Ιβήρων, που διαθέτειτη δεύτερη σε αριθμό ελληνικών χειρογράφων βιβλιοθήκη του Αγ. Όρους μετά τη μονή της Μεγίστης Λαύρας, ξεκίνησε με πρωτοβουλία του ηγουμένου της π. Βασιλείου ένα μεγαλεπήβολο πρόγραμμα: την καταλογογράφηση όλων των ελληνικών χειρογράφων της μονής και την παράλληλη φωτογράφησή τους. Στην πρόσκλησή του ανταποκρίθηκαν ειδικοί Πανεπιστημιακοί Καθηγητές και ερευνητές που ανέλαβαν το επίμοχθο αυτό έργο. Αποφασίστηκε να καταλογογραφηθούν όλα τα χειρόγραφα (περισσότερα από 2100) και όχι μόνον εκείνα που δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Σπ. Λάμπρου. Έτσι έχουμε τη χαρά να κρατούμε στα χέρια μας σε πολυτελή και καλαίσθητη έκδοση τον πρώτο τόμο του καταλόγου των χφφ 1-100, την περιγραφή των οποίων εκπόνησε ο συνάδελφος Π. Σωτηρούδης. Όπως λέγει μεταξύ άλλων ο ίδιος στην εισαγωγή του (σ. ιγ΄ - κγ΄) ο τύπος της περιγραφής συνδυάζει το σύστημα του Λίνου Πολίτη και του H. Hunger. Μετά τις Συντομογραφίες και τα Σύμβολα (σ. κδ΄ - λ΄) ακολουθούν η περιγραφή των χειρογράφων (σ. 1-207), και Ευρετήρια (σ. 211-233) Α΄ Περιεχομένου: έργων, συγγραφέων και αγιολογικό, Β΄ Παλαιογραφικό και Σύμμεικτο, Γ΄ χρονολογημένων χειρογράφων, Δ΄ αρχών (incipit) έργων αγνώστων ή λιγότερο γνωστών, Ε΄ graecitatis (ιδιωματικών λέξεων). Στο Παράρτημα Β΄ δημοσιεύονται τα σχήματα των χαρακώσεων και φωτογραφίες με βιβλιογραφικά ή και κτητορικά σημειώματα των χειρογράφων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το "Ιστορικό Περίγραμμα της Συλλογής

των ελληνικών χειρογράφων της Ιεράς Μονής Ιβήρων" που συνέγραψε ο π. Θεολόγος που διακονεί ως Βιβλιοθηκάριος της Μονής (Παράρτημα Α΄σ. 237-252). Με βάση τα χειρόγραφα της συλλογής, έγγραφα του αρχείου της μονής, ιστορικές μαρτυρίες και τα σημειώματα των κωδίκων παρακολουθεί με ιδιαίτερη αγάπη και συγκίνηση την ιστορία και τις τύχες της βιβλιοθήκης της μονής από την εποχή της ίδρυσής της (979/80) ως τους νεότερους χρόνους και ως τις μέρες μας ακόμη. "Ηγούμενοι, σκευοφύλακες, τυπικάρηδες, βιβλιογράφοι, μικρογράφοι, σταχωτές, αφιερωτές" συνετέλεσαν, γράφει, στην κατασκευή των βιβλίων που αποτελούν "καρπό μόχθου, φιλομάθειας και φιλοκαλίας αιώνων". Παρακολουθεί την δραστηριότητα σπουδαίων καλλιγράφων, αντιγραφέων και μεταφραστών, υμνογράφων, δωρητών, τη διακίνηση των χειρογράφων, τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης αλλά και την απώλεια πολλών κωδίκων. Μέσα από τις περιπέτειες της βιβλιοθήκης αναδύεται η υπερχιλιετής διαδρομή της Μονής, που γνώρισε περιόδους ακμής και πνευματικής ανθοφορίας αλλά και χρόνους δύσκολους και καταστροφικούς.

Ο πρώτος αυτός τόμος του Καταλόγου των Ελληνικών χειρογράφων της Μονής Ιβήρων, καρπός πολύχρονης και επίπονης επιστημονικής εργασίας αλλά και αγάπης και υπομονής του Π. Σωτηρούδη, αποτελεί πρότυπο στο είδος του και πολύτιμο εργαλείο για τους ερευνητές, "ένα ποίημα δωρικού ρυθμού", όπως το χαρακτηρίζει ο ηγούμενος π. Βασίλειος στον Πρόλογό του. Αφιερωμένος στον όσιο Θεόφιλο τον μυροβλήτη, τον Ιβηρίτη καλλιγράφο του 16ου αι., αποπνέει ένα άρωμα ευλάβειας και μεταδίδει και στον αναγνώστη τη χάρη του αγιασμού και την ευλογία της Παναγίας της Πορταΐτισσας, της προστάτιδας της Μονής.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα

Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994). Herausgegeben von W.Seibt, [Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften, 241.Band] Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1996. 269 S. Mit 38 Taf.

"Wenn es einer außergewöhnlichen, charismatischen Persönlichkeit vergönnt ist, das achte Lebensjahrzehnt bei guter Gesundheit und in voller Schaffenskraft zu vollenden, ist das ein Grund für Dank und Freude und natürlich Anlaß für ein Fest." So wird im Vorwort des Herausgebers (S.7) der großformatige Ehrenband vorgestellt, der Referate auswärtiger Gelehrten, die sich dem Jubilar nicht nur

fachlich, sondern auch persönlich verbunden fühlen, vereint. Die rege Beteiligung an dieser Ehrengabe hervorragender Fachvertreter in Form von zahlreichen Beiträgen aus aller Welt bezeugt das große Ansehen und die Wertschätzung, die Herbert Hunger innerhalb der byzantinistischen Fachwelt genießt, und gibt dem Band durch solche internationale Repräsentation eine besondere Prägung.

Der Palaiologenzeit, deren Quellenlage bekanntlich eigenartig ungünstig ist, hat sich der Jubilar in Lehre und Forschung mit seinem staunenswerten Wissen, verbunden mit einer nie versagenden Kombinationsgabe und einer immer wachen methodischen Kritik, die seinen Arbeiten eigen sind, vorzüglich gewidmet[1]. Die Bandbreite der Themen schließt mithin, wie es den weitgespannten Interessen des Gefeierten entspricht, sowohl die historischen als auch die kulturellen Einschnitte der Zeit ein. Die herausgeberische Bearbeitung und sorgfältige Redigierung lag in den bewährten Händen von W.Seibt. Die Anordnung des Materials erfolgte, gemäß der Intention des Herausgebers, alphabetisch nach den Verfassernamen.

Dem Gang der Untersuchung bei den 22 hier vereinigten Aufsätzen im einzelnen zu folgen, ist an dieser Stelle nicht angängig; der Inhalt ist so vielfältig und reichhaltig, daß er einer viel ausführlicheren Besprechung bedürfte, als dies nachstehend geschehen kann. Von der Fülle des in dem umfangreichen Bande Gebotenen seien im folgenden einige Hauptlinien aufgezeigt, und zwar mehr in Form einer ausführlichen Anzeige als in der Gestalt einer eingehenden Würdigung.

Der Reigen der für die Veröffentlichung überarbeiteten Referate hebt mit *H.Ahrweiler, "Le récit du voyage d' Oinaiôtès de Constantinople à Ganos (Texte du lettre d' Oinaiôtès, établi par G.Fatouros)"* (S.9-27; mit 1 Kt.) an. Vom Standpunkt dieses Reisebriefs, den Georgios Oinaiotes *"Ἀπὸ τοῦ Γάνους πρὸς τὸν αὐτοῦ πενθερὸν Συρόπουλον"* richtet, beschreibt die Verf., wie einschneidend für die Geschichte von Byzanz während der ersten Hälfte des 14. Jh.s die Beziehungen zu den türkischen Staaten Vorderkleinasiens waren. Bei der

1 Auf die bewundernswerte Schaffenskraft des Jubilars näher einzugehen, muß ich mir, nicht zuletzt infolge der Beschränktheit des hier zur Verfügung stehenden Platzes, leider versagen, möchte aber die warm empfundene Schilderung von H.Hungers reicher und fruchtbarer wissenschaftlichen Tätigkeit mit ihren pädagogischen und organisatorischen Leistungen, aus der Feder der Herausgeber der Festschriften, *"BYZANTIOΣ". Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburstag. Dargebracht von Schülern und Mitarbeitern.* Herausgegeben von W.Hörandner-J.Koder-O.Kresten-E.Trapp, Wien 1984 und *"Ἀνδριάς". Herbert Hunger zum 80. Geburstag.* Herausgegeben von W.Hörandner-J.Koder-O.Kresten-E.Trapp, *JÖB* 44 (1994), empfehlen. Das umfangreiche Schriftenverzeichnis [s. in *"BYZANTIOΣ"* S. XIX-LXII (1936-1984) und in *"Ἀνδριάς"* S.XIII-XXV (1984-1994)], das auf einer lebenslangen Forschertätigkeit beruht, vermittelt einen Eindruck von dieser vielseitigen, mit zäher Ausdauer und unverdrossenem Fleiße fortgesetzen Anteilnahme an byzantinischen Studien.

Datierungsfrage der Reise schlägt H.Ahrweiler einen aussichtsreichen Weg ein, indem sie die Einnahme von Prusa (6 April 1326) und die unmittelbare Verwüstung Thrakiens durch den Einfall der Osmanen, die auf entsprechenden Aussagen bei Georgios Oinaiotes fußt, als zeitbestimmende Merkmale verwendet, um für die Jahre 1326-27 bzw.1326-30 einzutreten. Aus dem Umstand, daß türkische Scharen schon vor den dreißiger Jahren ungehindert den Hellespont überquerten und die Landstriche der Propontis verheerten, schließt die Verf., daß sie sich auf thrakischem Gebiet niedergelassen und ein "mini-émirat" (1305-12) gebildet haben.

In den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen des 14. Jh.s führt uns äußerst sachkundig *V.Gjuzelev, "Der letzte bulgarisch-byzantinische Krieg (1364)"* (S.29-34) ein. Nach den vorsichtigen chronologischen Abwägungen ergibt sich die Umdatierung des Todes von Patriarch Kallistos I. (1350-1353; 1355-1364) von August-September 1363 auf Sommer 1364 und des Feldzugs des Kaisers Johannes V.Palaiologos (1341-1391) gegen die bulgarischen Städte an der Schwarzmeerküste auf Frühling bis Sommer 1364 (spätestens bis Ende August). Aber noch ein zweiter Gedanke drängt sich auf. Den entscheidenden Streitpunkt für dieses unwirksame kriegerische Streben des Kaisers gegen Zar Ivan Alexander (1331-1371) bildeten die Schwarzmeerstädte Anchialos und Mesembria, die womöglich, gemäß dem Versprochenen, der bulgarischen Prinzessin Maria-Kyratza für das Eingehen einer Ehe mit Andronikos IV. Palaiologos (1376-1379) als Mitgift eingeräumt worden waren.

Zum Sachbereich Urkunden übergehend lenkt die Studie von *Ch.Hannick, "Zur slavischen Überlieferung der Patriarchatsurkunden aus der Palaiologenzeit"* (S.35-42), besondere Aufmerksamkeit auf sich, denn die aufgegriffene Thematik findet nicht die ihr gebührende Beachtung bei der gegenwärtigen Forschung. Klar umrissen tritt uns hier der Quellenwert des vorhandenen Urkundenmaterials aus den Akten des Konstantinopler Patriarchats vor Augen, das neben dem griechischen Original auch in slavischem Wortlaut erhalten ist und etlichemal ein abweichendes Bild von den Originalfassungen vermittelt. Das Schwergewicht der nur in slavischer Übersetzung überlieferten Texte liegt auf denjenigen Patriarchatsurkunden, die die russische Metropolie, das spätere Moskauer Patriarchat, betreffen, und denen ein höherer Stellenwert als der einer bloßen Übersetzung zukommt, da sie wesentlich zu ihrem Verständnis beitragen.

Ein spezielleres Thema schneidet *D.Harlfinger, "Autographa aus der Palaiologenzeit"* (S.43-50; mit Tafel 1-22) an. Der Verf. weist auf die Schwierigkeit von besonderem texthistorischen Gewicht hin, zwischen Verfasser und Schreiber erhellend zu differenzieren, und spürt in einem kleinen terminologischen Überblick die Termini Technici *αὐτόγραφος, αὐτόγραφον* (oder *ἰδιόγραφον*) in

antiken griechischen und lateinischen Texten auf. Durch umsichtige Auswertung der paläographischen und philologischen Gesichtspunkte erhält man Einblick darin, wie sich uns Autographa erschließen und wie man sie identifiziert, in ein Forschungsfeld also, das subtiler Untersuchungsmethoden und undogmatischer Interpretation bedarf. Viel Material wurde hierfür herangeführt, und einige grundlegende Probleme konnten dadurch einer Lösung zugeführt oder jedenfalls nähergebracht werden.

Der *"Astronomie und Geschichtsbetrachtung bei Nikephoros Gregoras"* (S.51-63) weiß *A.Hohlweg* tiefe Einblicke in die Seele der Byzantiner des 14. Jh.s abzugewinnen. Die Arbeit des Verfs. gründet auf einer extensiven Auswertung der zahlreichen, über all seine Schriften verstreuten, Einzelaussagen Gregoras, der über ein breit gefächertes Wissen verfügte, und dem so aus seinen Ermittlungen interessante Folgerungen für geschichtliche Vorgänge und Zustände erwuchsen, die Einblicke in sein Geschichtsdenken gewähren. Besonders einprägsam sind eine Reihe interessanter Aspekte, die bekunden, daß Gregoras zur einer unterschiedlichen Auffassung von Geschichte gelangt ist als die hesychastische Theologie. In den Kreis seiner geschichtsphilosophischen Anschauungen hat Gregoras, stets im Zusammenhang mit der Darstellung der Geschichte, als Grundkomponente die These miteinbezogen, daß aus der Disposition und der Konstellation der Himmelskörper gewichtige Ereignisse durch die *"γνῶσις τῶν σημείων"* (die Kenntnis der Zeichen) erkannt werden können *("προσημαίνειν")*.

Auf geringerem Raum (S.65-69) werden in *"L' Autriche et les débuts de la codicologie grecque"* der Beginn und die Entwicklung der griechischen Kodikologie seit den beiden letzten Dezennien des vorangehenden Jahrhunderts in der Wiener Hof- bzw. Nationalbibliothek von *J.Irigoin* detailliert beschrieben und ausgewertet. Die Aufzählung der älteren sehr verdienstvollen Arbeiten von *J.Karabacek* (1887), *E.Gollob* (1903,1908,1910), *K. von Holzinger* (1911,1912), *J.Bick* (1920), *H.Gerstinger* (1926), *P.Buberl-H.Gerstinger* (1938), die sich mit den unklassifizierten Handschriftenbeständen der genannten Bibliothek beschäftigt haben, bezeugt, daß die wissenschaftlich so ertragreiche österreichische Tradition in den Jahren 1887-1938 für die Erforschung dieses überaus wichtigen Sachbereichs sehr Erhebliches geleistet hat. Auf den eröffneten Forschungspfaden ist H.Hunger seit 1947 mit der Katalogisierung der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek und dem *Supplementum Graecum*[2] weitergeschritten.

2. Nun ist der sechste und letzte Band gefolgt, H.Hunger unter Mitarbeit von Ch.Hannick, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Teil 4. Supplementum*

Forschungsansätze zu einem zentralen Problem des palaiologenzeitlichen Heeres bietet *I.Karayannopulos, "Ein Beitrag zur Militärpronoia der Palaiologenzeit"* (S.71-89)[3]. Ein informativer Abschnitt des geschichtlichen Werdegangs der Institution und die Ausführungen über das Militärwesen der Pronoia ergeben ein an Problemen reiches Bild. Nach der Untersuchung aller bisher aufgestellten Fragen und der Ablehnung der zu diesen vorgeschlagenen Lösungen, schreitet der Verf. zur Zusammenfassung der gewonnenen Ergebnisse: a) Das Pronoia-System sah zuerst die Verleihung von gleichwertigen bebauten Ländereien samt den dort ansässigen Paröken vor, b) Der Mitkaiser konnte verdiente Soldaten mit einer Zulage von bis zu 24 oder 36 Hyperpern bedenken, c) Der durch das Prostagma des Kaisers Michael VIII. Palaiologos (1259-1282) vom Jahr 1272 vorgesehene Zuwachs dürfte eine Zunahme um ein Drittel (sc.24 Hyp.) oder um die Hälfte (sc.36 Hyp.) der anfänglichen Pronoia bedeuten, d) Die beträchtlich divergierenden Angaben unserer Quellen erlauben uns nicht von Erblichkeit der Pronoia während der Herrschaft des vorerwähnten Kaisers zu sprechen. Im weiteren bekommt man einige konkrete Angaben über die Einteilung der Pronoiai im *Allagion* und über die wehrbare Gefolgschaft des Pronoiars, der aber kaum das Gewicht einer feldzugsfähigen Privatarmee zukommt, wie es ihr von der früheren Forschung beigelegt worden ist.

Einen analytischen Blick verrät in ihrer Untersuchung der Briefe des Gregorios Kyprios *A.Laiou, "The Correspondence of Gregorios Kyprios as a Source for the History of Social and Political Behavior in Byzantium or, on Government by Rhetoric"* (S.91-108). Lebhaft und überzeugend werden aus dem äußerst inhaltsreichen Briefcorpus (242 Briefe) des Patriarchen von Konstantinopel, wiewohl nur ein Teil seiner Korrespondenz in die Patriarchatszeit (1283-1289) fällt, die Aussagen über die starken politischen und administrativen Verflechtungen sowie über die Form und das Ausmaß der Intervention des Patriarchen und dessen vielfädige Verbindungen mit sozialen und politischen Angelegenheiten geschildert. Von bedeutendem Interesse sind die 53 Briefe an den *"Großlogothet"* Theodoros Muzalon.

Graecum [Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Folge, Vierte Reihe, Erster Band, Teil 4.] Wien, in Kommission bei Verlag Brüder Hollinek 1994.

3. Der Aufsatz von I.Karayannopulos liegt auch in griechischer Übersetzung vor: I.Καραγιαννόπουλος, *Συμβολή στο πρόβλημα της στρατιωτικής "πρόνοιας" κατά την εποχή των Παλαιολόγων* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 16], Θεσσαλονίκη 1998. Die griechische Ausgabe ist keine Übersetzung im landläufigen Sinn, sondern die erweiterte Fassung des Vortrags, die sich vom deutschen Original durch einige nützliche Zusätze, Ergänzungen und Literaturnachträge unterscheidet.

G.Litavrin legt seine Auffassung über *"Ethnische und politische Sympathien der Bevölkerung der Grenzgebiete zwischen Byzanz und Bulgarien in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts"* (S.109-113) dar. Einleitend werden die drei konstitutiven Elemente der ethnischen Identität determiniert und im weiteren hält sich der Verf. länger bei der Literatur und den Quellen auf, die hinsichtlich des bearbeiteten Themas dürftig sind. Die Dynamik der geistigen Grundwerte des ethnischen Selbstverständnisses wird dem Leser bei den vornehmlich in den Grenzländern stattfindenden kriegerischen Auseinandersetzungen zwischen dem untergehenden Byzanz und Bulgarien vergegenwärtigt. Der Autor kommt dabei zum überzeugenden Befund, daß für die Beziehungen von Byzanz zu den Staaten Bulgariens und Serbiens während des 14. Jh.s, als das ethnopolitische Selbstbewußtsein und die Ergebenheit der Reichsangehörigen dezisiv nachgelassen hatte, nur der Glaubenssatz der Orthodoxie als Verbindungsglied in den Vordergrund trat.

Ein sehr signifikantes Einzelproblem greift *Lj.Maksimović, "War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?"* (S.115-120) heraus. Der Verf. macht einen weitgreifenden und anregenden Versuch, die Anzahl der sukzessiven Ehen des serbischen Königs Stephan Uros II. Milutin (1282-1321) aufzuhellen. Eine genaue Durchmusterung der literarischen Zeugnisse - als Quellen dienen Georgios Pachymeres und Nikephoros Gregoras - rundet den Beweis für das tatsächliche Vorhandensein von vier Gatinnen Milutins vor der zur Ehe unmündigen (ihr Alter könnte etwa 6 Jahre betragen haben) Tochter des Kaisers Andronikos II. Palaiologos, Simonis ab, nämlich der Serbin Jelena (vor 1275-1282), der Griechin unbekannten Namens aus Thessalien (1282-1283), der Ungarin Elisabeth (1283-1284) und der Bulgarin Anna (1284-vor 1296). Gerade der Blick für geschichtliche Zusammenhänge erfreut den Leser, denn es sollen vielmehr die politischen Hintergründe der weitausschauenden Außenpolitik Milutins transparent werden, welche den spektakulären Vermählungen zugrunde liegen.

Chr. Maltezou steuert einen Beitrag über das *"Portrait of the Notary in the Latin-ruled Greek Regions of the 14th Century"* (S.121-131) bei. Auf Quellenstudien verschiedener Territorien (vornehmlich die venezianischen Register aus Kreta und die genuesischen Register aus Zypern und Chios) abgestützt, beleuchtet die Verf. mit gründlichen Detailkenntnissen und analytischen Vergleichen die lateinischen Einflüsse auf die byzantinische notarielle Urkunde, wobei dem Gebrauch von Registern *(protocollum, chartularium)* und der Anwendung des *signi* besonderes Gewicht beigemessen wurde; die einzelnen Elemente werden an Beispielen aus verschiedenen Perioden demonstriert. Im Laufe des 14. Jh.s erfuhr das Notariat, den spürbaren neuen Anforderungen der Zeit entsprechend, erhebliche Veränderungen: Es handelt sich nunmehr, wie im

Westen, um öffentliche Funktionäre mit rein administrativem Charakter, die sich drei Kategorien zuordnen lassen: a) Notare im Dienst der Lokalbehörden, b) venezianische oder genuesische Notare, die in "the Latin-ruled Greek regions" für eine begrenzte Zeit wirken, c) griechische oder lateinische Notare, die privatim tätig sind. Vereinzelten Hinweisen folgend, da die Dürftigkeit unserer Quellen nichts anderes ermöglicht, hat die Verf. auch das Berufsleben der Notare aufgezeichnet.

K.-P.Matschke stellt sich die Aufgabe, *"Regierungsversprechen und Regierungsverhalten in der frühen Palaiologenzeit"* (S.133-144) zu untersuchen. Nach einen Vergleich der Machtantritte des Stammvaters des Kaiserhauses der Palaiologenherrscher, Michael VIII. Palaiologos (1259-1282), und Andronikos III. Palaiologos (1328-1341) hebt der Verf. mit dem gebührenden Nachdruck folgende Gemeinsamkeiten hervor: Beide haben, dem byzantinischen Herrscherideal entsprechend, vor und unmittelbar nach dem Ergreifen der Regierung durch große Aufwände, Zuwendungen und Versprechungen ihre Wahl abzusichern versucht. Trotz mancher Parallelen lassen sich jedoch beträchtliche Differenzen zwischen Urgroßvater und Urenkel feststellen, aus denen der Verf. weitgehende Folgerungen zieht, die in den Sätzen gipfeln: "Die Aktivitäten Michaels zielen vor allem und nahezu ausschließlich auf die weltliche und kirchliche Oberschicht des Reiches, allenfalls noch auf die Stratioten an seinen Grenzen... Beim jüngeren Andronikos ist das ohne Zweifel anders. Zwar kann nicht übersehen werden, daß auch sein Kaisertum strukturell an die Aristokratie gebunden ist, aber das Volk hat doch einen ganz anderen Stellenwert in seiner macht- und gesellschaftspolitischen Rechnung".

Prägnant verwertet *I.Medvedev* in seiner Studie, *"Die Russen als "Heiliges Volk" aus der Sicht Konstantinopels im 14. Jahrhundert"* (S.145-150), die Gegenüberstellung zweier Äußerungen der Ökumenischen Patriarchen, Photios (d. J. 867) und Philotheos Kokkinos (vom Juni 1370) bezüglich der Russen zu einer weiterführenden Untersuchung. Anlaß zu Bedenken gibt die Bereitschaft, mit der man im endenden 14. Jh. die kriegslustigen Russen des Photios, die sich unterdessen dem Christentum zugewandt hatten, als ein "heiliges Volk" bezeichnet hat. Da derartige Quellen doch weit mehr als bloß innerkirchliche Belange betreffen, hängt die Einschätzung der Bedeutung solcher Preisung seitens der Konstantinopolitanischen Kirche mit den historischen Umständen zusammen, in denen diese Schriften verfaßt wurden. Die politischen Spannungen, die auch die Kirchenorganisation mit einem weitgehenden Zusammenbruch bedrohten, als die slavischen Staaten auf dem Balkan ihre eigene Patriarchie begründeten, machten den Unionsgedanken der orthodoxen Staaten und Kirchen zu einer politischen Notwendigkeit; wahrscheinlich galt diese Bezeichnung als Zeichen der Zugehörigkeit Rußlands zum Konstantinopler Patriarchat.

Ein weiteres Glied in der beachtlichen Reihe von Arbeiten über Münzen, welche *C.Morrisson* seit einigen Jahren veröffentlicht, ist die vorliegende Arbeit, die *"Les noms des monnaies sous les Paléologues"* (S.151-162) behandelt. Wie schon aus den Untertiteln hervorgeht, wird besonderer Nachdruck auf die verschiedenen Münznominationen im Rahmen dreier nacheinanderfolgender Münzwesen gelegt: I. *Les noms de monnaies dans l' empire de Nicée et sous les premiers Paléologues* (S.152-153), II. *L' époque du basilikon, 1295-1367* (S.153-155), III. *L' époque du stavraton 1367-1453* (S.155-158). Von erheblicher Wichtigkeit und bedingt durch das Vordringen der italienischen Seemächte, ist die Tatsache, daß von den vierzehn genannten Münzbenennungen fast ein Drittel westlichen Ursprungs ist (*δουκάτον, τουρνέσιον, δουκατόπουλον/δουκατέλον*), was zugleich auch die Entwicklung des Finanz- und Münzwesens des untergehenden Byzanz widerspiegelt. In übersichtlicher Weise werden tabellarisch die Einzelheiten der Entwicklung von 1204 bis 1453 in *"Le système monétaire byzantin 1204-1453"* (S.159-162) aufgeschlüsselt.

D. Nicol, der sich schon durch zahlreiche Einzeluntersuchungen zu dieser Epoche ausgewiesen hat, wurde mit dem heiklen Thema, *"AD 1354 - Annus fatalis for the Byzantine Empire"* (S.163-168), betraut. Die Arbeit veranschaulicht anhand der Erkundung der zeitlich und räumlich naheliegenden geschichtlichen Ereignisse die Rückschläge der in ihren Grundzügen stets von Konstantinopel aus gelenkten Politik. Der Verf. bezeichnet in großen Zügen und von Einzelheiten abgesehen das Datum 1354 als den Beginn des Niedergangs des Byzantinischen Reichs. Prägnant und eindringlich wird diese Hypothese auf folgenden Tatsachen aufgebaut: das Erdbeben in Thrakien und die unmittelbare Einnahme von Kallipolis (März 1354), die Abdankung Johannes VI. Kantakuzenos am 10. Dezember 1354, die eine erneute politische Verständigung mit dem Westen erforderlich machte, und das Einstellen der kontemporären byzantinischen Historiographie.

Die unbestrittene Krise der Palaiologen-Epoche als solche stellte im 14. Jh. bezüglich des Städtewesens einen tiefen Periodeneinschnitt dar und zeigt insgesamt ein breit gestreutes Bild autonomer Stadtverwaltung, das in ständiger Entwicklung begriffen ist. *N.Oikonomidès* betitelt seinen Beitrag *"Pour une typologie des villes "séparées" sous les Paléologues"* (S.169-175) und liefert einen Abriß der Geschichte der Selbstverwaltung der Städte Philadelpheia, Ioannina und Kavala, die während des 14. Jh.s zu denjenigen byzantinischen Städten gehörten, die im administrativen Bereich weitgehende Autonomie gegenüber den Kaisern erreicht hatten. Die herrschenden städtischen Führungsschichten, die machtvollen kirchlichen Persönlichkeiten, die autonomen Bürgergemeinden, die Konzentrierung von Handel und Gewerbe innerhalb der Städte sind die besonderen Kennzeichen der byzantinischen Stadtkultur im 14. Jh., die zu einer

faktischen Autonomie der Stadt führten, obwohl die Präponderanz des zentralistischen Staates unleugbar blieb, denn der Staat hatte die Städte zurückgedrängt und mit nivellierenden Eingriffen ihre Autonomie und gar ihre administrative Selbständigkeit beschnitten.

Vom Gesichtspunkt der Rechtsgeschichte aus und auf dem soliden Grund philologischer Interpretation berichtet *P.Pieler* in seinem Beitrag über *"Das Testament des Theodoros Kerameas"* (S.177-181), wobei der Testator das von ihm von Grund auf gegründete Jesus Christos Pantodynamos-Kloster in Thessalonike zum Erben seines Vermögens setzte. Kernstück dieser Untersuchung bildet eine bestimmte Klausel der am 12. April 1284 vom Erzbischof von Ochrid diktierten Testamentsurkunde. Im Sinne des letzten Willens des Erblassers wurde dem im Jahre 1281 zum Mitkaiser erhobenen Sohn Andronikos II. Palaiologos (1282-1328), Michael IX. Komnenos, und dem Bruder des Testators, Nikolaos Kerameas, die als *ἐπίτροποι* (Testamentsvollstrecker, Testamentsexekutoren) galten, die Sorge für die dem Kloster zugedachten Vermögenswerte für dessen Ausbau und endgültige Errichtung sowie die Ausführung aller Verfügungen aufgetragen.

G. Podskalsky verdanken wir die tiefgründige Abhandlung, *"Zur byzantinischen Mönchskritik: Ein Vergleich zwischen zwei Erzbischöfen von Thessalonike, Eustathios und Symeon"* (S.183-196). Die Grundidee, die den Verf. zu dieser Arbeit getrieben hat, ist die bis heute viel zu wenig behandelte Kritik an Mönchen. Um diesem Versäumnis abzuhelfen, wird unter dem Untertitel *"Zur geschichtlichen Entwicklung der Mönchskritik"*, aufgrund der angeführten Zeugnisse, ein objektives Bild der grundlegenden Mönchskritik, die eine negative Akzentuierung des Mönchtums bekundet, vermittelt. Deutlich herausgearbeitet ist der Vergleich zwischen den Erzbischöfen von Thessalonike, dem Humanisten Eustathios[4] und dem Palamiten Symeon (1416/17-1429). In anschaulichen Formulierungen werden die unterschiedlichen Mönchsideale des Eustathios und des Symeon dargestellt, wie dies die *"'Επίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτόν"* des Eustathios und zwei Briefe von Symeon (an den früheren Despoten von Thessalonike, Andronikos Palaiologos, und ein längerer Brief an die Hesychasten der Großen Lavra, wo im Mittelpunkt seiner Mönchskritik die

4. Der Amtsantritt des Erzbischofs Eustathios hat die Forschung immer von neuem interessiert. Zur dieser vielbehandelten Frage führte P.Wirth, "Zur Frage nach dem Beginne des Episkopats des Eustathios von Thessalonike", *JÖBG* 16 (1967) 143-146 einen neuen Lösungsversuch an. Einige bedeutende Gesichtspunkte hat der gleiche Autor in "Zur Biographie des Eustathios von Thessalonike", *Byzantion* 36 (1966) 260-282, und ferner in "Die Flucht des Erzbischofs Eustathios aus Thessalonike", *BZ* 53 (1960) 83-85 beigesteuert.

sog. Laienbeichte steht) belegen.

M. Restles reich bebilderter Vortrag, *"Konstantins- und Herakleiosbilder in Ost und West"* (S.197-204; mit Tafel 23-30) trägt ein reiches Material zusammen, das viele Streiflichter auf das zu untersuchende Problem wirft, ohne es natürlich völlig auszuschöpfen. Bei der Lektüre verfestigt sich rasch der Eindruck, daß in der szenischen byzantinischen Darstellung von Konstantins Traumbild, im Westen nicht Konstantin, sondern Kaiser Herakleios vor der entscheidenden Schlacht gegen die Perser gemeint ist. Als gesichert darf die Annahme gelten, daß bei einer Reihe von Denkmälern, die der Verf. in ihren historischen Kontext gestellt hat, das Bildthema der Schlachten weder als die Schlacht Konstantins an der Milvischen Brücke in Rom gegen Maxentius noch als die Donauschlacht gegen irgendwelche Barbaren, sondern als ein Adventus Caesaris interpretiert werden muß.

In vorbildlich klarer Gliederung hat sich *P.Schreiner*, *"Literarische Interessen in der Palaiologenzeit anhand von Gelehrtencodices: Das Beispiel des Vaticanus gr. 914"* (S.205-219; mit Tafel 31-38), einer der schwierigsten Aufgaben unterzogen, die zugleich für die Paläographie, die Kodikologie und die Literaturgeschichte sowie für andere angrenzende Gebiete bedeutend ist. Der Autograph Gelehrtencodex (Miszellanhandschrift) *Vat.gr. 914* bringt die literarischen und geistigen Interessen sowie die Arbeitsweise des jungen Isidor von Kiev zum Ausdruck, als dieser im dritten Lebensjahrzehnt, zwischen etwa 1403 und 1409/10, in Konstantinopel weilte. Im Anhang (S.215-219) wird die Abfassungszeit der Briefe und der Gebete des späteren Metropoliten von Kiev und römischen Kardinals durch den *Vat.gr. 914* bestimmt. Wir können also den Gelehrtenhandschriften wichtige Informationen entnehmen, die einen geschichtlich verwertbaren Inhalt haben, da sich hier von den thematischen Ansätzen, der methodischen Bewältigung und vom Gesamtergebnis her gesehen eine Reihe neuer Blickwinkel für die Bildungsgeschichte aufgetan haben.

Sich auf das ihm thematisch vertraute Terrain konzentrierend, widmet *I.Ševčenko* eine ins einzelne gehende Betrachtung, *"The Logos on Gregory of Nazianzus by Theodore Metochites"* (S.221- 233). Die Lobrede des Theodoros Metochites auf Gregor von Nazianz ist im *Vindobonensis philosophicus graecus 95* als *Logos 6* erhalten. Der Verf. plädiert als Entstehungszeit der laudatio für die Zeitspanne 1305-1321, eine ausschlaggebende Periode in der politischen und diplomatischen Beamtenkarriere des Theodoros Metochites (seit 1305/06 *λογοθέτης τοῦ γενικοῦ* und wohl erst ab 1321 *"Großlogothet"*) im Dienst des Andronikos II. Palaiologos (1282-1328). Als Hauptquellen dieses Logos dienen die Grabrede des Gregor von Nazianz auf den Hl.Basileios (*Funeral Oration 43*), die Vita Gregorii des Gregorios Presbyter und die Gedichte des Gregor von Nazianz. Im weiteren vergleicht der Verf. die Verwandtschaft der Lobreden des

Niketas Paphlagon, Johannes Geometres und Thomas Magistros mit der Rede des Theodoros Metochites und schafft auf diese Weise für seine Arbeit neue Grundlagen und Vergleichsmöglichkeiten.

Den Abschluß des Bandes bildet die rechtshistorische Forschung von *Sp.Troianos, "Die Wirkungsgeschichte der Novellen Leons VI. im 14. Jahrhundert"* (S.235-244). Wie aus einem Vergleich der drei im 14. Jh. entstandenen Rechtskompendien, nämlich des *Prochiron auctum*, des alphabetischen *Syntagma* des Matthaios Blastares und der *Hexabiblos* des Konstantinos Armenopulos, mit den *Novellen* Leons des Weisen hinsichtlich ihrer Geltung hervorgeht, entnahmen der Kompilator des *Prochiron auctum* und Matthaios Blastares die Gesetzgebung des Kaisers nur durch Heranziehung des Kommentars des Theodoros Balsamon zum *Nomocanon XIV titulorum* und zu den Kanones (aus dem ausgehenden 12. Jh.) sowie des *Ponema Nomikon* (1073/1074) des Michaels Attaleiates, während Konstantinos Armenopulos die ihn interessierenden Stellen aus der *Ecloga Novellarum Leonis* aber auch aus dem *Syntagma* des Matthaios Blastares übernahm. Insofern läßt sich wohl der bündige Schluß ziehen, daß für die byzantinische Rechtsgeschichte des 14. Jh.s die Wirkungsgeschichte des *"Novellencorpus"* Leons nicht gerade förderlich ist.

Zur guten Benutzbarkeit des thematisch vielseitigen Werks, das die Ergebnisse gründlicher und weitreichender Untersuchungen übersichtlich zusammenfaßt, tragen neben dem Siglenverzeichnis (S.245) auch die umfänglichen Indizes (S.247-268) und das Verzeichnis der 38 Abbildungen (S.269) bei.

W.Seibt, der auch den Druck mit Hingebung überwacht hat, hat auf die Genauigkeit der Indizes große Sorgfalt verwendet; zur leichtfaßlichen Information sind sie in sechs Teile gegliedert: 1.Prosopographischer Index (incl.Autoren, nach Vornamen geordnet) (S.247-254), 2.Geographischer Index (S.254-257), 3.Res et verba memorabilia (S.257-263), 4.Handschriften (S.263-264), 5.Urkunden (S.265) und 6.Moderne Autoren (S.265-268). Die solide buchtechnische Aufmachung und die Ausstattung mit mehreren Tafeln [Abbildungen der Referate von D.Harlfinger (Taf.1-22), M.Restle (Taf.23-30) und P.Schreiner (Taf.31-38)] empfehlen den ansprechenden Band schon äußerlich.

Das Wenige, was der Raum anzuführen gestattete, kann der Hoffnung Ausdruck verleihen, daß angesichts dieses wohlgelungenen Festbandes, den weiteren von den Wiener Byzantinisten veranstalteten Symposien zu Ehren Herbert Hungers ein ebenso erfreulich reicher wissenschaftlicher Ertrag beschieden sein möge!

Thessaloniki – Kosmas S.Panagiotidis

Γ΄ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου

(1997)

Οι αρχές που εφαρμόσθηκαν στις επισκοπήσεις των περασμένων χρόνων θα τηρηθούν και εφέτος, με κάλυψη των κενών που παρατηρήθηκαν εξαιτίας καθυστερημένης ενημερώσεως ή ακόμη και αβλεψίας μου.

Υπό τον τίτλο "La réception des systèmes juridiques: implantation et destin" εκδόθηκαν με επιμέλεια των MICHEL DOUCET και JACQUES VANDERLINDEN το 1994 από τον εκδοτικό οίκο Bruylant των Βρυξελλών τα κείμενα που παρουσιάστηκαν στο Πρώτο διεθνές συμπόσιο του Centre international de la common law français (CICLEF). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει το άρθρο της DESPINA TSOURKA-PAPASTATHI, La réception du droit musulman par les systèmes de l' Europe byzantine (σ. 607-632). Η σ. προσδιορίζει την έννοια της "βυζαντινής Ευρώπης" σε συνδυασμό με την οθωμανική κατάκτηση και στη συνέχεια, εξετάζοντας τη διαδικασία της «εμφυτεύσεως» (implantation), διακρίνει (σε συσχετισμό με τη βυζαντινή αυτοκρατορία) ενδογενή και εξωγενή δικαϊκά συστήματα. Η παρουσίαση των εσωτερικών πηγών του δικαίου γίνεται με βάση τη (σε τυπικά περισσότερο κριτήρια στηριγμένη) διάκριση τριών χρονικών περιόδων: πρώιμης (4ος-8ος αι.), μέσης (9ος-α΄ ήμισυ 13ου αι.) και ύστερης (β΄ ήμισυ 13ου – μέσο 15ου αι.). Η έρευνα της επαφής των δύο συστημάτων και των αποτελεσμάτων της αποβαίνει ιδιαίτερα σημαντική για τη σπουδή των παραγόντων, υπό την επίδραση των οποίων λειτούργησαν οι δικαϊκοί θεσμοί κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Από την παρουσίαση των πρακτικών της συναντήσεως Ελλήνων και Σέρβων βυζαντινολόγων (βλ. την επισκόπηση του 1996 σ. 536) παραλείφθηκε (από αβλεψία) η συμβολή του CONSTANTIN G. PITSAKIS, Canonica Byzantino-Serbica minora, I. Le trisépiscopat: une "perversion" serbe? Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 3.] (Αθήνα 1996) 267-281. Ο σ. ερευνά την έννοια «τρισεπισκοπή» ή «τρισεπίσκοπον» σε συνδυασμό με την περίπτωση του αρχιεπισκόπου Πεκίου Σπυρίδωνος που τη συσχετίζει με κανονική απόκριση του Γενναδίου Σχολαρίου προς τον Δεσπότη της Σερβίας Djuradj Brankovic, όπου γίνεται λόγος για δεύτερη μετάθεση (επομένως για «τρισεπίσκοπον») ενός σέρβου

επισκόπου.

Από τις 19 έως τις 23 Σεπτεμβρίου 1994 συνήλθε στη Βιέννη η 48η σύνοδος της Societé internationale Fernand De Visscher pour l' histoire des droits de l' Antiquité. Αντί πρακτικών δημοσιεύτηκε στη Revue Internationale des Droits de l' Antiquité 42 (1995) ευρεία περίληψη των ανακοινώσεων. Από ελληνικής πλευράς βλ. στις σ. 502-504: CONSTANTIN G. PITSAKIS, Droit romain et droit grécoromain dans les manuels grecs de la période post-byzantine.

Το μυστήριο του βαπτίσματος αποτέλεσε κατά το έτος 1996 το θέμα ιερατικού συνεδρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας. Μολονότι βεβαίως το κέντρο βάρους έπεφτε στην ποιμαντική και τη λειτουργική, δεν έμεινε το κανονικό δίκαιο που κάλυψε ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ έξω από τα ενδιαφέροντα των συνέδρων: Κανόνες και διατάξεις περί του Βαπτίσματος. Επισκόπηση της παραδόσεως. Το Άγιον Βάπτισμα (Χρονικόν, Εισηγήσεις, Πορίσματα Ιερατικού Συνεδρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, έτους 1996) (Δράμα 1996) 51-74. Πέρα από τη γενικότερη προβληματική, τα ειδικότερα θέματα που ερευνά ο σ. είναι η επίλυση αμφιβολιών ως προς την έγκυρη (δηλ. κανονική) βάπτιση ενός προσώπου, το βάπτισμα ανάγκης, η πνευματική συγγένεια, το πρόσωπο του αναδόχου και ο τρόπος προσελεύσεως των αιρετικών στην ορθοδοξία.

Στις 17 Οκτωβρίου 1995 οργάνωσε το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών ημερίδα με θέμα «Το Άγιον Όρος από τη βυζαντινή στην οθωμανική πραγματικότητα. 14ος-16ος αιώνας». Τα πρακτικά εκδόθηκαν με τίτλο «Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες». [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Αθωνικά Σύμμεικτα, 4.] Αθήνα 1997, 200 σελ. Στο δίκαιο αναφέρθηκε εμμέσως ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το Άγιο Όρος στα σωζόμενα πατριαρχικά έγγραφα της πρώτης μετά την Άλωση περιόδου (1454-1500) (σ. 89-98). Ο σ. διαπιστώνει ότι στην ισχνότητα του αρχειακού υλικού ως προς τις επαφές της Αθωνικής Κοινότητας και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (ακόμη και σε έγγραφα δικαιοδοτικής φύσεως) κατά τα πρώτα 30 χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας αντικατοπτρίζεται η απουσία ουσιαστικών σχέσεων. Η μεταβολή των συνθηκών σε πολλά επίπεδα, θεσμικά και προσωπικά, θα συμβάλει στην πύκνωση των σχέσεων από τα τέλη του 15ου αιώνα και ύστερα.

Από τα πρακτικά του ΙΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου που συνήλθε στις 31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 1996 (Θεσσαλονίκη 1997, 433 σελ.) αφορούν το αντικείμενο της επισκοπήσεως οι παρακάτω ανακοινώσεις: Ν. ΚΟΥΡΕΑΣ, Η Ελληνόρυθμη Μονή του Σωτήρος στην Μεσσήνη της Σικελίας από τον 12ο αιώνα ως τα μέσα του 14ου (σ. 25-40). Επισημαίνονται βυζαντινά πρότυπα στην οργάνωση της μονής. ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΕΡΟΥΚΗ, Από τις επιστολές του Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού. Στοιχεία για τη λειτουργία του Κοινοτισμού και για την πολιτική αυτογνωσία των Ορθοδόξων υποτελών επί τουρκοκρατίας (σ. 73-83).

Γίνεται μνεία της μελέτης αυτής εδώ, γιατί η πολιτική οργάνωση έχει ως πυρήνα την κοινότητα και τις δικαϊκές της δομές.

Στις 28-29 Απριλίου 1993 οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον Τομέα Γλωσσολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη συνάντηση με αντικείμενο το μαγικό λόγο. Τα πρακτικά εκδόθηκαν με τίτλο «Γλώσσα και Μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα», Αθήνα 1997 (Ιστός), 200 σελ. Η μαγεία ενδιαφέρει άμεσα το δίκαιο, γιαυτό και εφιστάται η προσοχή σε όλο το περιεχόμενο του τόμου αυτού, ένα μέρος του οποίου αναφέρεται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Πλησιέστερα στο δίκαιο βρίσκεται το άρθρο του ΔΗΜΗΤΡΗ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑ, Το πρόβλημα της μαγείας στον κόσμο των πρώτων χριστιανών (σ. 120-129).

«Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)» [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 4.] Αθήνα 1997, 281 σελ., είναι ο τίτλος των πρακτικών ενός συμποσίου, που οργανώθηκε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν στις 28-30 Μαρτίου 1996 με επιμέλεια του ΚΩΣΤΑ ΤΣΙΚΝΑΚΗ. Στο δίκαιο αναφέρθηκε ο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ, Νόμος πολέμου (σ. 201-211). Ερευνάται η νομοθεσία των Μακεδόνων, οι αντίστοιχες διατάξεις στα στρατιωτικά εγχειρίδια και η σύγκρουση των δικαϊκών παραδόσεων Βυζαντινών και Φράγκων κατά την πρώτη σταυροφορία.

Από το Νοέμβριο 1994 έως τον Απρίλιο 1995 πραγματοποιήθηκε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν σειρά διαλέξεων με θέμα «Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο». Το κείμενο των διαλέξεων εκδόθηκε σε έναν τόμο υπό τον παραπάνω τίτλο με επιμέλεια του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ (Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν 1997, 388 σελ.). Ο τόμος που στο σύνολό του αφορά άλλοτε αμέσως και άλλοτε εμμέσως το βυζαντινό ποινικό δίκαιο περιέχει τις ακόλουθες συμβολές: ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ, Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους (σ. 295-316). Ο σ. παρουσιάζει τις αξιόποινες πράξεις που τα διάφορα στρατιωτικά εγχειρίδια προέβλεπαν και τις αντίστοιχες κυρώσεις που απειλούνταν κατά των στρατιωτικών. Καθ' ύλην αρμοδιότητα για την επιβολή των ποινών αυτών είχαν, σύμφωνα τουλάχιστον με τα κείμενα, οι ιεραρχικώς προϊστάμενοι του κατηγορουμένου με επικεφαλής το στρατηγό (του θέματος). Δημιουργούνται πάντως κάποιες αμφιβολίες ως προς το κατά πόσον δεν υπήχθησαν αργότερα και οι στρατιωτικοί στη δικαιοδοσία των πολιτικών δικάστικών αρχών (θεματικών κριτών). ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, "Ἐκ γυναικὸς ἐρρύη τὰ φαῦλα". Η γυναικεία εγκληματικότητα στο Βυζάντιο (σ. 202-233). Στο πλαίσιο της έρευνας των μορφολογικών χαρακτηριστικών αυτού του ειδικού τύπου αντικοινωνικής συμπεριφοράς πραγματεύεται η σ. κυρίως τα εγκλήματα της αμβλώσεως, εκθέσεως βρέφους, μοιχείας, διγαμίας και μαγείας. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αίμα στο παλάτι (σ. 257-272). Με παραστα-

τικότητα παρουσιάζει ο σ. μία ριζική μέθοδο "επιλύσεως" προβλημάτων διαδοχής στο βυζαντινό θρόνο. ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ, Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου (σ. 157-171). Όπως η σ. τονίζει, «κάτω από την επίφαση μιας αναλλοίωτης προσήλωσης στις επιταγές του ορθόδοξου δόγματος, αποκαλύπτεται ένας κόσμος ευάλωτος σε ιδέες και δοξασίες ανοίκειες στην επίσημη δεοντολογία του Βυζαντίου». Αιρέσεις, μαγεία, αστρολογία και δεισιδαιμονία στις παραμονές της Αλώσεως. ΚΑΛΛΙΟΠΗ Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Οι βυζαντινές φυλακές (σ. 317-336). Με βάση μαρτυρίες των πηγών της μέσης περιόδου πραγματεύεται η σ. την στέρηση της ελευθερίας ως προληπτικό και ασφαλιστικό μέτρο και (με πολλές επιφυλάξεις) ως μέσο καταστολής. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΚΟΣ, Ζωοκλέφτες και καταπατητές στο Βυζάντιο (σ. 141-156). Ο σ. συγκεντρώνει τις διατάξεις που τιμωρούσαν τη ζωοκλοπή υπό οποιαδήποτε τυπική μορφή (είτε ως απελασία, είτε ως απλή κλοπή), καθώς και την αρπαγή γης. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, "Αγοραία" παραστρατήματα των βυζαντινών εμπόρων (σ. 235-255). Στηριζόμενη στο «Επαρχικόν Βιβλίον» Λέοντος του Σοφού εξετάζει η σ. την οικονομική εγκληματικότητα στην πρωτεύουσα του κράτους. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται ο αθέμιτος ανταγωνισμός, η αισχροκέρδεια, η απάτη και τα αδικήματα σε σχέση με τα πολύτιμα μέταλλα. ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ, Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες (σ. 273-294). Παρουσιάζεται η εξέλιξη του βυζαντινού νομίσματος από τον Αναστάσιο Α΄ μέχρι την Άλωση, καθώς και οι μέθοδοι παραχαράξεως με βάση διάφορα ευρήματα και νομισματικές συλλογές. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Έγκλημα χωρίς τιμωρία; Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία (σ. 337-381). Εξαντλητικώς ερευνά ο σ. την αντιμετώπιση της πλαστογραφίας από τη βυζαντινή κοινωνία τόσο σε νομικό επίπεδο όσο και στο πεδίο των φιλολογικών κειμένων. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΟΥΛΗΣ, Η επίγεια κόλαση: Το κυρωτικό σύστημα της Εκκλησίας (σ. 97-140). Μετά από τις αναγκαίες εισαγωγικές παρατηρήσεις εξετάζει ο σ. τα παρακάτω ειδικότερα θέματα: τη μεταφυσική διάσταση του εκκλησιαστικού αδίκου, τη μορφολογία των κυρωτικών κανόνων της Εκκλησίας, το κανονικό αδίκημα και την ιστορική κατανόηση του κυρωτικού φαινομένου στην Εκκλησία. ΑΛΕΞΗΣ Γ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, "Θερμουργός 'Αντιχριστοφορίτης ἀνὴρ αἱμάτων". Η τύχη του Στεφάνου Αγιοχριστοφορίτη, κύριου οργάνου του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (σ. 67-95). Με αφετηρία τη σταδιοδρομία ενός ανώτερου στελέχους των υπηρεσιών ασφαλείας επί Ανδρονίκου Α΄ παρουσιάζει ο σ. μία πλευρά της πολιτικής καθημερινότητας στο ύστερο Βυζάντιο, όπου συχνά επικρατούσε σύγχυση γύρω από τις έννοιες έγκλημα και ποινή και το συσχετισμό τους. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο (σ. 13-65). Πρόκειται για πολύ επαυξημένη ελληνική μορφή της μελέτης σε γερμανική γλώσσα που αναγγέλθηκε στην επισκόπηση των ετών 1991-1993 (σ. 516). Ο

ΙΔΙΟΣ, Έρως και νόμος στο Βυζάντιο (σ. 173-201). Ο σ. πραγματεύεται τη δίωξη των διαφόρων κατηγοριών εγκλημάτων κατά των ηθών σύμφωνα με τις διατάξεις του κοσμικού και του κανονικού δικαίου.

Σειρά διαλέξεων με αντικείμενο τη θρησκευτική ελευθερία οργάνωσε το Κέντρο Δικανικών Μελετών προ διετίας. Τα πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια του ΚΩΣΤΑ Ε. ΜΠΕΗ: Η θρησκευτική ελευθερία. Θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη. [Δικανικοί Διάλογοι, IV]. Αθήνα, εκδόσεις Eunomia-Verlag 1997, 500 σελ. Από τα περιεχόμενα του τόμου ένα μόνο κείμενο καλύπτει τα ενδιαφέροντα της επισκοπήσεως: ΒΛΑΣΙΟΣ Β. ΦΕΙΔΑΣ, Η αρχή της ανεξιθρησκείας και της ελευθερίας της συνειδήσεως στο Βυζάντιο (σ. 383-397).

Σε δύο τιμητικούς τόμους που εκδόθηκαν το 1997 δημοσιεύτηκαν μελέτες που αφορούν το βυζαντινό δίκαιο, κοσμικό και κανονικό. Ο πρώτος από αυτούς φέρει τον τίτλο «Πορευθέντες...». Είναι Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου) και κυκλοφορήθηκε από τον εκδοτικό οίκο «Αρμός» (Αθήνα 1997, μζ΄ + 583 σελ.). Σχετικές με το δίκαιο είναι οι εξής συμβολές: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΦΟΥΣΚΑΣ, Ο επιστημονάρχης στο Βυζάντιο (σ. 375-389). Τα αξιώματα που εμφανίζονται με την ονομασία αυτή στις πηγές είναι τόσο εκκλησιαστικά, κυρίως σε μοναστηριακά τυπικά, όσο και κοσμικά. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΠΟΥΜΗΣ, Ορθόδοξη ιεραποστολή, η απελευθέρωση των λαών και το «γκρέμισμα» των (ειδωλολατρικών) ναών (σ. 489-492). Ο σ. πραγματεύεται το θέμα του με βάση τους κανόνες 58 και 84 της συνόδου της Καρχηδόνος (Καρθαγένης).

Στο «Αντιχάρισμα στη μνήμη του καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου» (Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών 1994 [πραγματική κυκλοφορία 1997]) 1292 σελ.) περιέχονται: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Σημεία επαφής Χριστιανισμού και Δικαίου. (Συνοπτική ιστορική και φιλοσοφική θεώρηση) (σ. 191-204). Σποραδικώς γίνεται αναφορά σε πηγές του βυζαντινού δικαίου. – ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Οινοποσία και ανθρωποκτονία στο Βυζάντιο (σ. 947-954). Βλ. για το περιεχόμενο της μελέτης αυτής την αναγγελία της προδημοσιεύσεώς της στην επισκόπηση του 1995 (σ. 413).

Λόγω παραλείψεων σε επισκοπήσεις προηγουμένων ετών πρέπει να γίνουν οι ακόλουθες συμπληρώσεις. Στον τόμο «ΡΟΔΩΝΙΑ. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα» που εκδόθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο 1994) τ. Α΄ σ. 25-35: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ένα «ίσον» «εκβληθέν από του Μεγάλου Νομίμου». Συνεχίζοντας ο σ. την έρευνά του για τη συμπλήρωση των γνώσεών μας γύρω από την επίσημη νομοκανονική συλλογή της Μ. Εκκλησίας, εκδίδει (από κώδικα του Νικολάου Καρατζά) αντίγραφο από αυτήν που μάλ-

λον είχε σταλεί στον μητροπολίτη Μυτιλήνης προς ενημέρωσή του περί νέων ρυθμίσεων στο γαμικό δίκαιο που είχαν εισαχθεί επί Νεοφύτου Β΄ το 1611 (δικαίωμα διαζεύξεως της γυναίκας μετά τριετή εγκατάλειψη και ηπιότερη αντιμετώπιση των κωλυμάτων ζ΄ βαθμού εξ αίματος και ς΄ εξ αγχιστείας).

Ως τόμος 56 (1995) των Byzantinoslavica κυκλοφορήθηκε ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ με τον υπότιτλο Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata. Στο δίκαιο αφιέρωσε τη συμβολή του ο CHARALAMBOS K. PAPASTATHIS, On the "Saint Constantine" of the Zakon Sudnyj Ljudem (σ. 557-559). Με επίκληση σοβαρών επιχειρημάτων υποστηρίζει ο σ., ότι ο Κωνσταντίνος που αναφέρεται στο κεφ. 1 του ZSL είναι ο Μέγας Κωνσταντίνος.

Τιμητικόν αφιέρωμα εις Ανδρέαν Θεοδώρου υπήρξε ο τ. 30 (1995) της «Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών»: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ο πβ΄ κανόνας της Πενθέκτης και η σημασία του (σ. 679-705).

Τον επόμενο χρόνο, το 1996, αφιερώθηκε στη μνήμη του Λέανδρου Βρανούση ο τόμος 5 των Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών. Το δίκαιο αφορούν: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το «Μέγα Νόμιμον» και ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων (σ. 283-293). Εδώ εμφανίζει ο σ. μαρτυρίες για την παραπάνω νομική συναγωγή από το συγγραφικό έργο του Δοσιθέου Ιεροσολύμων. ΜΕΝΕΛΑΟΣ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τα «τυχηρά παίγνια» στα βυζαντινά νομικά κείμενα (σ. 97-100). Για την απαγόρευση των παιγνίων αυτών στο βυζαντινό (κοσμικό) δίκαιο.

Μελέτες που αφορούν το δίκαιο έχουν δημοσιευθεί κατά το 1997 και στα διάφορα ιστορικο-φιλολογικά, βυζαντινολογικά και μη, περιοδικά. Προτάσσονται όσες μελέτες έπρεπε να είχαν αναγγελθεί σε παλαιότερες επισκοπήσεις:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τα «Βασιλικά» (έκδ. Fabrotus) στην Κωνσταντινούπολη, Ο Ερανιστής 19 (1993) 330-332. Καθιερωμένη ήταν η άποψη, πως η έκδοση των «Βασιλικών» που έγινε στο Παρίσι από τον Fabrot(us) το 1647 έφθασε στην Ανατολή μέσω των παραδουναβείων ηγεμονιών. Στη μελέτη αποδεικνύεται πως ο πρώτος που έφερε την έκδοση στην Ανατολή ήταν ο Χρύσανθος Νοταράς, το 1700, στην Κωνσταντινούπολη. Τον ακολούθησαν αμέσως μετά ο ηγεμόνας Ματθαίος Ασσαράμπα και οι Μαυροκορδάτοι.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ – ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ, Ένα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο που ελάνθανε: Το «χειρόγραφον Γ, του Γερασίμου Αργολίδος». Ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά, Ελληνικά 45 (1995) 85-109. Υπήρξε σημαντικό επίτευγμα των σσ. ο εντοπισμός του πράγματι περίφημου αυτού κώδικα στο

Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεότερων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στο οποίο περιήλθε με κληροδοσία της βιβλιοθήκης του μητροπολίτη Κορυτσάς Ευλόγιου Κουρίλα που τον είχε αποκτήσει με αγορά από παλαιοπωλείο το 1944, προερχόμενο από τη βιβλιοθήκη της οικογένειας Ράλλη. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά πλούσιο σε περιεχόμενο, όπως προκύπτει από τον πίνακα των περιεχομένων που εκδίδεται συμπληρωμένος στη μελέτη, νομικό χειρόγραφο, το οποίο είχαν χρησιμοποιήσει – μεταξύ άλλων – οι Ράλλης και Ποτλής για τον Ε΄ τόμο του Συντάγματός τους και ο K. E. Zachariä von Lingenthal, όταν επισκέφθηκε την Αθήνα το 1879.

Στον τόμο του 1995 της «Εφημερίδος Ελλήνων Νομικών», σ. 7-12, δημοσιεύτηκε γνωμοδότηση του ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Περί κληρονομίας ιερομονάχου Ι. Μονής κειμένης στη Θράκη (ανάτυπο). Ο σ. επικαλείται πολλές διατάξεις του βυζαντινού δικαίου που διατηρούνται σε ισχύ και υπό το κράτος του Αστικού Κώδικα.

DIMITRA KARAMBOULA, Soma Basileias. Zur Staatsidee im spätantiken Byzanz, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 46 (1996) 1-24. Συνεχίζοντας την έρευνά της ως προς την έννοια του κράτους στο πρώιμο Βυζάντιο, που αποτέλεσε το αντικείμενο της διδακτορικής της διατριβής (βλ. την επισκόπηση του 1994, σ. 467), αναλύει η σ. τα στοιχεία του «σώματος βασιλείας», όπως αυτό εμφανίζεται στα κείμενα πολιτικής θεωρίας της εξεταζόμενης περιόδου, δηλαδή μέχρι τα μέσα περίπου του 6ου αιώνα. CHRISTOS P. BALOGLOU, Die Einteilung des Volkes in drei Stände bei Georgios Gemistos Plethon im Vergleich zu Hippodamos von Milet und den Physiokraten, στο ίδιο περιοδικό σ. 311-324. Η διάκριση σε «αυτουργικόν», «διακονικόν» και «αρχικόν» έχει άμεση σχέση με το δημόσιο δίκαιο και την οργάνωση του κράτους.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Λειτουργικοκανονικές διατάξεις στο χφ. Νομοκάνονα Μ. Λαύρας Κ 14 (1301), Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτ. Πανεπιστημίου, Τμήματος Ποιμαντικής 4 (1996) 73-104. Πρόκειται για κώδικα του έτους 1600.

FOTEINI KOLOVOU, Zur byzantinischen Etymologie der Wörter indictio, nonae, idus und calendae in den Hss. Marc. gr. 506 (coll. 768) und Vat. gr. 7, Byzantion 67 (1997) 244-249. Η εργασία αναγγέλλεται εδώ, γιατί η μέτρηση του χρόνου έχει επιπτώσεις στο δίκαιο. Στον ίδιο χώρο κινείται και η μελέτη των ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – ΜΑΡΙΝΑΣ ΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Περί βισέξτου, Βυζαντιακά 17 (1997) 79-98. Οι σσ. εξηγούν τη σημασία της εμβόλιμης ημέρας για την έννομη τάξη με βάση τις ρωμαϊκές και βυζαντινές δικαϊκές πηγές και παρουσιάζουν τα (νομικά κυρίως) κείμενα, στα οποία αναλύεται η ημερολογιακή ρύθμιση του δισέκτου έτους. Μεταξύ άλλων εκδίδεται και μικρό κείμενο «περί βισέξτου», με απώτερη προέλευση το «περί μηνών» έργο του Ιωάννου Λυδού,

που περιέχεται στο παράρτημα Α της Μεγάλης Συνόψεως των Βασιλικών. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Δύο σημαντικές εκδόσεις κειμένων του Βυζαντινού Κανονικού Δικαίου, στο ίδιο περιοδικό σ. 99-119. Πρόκειται κατ' ουσίαν για δύο βιβλιοκρισίες, και συγκεκριμένα η μία στα προλεγόμενα που έγραψε ο έγκριτος κανονολόγος Μητροπολίτης Σουηδίας Παύλος Μενεβίσογλου για την ανατύπωση των τόμων 137 και 138 της Patrologia graeca του J. – P. Migne και η άλλη στο έργο του Miguel Arranz, I Penitenziali Bizantini: il protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o Secondo Kanonarion di Basilio Monaco, Ρώμη 1993. Η έκταση ωστόσο του δημοσιεύματος και το περιεχόμενό του, όπου γίνεται ευρεία ανασκόπηση των εκδόσεων των έργων των ερμηνευτών του 12ου αιώνα αφενός και της εξομολογητικής φιλολογίας των 9ου-12ου αιώνων αφετέρου, επέβαλαν τη διαφορετική του μεταχείριση. EVANTHIA KONSTANTINOU - STERGIADOU, Die Echtheit der Sigilla von Basilius II. für das Erzbistum von Achrida, στο ίδιο περιοδικό σ. 263-284. Κατά την άποψη της σ. η πλαστογραφία συντελέσθηκε κατά την αρχή του 15ου αιώνα, στα χρόνια του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Ματθαίου. Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Συντεχνίες και Κράτος στο Βυζάντιο το 10ο αιώνα, στο ίδιο περιοδικό σ. 351-363. Η σ. επιχειρεί χρήσιμη «ομαδοποίηση» των διατάξεων του «Επαρχικού Βιβλίου». Ιδιαίτερα ενδιαφέρουν εδώ οι παρατηρήσεις της ως προς τις σχέσεις κρατικής εξουσίας και συντεχνιών (π.χ. διατάξεις ποινικής φύσεως). Λόγω συναφείας πρέπει να μνημονευθεί και η μελέτη της ΒΙΒΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ-ΣΑΛΑΠΑΣΙΔΟΥ, Οι συντεχνίες των αργυροπρατών και τραπεζιτών στο Βυζάντιο, στο ίδιο περιοδικό σ. 437-447. Η ένταξη των διαφόρων μορφών Fürstenspiegel στις πηγές του δικαίου είναι αναμφισβήτητη. Έτσι δεν θα διερωτηθεί κανείς, γιατί μνημονεύεται εδώ η εργασία της ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ, Η πολιτική φιλοσοφία του Βυζαντίου από τον 11ο αιώνα και εξής. Η συμβολή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης στη διαμόρφωση της πολιτικής χριστιανικής συνείδησης του Θεοφυλάκτου, αρχιεπισκόπου Αχρίδος, στο ίδιο περιοδικό σ. 391-418. Στην ιστορία του δικαίου των Ιονίων Νήσων κατά τη διάρκεια της λατινοκρατίας αναφέρεται ο ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Οι χρονικοί κριτές (iudices annuales) στην Κέρκυρα κατά τον όψιμο μεσαίωνα, στο ίδιο περιοδικό σ. 465-478. Στο τέλος της μελέτης παραθέτει ο σ. πίνακα ονομάτων χρονικών κριτών των ετών 1328-1505, στο μέτρο που έχουν αυτά διασωθεί στις πηγές. ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Πατριαρχικά έγγραφα του ιδ΄ αιώνα για το Άγιον Όρος, στο ίδιο περιοδικό σ. 479-498. Όπως είναι αυτονόητο, πολλά από τα έγγραφα που είχε υπόψη του ο σ. αφορούν την επίλυση αστικών διαφορών.

CONSTANTIN G. PITSAKIS, A propos de la citoyenneté romaine dans l' Empire d' Orient: Un survol à travers les textes grecs, Méditerranées: Revue de l' association Méditerranées 12 (1997) 73-100. Ο σ. επανέρχεται στο πολυσυζητημένο (και αμφισβητούμενο) νομικό πρόβλημα της βυζαντινής «ιθαγενείας».

ΑΛΕΞΗΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) ως ιστορικός ερευνητής των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου, Νέα Εστία 141 (1997) 108-113. Το κείμενο αυτό εκφωνήθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στις 17 Σεπτεμβρίου 1996, 100ή επέτειο του θανάτου του μεγάλου ιστορικού του δικαίου που συγχρόνως αφιέρωσε πολύ χρόνο και στη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας, καταλήγοντας κάποτε όμως σε συμπεράσματα που σήμερα προκαλούν πολλές αντιρρήσεις.

SPYROS N. TROIANOS, Der Teufel im orthodoxen Kirchenrecht, Byzantinische Zeitschrift 90 (1997) 97-111. Ο σ. παρουσιάζει τη δράση του Διαβόλου, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα στις πηγές του δικαίου, κυρίως του κανονικού, κάποτε όμως και του κοσμικού. Αντικείμενο αυτής της δράσης ήσαν η νοθεία της πίστης, η διάσπαση της Εκκλησίας και η διασπορά της διχόνοιας μέσα στο κράτος, καθώς και η επιβουλή της ψυχικής και σωματικής υγείας των ανθρώπων. Στο πλαίσιο αυτής της επιβουλής αποδίδεται στον Διάβολο η πρόκληση των σοβαρών εγκλημάτων, κατεξοχήν φόνου και μοιχείας, η σύμπραξη με τους γόητες για την προαγωγή της μαγείας και η εγκατάσταση μέσα σε ανθρώπους, τους δαιμονιζόμενους, που έτσι μεταβάλλονταν σε άβουλα όργανά του.

Ο τόμος 10 της Athener Reihe των Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte φέρει τον τίτλο Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia I, εκδόθηκε με επιμέλεια του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ από τον εκδοτικό οίκο του Αντώνη Σάκκουλα (Αθήνα-Κομοτηνή 1997) και περιέχει εννέα μελέτες (ια΄ + 266 σελ.), από τις οποίες οι τέσσερις οφείλονται σε έλληνες συγγραφείς: ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Πληροφορίες εκκλησιαστικού δικαίου στις αγιολογικές πηγές του 4ου αιώνα (σ. 1-64). Εξετάζονται οι βίοι των αγίων που έζησαν από την κατάπαυση των διωγμών μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα και αναλύονται οι πληροφορίες που αναφέρονται ειδικότερα στις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, στις προϋποθέσεις και την τέλεση των μυστηρίων (ιδιαίτερα του βαπτίσματος και της χειροτονίας), στο μοναχικό βίο, στο συνοδικό θεσμό, στην εκκλησιαστική περιουσία και στο ποινικό δίκαιο της Εκκλησίας. Η ΙΔΙΑ, Η διαχείριση της περιουσίας των κοινωφελών ιδρυμάτων στο πρώιμο βυζαντινό δίκαιο (σ. 65-79). Αναλύονται οι ειδικές διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας (που διατήρησαν την ισχύ τους μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους), οι αναφερόμενες στη διαδικασία διαχειρίσεως της περιουσίας των κοινωφελών ιδρυμάτων, ως προς την οποία ίσχυε η αρχή του αναπαλλοτριώτου. SPYROS N. TROIANOS, Die Novellen Leons VI. (σ. 141-154). Η μελέτη αυτή δημοσιεύτηκε σε αρμενική μετάφραση (και με ρωσική περίληψη) στην «Ιστορικο-φιλολογική Εφημερίδα» της Ακαδημίας των Επιστημών της Αρμενίας, έτ.

1997, αριθ. 2 (146) σ. 137-148. Οι νεαρές του αυτοκράτορος Λέοντος του Σοφού (886-912) αποτελούν από τα μέσα του 16ου αιώνα, οπότε εκδόθηκαν για πρώτη φορά, μέχρι σήμερα ένα πολυσυζητημένο κεφάλαιο των πηγών του βυζαντινού δικαίου. Εδώ εξετάζει ο σ. τις συνθήκες της συντάξεώς τους, τη χειρόγραφή τους παράδοση, το περιεχόμενό τους και την επίδρασή τους στο νομικό βίο των επόμενων χρόνων. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μία νεοελληνική Epitome canonum aucta. Ιωάννου ή Παρθενίου Ισπαναίου, «Σύνοψις νέα βιβλίου νομικού και περί εξομολογήσεως» (1753) (σ. 183–266). Ο σ. παρουσιάζει μία έντυπη μεταβυζαντινή νομοκανονική συλλογή σε δημώδη γλώσσα, η οποία δεν είχε μέχρι σήμερα απασχολήσει ειδικά την επιστημονική έρευνα. Το βιβλίο συνάντησε την εκκλησιαστική αποδοκιμασία και κατέστη εξαιρετικά σπάνιο. Πυρήνας της συλλογής είναι η «Επιτομή κανόνων» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, του οποίου η «Εξάβιβλος» είχε μόλις εισέλθει με κυρίαρχο τρόπο στο νεοελληνικό νομικό βίο με τη δημοσίευση (1744) της δημώδους μεταφράσεώς της από τον Αλέξιο Σπανό. Η μελέτη εντοπίζει τον συντάκτη ή τους συντάκτες του (ανώνυμου) βιβλίου και αναλύει το νομικό, κανονικό, θεολογικό και ιδεολογικό περιεχόμενό του, στα πλαίσια των ιδιαίτερα κρίσιμων ιδεολογικών και κοινωνικών ζυμώσεων της εποχής του.

Εκτός από τις παραπάνω ανακοινώσεις, συμβολές σε τιμητικούς ή συλλογικούς τόμους και άρθρα σε περιοδικά, το βυζαντινό δίκαιο αφορούν και τα εξής αυτοτελή δημοσιεύματα: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ο «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β´ μισό του ιε´ αιώνα. Τα μόνα γνωστά σπαράγματα. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 43. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία.] Αθήνα 1992, 200 σελ. Πρόκειται για άριστη κριτική έκδοση των «σπαραγμάτων» που έχουν διασωθεί σε κώδικα της Μητροπόλεως Σάμου του «Ιερού Κώδικα» του Πατριαρχείου από τα έτη 1474–1498, δηλαδή από τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, πράγμα που αυξάνει τη σημασία του ευρήματος.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Ο νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζά του Καυσοκαλυβίτη. Η επίτομη μορφή, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Γ. Δεδούση 1996, 237 σελ. Ο σ. παρουσιάζει το πρώτο δείγμα μίας προσπάθειας που εκδηλώθηκε στο Άγιον Όρος τον 18ο αιώνα για την επεξεργασία νομοκανονικών συλλογών με μεγαλύτερη προσήλωση στην πιστότητα των πηγών. Επιστέγασμα αυτής υπήρξε η έκδοση του «Πηδαλίου». Εδώ, με βάση τον κώδικα Αγίας Άννας 215, εκδίδεται η επιτομή του νομοκάνονα του Θεοκλήτου που είναι διαρθρωμένη σε τρία μέρη: «περί ιερέων» (60 κεφ.), «περί μοναχών και μοναζουσών» (20 κεφ.) και «περί λαϊκών» με αλφαβητική διάταξη των κεφαλαίων υπό τα στοιχεία Α–Ε, Κ–Μ, Π, Σ, Τ, Φ–Ψ. Σε παράρτημα εκδίδει ο σ. τους τίτλους των επί μέρους κεφαλαίων της εκτενούς μορφής του νομοκάνονα, επιφυλασσόμενος να εκδώσει

στο μέλλον κριτικώς τη μορφή αυτή.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 60. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία.] Αθήνα 1997, 58 σελ. Ο σ. παρακολουθεί την εντυπωσιακή εξέλιξη ενός θεσμού που ξεκίνησε ως ποινή, κυρίως για λαϊκούς και κληρικούς, δοθέντος ότι για τα παραπτώματα των μελών του κλήρου είχαν βαθμιαία διαμορφωθεί άλλες κυρώσεις (όπως η καθαίρεση και η αργία), και περνώντας από τα στάδια της πρόσθετης εγγυήσεως για την αξιοπιστία μαρτυρικών καταθέσεων ή του γενικού μέτρου διασφαλίσεως της εκτελέσεως δικαστικών αποφάσεων και κανονιστικών πράξεων, καθώς και της εκπληρώσεως συμβατικών και άλλων υποχρεώσεων, κατέληξε σε μέσο για την εξιχνίαση μέσης βαρύτητας εγκλημάτων (κυρίως κλοπών). Η έρευνα διαρθρώνεται σε τρία μέρη: Η εξωτερική μορφή του επιτιμίου – Η εμβέλεια του επιτιμίου – Η πορεία της ποινής στην διαχρονία. Σε παράρτημα εκδίδονται επιλεκτικώς αφοριστικά έγγραφα.

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας. 14ος–19ος αιώνας. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνων, 54. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική νοινωνία.] Αθήνα 1995, 280 σελ. Η σ. εξαντλητικά αναλύει τις πληροφορίες για έναν ανεπαρκώς μελετημένο διοικητικό θεσμό, από τις απαρχές της εμφανίσεώς του τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου μέχρι την κατάργησή του με τους «Γενικούς Κανονισμούς» του 1860/1862. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου εκτίθεται η ιστορία της πατριαρχικής εξαρχίας και στο δεύτερο η λειτουργία της, ενώ στο τρίτο απαριθμούνται με αλφαβητική σειρά οι περιπτώσεις 126 οικισμών, για τους οποίους μαρτυρείται η υπαγωγή σε εξαρχικό καθεστώς.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οικουμενικές Σύνοδοι και η διδασκαλία τους, Αθήνα 1996, 327 σελ. Πρόκειται για διδακτικό βοήθημα με τη διδασκαλία των Πέμπτης, Έκτης, Πενθέκτης και Εβδόμης Οικουμενικών Συνόδων. Εδώ ενδιαφέρει η έκθεση του κανονικού τους έργου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. II. Οικογενειακό δίκαιο. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 11.] Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα 1997, κα' + 247 σελ. Πρόκειται για το δεύτερο τόμο με τα πορίσματα εκτεταμένης έρευνας που άρχισε η σ. πριν από δέκα και πλέον χρόνια. Βλ. για τον πρώτο τόμο που αφορούσε το ενοχικό και το εμπράγματο δίκαιο την επισκόπηση των ετών 1991–1993 σελ. 519. Και ο δεύτερος επίσης τόμος περιλαμβάνει πίνακα βυζαντινών και μεταβυζαντινών νομικών όρων και πίνακα πηγών.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά: Διαλέξεις.] Αθήναι 1997, 84 σελ. Ο σ. στηρίζεται σε νομικές, κυρίως, πηγές τόσο πολιτειακής όσο και εκκλησιαστικής προελεύσεως. Οι πιο εκτεταμένες από αυτές συγκεντρώθηκαν σε παράρτημα (σ. 70–80).

Σε δεύτερη έκδοση επεξεργάστηκε ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΟΥΛΗΣ τα «Νομοθετικά κείμενα Εκκλησιαστικού Δικαίου», Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Σάκκουλα) 1997, 616 σελ. Όπως και στην έκδοση του 1985, περιλαμβάνεται ο τόμος και πηγές από τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο, συγκεκριμένα μεταξύ άλλων το κεφ. 1 της νεαράς 131 του Ιουστινιανού, τους τίτλους 2 και 3 της Εισαγωγής, το τυπικό του Ιωάννη Τζιμισκή, πατριαρχικές πράξεις, αποσπάσματα από το «Νομικόν» του Θεόφιλου Καμπανίας, κανόνες των Αποστόλων, της Πενθέκτης και της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, κανονικές αποκρίσεις των μητροπολιτών Ρόδου Νείλου Διασορηνού και Εφέσου Ιωάσαφ.

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη να μην αναφερθεί η κυκλοφορία της νέας ανατυπώσεως (η παλαιά του 1966 είχε προ πολλού εξαντληθεί) του «Συντάγματος των θείων και ιερών κανόνων» του ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΡΑΛΛΗ και ΜΙΧΑΗΛ ΠΟΤΛΗ. Η ανατύπωση φέρει χρονολογία 1992, αλλά τέθηκε σε κυκλοφορία από τις εκδόσεις Μιχ. Γρηγόρη το 1997.

Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης

Βιβλιογραφική επισκόπηση ιστορικών δημοσιευμάτων

ΠΗΓΕΣ
(ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ)

Νικηφόρος Βρυέννιος, Ύλη ιστορίας, νεοελλην. μετάφραση (sic: απόδοση) Δέσποινα Τσουκλίδου, εισαγωγή-σχόλια Δημήτρης Τσουγκαράκης, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 1996, σσ. 328.

Ο ιστοριογράφος Νικηφόρος Βρυέννιος (1062-1137/38) υπήρξε γόνος παλαιάς βυζαντινής αριστοκρατικής οικογένειας (βλ. Α. Kazhdan, λ. Bryennios, *Oxford dictionary of Byzantium*, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, 328-9 με τον γενεαλογικό πίνακα) από τη θρακική Αδριανούπολη. Υπήρξε είτε γιος (κατά τον Α. Carile) είτε – πιθανότερο – εγγονός του ομωνύμου του στασιαστή τού 1077/78 (κατά τους Suzanne Wittek – De Jongh και P. Gautier· πρβλ. Α. Σαββίδης, λ. Νικηφόρος Βρυέννιος, *ΜΓΕ "Υδρία"* 41, 1986, 34 β-γ και Α. Kazhdan, *Oxf. dict. Byz.*, 330β-331α). Γύρω στο έτος 1097, ενώ ήδη ήταν στρατηγός, παντρεύτηκε την πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή, κόρη του Βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και, αργότερα, έλαβε τον τίτλο του "καίσαρα", γύρω στο 1111. Είχε ενεργό συμμετοχή σε πολλά σημαντικά γεγονότα της εποχής του (κυρίως σε στρατιωτικούς αγώνες κατά των Δυτικών σταυροφόρων και των Σελτζούκων Τούρκων του Rûm / Ικονίου), ενώ μετά το θάνατο του Αλέξιου Α΄, το 1118, έμεινε πιστός στη δυναστεία των Κομνηνών και στον νόμιμο διάδοχο, Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118-43), αρνούμενος να συμπράξει στα συνωμοτικά σχέδια της συζύγου του, η οποία ήθελε να προωθήσει τον ίδιο στο θρόνο.

Στο έργο του με τίτλο "Ύλη ιστορίας" (για την περίοδο 1070-79 μ.Χ.) σκοπό είχε να περιγράψει αναλυτικά τη βασιλεία του Αλέξιου Α΄, αλλά ο πρόωρος θάνατός του άφησε το έργο ημιτελές, με αποτέλεσμα να το συμπληρώσει και ολοκληρώσει η λογία σύζυγός του στο ονομαστό της έργο, την "Αλεξιάδα" (περίοδος 1069/70 – 1118). Οι δυναστικοί αγώνες ανάμεσα στους σημαντικότερους αριστοκρατικούς οίκους της εποχής (Κομνηνών,Βρυεννίων, Δουκών κ.λπ.) προβάλλονται ιδιαίτερα στο έργο του Βρυέννιου, που επιπλέον παρέχει και σημαντικά στοιχεία, μεταξύ άλλων, για γεγονότα του ανατολικού μετώπου της Αυτοκρατορίας, όπως λ.χ. για τις επιχειρήσεις του στρατηγού Νικηφόρου Παλαιολόγου κατά του επαναστατημένου Νορμανδού μισθοφόρου της Αυτοκρατορίας, Ουρσέλιου (Ρουσέλιου), στις περιοχές του Πόντου (1073-74), επι-

χειρήσεις στις οποίες αναφέρεται από τον Βρυέννιο και ανάμειξη (κατά του Ουρσέλιου) του Τουρκομάνου φύλαρχου της δυναστείας των Αρτουκιδών, Αρτούχ, καθώς επίσης και για τις επιχειρήσεις του Αλεξίου Α΄ κατά των Τουρκομάνων του Πόντου στην Αμάσεια, την Ποντοηράκλεια και την Κασταμονή. Σύμφωνα με την έρευνα ειδικών μελετητών της εποχής, για τη συγγραφή του έργου ο Βρυέννιος χρησιμοποίησε (για το α΄ βιβλίο) τα έργα των Μιχαήλ Ψελλού και Ιωάννη Σκυλίτζη, ενώ για τα 3 υπόλοιπα είχε υπόψη του το έργο του Μιχαήλ Ατταλειάτη (βλ. J. Karayannopulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, 409 αρ. 338 – Ι. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί βυζ. ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1987⁵, 316-17 αρ. 411).

Η παρούσα επανέκδοση (επαναστοιχειοθέτηση βάσει της έκδοσης του P. Gautier, με το βυζ. κείμενο στις αριστερές σελίδες με παράλληλη νεοελληνική απόδοση στις δεξιές σελίδες, όπου υπάρχουν επεξηγηματικές υποσελίδιες σημειώσεις) εντάσσεται στα πλαίσια της γνωστής εδώ και μερικά χρόνια καλαίσθητης σειράς "Κείμενα βυζαντινής ιστοριογραφίας" (αρ. 6) των αθηναϊκών εκδόσεων Κανάκη. Όπως και στους άλλους τόμους της σειράς, το νεοελληνικό κείμενο οπωσδήποτε συμβάλλει στην κατανόηση αρκετών ομιχλωδών χωρίων του πρωτοτύπου, σε ορισμένα όμως από τα υποσελίδια σχόλια υπάρχουν μικρο-ολισθήματα, ιδίως σ' αυτά που συνδέονται με τον ανατολικό κόσμο, όπως λ.χ. στη σελ. 63, όπου αφενός χρησιμοποιείται ο άστοχος όρος "μωαμεθανούς" (αντί του ορθότερου "μουσουλμάνους") και αφετέρου χρησιμοποιείται – για ακόμη μια φορά σε βυζαντινολογικό δημοσίευμα – η εσφαλμένη ταύτιση των Ογούζων με τους Ούζους (βλ. και στο ευρετήριο, σ. 326 α !), στη σ. 69, όπου αναφέρεται ότι ο Τογρούλ-μπέης έγινε σουλτάνος στη Βαγδάτη το 1058 (αντί του ορθού 1055: βλ. Α. Σαββίδης, λ. Τογρούλ Μπεγ Α΄, *ΜΓΕ "Υδρία"* 50, 1988, 441-2) και στη σ. 81, όπου η συριακή Ιεράπολη αναφέρεται ως Mamdidj (αντί του ορθού Manbidj: βλ. N. Elisséef, στην *Encyclopaedia of Islam*² 6, 1991, 377-83 και Marlia Mango, λ. Hierapolis, *Oxf. dict. Byz.*, 928-9)· επίσης, στη σ. 65 ο al-Basasiri, ο Μπουίδης (δηλ. τουρκο-περσικής προέλευσης) τοποτηρητής του Αββασίδη χαλίφη της Βαγδάτης, όταν οι Σελτζούκοι του Τογρούλ-μπέη εισήλθαν στην πόλη το 1055, αναφέρεται ως "στρατηγός των Αράβων"(!).

Της επανέκδοσης προτάσσεται εισαγωγικό τμήμα (από τον Δημ. Τσουγκαράκη, συνεπιμελητή εν γένει της σειράς, ο οποίος έγραψε και τα ιστορικά σχόλια), με σύνοψη του ιστορικού πλαισίου της εποχής, καθώς και στοιχεία για τον συγγρ. (σσ. 12-16) και για το έργο (σσ. 16-19), ενώ στη συνέχεια παρατίθενται βιβλιογραφικά στοιχεία για τις κυριότερες εκδόσεις και βοηθήματα. Πιστεύουμε, πάντως, ότι οι εκδόσεις αυτές θα έπρεπε να είναι περισσότερο λεπτομερείς ως προς το βιβλιογραφικό τους τμήμα. Για παράδειγμα θα έπρεπε να υπάρχει εδώ μνεία και της αξιόλογης έκδοσης (με λατινική μετάφραση-σχόλια) του Migne στην Patrologia Graeca τόμ. 127, στήλες 24-216, όπως επίσης και η καλά σχολιασμένη γαλλική μετάφραση του Henri Grégoire στο περιοδ. *Byzantion* 23 (1953), 469-530 (βιβλία α΄-β΄) και 25-27 (1955-57), 881-926 (βιβλία γ΄-δ΄). Όσο για τα σχετικά βοηθήματα, ο αναγνώστης που θα βασιστεί για την ενημέρωσή του αποκλειστικά στην παρούσα έκδοση καλό θα ήταν να έχει εδώ συγκεντρωμένη την βασικότερη τουλάχιστον γραμματολογική βιβλιογραφία (π.χ. Maria E. Colonna, *Gli storici bizantini*, Νεάπολη 1956, 6-7. – G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Α΄, Βερολίνο 1958², 443-4. – Εύδ. Τσολάκης, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι του 11ου-12ου αι.*, Θεσ/νίκη 1984², 38-46. Αγνή Βασιλοπούλου – Ιωαννίδου, *Η Βυζαντινή ιστοριογραφία, 324-1204*, Αθήνα 1984, 61. – *Tusculum Λεξικόν*, Α΄, Αθήνα 1993, 108: λήμμα του A. Hohlweg. – W. Hörandner, λ. στο *Lexikon des Mittelalters* II. 4, 1982, στήλες 800-1. A. Kazhdan, λ. στο *Oxf. dict. Byz.*, 331α κ.λπ.) εκτός από την εδώ υπάρχουσα (σσ. 20-1). Τέλος, όσον αφορά στα βοηθήματα για μια γενική θεώρηση της εποχής του Βρυεννίου, θα έπρεπε εδώ να μνημονεύεται το μνημειώδες έργο του Κ. Βαρζού, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, 2 τόμοι, Θεσ/νίκη 1984.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Laonikos Chalkokondyles: a translation and commentary of the "Demonstrations of Histories", books I-III, αγγλ. μετάφρ. – σχόλια – βιβλιογραφία Nicolaos Nicoloudes, Αθήνα, έκδ. Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος, 1996, σσ. 388.

Τη σημαντική αυτή έκδοση, που βασίζεται στη διδακτορική διατριβή (ομότιτλη) του συγγρ. στο King's College του Παν/μίου Λονδίνου (1992), προλογίζει η Julian Chrysostomides. Προτάσσονται βραχυγραφίες και βιβλιογρ. πηγών – βοηθημάτων (σσ. 13-36) και ακολουθούν τα 5 κύρια μέρη του έργου (Introduction / The family of Laonikos Chalkokondyles / The life of L. Ch. / An intellectual portrait of L. Ch. / The "Demonstrations of Histories", αναλυτικό κεφ. για τα χειρόγραφα, τις πηγές του έργου, τον χρόνο συγγραφής του, τις επιρροές ή επιδράσεις του κ.λπ.). Στη συνέχεια ακολουθεί η έκδοση (πρόκειται για πολύτιμη φωτοστατική αναπαραγωγή της δυσεύρετης σήμερα έκδοσης του Ούγγρου βυζαντινολόγου Ευγενίου Darkò, τόμ. Α΄, Βουδαπέστη 1922) στις αριστερές σελίδες του βιβλίου (σ. 88 εξ.), με καλογραμμένη αγγλική μετάφραση στις δεξιές σελίδες (σ. 89 εξ.). Εδώ μεταφράζονται και σχολιάζονται τα βιβλία Α΄, Β΄ και Γ΄ των "Αποδείξεων ιστοριών", που καλύπτουν την περίοδο 1298-1402 μ.Χ., δηλ. μια περίοδο την οποία ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης δεν είχε

ζήσει ο ίδιος.

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (c. 1430-1478/1490), γόνος του γνωστού αριστοκρατικού οίκου των Χαλκοκονδυλών της Αθήνας (πρόσφατα ανατυπώθηκε η παλαιά και ακόμα χρησιμότατη μονογραφία του Δημ. Καμπούρογλου, *Οι Χαλκοκονδύλαι*, Αθήνα, εκδ. Δημιουργία, ανατύπ. 1996), έχει αποκληθεί "ο τελευταίος Αθηναίος ιστορικός του μεσαίωνα", με σημαντική συμβολή στην ιστοριογραφία της υστεροβυζαντινής και πρώιμης μεταβυζαντινής εποχής. Σε σχετικά μικρή ηλικία πήγε στο Δεσποτάτο του Μορέως, όπου παρακολούθησε μαθήματα του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος, από τη σκέψη του οποίου επηρεάστηκε. Το ιστορικό του σύγγραμμα αφηγείται, σε 10 βιβλία, την περίοδο από το 1298 ως το 1463, έχοντας ως θεματικό του πυρήνα όχι τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (όπως συμβαίνει με τις περισσότερες υστεροβυζαντινές πηγές, π.χ. από τους συγχρόνους του, τους Δούκα και Σφραντζή), αλλά τη ραγδαία άνοδο της ισχύος του Οθωμανικού Σουλτανάτου, που ήδη στον 15ο αιώνα είχε μετεξελιχθεί σε μια πανίσχυρη Αυτοκρατορία με τάσεις περαιτέρω εξάπλωσης. Το έργο είναι επηρρεασμένο από τα υφολογικά πρότυπα του Ηροδότου και του Θουκυδίδη και συγκαταλέγεται από όλους τους γραμματολόγους της βυζαντινολογίας ανάμεσα στις σημαντικότερες πρωτότυπες πηγές για τις βυζαντινο-τουρκικές σχέσεις, για τις εξελίξεις στα βαλκανικά κράτη κατά τους κρίσιμους αιώνες 14ο και 15ο, καθώς και για την πτώση του Βυζαντίου και των τελευταίων του προπυργίων (Μορέως, Τραπεζούντος) στους Οθωμανούς Τούρκους.

Ο δρ. Νικολούδης, συγγραφέας διαφόρων μικροτέρων χαλκοκονδυλείων συμβολών πριν την έκδοση της παρούσας διατριβής (ήδη κυκλοφόρησε το 1997 και νέο βιβλίο του σχετικά με το τμήμα των "Αποδείξεων ιστοριών" για την Άλωση του 1453), παρέχει πολλά στοιχεία, γραμματολογικά και άλλα, ενώ τα αναλυτικά του ιστορικο-φιλολογικά σχόλια ακολουθούν με αύξουσα αρίθμηση των σημειώσεων το καθένα από τα 3 πρώτα "βιβλία" του έργου. Στο τέλος παρατίθεται εκτενής και πολύ διαφωτιστική ελληνική περίληψη (σσ. 353-362), 2 χάρτες και αναλυτικό ευρετήριο προσώπων, τόπων και όρων. Σε μελλοντική επανέκδοση desideratum θα ήταν ο εμπλουτισμός της βιβλιογραφίας (ιδιαίτερα στα σχόλια) με αρκετά δημοσιεύματα των προσφάτων χρόνων, τα οποία ο συγγρ. προφανώς δεν πρόλαβε να ενσωματώσει στο κατά τα άλλα πλούσιο (ως το 1992) βιβλιογραφικό του υλικό. Ελπίζεται ότι η πολύτιμη αυτή έκδοση θα συμπληρωθεί στο μέλλον με την αγγλική μετάφραση και τον σχετικό σχολιασμό των 7 υπολοίπων "βιβλίων" του έργου του Χαλκοκονδύλη, έως το 1463 μ.Χ.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Βυζαντίου Άλωσις (Αποδείξεις ιστοριών, Η΄380 Β [201Ρ] – 403 Β [214 Ρ], πρόλογος – εισαγωγή – έκδοση – νεοελληνική απόδοση – σχόλια Νίκος Νικολούδης, Αθήνα, έκδ. Δημιουργία, 1997, σσ. 125.

Το σχετικό με την Β΄ και οριστική άλωση της Κωνσταντινούπολης (29-5-1453) κείμενο του Χαλκοκονδύλη (= σσ. 214-224 στον Ν. Τωμαδάκη [† 1993], *Δούκα - Κριτοβούλου – Σφραντζή – Χαλκοκονδύλη, Περί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, 1453...*, Αθήνα 1969² και επανέκδ. Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1993) παρουσιάζεται και σχολιάζεται αναλυτικά στην πολύ φροντισμένη αυτή έκδοση, στα πλαίσια της σειράς "Μελέτες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία" (αρ. 7), από τον ειδικότερο Έλληνα μελετητή του χαλκοκονδυλείου έργου (βλ. επίσης στην παρούσα στήλη των *Βυζαντιακών* την βιβλιοκρισία για την αγγλική μετάφραση των βιβλίων Α΄-Γ΄ των "Αποδείξεων ιστοριών"). Ιδιαίτερα χρήσιμο είναι το εισαγωγικό μέρος (σσ. 13-64) με ποικίλα στοιχεία για τη ζωή του ιστοριογράφου σύμφωνα με τα πορίσματα νεοτέρων ερευνών, με χρονολογικό πίνακα των γεγονότων της Άλωσης και με ειδική βιβλιογραφία πηγών – βοηθημάτων για την Άλωση (δεν αναφέρεται μεταξύ των ξένων πηγών ο Ασίκ-Πασά-Ζαδέ: βλ. Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα...*, Αθήνα 1991, [43-45]). Από τις τουρκικές πηγές για την Άλωση θα έπρεπε επίσης να μνημονεύονται ο "Ανώνυμος Giese" (βλ. Α. Σαββίδης, *ΜΓΕ "Υδρία"* 51, 1988, 117 και *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού* 3, Αθήνα 1998, 102-103), ο Κεμάλ-Πασά-Ζαδέ (*ΜΓΕ* 32, 1984, 169-170), ο Νεσρί (*ΜΓΕ* 40, 1986, 425) και τα "Χρονικά του Μουράτ Β΄" των 15ου-16ου αι. (βλ. V. L. Ménage, "The Annals of Murad II", *Bulletin, School of Oriental and African Studies* 39, 1976, 570-584), ενώ, τέλος, από τις αρμενικές ο Αρακέλ Παγκισετσί (Χρ. Μπαρτικιάν, *Το Βυζάντιον εις τα αρμενικάς πηγάς*, Θεσσαλονίκης 1981, 127-128 = γερμ. μετ. Krikorian – Seibt, 65-87) και ο μεταγενέστερος Ιερεμίας Κιομουρτζιάν (ομοίως Krikorian – Seibt, 91-106) (ήδη η βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί στην ανατύπωση του βιβλίου [1997] σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μετά την αρχική έκδοση). Η φροντισμένη (και εικονογραφικά) έκδοση κλείνει με ειδικό παράρτημα για τους ξένους εθελοντές στην πολιορκημένη Κωνσταντινούπολη.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
(ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΓΕΙΤΟΝΕΣ)

Klaus Belke – Peter Soustal (γερμαν. μετάφραση – σχόλια), *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die "De administrando in imperio" genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos,* Ινστιτούτο Βυζαντινολογίας και Νεοελληνικών Ερευνών Πανεπιστημίου Βιέννης, Βιέννη 1995, σσ. 358.

Το γνωστό έργο του λογίου Βυζαντινού μονάρχη του 10ου αι., που η επιστήμη συμβατικά ονόμασε "De administrando imperio" (βλ. A. Kazhdan λ. στο Oxford dictionary of Byzantium, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, 593) είναι ίσως λιγότερο γνωστό με τον αυθεντικό του τίτλο «Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν» και αποτέλεσε, όπως έδειξαν οι έρευνες του Τηλέμαχου Λουγγή, εγχειρίδιο πολιτικής ιδεολογίας, η οποία εκφράστηκε με μεσαιωνική νοοτροπία και ιδεολογία και όχι απλά εγχειρίδιο περιγραφικής γεωγραφίας, εθνολογίας και αρχαιογνωσίας (βλ. Τ. Λουγγής, *Κων/νου Πορφυρογέννητου, De administrando imperio / Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν: μία μέθοδος ανάγνωσης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας: Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών, δημοσίευμα αρ. 9, 1990 – πρβλ. και τα άλλα σχετικά δημοσιεύματα του ιδίου συγγρ. εδώ στη βιβλιογρ., σ. 26). Το 1949 κυκλοφόρησε σε α΄ έκδ. (του G. Moravcsik) η αγγλική μετάφραση του R. Jenkins (η β΄ έκδ. το 1967 στη σειρά *CFHB*, 1), το 1962 κυκλοφόρησε ο πασίγνωστος συλλογικός συνοδευτικός τόμος σχολίων, το *Commentary*, ενώ το 1989 κυκλοφόρησε η ρωσική μετάφρ. και τα σχόλια στο σημαντικό αυτό έργο από τους G. Litavrin και A. Novoselčev (*Konstantin Bagrjanorodnij, Ob upravlenii imperiej*, Μόσχα 1989) και το 1994 μια ειδική πραγματεία της Claudia Sode στα πλαίσια του συλλογικού τόμου της σειράς ΠΟΙΚΙΛΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 13 (= Varia 5, Βόννη 1994, σσ. 147-260: «Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins Porphyrogennetos»).

Τα προαναφερόμενα δημοσιεύματα, μαζί με τον υπόλοιπο σχετικό βιβλιογραφικό πλούτο για το έργο, καθώς και για την εν γένει παρουσία του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου στον κόσμο της πολιτικής αλλά και των γραμμάτων, συμπεριλαμβάνονται στα πλούσια της τεκμηριωμένης βιβλιογραφίας (σσ. 11-36) της παρουσιαζόμενης εδώ νέας γερμανικής μετάφρασης του "DAI" (σσ. 65-281), που εμπλουτίζεται από ιστορικά σχόλια και βιβλιογραφικές παραπομπές σε 594 υποσημειώσεις. Οι επιμελητές-συγγραφείς του τόμου είναι γνωστοί βυζαντινολόγοι του Ινστιτούτου Βυζαντινολογίας και Νεοελληνικών Ερευνών του Παν/μίου Βιέννης, καθώς και βασικοί συνεργάτες διαφόρων τόμων της επιβλητικής σειράς ιστοριογεωγραφικών εγχειριδίων "Tabula Imperii Byzantini". Της έκδοσης προτάσσεται πίνακας βραχυγραφιών (σσ. 37-8), με πυκνό και καλά ενημερωμένο προλογικό κεφάλαιο για το έργο, τον συγγραφέα και την εποχή του (σσ. 41-64), ενώ επιτάσσονται θεματικά και άριστα οργανωμένα ευρετήρια προσώπων/ονομάτων, όρων, τόπων και τίτλων (σσ. 283-358). Η πολύτιμη αυτή έκδοση συμπεριλαμβάνεται στα πλαίσια της γνωστής σειράς "Byzantinische Geschichtsschreiber" (τόμος 19), την οποία διευθύνει ο καθηγ. Johannes Koder (πρβλ. πρόλογό του εδώ, σ. 9).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Simon Franklin – Jonathan Shepard, *The emergence of Rus, 750-1200,* σειρά "Longman History of Russia", αρ. 1, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1996, σσ. xxii + 450, 4 + 11 χάρτες, 5 γενεαλογικοί πίνακες.

Χρησιμότατα για τους μεσαιωνικούς (μεταξύ αυτών και για τους ερευνητές των βυζαντινο-ρωσικών σχέσεων) είναι τα τρία πρώτα βιβλία της σειράς αυτής των γνωστών εκδόσεων Longman, την οποία επιμελείται ο Harold Shukman (ο 2ος τόμος: John Fennell, *The crisis of medieval Russia, 1200-1304.* – ο 3ος τόμος Robert Crummey, *The formation of Muscovy*, 1304-1613). Στον εδώ παρουσιαζόμενο 1ο τόμο, γραμμένο από τους έγκριτους σλαβολόγους – βυζαντινολόγους του Παν/μίου Καίμπριτζ S. Franklin και J. Shepard, εξετάζεται η ιστορική εξέλιξη των αχανών ρωσικών χωρών από τα μέσα του 8ου αι., όταν οι τελευταίες κατοικούνταν από διάφορα και ξεχωρισμένα ανάμεσά τους φύλα σλαβικής, βαλτικής, φιννο-ουγγριανής και τουρκικής προέλευσης, ως τα τέλη 12ου/αρχές 13ου αι., όταν μέσα σε τεσσεράμισυ αιώνες η ίδια περιοχή είχε διαμορφώσει τις σημαντικότερες πόλεις, το εμπόριο και την οικονομία της, την κοινή της γλώσσα (σλαβονική) και – από το 988/89 – την ορθόδοξη θρησκεία της, κάτω από τις δυναστείες των πριγκηπάτων του Κιέβου, του Νόβγκοροντ και του Σούζνταλ (πρβλ. S. Franklin, λ. Rus , *Oxford dictionary of Byzantium*, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, 1818-20).

Το 1ο από τα 3 κύρια μέρη του έργου (Roots and routes) καλύπτει την περίοδο 750-1015 και αποτελεί σύνθεση του J. Shepard, υποδιαιρούμενο σε 4 κύρια κεφάλαια (The silver – seekers from the North, c. 750 – c. 900 / Turning south / The Dnieper Rus, c. 920-60 – Organize or die: securing the way to Byzantium / U-turns and conversion, c. 960-1015), που με τη σειρά τους χωρίζο-

νται σε υποενότητες. Το 2ο μέρος (Kiev and Rus), για την περίοδο c. 1015-c. 1120, είναι σύνθεση του S. Franklin, χωρισμένο επίσης σε 4 κύρια κεφάλαια με τις υποδιαιρέσεις τους (Martyrs and mercenaries, c. 1015-36 / Cracked facades, 1036-54 / The inner circle: the development of dynastic political culture, 1054-c. 1113 / The prince and the city, c. 1070-c. 1120), ενώ, τέλος, το 3ο μέρος (The rise of the regions), αποτελείται από τα 2 τελευταία κεφ. του βιβλίου (Integration and diffusion, c. 1130-c. 1170 / Prospect and retrospect, 1185 and after) και είναι κατά βάσιν σύνθεση του S. Franklin, με από κοινού συνεργασία με τον J. Shepard όσον αφορά στην 1η υποθεματική ενότητα του 9ου κεφ. με τίτλο "Thickening networks of trade and settlement: a brief tour".

Γνωστοί από προηγούμενες δημοσιεύσεις τους ως προς τις βυζαντινο-ρωσικές σχέσεις (βλ. στη βιβλιογρ., σ. 377 για τις σχετικές του Franklin και σσ. 393-4 για εκείνες του Shepard), οι συγγραφείς με το νέο έργο τους προσφέρουν ένα θεμελιακό ιστορικό βοήθημα – γραμμένο σύμφωνα με την μετριόφρονα φράση του οπισθοφύλλου "for students and nonspecialist readers", αν και στην πραγματικότητα πιστεύουμε ότι το βιβλίο αυτό θα αποτελέσει απαραίτητο instrumentum studiorum, βασισμένο όπως είναι στα νεότερα πορίσματα της έρευνας και σε μια πλούσια βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων (σσ. 372-97), που χρησιμότερη θα ήταν πάντως αν παραθέτονταν χωριστά, ενώ για μιά ακόμη φορά παρατηρείται εδώ το αρκετά δυσάρεστο φαινόμενο της παρασιώπησης της ελληνόγλωσσης σλαβολογικής βιβλιογραφίας (τα δημοσιεύματα του Α. Α. Ταχιάου κ.ά. ερευνητών). Προσθέτουν στην καλύτερη κατανόηση του απολαυστικού κειμένου οι καλοσχεδιασμένοι χάρτες και τα επεξηγηματικά γενεαλογικά δένδρα για τους απογόνους των Ίγκορ και Όλγας, του Βλαδίμηρου, του Ιζιασλάβου, του Σβιατοσλάβου και του Βσεβολόντ (σσ. 415-23). Το έργο κλείνει με αναλυτικό ευρετήριο προσώπων, τόπων και όρων. Αναμφίβολα θα αποτελέσει βασικό εργαλείο έρευνας για τους σλαβολόγους και τους βυζαντινολόγους.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

John S. Langdon, *Byzantium's last imperial offensive in Asia Minor: the documentary evidence for and hagiographical lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New Rochelle – Νέα Υόρκη 1992, σσ. 156, 8 πίνακες, 1 ένθετος χάρτης.

Ο συγγρ. συγκαταλέγεται στους αξιόλογους νέους βυζαντινολόγους μελετητές της υστεροβυζαντινής εποχής, με ειδίκευση στη μακρόχρονη βασιλεία

του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-54), για τον οποίο εξάλλου εκπόνησε διδακτορική διατριβή υπό την επίβλεψη του Μίλτωνα Ανάστου († 1997) στο Παν/μιο της Καλιφόρνιας / Los Angeles το 1978 (βλ. δακτυλογρ. φωτοανατύπωση στη γνωστή σειρά University Microfilms International: *John III Ducas Vatatzes'Byzantine imperium in Anatolian exile, 1222-54: the legacy of his diplomatic, military and internal program for the restitutio orbis*, Ann Arbor 1979). Η διατριβή αυτή, έργο χρησιμότατο στην έρευνα ως προς τα της Αυτοκρατορίας των Λασκαριδών, αν και ποτέ δεν εκδόθηκε αυτοτελώς, έχει εν τούτοις κατά μεγάλο της τμήμα γίνει κτήμα των ερευνητών δια μέσου σειράς ογκωδών μελετών-άρθρων του συγγρ. σε διάφορα περιοδικά και σύμμεικτους τόμους (βλ. μεταξύ άλλων «The forgotten Byzantine – Bulgarian assault and siege of Constantinople, 1235-6, and the breakup of the entente cordiale between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as background to the genesis of the Hohenstaufen-Vatatzes alliance of 1242», στον τόμο *Byzantine Studies in honor of M. Anastos [= Byzantina & Metabyzantina 4]*, Μαλιμπού 1985, 105-35, «Backgrounds to the rise of the Vatatzai to prominence in the Byzantine oikoumene, 997-1222», στον τόμο *Το ελληνικόν: studies in honor of Sp. Vryonis*, Α΄, New Rochelle – N. Y. 1993, 179-211 και «Byzantium in Anatolian exile: imperial viceregency reaffirmed during Byzantine-Papal discussions at Nicaea and Nymphaeum, 1234», *Byzantinische Forschungen* 20, 1994 [= *Studies presented to M. Anastos*], 197-233· γενικά χρήση των κυριοτέρων μελετών του συγγρ. καθώς και άλλη βιβλιογρ. περί του κράτους της Νικαίας στον Α. Σαββίδη, λ. Νίκαιας, Αυτοκρατορία, *Εγκυκλοπαίδεια Ποντιακού Ελληνισμού* 4, 1989, 102-6· επίσης χρήση της διατριβής του Langdon από τον M. Angold, λ. John III Vatatzes, *Oxford dictionary of Byzantium*, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, 1047-8).

Το παρόν βιβλίο αποτελεί στην ουσία ξαναδουλεμένο και βιβλιογραφικά ενημερωμένο το 4ο κεφάλαιο της προαναφερόμενης διατριβής του συγγρ. ("The strength of the Anatolian Byzantine heartland under John III, 1225-31", σσ. 83-123), με πραγματικά πολύ καλά αποτελέσματα, όπως τονίστηκε πρόσφατα (βλ. βιβλιοκρ. του M. Philippides, *Speculum* 69.3, 1994, 822-4). Στα 5 κύρια κεφάλαια (The historical problem in the context of Byzantine political currents at the accession of John III Ducas Vatatzes / Regional assessment of the geopolitical setting in Asia Minor, particularly the continuity of the Turco-Byzantine conflict there / The core evidence for Vatatzes' crusade against the Turks / Historical analysis of the late Byzantine and metabyzantine hagiographical tradition of Vatatzes' crusade against ths Turks / Concluding remarks, especially vis-à-vis the impact of Vatatzes' crusade upon the geopolitics of the Balkans during and after 1231) εξετάζονται ενδελεχώς, με πολύ καλή γνώση της βιβλιογραφίας (και των

ανατολικών πηγών) οι πολεμικές σχέσεις του Ιωάννη Γ΄ με το δυναμικό Σελτζούκο σουλτάνο του Rûm / Ικονίου, Καϊκοβάδη Α΄ (1220-37), από το 1222/25 έως το 1231 στις περιοχές του φρυγικού ποταμού Μαιάνδρου, με παράλληλο τεκμηριωμένο σχολιασμό της προγενέστερης περιόδου των βυζαντινο-σελτζουκικών σχέσεων κατά τη βασιλεία του προκατόχου του Βατάτζη, Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρη (1204/5-22), που έφτασε στο απόγειό της με την αποφασιστική νίκη της Νίκαιας στη μάχη της Αντιοχείας επί του Μαιάνδρου την άνοιξη / αρχές καλοκαιριού του 1211 και τον θάνατο εκεί του σουλτάνου Καϊχοσρόη Α΄ (βλ. τώρα A. Savvides, "Acropolites and Gregoras on the Byzantine – Seljuk confrontation at Antioch – on – the Maeander, A.D. 1211. English translation and commentary", *Tarih Araştirmalari Dergisi* Παν/μίου Αγκύρας, τόμ. 15, τεύχ. 26, 1991, έκδ. 1992, 93-101 και επανέκδ. με προσθήκες στο *Journal of Oriental and African Studies*, 8, 1997, 73-82).

Όπως αποδεικνύει ο συγγρ., ο Βατάτζης πραγματοποίησε τις επιχειρήσεις αυτές ως το 1231 για να σταθεροποιήσει το ανατολικό σύνορο της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας εν όψει των μελλοντικών του σχεδίων στα Βαλκάνια για ανακατάληψη της Κων/πολης από τους Λατίνους της "Ρωμανίας". Τα 5 προαναφερθέντα κεφάλαια ακολουθεί εκτενές τμήμα σημειώσεων – παραπομπών – με συχνά εξαντλητική συζήτηση καίριων προβλημάτων, καθώς και παράρτημα με επανέκδοση του πολύ σημαντικού "Βίου του αγίου βασιλέως Ιωάννου του Βατάτση του Ελεήμονος" του Νικόδημου Αγιορείτη (κατά την παλαιότερη έκδ. του Κων/νου Αγαθάγγελου, *Ασματική ακολουθία του αγίου βασιλέως του Βατάτση*, Κων/πολη 1872) στις σσ. 87-117. Επιτάσσεται πολύ καλά ενημερωμένη βιβλιογρ. πηγών-βοηθημάτων, με αξιοσημείωτη γνώση της σχετικής με το θέμα ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας (σσ. 119-41), κάτι που αξίζει να τονιστεί και να εξαρθεί ιδιαίτερα. Το έργο που κλείνει με ειδικό παράρτημα – τοπογραφικό οδηγό για τον καλοσχεδιασμένο ένθετο χάρτη στο τέλος, θα αποτελέσει αναμφίβολα βασικό βοήθημα για μια σχετικά αγνοημένη ως σήμερα περίοδο των βυζαντινοτουρκικών σχέσεων (για την οποία βλ. επίσης A. Savvides, *Byzantium in the Near East... A.D. c. 1192-1237*, Θεσσαλονίκη 1981, ιδίως σσ. 187-9, όπου, πάντως, το περιεχόμενο θα μεταβληθεί και βελτιωθεί σημαντικά σε προσεχή β΄ έκδοση του έργου εν όψει των πορισμάτων του Langdon για την περίοδο 1222/25 – 31).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
(ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ)

Δημήτριος Γέροντας – Νίκος Νικολούδης, *Αθήνα, η προσωπογραφία μιας πόλης, 1456-1686*, Αθήνα, εκδ. Τροχαλία, 1997, σσ. 119, 12 πίνακες.

Τη χρονιά 1997 εν τω μέσω αλλεπαλλήλων εκδόσεων για την "Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997" Θεσσαλονίκη κυκλοφόρησε και η παρουσιαζόμενη εδώ ευσύνοπτη και καλογραμμένη μονογραφία, γραμμένη από τον πρόεδρο του "Συλλόγου των Αθηναίων" Δ. Γέροντα και τον διδάκτορα βυζαντινής ιστορίας του Παν/μίου Λονδίνου Ν. Νικολούδη, γνωστό μελετητή του "τελευταίου Αθηναίου ιστοριογράφου του μεσαίωνα", Λαονίκου Χαλκοκονδύλη. Τα 2 κύρια μέρη του έργου (Τα γεγονότα της περιόδου 1456-1686 / Οι κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι της τουρκικής κατοχής) εξετάζουν καίρια προβλήματα μιας περιόδου της αθηναϊκής ιστορίας όχι τόσον ευρέως γνωστής και, οπωσδήποτε, λιγότερο προβεβλημένης από την αντίστοιχη περίοδο της αρχαιότητας. Ιδιαίτερα γίνεται αναφορά στην οθωμανική κατάληψη της πόλης το 1456 (σσ. 14 εξ.), με ιδιαίτερη αναφορά στον «Θρήνο της Αθήνας» ως πηγής για την κατάκτηση αυτή (σ. 19 εξ. και σε ειδικό παράρτημα στο τέλος έκδοση του κειμένου: σσ. 93-95). Ακόμη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βενετική επιδρομή κατά της πόλης το 1466 (σσ. 24-25), στη διάρκεια του Α΄ τουρκοβενετικού πολέμου των ετών 1463-1479, καθώς και η ανατίναξη της πυριτιδαποθήκης των Προπυλαίων της Ακρόπολης από κεραυνό στη διάρκεια σφοδρής κακοκαιρίας το 1640 ή, σύμφωνα με άλλη άποψη, το 1656 (οι εδώ συγγραφείς τελικά αποδέχονται την εκδοχή του 1640: σσ. 30-31). Πολύτιμα, τέλος, στοιχεία παρατίθενται στο Β΄ μέρος, που υποδιαιρείται σε 5 υποκεφάλαια (Η πόλη και οι κάτοικοι / Η διοίκηση της πόλης / Η οικονομία / Η εκκλησία στην Αθήνα, 15ος-17ος αιώνες / Η παιδεία στην Αθήνα, 15ος-17ος αιώνες). Στο τέλος της αξιόλογης αυτής συμβολής (πρβλ. την παρουσίαση του Δημ. Καπράνου στην "*Καθημερινή της Κυριακής*" της 16-3-1997, σ. 37), που ελπίζεται ότι θα συνεχιστεί και ολοκληρωθεί και για την μετά το 1686 περίοδο, παρατίθενται με αύξουσα αρίθμηση οι παραπεμπτικές σημειώσεις (σσ. 97-107), η βιβλιογραφία πηγών (σσ. 109-110) και βοηθημάτων (σσ. 110-111) και το ευρετήριο. Πολύ καλαίσθητη και η εικονογράφηση της προσεγμένης αυτής έκδοσης.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Jan Olof Rosenqvist (εισαγωγή-έκδοση-αγγλική μετάφρ.– σχόλια), *The hagiographical dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154: a critical edition with introduction, translation, commentary and indexes*, Ουψάλα 1996, σσ. 560.

Τυπωμένη στα πλαίσια της σειράς "Studia Byzantina Upsaliensia", αρ. 5 (Acta Universitatis Upsaliensis), η νέα αυτή σχολιασμένη έκδοση των κειμένων για τα θαύματα του πολιούχου αγίου της Τραπεζούντας, Ευγενίου (που μαρτύρησε στις αρχές του 4ου αι. στη διάρκεια του μεγάλου διωγμού του τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα, Διοκλητιανού) αποτελεί σίγουρα εκδοτικό γεγονός στη βυζαντινολογία και εύλογα αναμενόταν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τους ποντιολόγους και τους βυζαντινολόγους μελετητές του βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγαλοκομνηνών. Ο εκδότης – επιμελητής – μεταφραστής – σχολιαστής των εδώ παρουσιαζομένων κειμένων, ο Σουηδός βυζαντινολόγος J. O. Rosenqvist, έχει κατορθώσει να δώσει μια πληρέστατη νέα έκδοση (η παλαιά από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Fontes historiae Imperii Trapezuntini*, Πετρούπολη 1897, ανατύπ. Άμστερνταμ 1965) των σχετικών κειμένων α) του ποντιακής καταγωγής λογίου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (μεταξύ 1064 και 1075), Ιωάννη Η΄ Ξιφιλίνου ("Διήγησις θαυμάτων του αγίου και ενδόξου μεγαλομάρτυρος Ευγενίου του Τραπεζουντίου") (= έκδ. *Fontes*, σσ. 33-51· στην παρούσα έκδ., σσ. 170-203), β) του λογίου Κωνσταντίνου Λουκίτη († 1340) («Εγκώμιον εις τον άγιον μεγαλομάρτυρα του Χριστού Ευγένιον και τους συνάθλους αυτού Κανίδην, Ουαλεριανόν και Ακύλαν, τους εν Τραπεζούντι μαρτυρήσαντας») (= έκδ. *Fontes*, σσ. 1-32· παρούσα έκδ., σσ. 114-69) και γ) του μητροπολίτη Τραπεζούντος (μεταξύ 1364 και 1368) Ιωάννη-Ιωσήφ Λαζαρόπουλου («Λόγος ως εν συνόψει διαλαμβάνων την γενέθλιον ημέραν του εν θαύμασι περιβοήτου και μεγαλάθλου Ευγενίου» και «Έτι σύνοψις των του αγίου θαυμάτων μερική εκ των πλείστων») (= έκδ. *Fontes*, σσ. 33-77 και 78-136 και παρούσα έκδ., σσ. 204-45 και 246-359). Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η δεύτερη από τις προαναφερόμενες αφηγήσεις του Λαζαρόπουλου (= έκδ. *Fontes*, σσ. 116-32 = παρούσα έκδ., σσ. 308-35), σχετικά με την αποτυχημένη σελτζουκική επίθεση του 1222-23 κατά της ποντιακής πρωτεύουσας (βλ. Ευθύμιος Διονυσιάτης, "Περί της αλώσεως του Μελίκ και της καταστροφής και σφαγής και ζωγρήσεως των αυτού στρατευμάτων", *Ποντιακή Εστία* 2, Αθήνα 1953, σσ. 1685-8, 1730-32 και 4, 1954, σσ. 1832-6, πρβλ. A. Savvides, στο *Αρχείον Πόντου* 43, 1990-91, σσ. 102-20 [μελέτη που μνημονεύεται βραχυγραφημένη από τον Rosenqvist στα σχόλια της σ. 434, χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνεται στη σχετική βιβλιογρ. της σ. 16] και στα *Πρακτικά ΙΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, 79-88).

Τα κείμενα των Ξιφιλίνου (βλ. Α. Σαββίδης, λ. στην *Εγκυκλοπαίδεια Ποντιακού Ελληνισμού* 4, 1989, σσ. 144-5), Λουκίτη (του ιδ., *ΕΠΕ* 3, 1989, 110-11) και Λαζαρόπουλου (του ιδ., *ΕΠΕ* 3, 1989, 54-5) έχουν εδώ τύχει υποδειγματικής έκδοσης και φροντισμένου σχολιασμού, βασισμένου σε μια πλούσια βιβλιογραφία, η οποία εν πολλοίς περιλαμβάνεται στις βραχυγραφίες των σσ. 9-18 (ορισμένα αυτοτελεί δημοσιεύματα μνημονεύονται μόνο στις σημειώσεις των σχολίων, τα οποία καταλαμβάνουν μεγάλο όγκο της έκδοσης: σσ. 363-72 για τον Λουκίτη, σσ. 373-81 για τον Ξιφιλίνο και σσ. 380-402, 403-68 για τις δυο αφηγήσεις του Λαζαρόπουλου). Τέλος, πρόσθετο testimonium της πολύτιμης αυτής έκδοσης είναι τα αναλυτικά ευρετήρια στις σσ. 470-560! Τα studia pontica mediaevalia οφείλουν ευγνωμοσύνη στον συνάδελφο J. O. Rosenqvist.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Catia Galatariotou, *The making of a Saint: the life, times and sanctification of Neophytos the Recluse*, Παν/μιο Καίμπριτζ 1991, σσ. xvi + 310 + 13 πίν.

Η παρούσα μονογραφία βασίζεται στη διδακτορική διατριβή που η συγγρ. υπέβαλε το 1986 στο Παν/μιο του Birmingham της Αγγλίας (Κέντρο Βυζαντινών [Οθωμανικών και] Νεοελληνικών Σπουδών) και αποτελεί αναλυτική παράθεση του βίου και της πολιτείας της ασφαλώς πιο ενδιαφέρουσας εκκλησιαστικής φυσιογνωμίας του κυπριακού Ελληνισμού μέσα στην τελευταία πεντηκονταετία της βυζαντινής κυριαρχίας και στις πρώτες δεκαετίες της Λατινοκρατίας (πρβλ. Α. Σαββίδης, λ. στη *ΜΓΕ "Υδρία"* τόμ. 40, 1986, 408, A. Kazhdan, λ. στο *Oxford dictionary of Byzantium*, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, 1454-5 και το λ. "Neophytos Enkleistos, Enkleistra of" της Annabel Wharton, στο *Oxf. dict. Byz.*, 1455). Ο όσιος Νεόφυτος (γεν. μεταξύ 1130/34, † μεταξύ 1214/24) υπήρξε μάρτυρας της μετάβασης της Κύπρου από τη βυζαντινή στη λατινική εξουσία (πρβλ. Α. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι.*, Αθήνα 1995², 40-1, Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές*, Θεσ/νίκη 1995, 89-90) και οι σχετικές πληροφορίες του στο κύριο ιστοριογραφικό του έργο, με τίτλο «Περί των κατά χώραν Κύπρον σκαιών» (γραμμένο μετά τη λατινική κατάκτηση της μεγαλοννήσου το 1911), θεωρούνται ύψιστης σημασίας (πρβλ. C. Kyrres, *History of Cyprus*, Λευκωσία 1985, 18).

Τα 4 κύρια μέρη της μονογραφίας της Κάτιας Γαλαταριώτου (The life and

times of Neophytos the Recluse / The process of self-sanctification / The social context of sanctity / Saint Neophytos the Recluse) χωρίζονται σε 11 εν συνόλω κεφάλαια, με αξιόλογα μεταξύ άλλων στοιχεία για την ιστορία και την κοινωνία της Κύπρου κατά την εποχή του (βλ. ιδίως σ. 40 κ.εξ.). Η συγγρ., γνωστή και από άλλα δημοσιεύματά της σχετικά με την εδώ εξεταζόμενη περίοδο (βλ. σ. 295 στη βιβλιογρ.), έχει αναπτύξει γλαφυρά το θέμα της, βασισμένη κυρίως στο πλούσιο έργο του οσ. Νεοφύτου, το οποίο παρουσιάζει αναλυτικά σε ειδικό παράρτημα (σ. 261-81). Η βιβλιογραφία πηγών (σσ. 282-90) και βοηθημάτων (σσ. 290-304) είναι πλουσιότατη, με εύλογη έμφαση στα ελληνόγλωσσα δημοσιεύματα και με ελάχιστα τυπογραφικά λάθη (π.χ. Zakyntinos αντί του ορθού Zakythinos στη σ. 304). Ιδιαίτερα χρήσιμη, ως γνωστόν, είναι η σχετική συμβολή των Ι. Τσικνόπουλου και του πρόσφατα χαμένου Βενέδικτου Εγγλεζάκη († 1992), του οποίου τα κυπριολογικά εκκλησιαστικά δημοσιεύματα επανεκδόθηκαν πρόσφατα – μεταξύ αυτών και οι περί Νεοφύτου συμβολές του (*Είκοσι μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου, 4ος-20ός αι.*, Αθήνα, ΜΙΕΤ – Ίδρυμα Α. Λεβέντη, 1996· πρβλ. παρουσίαση του Α. Σαββίδη, *Βιβλιοφιλία* τεύχ. 74, 1996, 6).

Η συμβολή της Κ. Γαλαταριώτου στην περί Νεοφύτου βιβλιογραφία είναι αναμφίβολα θεμελιακή, παρά τις κατά περίπτωση επιφυλάξεις και παρατηρήσεις της κριτικής (βλ. A. Papadakes, *American Historical Review* 97.5, 1992, σ. 1503, J. Rosser, *Speculum* 68.4, 1993, σσ. 1223-5 και M. Kaplan, *Byzantinoslavica* 57.1, 1996, 199-201). Το πολύ ενδιαφέρον θέμα της, με τις ποικίλες παραμέτρους του, συνεχίζει και μετά τη δημοσίευση της μονογραφίας της να απασχολεί και άλλους επιστήμονες (βλ. μεταξύ άλλων G. Calofonos, St. Neophytos the Recluse, in the Sweet Land of Dreams, *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Μελετών [Κύπρου]* 19, 1992, 187-95 και Svetlana Tomeković, L'ermitage de Paphos: décors peints pour Néophyte le Reclus, στον συλλογικό τόμο των Catherine Jolivet – Lévy, M. Kaplan και J. – P. Sodini, επιμ., *Les saints et leur sanctuaire à Byzance,* Παρίσι 1993, 151-71 με 20 πίν.).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ ΓΙΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ
ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

Paul Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180,* Παν/μιο Καίμπριτζ 1993, σσ. 557, 3 παραρτήματα, 3 χάρτες, γενεαλογικοί πίνακες.

Από τους σημαντικότερους μελετητές του 12ου αιώνα στις ημέρες μας είναι ο βυζαντινολόγος P. Magdalino, διδάκτορας του Παν/μίου Οξφόρδης (δυστυχώς παραμένει ανέκδοτη η διδακτορική του διατριβή: *The history of Thessaly, 1266-1393*, Oxford U. 1975), που διδάσκει ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Αγίου Ανδρέα (Saint Andrews). Στις τελευταίες 10ετίες έχει συνεισφέρει αρκετές συμβολές γύρω από ποικίλα προβλήματα της μακρόχρονης βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (βλ. τη συλλογή ανατύπωσης μελετών του με τίτλο *Tradition and transformation in medieval Byzantium*, Variorum Reprints, Aldershot 1991, μελέτες IV, V, VI και VIII).

Η πρόσφατη ογκώδης μονογραφία του Magdalino για τον τόσο αμφιλεγόμενο αυτόν αυτοκράτορα, για τον οποίο πλήθος πληροφοριών παρέχουν οι περίπου σύγχρονοί του ιστοριογράφοι Ιωάννης Κίνναμος και Νικήτας Χωνιάτης, ενώ ειδική μονογραφία περί των βασιλειών των Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄ έγραψε το 1912 – δηλ. πάνω από 80 χρόνια πριν από την παρούσα – ο μεγάλος Ferdinand Chalandon, αποτελεί προϊόν μακρόπνοης κοπιαστικής έρευνας και σύνθεσης πορισμάτων σε πολλούς διαφορετικούς τομείς (πολιτικο-στρατιωτική ιστορία, οικονομία και εμπόριο, διοίκηση, τέχνη και πολιτισμός κ.λπ.). Εδώ επιχειρείται μια παρουσίαση του βίου και της πολιτείας του αυτοκράτορα Μανουήλ "σε μια από τις πιο ολοκληρωμένες και αναλυτικές εξετάσεις της πολιτικής κοινωνίας του Βυζαντίου, που είναι γνωστές στη βιβλιογραφία", σύμφωνα με κρίση του Βρετανού βυζαντινολόγου Michael Angold (*English Historical Review* 111, τεύχ. 440, 1996, 149-50), που και ο ίδιος έχει ασχοληθεί εκτενώς με τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ στα πλαίσια του εγχειριδίου του *The Byzantine Empire*, 1025-1204, Λονδίνο – Νέα Υόρκη – πρβλ. βιβλιοκρ. A. Savvides, *Ελληνικά* 36, 1985, έκδ. 1986, 194-200) (πρόσφατα κυκλοφόρησε ελληνική μετάφραση του βιβλίου αυτού του Angold, με βάση την αναθεωρημένη β΄ αγγλική έκδοση του 1997 και με επιμέλεια του Παναγιώτη Αγαπητού: Αθήνα, εκδ. Παπαδήμας, 1997).

Στο βιβλίο του Magdalino, "ασφαλώς μια από τις πλέον ουσιαστικές συμ-

βολές για την γνώση μας περί του Βυζαντίου του 12ου αι." (βλ. βιβλιοκρ. του P. Stephenson, *Byzantinoslavica* 55.1, 1994, 98-104, εδώ σ. 104), προτάσσονται προλογικά σχόλια, οι χρησιμοποιούμενες βραχυγραφίες, χρήσιμοι χάρτες και αναλυτικοί γενεαλογικοί – δυναστικοί πίνακες του οίκου των Κομνηνών (ευρύτατα έχει χρησιμοποιηθεί από τον Magdalino η *Γενεαλογία των Κομνηνών* [2 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1984] του Κωνσταντίνου Βαρζού). Έπονται εισαγωγικό κεφ. για τα προβλήματα των πηγών, τα 6 εκτενή κύρια κεφάλαια-ενότητες (The Comnenian Empire between East and West / Constantinople and the provinces / The Comnenian system / Government / The guardians of Orthodoxy / The emperor and his image), που όμως θα έπρεπε στα περιεχόμενα να εμπεριέχονται και οι αναλυτικές τους υποδιαιρέσεις, για να αποκτά ο αναγνώστης σφαιρική εικόνα τους. Ο επίλογος και 3 ειδικά παραρτήματα (για τους στίχους του "Μαγγανείου Προδρόμου", τους κοσμικούς αξιωματούχους στους συνοδικούς καταλόγους της κομνήνειας περιόδου καθώς και τους μεγαλογαιοκτήμονες προστάτες και δωρητές που μνημονεύονται σε ποιητικές συλλογές) ολοκληρώνουν το τεραστίων διαστάσεων αυτό έργο, που μεταξύ άλλων αποτελεί πραγματική συμβολή στη μελέτη της βυζαντινής προσωπογραφίας και γενεαλογίας του 12ου αι. (πρβλ. μια γενική θεώρηση της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ στους Ch. Brand – A. Kazhdan – A. Cutler, λ. στο *Oxford dictionary of Byzantium*, N. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σσ. 1289-90 και Α. Σαββίδη λ. στη *ΜΓΕ "Υδρία"* 37, 1985, 328-9 – αναλυτικότερα βλ. και την σχετική αφήγηση του Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Γ΄: *1081-1204*, Θεσσαλονίκη 1990, ανατύπ. 1991, σσ. 124-264, την οποία, πάντως, ο Magdalino δεν έχει λάβει υπόψη του). Και πράγματι, η εν γένει πλούσια και τεκμηριωμένη βιβλιογραφία του Magdalino (σσ. 513-35) παρουσιάζει ορισμένες ελλείψεις ως προς ελληνόγλωσσα δημοσιεύματα (π.χ. Καραγιαννόπουλος, Γ΄) αλλά και ως προς τις ανατολικές πηγές (π.χ. οι al-Khaqani και al-Harawi που άφησαν σημαντικές λεπτομέρειες για την Κων/πολη και τα μνημεία της την εποχή βασιλείας του Μανουήλ Α΄).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Sanja Mešanović, *Jovan VII Paleolog*, Βελιγράδι 1996, σσ. 155, 5 πίν., αγγλική περίληψη.

Η νέα αυτή μονογραφία, που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Βελιγραδίου ως μεταπτυχιακή εργασία (Masters) το 1995, αποτελεί αναλυτική παράθεση όλων των στοιχείων που συναπαρτίζουν το βίο και την πολιτεία του Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγου, πρωτότοκου γιου του Ανδρονίκου Δ΄ Παλαιολόγου, εφήμερου αυτοκράτορα του Βυζαντίου (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1390) και αργότερα, μετά τη συμφιλίωσή του με το θείο του, Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425), "βασιλέως της Θεσσαλίας" και "δεσπότη της Θεσσαλονίκης" ως το τέλος της περιπετειώδους ζωής του (22/23 Σεπτ.1408) (βλ. συνοπτικά A. M. Talbot – A. Cutler, λ. John VII Palaiologos, *Oxford dictionary of Byzantium*, N. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, 1052β). Η εργασία αυτή (εισηγητής της ο γνωστός Σέρβος βυζαντινολόγος Λιουμπομίρ Μαξίμοβιτς, εκ των επιφανεστέρων διαδόχων του Γεωργίου Οστρογκόρσκυ) έχει τυπωθεί στη σειρά αυτοτελών εκδόσεων του Βυζαντινολογικού Ινστιτούτου της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών. Η συγγρ., επιστημονική συνεργάτιδα του προαναφερόμενου Ινστιτούτου, είναι μια από τις νεότερες και πλέον ταλαντούχες βυζαντινολόγους της νέας γενιάς της Γιουγκοσλαβίας (βλ. την πολύ νεανική της εργασία "Νέες σκέψεις περί του αναθέματος του Καλλίστου", στα σερβοκροατικά με γαλλική περίλ., περιοδ. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 29-30, 1991, 221-32 και την πρόσφατη συμβολή της "John VII Palaiologos in Thessalonica", *Βυζαντινός Δόμος* 8-9, 1995-97) και συνεχίζει με διδακτορικές σπουδές στο Βελιγράδι (με διετή παραμονή στην Ελλάδα ως υπότροφος) και με θέμα διατριβής το ιστοριογραφικό έργο και την προσωπικότητα του Μιχαήλ Ψελλού.

Στην εδώ εργασία της η συγγρ. χρησιμοποιεί – όπως εξάλλου οι περισσότεροι των Γιουγκοσλάβων βυζαντινολόγων – επαρκώς και την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, την οποία, όπως φαίνεται από τη μελέτη του έργου της, έχει επισταμένως μελετήσει και όχι απλά αναφέρει. Στη βιβλιογραφία αυτή πάντως ακολουθούν μερικές παρατηρήσεις: η διατριβή της Β. Νεράντζη-Βαρμάζη έχει τυπωθεί κανονικά στη Θεσσαλονίκη το 1993 – εδώ στη σ. 15 παραπέμπεται στη δακτυλογραφημένη της μορφή· το συνθετικό έργο του Nicol στη β΄ του έκδ. κυκλοφόρησε στο Καίμπριτζ και όχι στο Λονδίνο (σ. 16)· η αγγλική μετάφραση του "Χρονικού των Τούρκων σουλτάνων" από τον Μ. Φιλιππίδη (σ. 16) θα έπρεπε να είχε συμπεριληφθεί στη βιβλιογραφία των πηγών – επίσης, βρίσκουμε μεθοδολογικά υπερβολικό να παρατίθενται μελέτες του ιδίου συγγραφέα σε δυο διαφορετικά μέρη της βιβλιογραφίας (όπως λ.χ. τα δημοσιεύματα του Οι-

κονομίδη στη σ. 14 – το όνομα γραμμένο στα σερβοκροατικά – και στη σ. 16). Τέλος, υπάρχουν ορισμένα τυπογραφικά errata στις σημειώσεις (κυρίως στις ελληνικές λέξεις και σε ορισμένα ονόματα νεοτέρων ερευνητών, λ.χ. σ. 65 σημ. 72: Seheriner αντί του ορθού Schreiner, σ. 87 σημ. 207 Gibons αντί Gibbons, σ. 105 σημ. 316 Tarihil αντί Tarihi και Küymen αντί Köymen), που όμως εύκολα μπορούν να διορθωθούν σε μελλοντική επανέκδοση της εν γένει τεκμηριωμένης εργασίας της Σ. Μεσάνοβιτς.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Donald M. Nicol, *Το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Μάριος Μπλέτας, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – έκδ. Ασημίνα Καρδαμίτσα, 1997, σσ. 212, 1 χάρτης, 1 γενεαλογικός πίνακας.

Ο Βρεταννός βυζαντινολόγος D. Nicol, εκ των πλέον εξειδικευμένων διεθνώς μελετητών της παλαιολόγειας εποχής, έχει συγγράψει το αναλυτικότερο υπάρχον στη διεθνή βιβλιογραφία εγχειρίδιο για την περίοδο 1261-1453, που πρωτοδημοσιεύτηκε στο Λονδίνο το 1972, επανακυκλοφόρησε σε β΄ αναθεωρημένη έκδοση από το Παν/μιο του Καίμπριτζ το 1993 και πρόσφατα μεταφράστηκε και στα ελληνικά το 1996 (βλ. σχετικά *Βυζαντιακά* 17, 1997, 557-558). Για το λόγο αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το εδώ παρουσιαζόμενο ευσύνοπτο εγχειρίδιό του (α΄ έκδοση στα αγγλικά στο Λονδίνο το 1979 στα πλαίσια της σειράς "Foundations of Medieval History" των εκδόσεων Edward Arnold), όπου ουσιαστικά καλύπτεται η ίδια περίοδος (1261-1453), με μικρά επιπλέον τμήματα για τις περιόδους 1204-1261 και 1453-1461. Τα 6 κύρια κεφάλαι του έργου (Ο νέος Κωνσταντίνος / Η παλαιά τάξις παρήλθεν / Η διχασμένη βασιλεία / Πολιτιστική και πνευματική αναγέννηση / Ο εχθρός προ των πυλών / Προς την αιχμαλωσία) αποτελούν το "καταστάλαγμα" των ιστορικών γνώσεων του συγγρ. για την παλαιολόγεια περίοδο και διαβάζονται ευχάριστα, απαλλαγμένα από τον φόρτο των παραπομπών και υποσημειώσεων, αφού το βιβλίο απευθύνεται κυρίως στο ευρύ κοινό. Το έργο κλείνει με επίλογο, επιλεγμένη βιβλιογραφία αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη σε σχέση με εκείνη της πρωτότυπης αγγλικής έκδοσης (σσ. 186-191), χρονολογικό πίνακα γεγονότων (σσ. 192-195· στη σ. 193 η κατάληψη της Καλλίπολης από τους Ιθωμανούς χρονολογητέα στο 1354 και όχι στο 1359), γενεαλογικό πίνακα της παλαιολό-

γειας δυναστείας και γενικό ευρετήριο.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Mark Whittow, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, Λονδίνο 1996, σσ. 477, 14 χάρτες.

Τριάντα χρόνια μετά τη σύνθεση του μεγάλου Romilly Jenkins (*Byzantium: the imperial centuries, A.D. 610-1071*, Λονδίνο 1966, ανατύπ. 1969 και νέα ανατύπ. Παν/μιο Τορόντο 1987), η κρίσιμη περίοδος από τις αρχές του 7ου αι. και εξής, ως τις αρχές του 11ου αι., γίνεται αντικείμενο μιας νέας σύνθεσης, που καλύπτει περίπου την ίδια εποχή (πλην της περιόδου 1025-71) και εντάσσεται στα πλαίσια της σειράς "New studies in medieval history" (γενικός επιμελητής ο Maurice Keen). Πρόκειται για μια εξιοπρόσεκτη νέα συμβολή με ιδιαίτερο βάρος στην απεικόνιση του αχανούς ανατολικού συνόρου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με παρουσίαση και εκτενή συζήτηση για πολλά ιστοριογεωγραφικά και τοπογραφικά ζητήματα καθώς και με καλοσχεδιασμένους πρωτότυπους χάρτες.

Ο συγγρ., σχετικά άγνωστος στο ευρύτερο κοινό (και ως εκ τούτου καινοτόμος ως προς το ότι εμφανίζεται "τολμηρά" στη βιβλιογραφία με απευθείας ιστορική σύνθεση, χωρίς να έχουν προϋπάρξει ικανές μικρότερες ιστορικές μελέτες) είναι αρχαιολόγος-ιστορικός στο Παν/μιο της Οξφόρδης και έχει ως τώρα δημοσιεύσει ορισμένα άρθρα για βυζαντινές πόλεις και φρούρια, με ιδιαίτερη έμφαση στα κάστρα της δυτικής Μικράς Ασίας (βλ. τη μελέτη του «Ruling the late Roman and early Byzantine city: a continuous history», *Past & Present* 129, 1990, 3-29, καθώς και τη συνεργασία του με τον H. Barnes στις ανακοινώσεις «The Oxford University / British Institute of Archaeology at Ankara survey of medieval castles of Anatolia, 1992. The Mastaura Kalesi: a preliminary report", *Anatolian Studies* 43, 1993, 117-35 με απόδοση της ίδρυσης του κάστρου στον 12ο αι. επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και "The Oxford U. / British Institute..., 1993. Yinanli Kalesi: preliminary report and new perspectives", *Anat. Stud.* 44, 1994, 187-206 με αναφορά της τουρκικής του κατάληψης κατά τους 12ο/13ο αι., χωρίς όμως χρονολογικό καθορισμός της ίδρυσής του). Στο συνθετικό του αυτό έργο ο Whittow δίνει επίσης ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα κοινωνικο-οικονομικά, θεσμικά και διοικητικά-στρατιωτικά, ενώ καλή είναι σε γενικές γραμμές η επιχειρούμενη εδώ ανασύνθεση των πολύπλοκων σχέσε-

ων του Βυζαντίου, ιδιαίτερα με τους ανατολικά και βόρεια κειμένους μεσαιωνικούς, λαούς στην υπό εξέταση περίοδο (Σασανίδες Πέρσες, Άραβες, Βούλγαρους κ.ά. τουρκόφωνα φύλα των Βαλκανίων, Ρώσους, Χαζάρους, Αρμενίους, Γεωργιανούς/Ίβηρες). Σε αντίθεση με την εξαντλητική κάλυψη του βορείου και ανατολικού συνόρου της Αυτοκρατορίας, η πραγμάτευση του δυτικού συνόρου είναι συνοπτικότερη, ως απόρροια ασφαλώς των ειδικών ενδιαφερόντων του συγγρ.

Προτάσσονται οι χρησιμοποιούμενες βραχυγραφίες και ακολουθούν οι 10 κύριες ενότητες του έργου, που χωρίζονται σε πολλά κεφάλαια (Sources for early medieval Byzantium / The strategic geography of the Near East / The Roman world in 600 / The fall of the old order / How the Byzantine Empire survived / The shock of defeat / The Byzantine response: on to the defensive / The Byzantine Empire and its non – Muslim neighbours, c. 600-c. 950 / The age of reconquest, 863-976 / The reign of Basil II, 976-1025). Ακολουθεί το αναλυτικό τμήμα των σημειώσεων – παραπομπών (σσ. 391-423), η θεματική (ανα ενότητα) βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων (σσ. 424-57), καθώς και το αναλυτικό ευρετήριο – χρησιμότατο και ως προς την τοπογραφία, αφού μνημονεύονται σε πολλά λήμματα και οι αντίστοιχοι χάρτες όπου απεικονίζονται αναλυτικά οι λημματογραφούμενοι τόποι. Η βιβλιογραφία, με έμφαση σε αρχαιολογικά – ιστορικογεωγραφικά – τοπογραφικά μελετήματα, είναι γραμμένη σε "μιλητό" κείμενο, με ποικίλες κρίσεις και σχόλια όχι μόνο για της αξία και προσφορά, αλλά και για ορισμένα προβλήματα που δημιουργούν μερικές φορές τα βοηθήματα που ο συγγρ. χρησιμοποίησε στη σύνθεσή του. Για παράδειγμα, αρκούντως τονίζεται (επιτέλους!) από έναν βυζαντινολόγο η σημασία της πυκνής χρήσης της *Encyclopaedia of Islam* και σε βυζαντινολογικές συνθέσεις (σ. 425), ενώ επίσης τονίζεται και η μεγάλη προσφορά του Γ΄ τόμου της *Prosopography of the Later Roman Empire* (1992), που φτάνει ως το 641 μ.Χ., αν και «it only covers secular élites, and omits the clergy, minor officials, local notables and other lesser mortals» (σ. 429). Στην προσπάθειά του να δείξει ότι η επιστήμη έχει ανάγκη πλέον από μια νέα ιστορική σύνθεση για το πρωτοβουλγαρικό κράτος (680/81 - 1018), ο Whittow γράφει ότι «the secondary literature for 10th-century Bulgaria tends to be rather disappointing» (σσ. 438, 444), κάτι μάλλον άδικο εν όψει τόσων αξιόλογων συμβολών και στα τελευταία χρόνια. Αλλά και η έκφρασή γνώμης σε τομείς άλλων ειδικών εκ μέρους του Whittow είναι σταθερά εκφρασμένη, όπως για παράδειγμα η μη αποδοχή εκ μέρους του της άποψης της Nina Garsoian (*The Paulician heresy*, The Hague 1970) ότι οι Παυλικιανοί δεν υπήρξαν δυαλιστές (σ. 440). Αλλού, πάντως, οι απόψεις του Whittow δεν ευσταθούν, όπως για παράδειγμα η φράση ότι «The Chronicle of Monemvasia seems to me of very little importance» (σ. 437), ή ότι ο σημαντικός

Μουσουλμάνος χρονικογράφος Ibn Miskawayh «is rarely very interested in the Byzantines» (σ. 440· βλ. όμως J. Karayannopulos- G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βισμπάντεν 1982, 412-13 αρ. 345 και L. Conrad, λ. στο *Oxford dictionary of Byzantium*, N. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1380). Αξίζει, τέλος, να αναφερθούν οι απόψεις του Whittow για το συλλογικό έργο The *Cambridge history of early Inner Asia* (επιμ. έκδ. D. Sinor, 1990), που πλην μερικών εξαιρέσεων «... is disappointing, and sometimes spectacularly misleading» (σ. 436), καθώς και για τη μονογραφία του W. Kaegi για το Βυζάντιο και τις πρώτες ισλαμικές κατακτήσεις (1992 – πρβλ. βιβλιοκρ. Α. Σαββίδης, *Βυζαντιακά* 13, 1993, 288-9), η οποία, κατά τον Whittow, «is the result of turning a blind eye to the problems posed by the sources» (σ. 430!). Αυτό, όμως, που ήταν το ουσιαστικό πρόβλημα του W. Kaegi δηλ. η ελλειπτική χρήση της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, προβάλλει ως το κύριο πρόβλημα της μονογραφίας του M. Whittow, ο οποίος έχει παντελώς αγνοήσει τόσα πολλά και ενδιαφέροντα δημοσιεύματα στην ελληνική γλώσσα σχετικά με την περίοδο που εξετάζει. Αλλά αυτό αποτελεί πάγιο πρόβλημα μεγάλου δυστυχώς μέρους της ξενόγλωσσης βυζαντινολογικής βιβλιογραφίας!

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ – ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Roderick Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, μετάφραση Νίκη Τσιρώνη, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – έκδ. Ασημόνα Καρδαμίτσα, 1996, σσ. 377, 2 χάρτες.

Η μετάφραση του σημαντικού αυτού γραμματολογικού βοηθήματος για τους φιλολόγους (αλλά και τους ιστορικούς) της βυζαντινολογικής επιστήμης έχει γίνει από την β΄ αγγλική αναθεωρημένη και επηυξημένη έκδοση (*The medieval Greek Romance*, Cambridge U.P. 1994 – η α΄ έκδ. το 1989). Ο συγγραφέας είναι σήμερα καθηγητής και διευθυντής βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών στην έδρα Αδαμαντίου Κοραή στο Βασιλικό Κολλέγιο (King's College) του Παν/μίου του Λονδίνου, θέση στην οποία διαδέχτηκε τον διάσημο βυζαντινολόγο και ειδικό μελετητή της παλαιολόγειας εποχής, Donald M. Nicol. Πρόσφατα, επίσης, κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση από τις αθηναϊκές εκδόσεις Νεφέλη και το άλλο εγχειρίδιο του Beaton με τίτλο *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία* (μετ. Ευαγγελία Ζούργου – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα 1996, σσ. 457).

Το έργο διαρθρώνεται σε δύο κύρια μέρη· το Α΄ μέρος (1071-1204 μ.Χ.) περιλαμβάνει 5 κεφάλαια (Το πολιτισμικό υπόβαθρο του 12ου αι. / Η λογοτεχνική παράδοση / Η "πρωτο-μυθιστορία" Διγενής Ακρίτας / Η αναγέννηση ενός λογοτεχνικού είδους / Τα κείμενα του 12ου αι.), ενώ το Β΄ μέρος (1204-1453 μ.Χ.) περιλαμβάνει 7 κεφάλαια (Η πρώτη "νεοελληνική" λογοτεχνία / Οι πρωτότυπες μυθιστορίες: κείμενο και υπόθεση / Οι πρωτότυπες μυθιστορίες: αφηγηματική δομή / Μεταφράσεις και διασκευές δυτικών μυθιστοριών / Γενεαλογία της μυθιστορίας της εποχής των Παλαιολόγων / Προφορική παράδοση / Πρόσληψη). Το έργο ολοκληρώνεται με ένα πολύ χρήσιμο και ενημερωμένο βιβλιογραφικά επίμετρο (Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα από το 1987 ως σήμερα), με το τμήμα των τεκμηριωμένων σημειώσεων και παραπομπών (σσ. 291-341) και με την ειδική βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων (σσ. 343-369), όπου σημαντικό χώρο κατέχει η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία (κάτι που δεν υπάρχει σε ανάλογη αντιστοιχία στα έργα των Βρετανών ιστορικών για την βυζαντινή ιστορία). Τέλος, παρατίθεται αναλυτικό ευρετήριο ονομάτων, όρων, τόπων αλλά και τίτλων των περιγραφομένων στο εγχειρίδιο έργων.

Το πολύτιμο αυτό γραμματολογικό βοήθημα, σε καλοστημένη και "ρέουσα"

γλώσσα στην ελληνική του μετάφραση, θα αποτελέσει αναμφίβολα πραγματικό εργαλείο για την έρευνα της μεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας και των συναφών της κλάδων, που διανύουν περίοδο μεγάλης ακμής διεθνώς. Ιδιαίτερα σημαντικά τα τμήματα του έργου όπου επιχειρούνται συγκρίσεις ή αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε θέματα και "φόρμες" μεταξύ της βυζαντινής και της σύγχρονής της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνικής παραγωγής.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Esin Ozansoy, *Τα βυζαντινά χειρόγραφα της Μικράς Ασίας και οι γραφείς τους από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα*, δακτυλογρ. διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Αθηνών 1995, σσ. 495, πίνακες, 1 χάρτης.

Στον 16ο τόμο των *Βυζαντινών* (1996, σσ. 428-9) είχαμε αναφερθεί στην αξιόλογη εργασία που επιτελεί στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης η Τουρκάλα συνάδελφος, φιλόλογος-ελληνίστρια στο Τμήμα Κλασσικών Σπουδών. Πρόσφατα (1996) αναγορεύτηκε διδάκτορας βυζαντινής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών (εισηγητής της διατριβής ο καθηγητής Αθανάσιος Κομίνης). Οι στόχοι του έργου παρουσιάζονται εκτενώς στο εισαγωγικό κεφάλαιο (σσ. V-XXIX), ενώ το κύριο τμήμα παρουσίασης και κωδικολογικής-παλαιογραφικής ανάλυσης των 143 εν όλω χειρογράφων (από το 861/2 ως το 1475 μ.Χ.), με παράλληλο πλούσιο ιστορικό σχολιασμό και βιβλιογραφικές παραπομπές σε πηγές και βοηθήματα, εκτείνεται σε 3 κύρια μέρη (Χειρόγραφα που με βεβαιότητα γράφτηκαν στη Μικρά Ασία / Χφα που έμμεσα συνδέονται με τη Μ. Ασία / Χφα των Μακαρίου Χρυσοκεφάλου, Μανουήλ Τραπεζουντίου, Γεωργίου Γαλησιώτου και Μιχαήλ Λουλούδη). Επιτάσσονται γενικός κατάλογος κωδίκων καθώς και ειδικότεροι πίνακες κωδίκων (κατά χρονολογική σειρά, κατά κατηγορία περιεχομένου, κατά τόπους εκπόνησης και κατά αλφαβητική σειρά των γραφέων τους), ενώ στο τέλος παρέχεται πίνακας βραχυγραφιών και αναλυτική βιβλιογραφία φιλολογική αλλά και ιστορική (που χρησιμοποιήθηκε στην επεξεργασία των ιστορικών σχολίων) (σσ. 461-95). Desideratum η έκδοση της διατριβής αυτής.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

ΕΓΓΥΣ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Clifford Edmund Bosworth, *The new Islamic dynasties: a chronological and genealogical manual*, Παν/μιο Εδιμβούργου 1996, σσ. 389.

Από την εποχή της α΄ έκδοσής του (υπό τον τίτλο *The Islamic dynasties...*, Παν/μιο Εδιμβούργου 1967 στη σειρά "Islamic surveys", αρ. 5) το πολύτιμο αυτό εγχειρίδιο του εκ των κορυφαίων ισλαμολόγων της εποχής μας, C. E. Bosworth, καθιερώθηκε ως απαραίτητο βοήθημα στη διεθνή βιβλιογραφία, αντικαθιστώντας εν πολλοίς τα παλαιότερα σχετικά εγχειρίδια των Stanley Lane-Poole (*The Mohammadam dynasties: chronological and genealogical tables with historical introduction*, Λονδίνο 1893, ανατύπ. Βηρυτός 1966) και E. de Zambaur (*Manuel de généalogie et de chronologie pour l' histoire de l' Islam*, Αννόβερο 1927), ενώ επίσης μεταφράστηκε, μεταξύ 1971 και 1994, σε 4 γλώσσες (ρωσικά, τουρκικά, περσικά και αραβικά· πρβλ. πρόλογο της νέας έκδοσης, σ. xv). Ο συγγρ., διδάκτορας του Παν/μίου Εδιμβούργου ο ίδιος και ομότιμος καθηγητής αραβικών σπουδών στο Παν/μιο του Μάντσεστερ, είναι μεταξύ άλλων συνεπιμελητής έκδοσης του κορυφαίου συλλογικού έργου περί Ισλάμ στο δυτικό κόσμο, της β΄ έκδοσης της *Encyclopaedia of Islam*, όπου έχει επιπλέον συμβάλλει με μεγάλο αριθμό πολύτιμων λημμάτων.

Η νέα αυτή έκδοση, ενημερωμένη βιβλιογραφικά, περιέχει πολύτιμο νέο υλικό και αποτελεί στην ουσία την εγκυρότερη συνοπτική ιστορία των μουσουλμανικών λαών / δυναστειών από την εμφάνιση του Ισλάμ έως την εποχή μας, αφού κάθε δυναστικός πίνακας ακολουθείται από περιληπτική αφήγηση της ιστορίας της αντίστοιχης δυναστείας, με παράθεση συνοπτικής επιλεγμένης βιβλιογραφίας στο τέλος (ορισμένες φορές, πάντως, υπέρμετρα συνοπτικής). Από τις 17 κυρίως εκτεταμένες ενότητες, που παρουσιάζουν με κάθε λεπτομέρεια (χρονολόγηση σε έτη Εγίρας με τα αντίστοιχα χριστιανικά) τους Μουσουλμάνους ηγεμόνες της παγκόσμιας ιστορίας, ιδιαίτερα συνδέονται θεματικά με τον βυζαντινό κόσμο εκείνες για τους Άραβες χαλίφες (Πατριαρχικούς, Ομαϋάδες, Αββασίδες), για την Αίγυπτο και τη Συρία, για το Ιράκ και την Jazira πριν από τους Σελτζούκους, για τον Καύκασο και τις δυτικές περσικές χώρες πριν από τους Σελτζούκους, για τους Σελτζούκους (ιδίως τους Μεγάλους Σελτζούκους της Βαγδάτης), τους υποτελείς τους και τους "αταμπέγους" (= πριγκηπικούς κηδεμόνες) καθώς και για τους Τούρκους της Μικράς Ασίας (Σελτζούκους σουλτανάτου του Rûm / Ικονίου, Ντανισμεντίδες, Τουρκομάνους μικρασιατικών εμιράτων / μπεϋλικών, Οθωμανούς κ.λπ.).

Ελπίζεται ότι μια προσεχής επανέκδοση του συγγράματος αυτού θα συμπεριλάβει και ορισμένους επεξηγηματικούς χάρτες για μια τοπογραφική αποτύπωση αυτής της πραγματικής "πλημμύρας" φυλών και δυναστειών που παρελαύνουν στις σελίδες του (πρβλ. και A. Savvides, *Journal of Oriental and African Studies*, 8, 1996, έκδ. 1997, 191-93).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Sencer Divitçioğlu, *Oğuz' dam Selçuklu 'ya. Boy, Konat ve Devlet*, Κωνσταντινούπολη 1994, σσ. 143, πίνακες.

Η νέα αυτή μονογραφία του Τούρκου ιστορικού και πανεπιστημιακού καθηγητή Σεντζέρ Ντιβιτσιόγλου έχει τίτλο "Από τους Ογούζους στους Σελτζούκους: φυλή, διακυβέρνηση και κράτος" και παρακολουθεί την ιστορική εξέλιξη των κοινών προγόνων των περισσοτέρων μεσαιωνικών τουρκοφώνων φυλών, δηλ. των Ογούζων Τούρκων (που εσφαλμένα πολλοί σύγχρονοι Έλληνες και ξένοι βυζαντινολόγοι – μεσαιωνολόγοι τους θεωρούν ταυτόσημους με τους Ούζους – οι τελευταίοι ήσαν απλά ένα από τα ογουζικά φύλα που εισήλθαν στις βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου). Στην εδώ παρουσιαζόμενη εργασία, με πολλές λεπτομέρειες που βασίζονται σε επισταμένη μελέτη των πηγών (βλ. βιβλιογρ. πηγών-βοηθημάτων στις σσ. 121-33), αναφέρονται μεταξύ άλλων και οι πληροφορίες του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στο "De administrando imperio" για τους Πατζινάκους/Πετσενέγγους (σ. 13). Τα 3 κύρια μέρη του έργου (Οι Ογούζοι / Οι Σελτζούκοι / Η ίδρυση του σελτζουκικού κράτους) χωρίζονται σε διάφορα υποκεφάλαια, με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία για τον βυζαντινολόγο μελετητή των σχέσεων του Βυζαντίου με τον κόσμο της Ανατολής.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Peter M. Holt, *Early Mamluk diplomacy, 1260-1290: treaties of Baybars and Qalawun with Christian rulers*, Λέϊντεν – Νέα Υόρκη – Κολωνία 1995, σσ. 163, 2 χάρτες.

Μονογραφία γραμμένη από έναν εκ των θεωρουμένων καλυτέρων γνωστών της μαμελουκικής ιστορίας – ιδίως της α΄ περιόδου της, γνωστής στην ιστοριογραφία ως "τουρκική μαμελουκική περίοδος" (1250-1382). Το έργο κυκλοφορεί στα πλαίσια της γνωστής σειράς του έγκριτου εκδοτικού οίκου της Ολλανδίας E. J. Brill με τίτλο "Islamic history and civilization. Studies and texts" (αρ. 12). Μεταφράζονται στα αγγλικά και αναλύονται διεξοδικά έντεκα συνθήκες των σημαντικών πρωίμων Μαμελούκων σουλτάνων αλ-Ζαχίρ Μπάϋμπαρς Α΄(1260-77) και Καλαούν (1279-90) με τους Λατίνους σταυροφόρους της Ανατολής, τους Ιωαννίτες και Ναΐτες Ιππότες, τους Αρμενίους του κράτους της Κιλικίας, την Αραγώνα, τη Γένουα και το Βυζάντιο· αναλυτικά παρατίθεται και σχολιάζεται η συνθήκη του 680 μετά Εγίραν (= 1281 μ.Χ.) μεταξύ Καλαούν και Μιχαήλ Η΄Παλαιολόγου στις σσ. 118-28 (πρβλ. και A. Kazhdan – A. M. Talbot, Mamluks, *Oxford dictionary of Byzantium*, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη 1991, σ. 1279). Ατυχώς δεν έχει συμπεριληφθεί η συνθήκη του Μπάϋμπαρς Α΄ με τον Μιχαήλ Η΄ του έτους 1261-2 (για την οποία βλ. Abdul-Aziz Khowäiter, *Baibars the First: his endeavours and achievements*, Λονδίνο 1978, 127-33, ιδίως 128-9) (πρβλ. και A. Savvides, *Journal of Oriental and African Studies*, 8, 1996, έκδ. 1997, 194-95).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Colin Imber, *Studies in Ottoman history and law*, Istanbul 1996, σσ. IX + 337 (συλλογή μελετών-άρθρων).

Ο συγγρ., λέκτορας τουρκικής ιστορίας στο Τμήμα Μεσανατολικών Σπουδών του Παν/μίου του Μάντσεστερ της Αγγλίας, είναι γνωστός στη βιβλιογραφία από τη μονογραφία του *The Ottoman Empire 1300-1481* (Istanbul, Isis Press, 1990· πρβλ. βιβλιοκρ. Α. Σαββίδης, *Journal of Oriental and African Studies* 3-4, 1991-92, 270-71), καθώς και από σειρά εγκρίτων μελετών – άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά – επετηρίδες, στην *Encyclopaedia of Islam*² κ.α. Αρκετές από τις σημαντικότερες μελέτες του (18) συγκεντρώνονται και επαναστοιχειοθετούνται στον παρόντα τόμο και πάλι από τον τουρκικό εκδοτικό οίκο της Κων/πολης Isis Press (στη γνωστή και καθιερωμένη πλέον σειρά "Analecta Isisiana", αρ. 20). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις οθωμανο-βυζαντινές σχέσεις παρουσιάζουν οι 4 τελευταίες μελέτες της συλλογής ("Paul Wittek's De la défaite d' Ankara à la prise de Constantinople", α΄ έκδ. 1986, "The Ottoman dynastic myth", α΄ εκδ. 1987, "The legend of Osman Gazi", α΄ έκδ. 1993 και "Othman I", α΄ έκδ. 1993), ενώ στον πρόλογο της συλλογής – έναν από τους καλύτερους κατά τη γνώμη μας προλόγους σε συλλογή μελετών οθωμανικής ιστορίας – ο C. Imber θέτει χωρίς ενδοιασμούς τα προβλήματα που ευθύνονται για την καθυστέρηση στην εξέλιξη της οθωμανολογίας στις ημέρες μας (άκρατος "εθνικισμός" στην ερμηνεία του ιστορικού φαινομένου, έλλειψη ικανού αριθμού φιλολόγων για σωστή μεταγραφή οθωμανικών εγγράφων σε συνδυασμό με μια ανεξέλεγκτη εξάρτηση σημαντικού μέρους της οθωμανολογίας από τις κοινωνικο-οικονομικές επιστήμες [βλ. ιδίως σ. VIII με αναφορά στην αποτυχία των Οθωμανιστών που προσπάθησαν να μιμηθούν τη σχολή των Annales], δυσκολίες στην πρόσβαση και μελέτη των οθωμανικών αρχείων, που ελέγχονται αυστηρά από το τουρκικό κράτος (βλ. στη σ. IX: "What strikes the foreign researcher very forcibly, is that access to these institutions is in the hands not of scholars and librarians, but of civil servants, consular officials and the security services"]).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

I. Kafesoğlu – H. D. Yıldız – E. Merçil – M. Saray, *A short history of Turkish Islamic states (excluding the Ottoman state)*, Άγκυρα 1994, σσ. 436.

Το πολύ χρήσιμο αυτό συλλογικό έργο κυκλοφόρησε στη σειρά αυτοτελών εκδόσεων της Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας (Türk Tarih Kurumu, 7η σειρά, αρ. 122), σε αγγλική μετάφραση των κειμένων από τον A. Uysal, εκδοτική επιμέλεια των E. Merçil και H. Nuhoğlu και με πρόλογο του E. Ihsanoğlu, προέδρου του Ερευνητικού Κέντρου Ισλαμικής Ιστορίας, Τέχνης και Πολιτισμού (γνωστού ως IRCICA). Από τα πολυάριθμα κεφάλαια του έργου (που διαιρούνται σε ποικίλες υποθεματικές ενότητες) ιδιαίτερα σημαντικά για τις βυζαντινοτουρκικές σχέσεις είναι εκείνα του E. Merçil για το κράτος των Μεγάλων Σελτζούκων της Βαγδάτης (σσ. 88-112) και τα διάφορα προ-οθωμανικά εμιρά-

τα/μπεϋλίκια της Μικράς Ασίας (σσ. 185-210), καθώς και εκείνο του H. Yıldız για τους Σελτζούκους της Μικράς Ασίας / σουλτανάτου του Rûm (Ικονίου) (σσ. 120-35). Αξιόλογες επίσης πληροφορίες παρέχουν τα κεφάλαια (γραμμένα από κοινού από τους δυο προαναφερθέντες Τούρκους ιστορικούς) για την κρατική οργάνωση των Σελτζούκων (σσ. 352-60) και των τουρκομανικών εμιράτων (σσ. 364-5). Ατυχώς, πάντως, από την έκδοση απουσιάζουν ορισμένοι απόλυτα αναγκαίοι χάρτες, ενώ, τέλος, η βιβλιογραφία στο τέλος (σσ. 395-403) είναι αρκετά συνοπτική και θα μπορούσε να είχε αναπτυχθεί καλύτερα κατά τα θέματα – ενότητες του βιβλίου.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Irène Mélikoff, *Sur les traces du soufisme turc: recherches sur l' Islam populaire en Anatolie*, Κωνσταντινούπολη 1992, σσ. 185 και *De l' épopée au mythe: itinéraire turcologique*, Κων/πολη 1995, σσ. 257.

Η επιφανής ρωσικής καταγωγής τουρκολόγος I. Mélikoff συγκεντρώνει στους δυο αυτούς τόμους διάφορες μελέτες και άρθρα της μιας μακράς και παραγωγικής συγγραφικής περιόδου (1959-94). Ερευνήτρια επί πολλά χρόνια στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας (το CNRS), πανεπιστημιακή καθηγήτρια στο Στρασβούργο, όπου διηύθυνε το Κέντρο Τουρκικών και Περσικών Σπουδών, ιδρυτής-διευθύντρια του γνωστού επιστημονικού περιοδικού *Turcica* (Παρίσι 1969 κ.εξ.) και συνεργάτιδα της β΄ έκδοσης της *Encyclopédie de l' Islam*, η συγγρ. είναι πολύ γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία, ιδίως από τις εκδόσεις (με γαλλικές μεταφράσεις και σχόλια) του "Düstur-name" του Ενβερί (*Le Destan d' Umur Pacha*, 1954) και του "Danişmendname" (*La Geste de Melik Danişmend*, 2 τόμοι, 1960), καθώς και τη μονογραφία της για τον Αμπού Μουσλίμ και τις τουρκο-περσικές επικές παραδόσεις (*Abu Muslim, le "Porte-Hache" du Khorassan dans la tradition épique turco-iranienne*, 1962).

Από τον πρώτο τόμο για τον τουρκικό σουφισμό, όπου ανατυπώνονται (με επαναστοιχειοθεσία) 14 μελέτες (με βιβλιογραφική επισκόπηση στο τέλος, σσ. 177-83), ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον μελετητή των βυζαντινο-τουρκικών (και βυζαντινο-ανατολικών εν γένει) σχέσεων έχουν οι συμβολές για τους Μπεκτασίδες δερβίσηδες, για την κοινωνική προέλευση των πρώτων Οθωμανών και για την κεντροασιατική προέλευση του μικρασιατικού σουφισμού, ενώ στον δεύτερο τόμο (με αναλυτικό ευρετήριο στο τέλος) υπάρχει πληθώρα υλικού περί του έπους του "Ντεντέ Κορκούτ" και τις πληροφορίες του για την Τραπεζούντα (επί Μεγαλοκομνηνών) καθώς και για τους Τουρκομάνους και τους

Γεωργιανούς / Ίβηρες, για τον αρχηγέτη της δυναστείας των Ντανισμεντιδών, Μελίκ Ντανισμέντ τον "Γαζή" (= πολεμιστή της μουσουλμανικής πίστης), για το έπος του Σαρί Σαλτούκ, το "Saltuk-name" (και τις πολύτιμες πληροφορίες του για τις προσπάθειες εξισλαμισμού στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια), για τους Μεβλεβήδες δερβίσηδες (και τον "Μεβλανά" = δάσκαλο Τζελαλεδδίν Ρούμι) κ.λπ. Συμβολές όπως οι προαναφερόμενες αποτελούν βασικούς οδηγούς για κάθε μεσαιωνολόγο που θα ενδιαφερθεί για την ανατολική μεσαιωνική ιστορία. Οι εκδόσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται στα πλαίσια της σειράς "Analecta Isisiana" του γνωστού τουρκικού εκδοτικού οίκου Isis.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Jean Richard, *Histoire des croisades*, Παρίσι 1996, σσ. 544, 19 χάρτες, χρονολόγιο, γενεαλογικοί πίνακες.

Το συνθετικό αυτό έργο του J. Richard, ομότιμου πανεπιστημιακού καθηγητή (Παν/μιο της Ντιζόν στη Γαλλία) και Ακαδημαϊκού, εκ των κορυφαίων παγκοσμίως μελετητών της ιστορίας των Σταυροφοριών και του κόσμου της Λατινικής Ανατολής μέσα στην τελευταία πεντηκονταετία, αποτελεί το επιστέγασμα δεκαετιών επίπονης εξειδικευμένης έρευνας (ανάμεσα στα κύρια έργα του: *Le Compté de Tripoli sous la dynastie toulounaise*, 1945 – *Le Royaume latin de Jérusalem*, 1953 και αγγλ. μετ. 1979 – *Simon de Saint Quentin, Histoire des Tartares*, γαλλ. μετ. – σχόλια, 1965 – *L' Esprit de la Croisade*, 1969 – *Orient et Occident, contacts et rélations*, συλλογή μελετών, 1976 – *La Papauté et les missions d' Orient au Moyen Age*, 1977 – *Croises, missionaires et voyageurs: les perspectives orientales du monde latin médiéval*, συλλογή μελετών, 1983 – *Saint Louis: roi d' une France féodale, soutien de la Terre Sainte*, 1983 – *Croisades et états latins d' Orient: points de vue et documents*, συλλογή μελετών, 1992).

Όπως έγραψε πριν από μερικά χρόνια ο W. Jordan, βιβλιοκρίνοντας τη μονογραφία του συγγρ. για τον Λουδοβίκο Θ΄ τον "Άγιο" (στο *American Historical Review* 89, 1984, 751), "ο Ρισάρ έχει βαθύτατες γνώσεις περί διπλωματίας και των πολεμικών αναμετρήσεων της περιοχής εντός και γύρω από τους Αγίους Τόπους". Πραγματικά, στη νέα του αυτή σύνθεση ο σοφός συγγρ. (που πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι υπήρξε εκ των επιφανέστερων συνεργατών της πολύτιμης συλλογικής *A history of the Crusades*, επιμελημένη από έναν άλλο σπουδαίο επιστήμονα των ημερών μας, τον Αμερικανό αρχαιολόγο – ιστορικό Kenneth Setton) "ξεδιπλώνει" τις εντυπωσιακές του γνώσεις σε μια γλαφυρή αφήγηση 13 κεφαλαίων, που χωρίζονται σε πολλές υποθεματικές ενότη-

τες. Τα κύρια αναπτυσσόμενα θέματα είναι οι απαρχές του σταυροφορικού φαινομένου/κινήματος, η Α΄ Σταυροφορία (1096-9) και η εγκαθίδρυση του Λατινικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ, οι Β΄ (1147-9), Γ΄ (1189-92) και Δ΄ Σταυροφορίες (1204) – που αφορούν, όπως και η Α΄ – άμεσα τις βυζαντινοδυτικές σχέσεις, καθώς και οι πολύχρονοι αγώνες Λατίνων-Μουσουλμάνων κατά τους 12ο-13ο αιώνες (με τις απαραίτητες αναφορές στους Ζεγκίδες και τον Σαλαδίνο, στο βασίλειο/κράτος της Κιλικιακής Αρμενίας, στους Σελτζούκους Τούρκους, στους Μογγόλους κ.λπ.). Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικά είναι και τα κεφάλαια για τις Σταυροφορίες του 13ου αι. έως την εποχή οριστικής ανακατάληψης των Αγίων Τόπων από το Ισλάμ (τους Μαμελούκους της Αιγύπτου/Συρίας), το 1291.

Επιτάσσονται ειδικοί γενεαλογικοί πίνακες των Λατίνων ηγεμόνων της Ανατολής (Βασιλείου Ιερουσαλήμ, πριγκηπάτων Αντιόχειας-Τρίπολης) και των Αγγιουβιδών σουλτάνων της Αιγύπτου/Συρίας, καθώς και συνοπτική βιβλιογραφία πηγών-βοηθημάτων κατά θεματική διάταξη (σσ. 509-18). Το ειδικό τμήμα της βιβλιογραφίας ως προς τις βυζαντινο-σταυροφορικές σχέσεις (σ. 516), πάντως, θα μπορούσε να είναι καλύτερα ενημερωμένο, όπως π.χ. είναι το αντίστοιχο περί Δ. Σταυροφορίας τμήμα (σ. 513). Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι έχουμε εδώ ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα έγκυρου ιστορικού εγχειριδίου, που ελπίζεται ότι θα μεταφραστεί στα ελληνικά (όπως έγινε παλαιότερα με τα περί σταυροφοριών εγχειρίδια των R. Grousset και S. Runciman).

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Dimitris Tsougarakes (έκδ. αγγλική μετάφρ. – σχόλια), *The Life of Leontios, Patriarch of Jerusalem. Text, translation, commentary*, Λέιντεν – Νέα Υόρκη – Κολωνία: E. J. Brill, 1993, σσ. 252, 4 πίν.

Μια από τις σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες του 12ου αιώνα, ο άγιος Λεόντιος (γεν. μεταξύ 1110/15, † 1185) έγινε ηγούμενος της μονής Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου (1157) και αργότερα διορίστηκε πατριάρχης της Ιερουσαλήμ (1176-8), σε μια εποχή που η ιερότερη πόλη της Χριστιανοσύνης βρισκόταν υπό λατινική κυριαρχία (και ως εκ τούτου είχε Λατίνο πατριάρχη). Στα πρώτα χρόνια του 13ου αι. ένας μαθητής του, ο Θεοδόσιος Γουδέλης, επίσης μοναχός στην Πάτμο, συνέγραψε τον "Βίο του οσίου πατρός ημών Λεοντίου πατριάρχου Ιεροσολύμων", πηγή πλούσια σε ιστορικές πληροφορίες ιδίως για τις σχέσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τα λατινικά σταυροφορικά

κράτη της Ανατολής, που εκδίδει στην εδώ παρουσιαζόμενη καλαίσθητη έκδοση ο βυζαντινολόγος Δημήτρης Τσουγκαράκης, αναπληρωτής καθηγητής βυζαντινής ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο (Κέρκυρα) και ερευνητής στο Κέντρο Μεσαιωνικού και Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Η έκδοση συμπεριλαμβάνεται στη σειρά "The Medieval Mediterranean" (αρ. 2), ενώ κυκλοφόρησε παράλληλα και ως τόμος της σειράς "Brill Paperbacks".

Προτάσσεται εκτενές εισαγωγικό κεφάλαιο σε 8 υποενότητες (Leontios as a 12th-century saint / The monastery of Patmos and Leontios / Leontios' writings / The compositions of Leontios' Life / Historical information and accuracy of the Life / The manuscripts / Previous editions – The text / chronology) (σσ. 1-29) και ακολουθεί το εκτενές κείμενο του βίου (ελληνικό κείμ. στις αριστερές και αγγλική μετάφραση στις δεξιες σελίδες) (σσ. 30-157). Ακολουθεί πολύ καλά ενημερωμένο τμήμα σχολίων (σσ. 159-213) και ειδική βιβλιογρ. πηγών και βοηθημάτων (σσ. 214-22). Το έργο κλείνουν ευρετήρια ελληνικών λέξεων/όρων, αναφορών σε βιβλικές μνείες και το γενικό ευρετήριο του τέλους. Η σημαντική αυτή έκδοση του Δ. Τσουγκαράκη θα αποτελέσει αναμφίβολα πολύτιμη πηγή για τους ερευνητές του βυζαντινού 12ου αι.

Α. Σαββίδης (ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα)

Δ΄ ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής

Η εποχή, ο προικισμένος και η αναγνώριση

Αλέξανδρος Πέτροβιτς Καζντάν

(1922-1997)